

СТЕПАН РІПЕЦЬКИЙ

УКРАЇНСЬКЕ
СІЧОВЕ
СТРІЛЕЦТВО

STEPAN RIPETSKY

UKRAINIAN LEGION
UKRAINSKI SITCHOVI STRILTSI
1914-1920

THIS PUBLICATION IS BEING ISSUED ON THE OCCASION OF THE 40TH ANNIVERSARY OF THE DEPARTURE TO THE BATTLEFRONT OF THE UKRAINIAN LEGION (UKRAINSKI SITCHOVI STRILTSI), COMPOSED ENTIRELY OF VOLUNTEERS, WHO BELIEVED IN, FOUGHT FOR, AND DIED FOR THE UKRAINIAN NATIONAL LIBERATION IN THE YEARS 1914-1920. THIS WORK ALSO ENCOMPASSES THE IDEOLOGICAL AND POLITICAL ASPECTS OF THE UKRAINIAN LEGION.

AUTHOR, STEPAN RIPETSKY, L. L. D., LECTURER OF SOCIOLOGY OF THE UKRAINIAN PEDAGOGIC INSTITUTE IN PRAGUE AND OFFICER OF THE UKRAINIAN LEGION.

NEW YORK 1956

St. Vladimir
Millenium Library

СТЕПАН РІПЕЦЬКИЙ

Бібліотека
Св. Володимира
Книжки в ЗДА
1900, N. J.
№829.

УКРАЇНСЬКЕ СІЧОВЕ СТРЕЛЦТВО

ВИЗВОЛЬНА ІДЕЯ І ЗБРОЙНИЙ ЧИН

Rev. Andreu Ivanyshyn

*Library of
Rev. A. P. Ivanyshyn*

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЦТВО „ЧЕРВОНА КАЛИНА”
НЬЮ-ІОРК 1956

*ПРИСВЯЧУЮ МОЇЙ ДРУЖИНІ
ВОЛОДИМИРІ З САДОВСЬКИХ*

Обкладинка Святослава Яцушка

ВИДАНО ПРИ ДОПОМОЗІ ЮВІЛЕЙНОГО КОМІТЕТУ БРАТСТВА УСС

ПЕРЕДМОВА

Велике лихоліття, що його переживає український народ, позначилося також дуже відемно на творчості і на видавничому рухові із тематики наших визвольних змагань. Після живої видавничої праці кооперативи „Червона Калина” у Львові та інших видавництв, настав у 1939 р. застій у цій ділянці, який триває посьогодні. Деякі спорадичні передруки давніших видань, не змінюють невідрадного положення на цьому полі.

На рідних землях винищив московський окупант пляново усю нашу визвольно-історичну літературу, а на еміграції такі видання з-перед 1939 р. стали бібліографічною рідкістю. А тим часом виросла нова генерація, яка не має можливості зерпати цінного знання із багатих колись джерел нашої традиції. Те саме відноситься також до наших земляків, які десятками років перебували під ярмом московського большевізму, та не можуть довідатися повної правди про наше недавнє минуле та його світлу традицію.

Щоб хоч частинно заспокоїти цю некузу потребу, появляється оця праця про Українське Сізове Стрілецтво, якого визнагна роля в наших визвольних змаганнях є мало відома сучасній молодій генерації та є часто невірнє змальовувана.

Цей нарис не є історією УССтрілецтва, як військової формації та його бойових і воєнних дій. Ця сторінка його історії є вже істориками науково опрацьована і опублікована. З другого боку, треба завважити, що значення УССтрілецтва не міститься тільки в його вояцьких цінностях та в рішальних бойових діях. Його основна й істотна роля та історична вага лежить в тих нових, революційних ідеях і визвольно-політичних думках, що покликали УССтрілецтво до життя, за які воно боролось, та які зробили його активним і творчим гинником у нашій визвольній боротьбі 1914-1920 рр. Особливе підкреслення та вияснення ідеологічних, культурно-історичних, громадсько-моральних та політично-визвольних моментів історії УССтрілецтва — є завданням цієї книжки. І в тій проблематиці є вона доповненням до опублікованих давніше творів про УССтрілецтво.

Для ясности цієї основної проблеми та для повноти історичного образу УССтрілецтва, поширено повищу основну тему і в зв'язку з нею з'ясовано в хронологічному порядку також організаційний і військовий ріст УССтрілецтва та його бойові дії. В цій частині я використав основну військово-історичну літературу, опрацьовану на основі джерельних матеріалів. Є це відомі науково-історичні праці О. Думіна, Б. Гнатевиза, В. Кузабського, М. Безружка й інші.

Коли мені припав обов'язок написати цей нарис про УССтрілецтво, то моїм заміром не є його гльорифікація або суб'єктивне перебільшення його історичної ролі й заслуг, чи громадсько-політичної вартости. Ідейно-політичну сторінку діяльності УССтрілецтва я з'ясував на основі фактів та документів і свідчень авторитетних осіб. Також військові моменти і бойові дії зображено на основі джерельних матеріалів. Мої особисті доповнення, висновки і завваження в нішому не змінюють устійнених, основних історичних фактів, ані теж їм не суперечать.

Зокрема не бажав би я, щоб мене розуміли Читазі, ніби я хожу вивищити УССтрілецтво понад інші заслужені, знамениті і хоробрі формації кол. Української Армії. Коли я підкреслив позитивні й цінні та гідні уваги й наслідування громадські прикмети й військові дії УССтрілецтва — то це — на мою думку — є правом і обов'язком кожного злена всякої громадської і військової спільноти. Плекання особливого духа традиції та шляхетної гордості із-за виконаного обов'язку супроти батьківщини — це великий вклад кожної, а особливо, військової спільноти у скарбницю національних цінностей, на яких нація будує своє майбутнє.

Також не є важним і рішальним моментом при оцінці ролі і значення УССтрілецтва, що воно постало в Гализині, і його склад був в основному галицький. Головна проблема не в його походженні, а в тій Стрілецькій соборницькій ідеї та в його всеукраїнським характері і в тих особливих організаційних та виховних методах його праці, що створили новий історичний тип українського вояка-соборника.

В цій книжці обнято разом усю спільноту Українського Сізового Стрілецтва, як одну історичну цілість у його трьох формаціях: передвоєнне Сізове Стрілецтво, УССтрільці і київські Сізові Стрільці. Вона обоснована єдністю Стрілецької ідеї.

Змальовано докладніше генезу і значення довоєнних організацій Сізових Стрільців, які були ідеологічною і організаційною основою усього УССтрілецтва.

Засаднизою помилкою треба вважати окреме, непов'язане трактування кийвських Сізових Стрільців у відношенні до УСС. При нагоді минулого 40-літнього ювілею існування УСС, ми не були належної згадки про кийвських СС, ні про їх особливе значення. Тому кийвським СС відведено тут належне місце, як інтегральній частині УССстрілецтва.

Весь зміст духового життя УССстрілецтва, його ідеологічне обличчя та громадсько-політичне спрямування з'ясовано згідно з його тодішнім станом. УССстрілецтво було твором своєї епохи. Його ідеї відповідали тому революційному періодові, в якому воно виросло і розвивалося. І тільки на основі об'єктивного історичного критерію належить його сьогодні розглядати й оцінювати. Також ті ідеологічні зміни, що настали в політичній світогляді багатьох колишніх членів УССстрілецтва, треба все мати на увазі при оцінці їх ролі серед УССстрілецтва.

Ініціатива появи цієї книжки вийшла від Ювілейного Комітету святкування 40-літньої річниці збройного виступу УСС — при Головній Раді Братства УСС. З доручення цього Ювілейного Комітету я написав цю працю про УССстрілецтво. Тяжкі умови еміграційного життя та непосильної фізичної праці на прожиток, не сприяли тому, щоб краще виконати прийняте завдання. Також брак потрібних джерел і літератури та інших матеріалів, не дали мені можливості опрацювати як слід задуманий план. Терміновий характер праці та певний поспіх мусіли також спричинити деякі хиби й недозаги. Уважаю за свій обов'язок зложити на цьому місці щире подяку усім, хто допоміг мені в моїй праці. В першій мірі дякую Товаришам УССстрільцям: Голові Ювілейного Комітету д-рові В. Білосорові, за особливу заохоту до написання цього нариса та цінні вказівки, дир. П. Постолюкові за поміг у підшукуванні матеріалів, журналів і книжок та провід у виданні, д-рові Л. Луцеву за основний перегляд і справлення манускрипту, ред. Р. Купчинському за цінні поради і оформлення книжки.

Особливо дякую Управі В-ва „Червона Калина”, що — без огляду на видавничі труднощі — видала друком мою працю.

Бруклін, травень, 1956.

А в т о р

I.

ГЕНЕЗА І РІСТ УКРАЇНСЬКОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ ІДЕЇ

Під московською кормигою

В моменті вибуху світової війни 1914 року — український народ був розшматований політичним кордоном двох займанецьких держав: Росії і Австро-Угорщини. Переважаюча частина нашого народу, після нещасливого Переяславського договору з 1654 р. та після розвалу Польщі при кінці XVIII століття — опинилась під владою московських царів, які в підступний спосіб скасували усі вольності й права українського народу, завели на Україні свої московські порядки, зліквідували останки політичної автономії України та безпощадним режимом проводили свій плян знищення української нації, її імени, культури, мови, традиції, церкви та всяких ознак національної окремішності. Уживаючи усіх методів деспотичного правління — московські царі жорстоким насильством і терором, вбивствами, тюрмою та засланнями, підкупством та обманом, — закріпили своє панування на українській землі. Україна стала частиною російської імперії.

Усі зусилля українських патріотів боронити своєї свободи й незалежності — стрінулись із брутальною реакцією царської адміністрації та були безпощадно згноблені.

Основну масу українського народу — селянство, переведено в стан невільників-кріпаків та позбавлено людських прав. Протягом кількадесяти років московського панування над українським народом — квітуча козацька Україна стала „руїною”, а її горде ім'я перестало видіти в ряді вільних народів Європи. Чорна ніч нависла над Україною. Над великим, вільним ще недавно народом, з'явилось мариво смерті. Але не зважаючи на насильницький гніт — життя української нації показалося сильніше. Серед цієї руїни і темної ночі не згасла в народі віра в правду і волю — ця тасмна сила, що кріпила його духа у всіх лихоліттях.

І цей дух нації виявив себе незабаром у формі друкованого рідного слова. Тихо, майже непомітно почали витікати, мов з-під

землі, струмочки національного відродження. Із першими творами нової української літератури в Росії — вступив український народ на шлях свого національного відродження, зробив перші кроки до великої мети, дістав у руки цінну зброю до дальшої боротьби. І тоді почув народ серед мертвої тишини — грімке, полумінне слово свого пробудителя й апостола — Тараса Шевченка, що голосно і відважно промовив до всієї поневоленої нації, як ніхто дотепер — про любов до України, про жорстоких гнобителів нашого народу. Він перший після довголітньої неволі кликав український народ до боротьби за волю України та вживав порвати кайдани неволі.

Жорстоко покарав московський цар цей бунт. Знову стануло перед очима Москви мариво українського сепаратизму. Брутальний деспот у своєму страху не повстидався перед культурним світом позбавити український народ основних людських прав на його рідну мову та рідну культуру, заборонивши поширювання українського друкованого слова. Знову лютує московська реакція, — українські патріоти опиняються на далекому засланні, товариства грамотности кваліфікується як бунтарські організації для відділення України від Росії, — забороняється навіть поширювати між народом переклад „Святого Письма” українською мовою... Уживання української мови стає державним злочином. Яка величезна шкода для розвитку нації, коли в такому стані минають десятки років!

Але сила стихійної національної енергії побороє усі найтяжчі перешкоди. Захистом українського духа стає театр. Національної думки не вбито. Вона живе і розвивається. Появляється цілий ряд передових суспільних діячів та письменників. Закріплюються українські культурні здобутки, творяться основи української науки, йде муравлина праця для відродження нації. Уже за часів найтяжчої реакції постають перші таємні політичні гуртки й організації, що виставляють свої політичні постулати із домаганням автономії України з соймом у Києві. Постає перша політична партія: Революційна Українська Партія, що проголошує гасло Самостійної України. В цей спосіб український народ в Росії виявив власну волю до життя та активної боротьби за свої права. Але згадані організації були таємні і нечисленні та не могли обняти своєю діяльністю ширших народних мас, бо до 1905 року не було дозволено українцям вести якунебудь легальну громадську, чи політичну роботу. Національний рух не міг переходити в несвідомі національно маси та формувати їх в модерну націю.

Із вибухом революції в Росії в 1905 році злагіднів режим та на короткий час відкрились можливості ведення громадської і політичної праці. Але живий та масовий національний рух занепокоїв Росію. Уже від 1907 року настала тяжка реакція та твердий протиукраїнський курс політики, що тривали аж до 1914 року.

Австрійська займанщина

Положення українського народу в австро-угорській займанщині було зовсім інакше, ніж у Росії. Політичні відносини в Австрії були значно кращі, як під російським царатом, бо Австрія від 1848 року була конституційною монархією. Поза десятилітнім (1851-1860) періодом абсолютизму — вона була формально правовою державою. Не зважаючи на внутрішньо-державну політику Австрії, яка була близько зв'язана з інтересами поляків та яка передавала їм усю владу над українським народом в Галичині, ставлячи його у становище другорядної нації, — все ж таки австрійська конституція давала кожному народові можливість національного розвитку та політичної боротьби за свої права. Австрійська політика у відношенні до українців ніколи не була ясна й певна та не йшла по лінії визвольних змагань українського народу. Інтереси українців в Австрії охороняла не політика віденської влади, тільки державна австрійська конституція, яка не була проголошена Габсбургами з ласки для їх народів, а була здобутком загально-європейських революційних, демократичних рухів в половині ХІХ-ого століття.

Засада громадської і національної рівноправності, забезпечена конституційно, була тою підставою, на якій будувалось національне життя українців в Австрії. Українська мова в Австрії була вживана в державних та публічних інституціях і була викладовою мовою на Львівському і Черновецьким університетах. Українською мовою промовляли послы у віденському парламенті, нею оголошувано всі державні закони. Український народ брав тут участь у державнім житті як окрема нація. Хоча на практиці треба було зводити завзяту боротьбу з поляками за всі національні права — то якраз можливість цієї боротьби на конституційній базі, була чинником, що виховував і формував галицьких українців як модерну націю, по думці соціологічної тези, що боротьба є матір'ю нації.¹ Поскільки життя нації є тісно зв'язане із життям новочасної політичної демократії — то австрійський конституційний лад, забезпечуючи своїм горожанам національну рівноправність, спонукав українців до активної участі

в політичній житті, даючи їм можливість розвитку й боротьби. Тут український народ своїми власними силами будував своє національне життя. Спільними зусиллями широких народних мас творяться тисячі освітніх, руханкових, кооперативних і політичних організацій. Тут проголошено та обосновано вперше Юліяном Бачинським в 1895 р. в його книжці „Україна Ирредента” — постулат державної самостійності України. Тут твориться модерний український масовий політичний рух, постають політичні партії: Українська Радикальна Партія, Українська Соціально-Демократична Партія і Українська Національно-Демократична Партія, які втягають широкі народні маси у свідому, дисципліновану політичну боротьбу. Університетські катедри в українській мові на теологічній, філософській та правничій факультетах, багатий Національний Музей та Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові, що під знаменитим проводом Михайла Грушевського стає зав'язком української академії наук — усе це є знаменним завершенням національного розвитку українського народу під австрійською займанщиною. Так отже силою історичних обставин, австрійська Україна мусіла стати духовим центром усього українського життя, зогляду на своє особливе політичне положення.

Самостійна Україна — всеукраїнська визвольна ідея

Східня Україна, як материк нації і свідок її історичної традиції — хоч перебувала в тяжких політичних умовах російського царату, то була джерелом нашої національної сили та творила основні духові та визвольно-політичні ідеї для цілої нації. Там появились перші публікації народних та історичних пісень і дум, там відродилась українська література, там постала організація Кирило-Методіївське Братство, що заговорила про українську республіку, там працював геній України Тарас Шевченко, якого ідеї стають національною евангелією для галицьких українців. Звідтам виїхав в Європу Михайло Драгоманів на досмертну політичну еміграцію та запліднив українське життя в Галичині модерними духовими й політичними ідеями. З Києва переїхав у Львів творець історії України, Михайло Грушевський, що своєю величезною працею поклав основи під українську самостійність. Усі ідеї і визвольні пляни, що зродились над Дніпром — переводились в Галичині в діло. Галичина стала українським П'ємонтом, де спільними силами всієї соборної України розбудовується повне життя нації. Михайло Драгоманів, що так багато причинився до поширення і поглиб-

лення соборницької думки, вказував весь час на велике значення факту, що частина українських земель найшлась поза границями російської імперії та перебувала в державі, де існували конституційні права та де була забезпечена особиста й політична свобода людини.² Культурні й політичні взаємини між роздергими частинами України скріплялися, а в об'єднаній праці і в боротьбі творилася одна національна культура, одна політично-визвольна думка та один національно державний ідеал.

На переломі XIX і XX століть аж до 1914 року, стає австрійська Україна захистом української політичної еміграції з Росії, яка розвиває тут свою визвольну протимосковську революційну роботу.

Український народ, хоч розділений кордонами, ставав свідомою своєї мети нацією. Виразником його бажань і домагань були політичні партії, які в своїх програмах деклярували засадничі визвольні постуляти та перед масами українського народу ставили основну мету, за яку вони мали боротись. Цим постулятом і цією метою був клич Самостійної Української Держави. Проголосили його: УРП в 1895 р., УСДП і УНДП в 1899 р. і РУП в 1900 році.

Таким способом спільними змаганнями обох частин України завершився цей знаменний період українського національного відродження.

Із розвитком та ростом національної свідомости та масового політичного руху, клич самостійної української державности почав охоплювати, від початку XX-го століття, щораз ширші маси українського народу, передусім під австрійською займанщиною. Одначе ця популяризація ідеї самостійности та відновлення національної незалежности не була висловом якогось конкретного домагання, що повинно бути здійснене в найближчій майбутності. Було це тільки суб'єктивне бажання, якого шляхів і метод здійснення поважно не дискутували. Була це теоретична концепція, що не опиралась на ніякім конкретнім пляні її реалізації.

Після засадничої самостійницької деклярації у програмах поодиноких політичних партій — уся політична робота між народом була спрямована на боротьбу за національно-політичні постуляти в обох державах, де жив український народ, при чому зберігано повну лояльність до окупантів. Ідея державної самостійности була тільки святочним гаслом, проголошуваним час до часу на політичних зборах і з'їздах або Шевченківських святах. Боротьба за мінімальну національно-політичну програму, що охоплювала цілий список різnorodних домагань — абсор-

бувала в цілості всю тодішню громадську діяльність, а постулят національно-культурної чи територіальної автономії українських земель, і в Росії, і в Австрії — був у тодішній дійсності недосяжним домаганням. Постулят автономної України під російською займанщиною був актуальним тільки короткий час після революції в 1905 році, після чого настала реакція.

В галицькій Україні після довголітньої і завзятої боротьби з польськими можновладцями, в якій брали участь найширші маси національно-освідомленого населення та вели її усіми засобами, до революційних включно, — щойно в 1914 році стала актуальною справа дуже обмеженої культурної автономії, при чому про адміністративний поділ Галичини на українську і польську частини, — не було навіть мови.

„Молода Україна”

Але ідея Самостійної України, — раз проголошена пророчим словом Шевченка і Франка та прийнята програмами усіх українських політичних партій, — мусіла діяти і діяла нестримно живим змістом своєї природної, стихійної, внутрішньої сили. Вона із залізною логікою історичної konieczности вимагала свого здійснювання при всяких можливих обставинах. Ця ідея бажала стати живим тілом, основною рушійною силою і рішальним мотивом активності та енергії кожного свідомого українця. Вона повинна була скеровувати нашу політику на дальшу, основну мету, не перебільшуючи значення дрібних здобутків, досягнених у займанницьких державах, — та в тому напрямі виховувати народні маси і спрямовувати їх активність.

Іван Франко твердив, що ідеал самостійної України буде для нас недосяжною мрією лиш доти, доки ми самі не знайдемо в собі досить волі, щоб іти до цього ідеалу, стежки до якого „лежать ось тут під нашими ногами”.³

І в цьому реальному й практичному виді найшла ідея самостійної України своїх відданих та щирих визнаців серед молоді генерачії народу, серед загалу тодішньої української студентської молоді. Під впливом модерних демократичних ідей та новітніх поступових соціальних рухів, і в висліді студій і зрозуміння національно-державної традиції українського народу та її значення для дальшої визвольної боротьби — українська молодь високих та середніх шкіл австрійської України перебрала в свої руки бойовий прапор Самостійної України, об’єднуючись на переломі XIX і XX століть в тисячних рядах нової організації, під назвою „Молода Україна”. Це назва широкого ідейного

руху молоді, якому в майбутньому довелось відограти рішальну роль в актуалізації і здійснюванні гасла самостійної української державности. Ініціатором та одним із передових ідеологів „Молодої України” був студент прав Львівського університету, Володимир Старосольський,⁴ палкий український самостійник та ідеаліст, людина кришталюного характеру, глибокої вродженої культури, небуденного таланту та сердечної і товариської вдачі. До гурту основників та перших організаторів і ідейних провідників „Молодої України” належали оці її передові члени: Євген Косевич, Лонгин Цегельський, Теофіль Мелень, Остап Грабовський, Семен Горук, Михайло Галушницький, Антін Крушельницький, Володимир Темницький, Лев Ганкевич, Степан Баран і Володимир Гуркевич.⁵ Була це високоідейна, характерна громада, що мала в своїм середовищі багато людей великого інтелекту, високоосвічених у всіх галузях людського знання, а зокрема основно обзнайомлених із сучасними світовими суспільними рухами та поступовими теоріями й умовими течіями. Вона брала найактивнішу участь та надавала напрям усьому нашому громадському та політичному життю тих часів. Була це доба надзвичайного ентузіазму молоді, що не погоджувалась із австрійським льяолизмом офіційного проводу української політики, і яка щиро і некомпромісно приймала гасло самостійної України, як своє „вірую”, яке треба вціплювати щоденно в душу кожного українця, бо воно не є якоюсь далекою мрією, тільки нашою першою й основною метою.

Члени „Молодої України” були визнавцями різних суспільних і філософічних світоглядів та активними членами усіх українських політичних партій і провадили між собою незвичайно живі й серйозні дебати на суспільно-політичні й світоглядні теми. Та не зважаючи на це, вони як люди високої культури та ідеї, і як дійсні демократи — були без застереження толерантні супроти себе, довіряли собі та взаємно себе поважали. Об’єднувала їх спільна всім ідея самостійної української державности. В цій атмосфері глибокої товариської та громадської моралі вистала вся тодішня українська молодь.

Для поширення своїх ідей між українським громадянством та найширшими колами молоді, видавала організація місячний журнал „Молода Україна”. Про надзвичайну популярність та вплив „Молодої України” свідчить низка масових актів та публічних виступів, які в історії українського відродження є подіями історичного значення.

Першою історичною маніфестацією „Молодої України” був загальний з’їзд українського студентства і середньошкільників

в липні 1900 року у Львові, який при надзвичайнім ентузіязмі всіх учасників проголосив національно-державницьке кредо „Молодої України”. З’їзд прийняв резолюцію, що „тільки в самостійній, власній державі знайде українська нація повну свободу розвою”. Перший раз на українських землях проголошено на цьому з’їзді, публічно, домагання створення незалежної і соборної української держави, і це домагання стало провідним гаслом усієї української молоді та повело її в ряди Українських Січових Стрільців в 1914 році. Справу української державности на цьому з’їзді реферували Володимир Старосольський і Лонгин Цегельський, автор виданої тоді та масово поширюваної книжки: „Русь-Україна і Московщина”, в якій на основі ідей і науки вчителя тодішньої української молоді, М. Драгоманова, обґрунтовано постулат української державности по думці української історичної традиції та пануючих тоді в Європі поступових і демократичних ідей.⁶ Тодішній щоденник „Діло” зігнував цей з’їзд, не подаючи навіть змісту ухвалених резолюцій. Сміливий виступ молоді заскочив нашу старшу інтелігенцію.⁷

Другою історичною акцією, веденою „Молодою Україною”, була рішуча, масова, революційна боротьба за український університет у Львові. Її вели шляхом бурхливих демонстрацій і актів, а замість легального випрошування свого права у польських та австрійських можновладців шляхом петицій та парламентарних внесків — перенесла молодь боротьбу за університет між широкі народні маси та зв’язала її ідеологічно з постулатом самостійної України. Університетську боротьбу виразно поставлено як одну з перших передумов в боротьбі за нашу державність та зв’язано її рівночасно з політичними й соціальними інтересами народних мас.⁸ Завершенням тої радикальної боротьби за університет було рішення „Молодої України” восени 1901 р. — покинути демонстраційно Львівський університет та перенестись на дальші студії на інші австрійські університети. І вся українська студентська молодь при гарячому співчутті та жертвенній допомозі усієї суспільности, в числі коло 1000, у високому почутті національної гордості та віри в перемогу, покинула Львів. Про українську справу заговорив світ. В легалізмі виховане громадянство почало усвідомлювати собі своє достоїнство та вартість власних сил. Замість оманливих сподівань на закони конституційної Австрії та виглядання дрібних здобутків з ласки власть імущих — „Молода Україна” вказала народові нові, доцільніші методи національно-визвольної боротьби, а саме радикальну, некомпромісну, масову боротьбу, оперту на вірі у власні сили, яка хоч і получена з жертвами,

та вона є найкращим і найпростішим шляхом до визволення та здобуття незалежності.

Автором ідеї „сецесії” та її ініціатором був передовий член „Молодої України” та її ідеолог Володимир Старосольський,⁹ пізніше голова першої стрілецької організації у Львові, член Української Боевої Управи та старшина Українських Січових Стрільців.

Також на соціально-економічному відтинку українського життя виступила „Молода Україна” із новими кличами. В місяці липні 1902 р., після ліквідації „сецесії”, ухвалено на загальному студентським вічу, що відбулось у Львові під проводом Теофіля Меленя, пізнішого члена Загальної Української Ради та Українського Січового Стрільця, що загинув на фронті під Галичем в червні 1915 року, — після рефератів В. Старосольського, Л. Цегельського, В. Темницького і Є. Косевича — підняти спільно з трьома політичними партіями в Галичині масову страйкову акцію українських селян і сільських робітників проти нечуваного визиску польських поміщиків. Переведення в життя цієї великої масової акції та її організація припала заголові членів „Молодої України”. Страйк охопив около 100 тисяч селян і закінчився перемогою. Цей соціальний рух мав також національно-політичний характер, був великою пробою власних сил українського народу та був дальшим поштовхом для безкомпромісної боротьби та для орієнтації на власні сили народу. Солідарною, об’єднаною боротьбою та посвятою і жертвенністю, а не прощанням чи принизливими депутаціями до цесаря у Відні — учився наш народ здобувати свої права.

Всю діяльність „Молодої України” ведено по виразно всеукраїнській, соборницькій лінії, і тому вона мала великий вплив на російську Україну, де існували численні студентські громади та революційні організації, що стояли в живім зв’язку з „Молодою Україною”. Брошуру М. Міхновського „Самостійна Україна” виправили до друку та таємно, зі значними перешкодами, видрукували у Львові члени головного комітету „Молодої України”. Десятки тисяч накладу різних брошур соціально-революційного змісту друкувались у Львові та перепачковувались на Україну заходами членів організації МУ. Ці зв’язки зі східною Україною утримували В. Старосольський, Л. Ганкевич, Л. Цегельський, С. Горук і В. Темницький. До організації „Молодої України” приїздили представники РУП, яких вітали з щирим одушевленням. Також із „Молодої України” їздили таємно до Києва В. Старосольський, В. Загайкевич, Л. Ганкевич

і В. Темницький. Ці взаємини в активній революційній роботі скріплювали соборницьку солідарність спільної боротьби.

Так отже цей масовий рух української молоді в перших роках ХХ-ого століття, що оформився в організації „Молода Україна” та мав тисячі ідейних членів і сильні організації в усіх осередках високих шкіл Австрії та середніх Галичини й Буковини, як рівнож і численних симпатиків між студентською молоддю російської України, — відіграв особливу роллю та поклав сильні основи під новітні методи боротьби українського народу за волю, та соборну державність. Рух цей був самобутній та творив переломове явище українського життя, діяв незалежно від існуючих тоді політичних партій, хоч і в порозумінні з ними.

Своїми новими самостійницькими, поступовими, демократичними та революційними ідеями він надав ясний напрям усій громадській праці молоді української генерації та намітив шлях, яким прямувала вся українська молодь до 1914 року, то є до моменту, коли великі історичні події дозволили їй зі зброєю в руці боротися за здійснення ідей „Молодої України”.

Покликана до життя її першими ідеологами та провідниками, організація молоді, продовжувала далі свою відповідальну роботу після 1902 р., вправді під зміненими назвами, як Організація Української Молоді, Комітет Української Молоді (КУМ), Український Студентський Союз, Драгоманівські Громади та інші, — але дух організації, її основні ідеї та внутрішній зміст праці були ті самі. Ціле десятиріччя перед світовою війною — це безперервна, завзята боротьба університетської молоді Галичини за український університет. Бурхливі демонстрації, криваві бійки на університеті з поляками, карні судові процеси, арешти, загальна голодівка студентів у тюрмі, криваві демонстрації на університеті, в яких згинув в 1910 р. від ворожої кулі студент Адам Коцко, багато ранених,¹⁰ масовий судовий процес 101-го студента, — це все було ясным доказом бойового наставлення загалу українського студентства. А рівночасно йшли освідомлювання і організація широких народних мас. Заснування тисяч політичних, освітніх, руханкових і кооперативних організацій по селах і містах, — це була в головній частині робота української студентської молоді. Масові політичні віча, демонстрації, величаві січові й сокільські свята, боротьба за демократичну реформу виборчу, виборча акція до сойму й парламенту — розворушили до свідомого національного життя сотки тисяч народу. На очах росла і кріпшала народна сила. Зрадницькі впливи москвофільства падали. Були також численні жертви від стрілів жандармерії. Із рук 21-річного українського

студента М. Січинського, згинув у Львові в 1908 році репрезентант насильницького польського панування над українським народом, намісник гр. А. Потоцький.

Січковий і сокільський рух

Того ж місяця і того ж 1900 року, коли українське студентство проголосило публічно у Львові домагання створення самостійної української держави, — із глибин карпатських гір, з-над Прута і Черемоша пролунала по всій Україні нова бадьора січова пісня: „Гей там на горі Січ іде!” Вліті 1900 року заснували в селі Завалі коло Снятина перше руханкове товариство „Січ”. Це був початок славного січового руху, величавого походу і енергійної праці десятків тисяч новітніх січовиків, які навіязали перервану нитку традиції славної Козаччини та відродили гордого і сміливого духа Запорізької Січі. Заснування і розвиток січової організації — це велика заслуга її творця і провідника д-ра Кирила Трильовського, який в 1913 році створив при Українським Січовим Союзі Стрілецьку Секцію, як керуючий центр передвоєнного стрілецького руху, а з вибухом війни став головою Української Боевої Управи.

Січковий рух шириться під ідейним прапором гетьмана Івана Мазепи, в душі помсти за Полтаву і за зруйнування Січі. Грімко лунає січова пісня про Дніпро, козацтво, степи, Шевченкову могилу, Чорне море, — вся українська земля стає органічним елементом духовости галицьких українців.

Січову організацію за її бунтарський та самостійницький дух, завзято переслідувала австро-польська державна адміністрація. Тисячі січовиків пересиджували в арештах та платили грошові карі за ношення січових відзнак, а по селянських хатах відбувались численні ревізії. Карні процеси за січові походи і збори були на денному порядку. Багато „Січей” розв'язували, а провідників січового руху карали тюрмою за штучно видумані провини. В червні 1908 року д-р К. Трильовський, разом з чеським парламентарним послом, пізнішим президентом Чехословацької Республіки Т. Масариком, відбули в Празі велике віче для протесту проти переслідування „Січей” австро-польськими властями.¹¹

Під непереможним впливом січового руху виховувалось усе тодішнє молоде селянське покоління, росла національна свідомість, зникали останки рабської психології, заціплюваної століттями українському народові його ворогами, виростав новий

тип українця, що віднайшов свою людську і національну гідність та своє місце в світі.

Паралельно із січовою організацією постали і розвивалися гімнастичні товариства, що звалися „Сокіл”. Вони діяли під проводом фахівця руханкової справи, проф. Івана Боберського, пізнішого ініціатора стрілецьких секцій при сокільських організаціях та заслуженого члена Української Боевої Управи. Завдяки енергії і знанню свого голови, „Сокіл” користувався здобутками та методами модерного фізичного виховання, а слова бадьорого сокільського гимну: „Боротись будемо, Соколи, всі ми, за нашу святу Україну!”, найкраще з'ясовують мету сокільських товариств, яких національно-державницьке спрямування йшло по одній лінії з „Січами”.

Число січових і сокільських товариств доходило перед війною — до двох тисяч.

Це велика історична заслуга січового і сокільського рухів та їх творців, що своїм живим, бадьорим і емоціональним змістом, зацпили в маси нашого народу глибоке національне почуття та свідомість гордої державницької традиції, яку наш народ тоді докладніше пізнав та з цілого серця полюбив. Виховання почуття суспільного обов'язку та національно-громадської дисципліни, масові руханкові вправи і муштра на зразок війська, величаві маніфестації, пописи та походи — були знаменною підготовою до грядучих історичних подій і змагань, до яких могла стати тільки вихована, солідарна, національно свідомо та дисциплінована нація.

Тасмні середньошкільні кружки

Треба також відзначити існування в Галичині до першої світової війни численних тасмних організацій молоді середніх шкіл, т. зв. кружків, що продовжували традицію „Молодої України” та вели свою працю у тіснім зв'язку із студентами високих шкіл, і які відіграли важну роль у національно громадському вихованні молоді. Були це передусім самоосвітні організації, яких завданням було добувати найширше знання, що його не давала молоді чужа і реакційна школа. Студії української літератури, історії і культури стояли на першому місці. Завзята ідейна боротьба з москвофільством, яка починалась уже в гімназії, вимагала основних відомостей про самостійність української нації. Йшла боротьба за нашу національну назву. Панувала тоді ще назва „русин”. Усі видання історії України М. Грушевського були основною зброєю в ідейній боротьбі за нашу

національну самостійність. Книжка Л. Цегельського „Русь-Україна і Московщина” через свій популярний виклад і демократичні та самостійницькі тенденції — була національним катехізмом тодішніх середньошкільників. Також суспільні науки, соціологія, політична економія, політика, теорія та історія суспільних ідей, історія французької і російської революцій, соціалізм, а також філософія й основи природничих наук — були предметом самоосвіти. Зокрема основніше пророблювано твори і діяльність Михайла Драгоманова, як патрона середньошкільних кружків, які скорочено називано також „Драгоманівками”. Деякі кружки задержали ще стару фірму „Молодої України”.

Ця самоосвітня праця відбувалась шляхом рефератів та дискусій і читанням книжок, що находились у тайній бібліотеці кожного кружка.

Голосний відгук у кружках середньошкільників та серед студентства знайшов революційний рух в Росії в 1905 і наступних рр. Кожний революційний виступ проти російського царату був предметом симпатій та подиву кружкової молоді. Популяризувалась та засвоювалась ідея революційної, збройної боротьби народу за волю. В кружкових бібліотеках того часу подибуємо обильну революційну літературу з Росії. „Підземна Росія” займає важне місце в уяві та свідомості молоді. Численні революціонери — емігранти зі Східньої України, як учасники і живі свідки, розказують на зборах у Львові та на провінції, про боротьбу з російським царатом. Все це мало свій вплив на настрої і світогляд молоді.

Панівний дух в кружках середньошкільників був незвичайно серйозний. Відчувалось у ній традицію і досвід та авторитет старших попередників. Тайність організації, святочне приречення новоприйнятого члена не зраджувати тайни існування кружка, виконувати членські обов'язки організації та чесно працювати в ній для здобуття знання, щоб після покінчення середньої школи стати вповні підготованим громадянином до суспільно-національного життя, — це все мало незабутній вплив на її членів та витискало незатертий знак в духовості кожного середньошкільника. Заява кожного члена кружка, що буде поступати в житті згідно з провідною ідеєю організації, якою є вільна, самостійна Україна — раз на все робила з нього активного та відповідального члена української нації.

Молодь інтересувалась всіма проявами українського життя та живо реагувала на них. Кружки вели завзяту боротьбу з москвофільством, що полягала на пляновій пропаганді української національної ідеї та переконуванні заражених москвофіль-

ством середньошкільників про самостійність української нації і правильність української визвольної ідеї. Учні вищих клас середніх шкіл брали вже тасмно активну участь у громадському житті, основуючи читальні „Просвіти”, „Січі” та „Соколи”, організуючи віча, кольпортууючи часописи й книжки, виголошуючи промови по селах, а навіть агітуючи за українськими послами при виборах до сойму чи парламенту. За свою позашкільну громадську роботу зазнало багато учнів шкільних кар, або виключення зі школи, а навіть деколи з усіх середніх шкіл Галичини.

Зокрема положення українського народу в Росії, громадська праця та боротьба його провідних діячів, сувора система русифікації та переслідування українського руху, україножерна політика прем'єра Столипіна — це все надзвичайно інтересувало та боліло всю молодь. Вона читала та дискутувала всю пресу та найменшу брошуру, що появлялись в українській мові в Росії. „Літературно-Науковий Вісник”, „Українська Хата”, „Дзвін” та популярні тижневики „Засів”, „Село”, „Маяк” та інші, як рівнож щоденник „Рада” — знані були середньошкільній молоді. З одушевленням вичитувано вістки про кожний прояв українського життя під російською займанщиною, про творення нових товариств, про ріст національної свідомости серед селянства, про боротьбу з царською адміністрацією. А кожне слово, яке чулось із уст політичних емігрантів із Великої України, які перебували в Галичині — було дорогим духовим пережиттям молоді, спрагненої живого слова з уст наддніпрянських братів, та авторитетним джерелом пізнання українського народу над Дніпром, на його великих просторах, про які мріяли всі, як про свою гордість та як про свою ширшу батьківщину.

В гарячих головах львівських гімназистів родиться та довго кружляє думка і плян про революційний атентат на передового ворога українського народу, російського прем'єра Столипіна, який згинув пізніше в Києві з рук російського революціонера. І тоді постало у молоді з логічною послідовністю таке гнітюче питання: а де ж є активні революціонери української нації, що во ім'я власного гасла Вільної України та з полум'яними словами Шевченка карали б смертельних ворогів у серці України, в Києві, не оставляючи цього морального обов'язку революціонерам других націй. І тут знаходить молодь відповідь, що родить думку про потребу організації власної української революційно-збройної акції для боротьби з гнобителями. Ця думка не спиняється, а ворухиться у молодечих головах, щоб у відповідний, пригожий час, та в відповідній формі здійснитися.

Центрاليا кружків середньошкільників скликувала щорічно крайовий з'їзд до Львова, який тривав звичайно три дні, а на якому обговорювано національно-державницьку та поступову ідеологію організації, методи боротьби з москвофільством, справи самоосвіти й організації власної преси. Усі присутні делегати з місць складали звіти з діяльності та стану кружків. Широки і палкі дискусії та ухвали ідеологічних та організаційних резолюцій — ледве вмщувались у триденних нарадах. Реферували на з'їздах переважно досвідчені діячі та ідеологи — студенти університету. М. інш. пам'ятаємо добре численний Крайовий З'їзд у Львові, в перших днях листопада 1910 року, яким проводили два гімназисти: Емануїл Сандул та Василь Данилович. Цей останній служив пізніше при УСС, з першою сотнею вирушив на фронт у вересні 1914 року та після тяжких трудів воєнних захворів і помер у Відні, в листопаді 1914 року. Була це надзвичайно здібна та високовартісна людина. Референтами були м. інш. студ. філос. Федір Замора, що говорив про ідеологію організації та завдання молоді, студ. прав Осип Назарук реферував про українську державницьку традицію, а емігрант з Києва студ. Микола Залізник мав доповідь про таємні студентські організації на Наддніпрянській Україні та про методи їх праці. Між учасниками З'їзду заступав перемиську гімназійну громаду учень VIII класи Іван Чмола, пізніший основоположник українського мілітарного руху та полковник Січових Стрільців. За золочівську гімназійну громаду виступав учень VIII класи Іван Лизанівський, якого в 1913 році стрілецька організація у Львові вислала до Києва, для підготовки на Україні революційного протиросійського руху. Цю роботу переводив він тоді зі значним успіхом разом з студ. Василем Семцем, бувш. головою самбірської гімназійної громади та з студ. Юліаном Охримовичем, головою драгоманівської студентської громади у Львові, які також з тією метою виїхали перед війною на Україну. Усі три брали пізніше визначну участь у державнім будівництві України за часів Української Центральної Ради, на визначних політичних позиціях. Усі три впали пізніше в боротьбі з московським большевизмом: В. Сеμεць, як Січовий Стрелець 1-ої сотні, згинув на вулиці в Києві при ліквідації большевицького повстання при кінці січня 1918 р., Ю. Охримович згинув у Мелітополі з рук ЧеКа при ліквідації протибольшевицького повстання в 1920 році, а І. Лизанівський, засуджений большевицьким судом в 1932 році, як бувш. член Центр. Комітету Української Партії Соціалістів Революціонерів, згинув на засланні на Сибірі.

Середньошкільні організації були першорядною школою громадського життя для загалу молоді та виховали всю молоду українську генерацію інтелігенції в Галичині на рішучих обронців прав української нації та на жертвених борців за державну самостійність України. Вони видавали спершу спільно з студентами університету місячник „Молода Україна”, а впродовж кількох років перед світовою війною, середньошкільники видавали власний орган, місячник „Життя”.

Децо ширше пишемо про ідейне та організаційне життя галицьких середньошкільників безпосередньо перед 1914 роком, бо із цих кружків вийшла перша ініціатива і плян творення українських військових організацій. Тому відомості про генезу, характер і працю цих організацій — є основою для пізнання тої ідейно-духової атмосфери та дійсного ґрунту, на якому народилась та із якого виросла нова ідея українського мілітарного руху, ще в добі нашого поневолення та нашої бездержавности.

В цих середньошкільних кружках виховались та вирости ідейно майже всі пізніші визначніші Українські Січові Стрільці, які творили багатий духовий зміст стрілецького життя та надавали напрям його політичній думці та громадсько-моральній поставі. Ідейно-духове надбання здобуте в тайних гімназійних і семінарійних кружках стало пізніше, в процесі боротьби та духового зростання Українських Січових Стрільців, одним з основних елементів стрілецької ідеології.

II.

СІЧОВЕ СТРІЛЕЦТВО ДО СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Перший військовий гурток

Ідея української військової організації зродилась у певній конкретній формі вперше в середовищі львівських таємних середньошкільних самоосвітніх кружків, — восени 1911 року.

Її заініціював, перший почав реалізувати — згаданий вище студент філософічного факультету Львівського університету Іван Ч м о л а, — пізніший осаул першого Товариства Українських Січових Стрільців у Львові (кошовий д-р В. Старосольський), командант першої зорганізованої в серпні 1914 року у Львові сотні УСС, сотник УСС і полковник СС та після першої світової війни один з найвизначніших керівників пластового руху в Галичині. Із підготованого ідейно гуртка середньошкільників та декого із студентів університету, — утворено таємний військовий гурток „Пласт”, якого основниками і діяльними членами, крім І. Чмоли, були відомі пізніше старшини УСС: В. Кучабський, Р. Сушко, О. Кучерішка, П. Франко, О. Квас, О. Степанівна. Була це організація мішана (хлоп'ячо-дівоча).

Завданням цього гуртка було військове виховання і вишкіл української молоді для майбутньої збройної боротьби за самостійну Україну. Про цей перший український військовий гурток пише один з його основників — О. Степанівна: „Ця організація вела більше військову як пластову роботу, бо крім в'язання вузлів, пластового ходу, сигналізації — учились ми стріляти з револьвера, пізнавати систему кріса Манліхера (покищо лиш теоретично), таборувати і підходити. Вчились ми з малих битих на цикльостилі видань, які перекладали з польської на українську мову. З пластових прогульок пригадую собі одну до Брюхович, нічний табір на Чортівській Скалі з підходженням і двоє нічних вправ в околицях Чортівської Скали та Винник. З замилюванням розчитувалися ми в книжках, де говорилось про партизанку, виріб вибухового матеріялу і захоплювалися героїськими подвигами одиниць, чи невеликих гуртків людей, про яких розповідав Чмола, що знав численні приклади того роду з воєн різних віків”.¹²

Проіснувавши один рік, до осені 1912 року — цей гурток виконав дуже трудну і важну піонерську працю в ділянці, якої змістом від довгих-довгих літ у нас ніхто не інтересувався. Він передав цінний досвід своєї недовгої праці комітетові академічної молоді та січовій організації, до рук яких перейшла ініціатива дальшої розбудови мілітарної організації.

Коли дивитись із сьогоднішньої перспективи на цей перший в новітніх часах український військовий гурток, то його робота може в декого викликати враження наївної молодечої забави, без властивого історично-громадського значення. Та взявши під увагу майбутній розвиток подій та дальшу громадську ролю осіб, що брали участь у його починах, та їх гаряче захоплення ідеєю створення українського революційного війська — треба ствердити, що, не зважаючи на недосконалість задуманого діла, все таки була це фактично перша в історії новітнього українського руху спроба, власними силами розпочати творення необхідної кожній нації збройної сили, як засобу боротьби за свою державну самостійність. Отже в її основі лежала глибока державно-творча ідея, яка вперше оформилась якраз у цьому гурткові.

Для оцінки ідейно-політичної вартости цієї організації треба піднести, що постала вона далеко перед тим, як заіснувала можливість австро-російського конфлікту, — значиться, мотивом її постановня не була орієнтація на позаукраїнські сили й історичні події, а навпаки був це самобутній зрілий витвір української визвольної думки, що у власному інтересі, власними силами та власними жертвами казав будувати основу для дальшої боротьби нації.

Основні мотиви, що зродили цю нову визвольно-мілітарну ідею серед української молоді, були глибші. З розвитком та ростом вглиб і вшир національної свідомости серед народних мас, щораз більше ставало актуальним бажання здійснення голошеного гасла самостійної України. Це гасло постійно дозрівало, та стало серед найактивніших кіл нації уже політичним постулятом, імперативом та ірраціональною спонукою, яка вимагає свого вияву та свого здійснення.

Тодішня українська молодь, як видно з повище змальованого її ідейно-духового життя, багато читала і вчилася, багато слухала та багато знала з історії різних народів та з сучасности, зокрема про визвольну боротьбу різних поневоленних народів. Вона усвідомила собі та вірила, що тільки власною силою та на основі власного рішення волі народи здобувають свою самостійність, та що для гарних очей чи для гарних пісень ніхто ні-

кому ще не подарував волі. Вслід за тим мусіла молодь приступити до реалізації цих внутрішніх національно-визвольних емоцій — у формі творення і розбудови власних мілітарних організацій, яких завданням мала бути боротьба за незалежну державність.

Справа створення військової організації не перерішувала ще питання про обставини, серед яких мала бути здійснена мета мілітарного руху, а саме: час, засоби, союзники, тактика, політична програма і т. ін. Рішальним і першорядного значення є факт, що ініціатори і творці цієї організації розуміли, що її треба творити власними силами, у власнім інтересі, без чужих спонук, та що її треба творити негайно, вже сьогодні, не ждучи на ніяку пригожу кон'юнктуру, ані корисну міжнародну конфігурацію.

Ідея збройної боротьби і українське громадянство

Коли восени 1912 року довше напруження у політичних відносинах на Балканському півострові — привело до воєнного конфлікту між Болгарією, Сербією, Грецією і Чорногорією з одного, а Туреччиною з другого боку, — а внаслідок цього стало міждержавне напруження та воєнна гарячка в цілій Європі, — тоді вже ідея української самостійної державности, як певна реальна політична ідея, непозбавлена ґрунту і можливости свого здійснення — почала актуалізуватися та ставати популярнішою. Визвольна війна балканських народів проти турецької неволі, яка через свою довговікову героїчну традицію викликала живі симпатії по стороні усіх поневолених народів, — після її переможного закінчення та повного визволення болгарів, сербів і греків — скріпила загальну віру в збройні, визвольні змагання проти усяких гнобителів та довір'я у власні сили поневолених народів.

А коли після закінчення Балканської війни почала Росія снувати свої політичні інтриги серед балканських народів, щоб закріпити на Балкані своє імперіялістичне становище, продовжуючи свою стару московську месіаністичну мрію про здобуття Дарданеллів та Константинополя і доступу до Адріатики, — тоді остаточно захиталась політична рівновага в Європі. Почалась воєнна гарячка, нагле скріплення зброєнь та мобілізація військ. Із Галичини відійшли на сербську границю цілий ряд змобілізованих полків. Австро-російська війна, а вслід за тим загальна європейська війна, висіли на волоску. Зокрема в Галичині запанувала напружена атмосфера серед українського

громадянства. Можливість війни з Росією поставила перед очі українського народу на цілий рік зовсім актуальну тепер проблему визволення України в зв'язку з евентуальною зміною карти Європи та утворення самостійної держави. З другого боку всі освідомити собі безпосередню небезпеку для галицьких українців — попасти під панування Росії.

Усім мусіло бути ясне, що війна між Австрією і Росією буде вестись на українській території, а по обох сторонах фронту будуть стояти проти себе та кривавитись за чужі інтереси в арміях займанницьких держав сини одного українського народу. Також не було сумніву, що ця війна безумовно приведе до зміни політичної констеляції на Сході Європи та видвигне українську проблему як актуальну справу міжнародного значення.

Заїснувала отже тверда альтернатива перед українською політичною думкою, яку треба було негайно розв'язати і вирішити, а саме: чи у цій війні мають українці бути пасивними обсерваторами великих подій та як льояльні громадяни своїх держав мають залишити свою долю в руках Відня і Петербурга; або: чи українці, як зріла і свідомо своєї мети нація, мають узяти в цій війні активну участь, як окрема незалежна політична і збройна сила, щоб у той спосіб самому рішати про свою історичну долю. Повища альтернатива, а зокрема зовсім нова визвольно-мілітарна ідея самостійної активної участі в війні із власною збройною силою під прапором української незалежності, — застала ширші кола українського суспільства досить неприготованими до одностайної відповіді. Тут думка українського громадянства була неодностайна і нерішуча.

І на це зложились свої природні причини. Десятками літ привикли народи Європи у своєму політичному мисленні до довголітньої стабілізації міждержавних відносин у світі, яких рівновагу ніщо не захитувало, а всі взаємні спірні проблеми полагоджувано мирно, дипломатичним шляхом. Зокрема вся політика галицьких українців та інших народів в Австрії, весь час стояла під знаком загального миру в Європі. Ніяка українська політична партія, ні ніхто із політичних діячів — не старались видвигати і актуалізувати української справи у міжнародному аспекті. Навіть теоретично ніхто цієї проблеми не обробляв. У 1912 році це було зовсім нове питання. Тому, що в минулому не грозили ніякі міжнародні воєнні конфлікти, то зовсім ясне, що ніхто із відповідальних політиків і політичних партій не мав потреби, ні обов'язку розв'язувати питання, яке становище мають зайняти українці на випадок війни. З цєю справою зустрі-

лась українська політична думка перший раз щойно восени 1912 року, як з певною актуальною і реальною проблемою.

З другого боку, як знаємо, вся політична діяльність проводу галицьких українців обмежувалась дотепер тільки до боротьби за інтереси нашого народу в межах Австрії та в своїй практичній діяльності керувалась повною лояльністю до австрійської держави, де в порівнянні з положенням російських українців — були великі можливості національного розвитку. І ця опортуністична ментальність та парламентарні і законні методи національної боротьби не допускали в тім часі думки про можливість і потребу організації та сепаратного діяння української політики та української збройної сили — на випадок конфлікту з Росією. Так думала більшість українського громадянства під австрійською займанщиною. Воно було переконане, що після виграної війни, Австрія без нашої окремої участі в тій же війні, у власному інтересі, на основі тільки самого об'єктивного стану справи — розв'яже позитивно цілість української проблеми. Воно жило надією, що після корисного закінчення війни, будуть автоматично створені основи української самостійності, а українці як австрійські громадяни, своєю жертвою крові в рядах австрійської армії, зовсім достаточо оправдають свої національно-політичні постуляти.

Також не без значення для настроїв і думок українського громадянства в роках 1912-1914 — був факт, що традиція нашої боротьби за державність і зв'язаний з тим дух військовости та розуміння ваги збройної боротьби нації — були в нашому суспільстві надто слабкі — хоч би у порівнянні з поляками, які ще в живій пам'яті зберігали дорогі для них спогади та ідею збройних повстань проти Росії з 1831 і 1863 рр. Традиція і пам'ять про наше військо та його боротьбу — були в нас дуже віддалені від історичної дійсности. Проблема військовости, військової професії, військового знання, творення власного війська і т. ін. не існували в нас взагалі навіть у сфері чистої теорії. Ми вважали, що ця сторінка державно-суспільного життя є монополем тільки займанницьких держав.

Вкінці не останню ролю в цьому лоялістичному та анти-мілітарному наставленні нашого громадянства, включно з більшістю нашої молоді, грало колективне почуття нашої меншовартости, психологічний комплекс інферіоріти, що їх так влучно висловлено в народній фразі: не поривайся з мотикою на сонце. Степанівна оповідає у згаданих вище споминах з того часу, що ту частину студентства, яка мріяла про створення власної держави шляхом збройної боротьби, а не через творення „культур-

них цінностей” — називано „люшнівцями”, себто тими, що з люшнями вибираються на москаля, бо в руках не мали крісів.¹³ Це було почуття власної слабости та недовір’я у власні сили народу, який — мовляв — національно ще малосвідомий та незорганізований і тому покищо не здібний ще бути суб’єктом та творцем своєї долі і мріяти про збройну боротьбу за свою державність, без помочі, згоди і благословення з Відня.

Оце були ті головні мотиви і причини, що на них опирався пасивізм українського суспільства в хвили, коли вперше потряслись основи старого європейського ладу. Отже брак суб’єктивно-психологічних передумов був причиною цього, що ідея мілітарних організацій не охопила восени 1912 р. ширших кругів українського суспільства.

Так отже ідея творення мілітарних організацій і військової підготовки молоді та думка про потребу негайної організації безпосередньої боротьби за державну незалежність — стрінулася із байдужністю, а також дуже поважною опозицією серед українського громадянства, а навіть серед частини молоді. Стерлись між собою дві ідеї та почали змагатись за свою рацію. Численними викладами, дискусійними вечорами, статтями в часописах, резолюціями на публічних зборах та з’їздах — продиралась вперед поволі ця нова, революційна, немодна та дивацька для декого думка про актуальність справи української державности, невідхильність визвольно-військової проблеми та konieczність популяризації військової справи серед ширших мас народу.

Проти себе станули до ідейних змагань два світогляди, два табори. З одного боку табір льояльних прихильників мирного та легального ходу політичних подій, що вірили в корисний для нас розвиток нашої національної справи під опікою віденської влади, табір зрівноважених громадян, що з призи́рством та насмішкою, а навіть з певною ворожнечею, гляділи на „фантастичні мрії” та „забаву молоді в військо”, яка видавалася їм надто несерйозною в порівнянні із імпонуючими всякими кірх-і кайзер-парадами австрійського війська, — табір солідних студентів, що мали перед собою екзамени і ригорози та здобували „культурні цінності” і при громах назріваючої воєнної хуртовини мріяли про спокійне життя українського патріота; — далше були в тому таборі блаженні віруючі, що ласкава доля принесе нашій безталанній нації в дарунку те, що їй належить по законам правди та людської справедливости, — а вкінці були і ті, що — як казав М. Грушевський — безплатними пасажирами хотіли дістатись до царства свободи, до майбутньої України, не

віддавши нічого тій страшенній боротьбі, якою вона здобувається, не побивши святочних черевиків на тій груді, на котрій тягнеться тяжкий похід до волі.

А по другому боці ідейного фронту стояв гурт молодих революціонерів, людей великої ідеї та сильної віри, що серйозною, нелукавою душею сприймали заповіді Шевченка і Франка не як святочні фрази, а як обов'язуючий моральний наказ, — що хоч молоді віком, але багаті знанням, здобутим у пильній самоосвітній праці та озброєні твердим характером — ставили перед собою як недалеко уже мету: здійснення своїми власними руками — визволення України та здобуття незалежності й волі. Це була провідна лава молоді української генерації, із уст якої тоді вперше задзвеніли щирими та правдивими звуками слова бойового Франкового гимну: „Ми поляжем, щоб славу і волю і честь, рідний краю, здобути Тобі!”

Ідейні змагання за мету і методи визвольного руху

Вперше загорілась у Львові завзята боротьба думок дня 20 жовтня 1912 року на дискусійнім вечорі, улаштованім II Секцією Українського Студентського Союзу ім. М. Драгоманова, на тему: „Під нинішню хвилю”, на якому змагались два протилежні погляди: один визнавав конечність творення окремої української військової сили для боротьби за українську державу на випадок австро-російської війни та потребу підготовки суспільности до цього важливого діла, — інший вважав ці пляни за дитячу примху, про яку можна говорити тільки при каварняних столиках, а не на поважних спеціальних дискусіях.¹⁴ Вони уявляли собі створення української держави в далекому майбутньому, і тому, на їх думку, обов'язком студентської молоді в тодішній ситуації було творення і здобування „культурних цінностей”, то є вчитись і набувати знання. Цей останній погляд переміг також на загальних зборах Українського Студентського Союзу у Львові дня 15 грудня 1912 року, на яких, між іншим, ухвалено великою більшістю голосів таку резолюцію: „Може сповниться незадовго мрія нації. В городі Льва стане українська святиня науки. Нашим сердечним бажанням приспішити ту хвилю, а обов'язком витворювати культурні цінності. Той шлях найпевніше заведе нас до Вольної України”.¹⁵ Як видно із факту ухвалення цієї резолюції, то велика частина студентської молоді у Львові не була ще в тому часі (кінець 1912 року) прихильником мілітарно-державницької концепції. Її речником був студент Федь Федорців.

Крім частини студентства, наш політичний провід та загал громадянства були в тім часі зайняті акцією за український університет, виборчу реформу до сойму та справою національної автономії галицьких українців, вважаючи це все більш реальним та пекучим. Вони були цієї думки, що справа боротьби за самостійну державність не актуальна, а творення військових організацій це нереальна робота недосвідчених та незрілих людей.

Збори українського політичного проводу т. зв. З'їзд Нотаблів, що відбувся 7 грудня 1912 року у Львові — вирішив, що з огляду на добро українського народу, на випадок оружного конфлікту між Австрією і Росією, ціла українська суспільність рішуче стане по стороні Австрії, проти російської імперії, як найбільшого ворога України.¹⁶ Резолюція ця винесена в атмосфері досить сильної воєнної паніки — на жаль, була надто однобока, бо не висловлювала ніякого українського національно-державного застереження. Не підкресливши самостійницьких аспірацій України, вона відповідала загально пануючим тоді серед українського громадянства австрофільським настроям.

Зате більше заінтересування значенням української проблеми на міжнародному форумі на випадок світової війни ми бачимо між студентством в його організації „Академічна Громада”, де того самого дня виголосив відчит відомий письменник Василь Пачовський, на тему: „Українська справа під теперішню хвилю”. Цей відчит був прийнятий із великим одушевленням та викликав дуже оживлену дискусію. З огляду на свою актуальність та державницьке наставлення він був поширений з поминенням цензури у циклоstileвому виданні по всій Галичині, та був зразковою промовою для багатьох зборів і віч. Він сильно спопуляризував між масами справу військових організацій та заактуалізував питання української державности.¹⁷

В тій же організації виголосили впродовж тої ж осені і зими цілий ряд доповідей визначні публіцисти й науковці, які основно розбирали українську проблему у міжнародному аспекті.

Після загальних зборів Українського Студентського Союзу дня 15 грудня 1912 р. відбулась довірочна нарада студентів університету в льокалі товариства техніків „Основа”, де обговорювано потребу військового виховання і вишколу молоді та освідомлення публічної opinio в цій справі.

Із пресового ідеологічного фронту в тому часі треба тільки пригадати статтю студента Карла Коберського в „Громадським Голосі” ч. 2 з січня 1913 року, в якій він основно скритикував і блискуче виказав помилковість резолюцій про „культурні цін-

ності" із студентських зборів з дня 15. XII. 1912 року та вияснив безумовну потребу активної, визвольної-державницької пропаганди і організації збройної боротьби серед широких народних мас, як єдиного шляху до досягнення наших національних ідеалів. Ця стаття була тоді дуже популярна і була реферована в Секціях Українського Студентського Союзу в цілому краю та в значній мірі причинилась до розбудови ідеологічних основ українського стрілецького руху.

Також Український Січовий Союз, що був керуючим центром січового руху, прийшов до переконання, що якраз надійшла хвиля, в якій належить доповнити січові товариства чисто мілітарною організацією. У своєму органі „Січові Вісті" ч. 1 з січня 1913 року оголосила старшина Союзу гарячу відзову до всіх „Січей", щоб готовилися до розправи з Московщиною, до боротьби за визволення наддніпрянських братів.¹⁸

Не зважаючи на це, ще довго на весні 1913 року йшли гарячі дискусії серед львівського студентства на тему доцільності українських військових організацій. Не легко приходилось ламати інертну думку. Ще дня 3. IV. 1913 року відбулись у Львові великі збори скликані Українським Студентським Союзом, на яких переважали голоси, що визнали „мілітарно-революційну організацію поміж нашим народом за передчасну, а навіть шкідливу".²³ До них належали також голоси людей, що кілька років пізніше зайняли передове становище у формації київських СС.

На цих, та на всіх інших зборах, що відбувалися в тому часі у Львові, виступав зі словом витривалий та непохитний ідеаліст, що з великим уже гуртом товаришів боровсь за слушність свого переконання, за свою революційну ідею, в яку він глибоко вірив. Був це Іван Чмола, згаданий уже провідник першого українського військового гуртка. Виступаючи на згаданих зборах, він палко заступав самостійницько-стрілецьку ідеологію. Тодішня преса тільки в коротких словах нотує його виступ, подаючи, що І. Чмола говорив про „потребу підготовки національної самооборони шляхом закладання стрілецьких дружин та ширення самостійницьких кличів поміж народом, щоб у той спосіб надати ідеалові Самостійної України реальний зміст і бути приготованими на всякий випадок евентуальних міжнародних конфліктів".^{23а}

Цей коротенький зміст виступу І. Чмоли ясно схоплює провідну ідею тодішніх піонерів українського стрілецького руху.

Неможливо тут вичерпно представити цей новий бойовий, самостійницький рух, що з кожним днем поширювався не тільки

у Львові, але у всіх повітах Галичини, здобуваючи для себе силою свої ідеї та безупинною працею щораз то більші симпатії українського громадянства.

Українське жіноцтво напередодні війни

Зокрема українське жіноцтво виявило себе рішучим прихильником державницької ідеї та активним співтворцем українських військових організацій. Великі жіночі збори у Львові, що відбулись дня 14 грудня 1912 року, виказали повне зрозуміння політичної ситуації та після виголошених рефератів високозаслуженої і загально поважаної тодішньої провідниці українського жіноцтва в Галичині — Константини Малицької, на тему „Політичне положення під теперішню хвилю” та Олени Степанівни, майбутньої страшини УСС, на тему „Завдання жінки на випадок війни” — винесли дуже принципіальні та глибоко продумані політичні і організаційні резолюції. У 2-ій точці цих резолюцій постановлено:

„Довірочні збори взивають загал жіноцтва в краю, щоб скрізь, куди сягають його впливи, ширило політичну свідомість у душі резолюцій, ухвалених З'їздом українських нотаблів з 7. XII., себто щоб звертало симпатії загалу мас на случай оружного конфлікту з Росією в сторону Австрії, як довго її інтереси згідні з інтересами українського народу і з його національним достоїнством”.¹⁹

Кінцева думка цієї резолюції є виразним висловом української незалежницької ідеї. Вона розв'язувала понад всякий сумнів ці суперечності української політичної думки того часу, що хиталась між австрофільським льюялізмом і самостійною українською національною ідеєю. В майбутнім виступі УСС проти Росії по стороні Австрії, зміст та ідея згаданої точки резолюцій зовсім влучно мотивували нашу політичну орієнтацію. А саме: Українці стають у майбутній війні по стороні Австрії не як її формальні горожани, лиш як добровільні союзники у своїм, добре зрозумілим інтересі, і то не по всі часи та за всяку ціну, а тільки з виразним застереженням: „як довго інтереси Австрії є згідні з інтересами українського народу і з його національним достоїнством”. Отже тільки власний інтерес та національна честь — повинні бути першою і основною спонудою і мотивом діяння кожного українця. А цим власним національним інтересом була в тім часі у програмі стрілецьких організацій тільки потреба боротьби за українську державність та приготування власних сил і засобів до цієї боротьби.

Виконуючи повищі резолюції, українське жіноцтво переставило усю свою діяльність згідно з ролею жінки в часі війни. У зредагованій К. Малицькою відозві, оголошеній дня 28 грудня 1912 року, накликає Жіночий Організаційний Комітет українське жіноцтво до чуйности та готовости стрінати велику історичну хвилину, що рішатиме про долю українського народу. В цій відозві говориться:

„Щонебудь принесе нам будучність, ми мусимо бути готові на кожному і найстрашнішу евентуальність. Послідні дні тривоги і непевности навчили нас, як мало ми всі приготовані до рокової хвилі, як слабими, несвідомими, нерішучими застала б вона широкі маси нашого народу. І тому, хоч на європейським політичним небосклоні дипломати вивісили білу хоругву миру, ми дальше стоїмо під знаком бойового клича... Ми ждемо такої рокової лискавки, що вкаже нам наш власний шлях, до власної поведе цілі”.²⁰

Вслід за тим, частина жіночої молоді вступила як рядовики до існуючих стрілецьких гуртків, із яких пізніше утворилась окрема жіноча чота під проводом Олени Степанівни при товаристві „Січові Стрільці II” у Львові, — інші стали учасниками санітарних курсів, а управа жіночої організації приступила до великого діла — збірки матеріяльних засобів для потреб стрілецького руху, щоб утворити сильну матеріяльну базу для майбутньої визвольної боротьби, та щоб політичні несподіванки не заскочили нас неприготованими в останній хвилині.

Мало це бути обов'язком старшого громадянства, політичних та господарсько-кооперативних діячів — допомогти молоді вибудувати потрібні фінансові основи для здійснення її задумів. Але провід народу на жаль ще на півтора року перед вимаршом перших сотень УСС-ів, в вересні 1914 року на фронт у Карпатах, — не виявив належного інтересу до справи підготовки організації збройної сили, якої вагу так глибоко тоді зрозуміло наше жіноцтво. Дня 18 лютого 1913 року появляється у львівських часописах друга знаменна відозва Комітету Жіночої Організації за підписом Константини Малицької, Олени Степанівни та шести інших видатних жінок зі Львова із зазивом до українського громадянства складати грошові датки на фонд „Потреби України”.²¹

Коли безпосередня загроза війни хвилево минула, тоді видав Комітет Жіночої Організації дня 20 березня 1913 року третю відозву, стверджуючи живий та щирий загальний відгук нашого громадянства на попередній заклик комітету. Фонд „Потреби України” переіменовано на „Невгасаючий Фонд України”. У цій відозві читаємо:

„Війна може бути або не бути, але потреби України є і будуть, і мусять бути, в міру, як рости буде розмах наших національних змагань. Але для скріплення цих наших змагань, не тільки в цій хвилині, а і в будучності, треба наготовити фонди заздалегідь... Нехай тридцяти-мільйоновий український народ повітає найближчу заповідь нової війни мільйоновим національним фондом. Мрії? Може покищо мрії. Але хто ніколи не пробував ламати кайданів, той рабом у кайданах і зогнє. Із зложених грошей ні сотик не буде витрачений на ніякі, хоч як пекучі потреби хвилі — вони виключно призначені на критичний час, коли український народ опиниться востаннє перед фатальним питанням: бути, чи не бути?..”²²

Велике почуття історичної відповідальности, глибоке розуміння положення українського народу, всеукраїнське, соборницьке наставлення, бойовий, революційний ентузіазм та непохитна віра в перемогу української справи, — що з такою силою б'ють із кожного слова наведених вище закликів українського жіноцтва — це один з найкращих документів його великої ролі в ті історичні дні.

На всі три відозви Комітету Жіночої Організації відгукнулось українське громадянство з особливим одушевленням, складаючи багатотисячні суми на національний боєвий фонд. В цей спосіб положили тверду основу для здійснення великої ідеї: власними силами, без чужої помочі, власними матеріяльними засобами, зібраними всім свідомим народом, — хотіли творити своє самостійне життя та за нього боротись. Ця ідея власних сил стала в майбутньому провідним дороговказом нашої визвольної боротьби. Коли в місяцях серпні і вересні 1914 року надійшла ця сподівана історична хвилина виступу Українського Січового Стрільцтва до боротьби за Україну, то за зібрані українським жіноцтвом гроші змогли вдержатись та проіснувати в перших кількох тижнях його молоді сини, брати і чоловіки, що станули тоді в ряди УСС.

Організаційна й ідеологічна підготовка Стрільцького руху

Вслід за повищим ідеологічним підготуванням та пропагандою самостійницько-стрілецької думки — йшла безперервна виховно-військова праця внутрі багатьох таємних військових гуртків, що почали в тому часі оснóвуватись при різних організаціях, головно Січах та Соколах, та серед студентської і середньо-шкільної молоді.

Для плянóвої військово-виховної і організаційної праці — оснóвано у Львові студентську стрілецьку організацію, якою керував окремиий комітет, а на його голову вибрано Івана Чмолу.

До гурта осіб, що творили цю студентську стрілецьку групу належали: Василь Геник, Омелян Кучерішка, Іван Чмола, Іван Жила, Осип Навроцький, Богдан Гнатевич, Василь Дзіковський, Роман Дашкевич, Степан і Ярослав Індишевські, Дутчак, Юліян Охримович, Осип Квас, Василь Кучабський і інші.

Ця студентська стрілецька організація, що була центром підготовки стрілецького руху у Львові, влаштувала військові вправи та виховно-військові виклади, складала перші військові підручники та творила військову термінологію. Вона почала робити старання в справі легалізації українського мілітарного руху через затвердження владою статутів українських стрілецьких товариств. Був плян, тим способом зробити дотеперішню малочисленну таємну організацію — організацією масовою, що обіймала б найширші кола молоді та легальним шляхом вела свою військово-підготовчу й ідейно-виховну роботу.

Зразком і прикладом були існуючі вже від 1910 року, добре zorganizовані польські „стрілецькі дружини”, які існували на основі статуту, затвердженого владою та отримували від неї поважну допомогу, як дозвіл користуватися військовими стрільницями та іншими військовими уладженнями. Їм давала військова влада для сталого вжитку кріси найновішої системи, військові шатра та інше устаткування.

Польські стрілецькі товариства (Стжелец, Звйонзек Стжелецкі) мали значний вплив на постання і дальшу працю українських стрілецьких організацій. Наставлені ідейно на боротьбу проти російського царату та маючи як свою мету здобуття незалежної Польщі — вони мали також ідейний вплив на кристалізацію української революційної та протиросійської ідеології. Як уже згадано, — перспективи великих історичних подій стрясали свідомістю багатьох поневолених народів, які віддавна мріяли про свою державну незалежність та покладали великі надії на майбутній воєнний конфлікт. В першій мірі були це поляки, які почали ще в 1908 році організувати в Австрії свої перші таємні військові організації, що в 1910 р. стали масовими, легальними організаціями та вели свою роботу також на терені Східної Галичини. Про генезу тих організацій та їхні ідейні основи — пише їх творець, Ю. Пілсудскі, між іншим, так:

„Не зважаючи на великі жертви, зложені на жертвеннику національної справи, — цей революційний рух (1904-1905 рр.) проти гнобителя — дає надто скромні, як також невизначні результати і тому приходить до поволи до переконання, що тільки військові приготування, ведені систематично, дозволять нам в годині боротьби ставити чоло тій чи іншій займанницькій державі... Польське питання після 1863 року

немилосердно викреслено. Не брали нас в рахунок у міжнародніх калькуляціях і комбінаціях. Військовий рух впроваджує знову польську проблему на європейську шахівницю. Тільки меч важить щось на терезах народів. Народ, що хотів би примкнути очі на цю очевидність, перекреслив би безповоротно своє майбутнє..."²⁴

Весною 1912 року мав Пiлсудскi виклад у домiвцi „Повiтової Сiчi” у Львовi, в якому вiн виявив свою давню мрiю про повстання та збройну боротьбу проти москалiв. Далше говорив вiн про кiнечну потребу вiйськової пiдготовки та приготування збройного виступу проти Московщини. Виклад зробив помiтне враження на присутнiх українських слухачiв.²⁵

Керованi Пiлсудським польськi мiлiтарнi органiзацiї, якi мали добре поставлений вiйськовий вишкiл та широку iдеологiчну пропагандивну лiтературу пiд самостiйницькими, протиросiйськими кличами, причинилися не мало до покинення українцями байдужості та смирного вижидання подiй. Особливо фахово-вiйськова та iдеологiчна лiтература польських стрiлецьких органiзацiй — була використана пiзнiшими українськими стрiлецькими органiзацiями. Крiм цього в пiдсвiдомостi української молодi ворухився живий мотив реакцiї на факт iснування польських мiлiтарних органiзацiй, мотив польсько-українського суперництва, який не дозволяв нам бути безборонними тодi, коли поляки почали на українських землях творити свою мiлiтарну силу та могли б загрозити нашим iнтересам.

Надзвичайною заслугою згаданої студентської стрiлецької органiзацiї пiд головуванням I. Чмоли, було видавання першого українського вiйськового, iдеологiчного i фахового журналу „Вiдгуки”. Всього вийшло в першiм кварталi 1913 р. чотири числа. В цьому журналі вичерпно та зовсiм ясно з'ясовано iдеологiчні основи українського стрiлецького руху, його програмовi засади та основну мету. Є це майже єдине автентичне джерело пiзнання тих iдей, що були покладенi в самих початках, при народинах Українського Сiчового Стрiлецтва. Цi iдеї остали незмiннi та є основою нацiонально-державного свiтогляду усiх трьох перiодiв стрiлецької iсторiї (Сiчовi Стрiльцi до 1914 р., УСС та кiївськi СС). Тому треба в цiлостi навести тi уступи iз окремих статей „Вiдгукiв”, в яких найяскравiше виступають головнi елементи стрiлецької iдейної системи, а якi мають документальну вартiсть при оцiнцi ролi Українського Сiчового Стрiлецтва у наших визвольних змаганнях та для студiй української полiтичної думки.

У статтi I. Вихора: „На стрiчу великим подiям” бачимо вплив подiй на Балканах, а зокрема переможної вiйни поневоле-

них народів проти Туреччини в 1912 р. та болюче порівняння із невідрадним положенням українського народу. Автор писав у „Відгуках”, лютий 1913, ст. 3-6:

„Дух волі і світла не вмер! Пішов на схід, у курні стріхи тих, які були рабами. Греки, болгары, серби добули собі самостійність, сотворили Піємонт, звідки йшло світло і надія для їхніх братів, що остались в неволі. Сьогодні проганяють вони наїздника з Балкану... І коли тепер на передодні миру глянемо на добуток З'єдиненого Балкану, то нагадуються ті передвовнні глузвання й кепкування з болгар, сербів, чорногорців... Побіда цих послідних, має для нас велике значення. Бо справді мусимо критись зі сорому... Щаслива війна балканських народів є для нас дзеркалом, у якому бачимо в цілій наготі свою повну стать, усю неміч й нужду.

Нас 37,000,000!

Ми нащадки тих батьків, які своїми походами на турків, татар, поляків доказували чуда, а нині?..

В хвилі, коли заносилось на нашій землі на криваву розправу, коли земля наша мала статись одним побосвищем, а наші люди мали йти взаємно проти себе, одні під командою австрійською, а другі під російською, у нас панувала цілковита байдужність, безділля того споконвічного раба, який зрісся з ярмом і якому гірше вже, ні краще не жити. Місто якихсь анкет, пікловань над зорганізуванням і сотворенням власних сил, резолюція З'їзду українських нотаблів заявила без жадних застережень за Австрією. Що за етика наших батьків і честь, коли не можуть спромогтись на щось таке, щоб відповідало достоїнству і силі нашої нації...²⁶

Українська академічна молодь, в хвилі, коли наш культурний дорібок може бути знищений, ухвалює, що треба вчитися. Забула сердешна, яка доля стрінула Архімеда.²⁷

Глянувши на сторінки нашої історії, наглядно видно, що події стрічали нас все непідготованих...

Дезорієнтація, нерозуміння справи, нездібність покористування війською між двома державами окупантами. А причина і джерело того лиха, — брак і втрата самостійницьких змагань, а навряд вціплювання і поширювання угодних тенденцій.

Коли по однім боці кордону наш розвиток недопускасний, а по другім спинюваний, у нас апатія і льояльність супроти ворогів вбили всякі живі змагання і немає думки, що нам треба витворити свою власну силу і тільки на їй опертись. Немає розуміння, що тільки з сильним і дужим числяться, а чоловік слабкий заслугує тільки на погорду і топтання. Такий чоловік може бути тільки прошаком і числити тільки на милостину. Бо хоч би ти й мав право і по твоїй стороні була правда, однак як не підтримаєш свої домагання силою. так вони здадуться нінащо.

У нас на разі її не має, і такі думки стрічаються з глузванням і дивляться на їх, як на дитячу примху...

Але є в нас одиниці, які трактують це як річ серйозну, конечну і можливу до зреалізованя. Тому їхнім обов'язком є тепер згуртуватись в одне тіло: ради успішнішої праці, впливу на громадянство, національ-

не правительство, витиснути те п'ятно і підкреслювати все і всюди, що квестія самостійності мусить зайняти у нас перше начальне місце в нашій політиці і роботі і відбитись по цім і тім боці, кордону. Вона має статись нашою призмою, критерієм нашого поступовання і життя, життя громадянського і семейного.

Лягаш спати, стаєш рано... хай все ввижається тобі як грізне мemento, як меч Дамокля, що нарід твій закований, безщечений, а ти його член! Ти раб! А коли падатимеш під навалом праці і конатимеш в життєвій борні, то так як жовнір вмираючий в полі бачить свій рідний кут і хату і найдорожчих, так тобі ввижається образ Вольного Народу.

Але того щастя і тієї розкоші не добудеш ні кар'єрою, ні льоальністю, ні опортунізмом, ані заслонюванням себе фразою — добуванням культурних цінностей, але працею і самопосвятою.

В ювілей Генія найкращий дарунок зложимо Йому, коли за молитву свою приймемо:

„Силу рукам дай, щоб пута ломати,
Ясність думкам — в серце кривди влучать,
Дай працювать, працювать, працювати,
В праці сконать!..”

для Вольної і Самостійної України.

Це наша програма на нині, а стимулом тієї праці буде сильна віра у ясне Завтра.”

В статті П. Ч. на тему „Ціль і завдання молоді”²⁸ пишеться таке:

„Коли серед воєнної музики і очікування гучнішої симфонії, виринає українська справа перед форумом Європи, ми не сміємо остати байдужними і жити даліше цим сірим, безкровним „своїм життям”. Отже, зорганізованія перше себе і ясне поставлення цілі і засобів її добуття...

Хоч дванадцять літ тому взад, наша молодь піднесла гасло Самостійної України, то воно сталося тільки банальною фразою. Його осквернено шуткою життя, поганою утилітарністю, погонею за вигодами життя. Прапор з девізом Вольної України опущено вниз, борці розбрелись й замовкли, а нові не наспіли.

І нині, коли на обрію являється кривава луна й б'є в наші очі, піднімімо ж оп'ять цей стяг вгору! А щоб не стрінула його доля попереднього, призадумаймось над цілями, як і добути і зреалізувати думку, леліану в найбільшій непорочності наших душ, окрилену присягою козаків, зложеною 1709 р. Мазепі.

Вольна, Самостійна Україна! Під цим девізом хай згуртується вся наша молодь і тому слову надасть повний зміст. Хай це поставить як ціль свого життя, але... цим словом хай не спідляться ті, що Його вимовляють.”

У статті „В передодні іспиту” автор І. Вихор²⁹ — змальовуючи неминучість австро-російського конфлікту — так писав:

„Ціла наша мартирологія від 1654 р. говорить, що нам від Росії, нині — деспотичної, завтра — революційної, післязавтра — республі-

канської, якоїнебудь Росії, не надіятись нічого, бо до нас в рівній мірі відносяться всякі Савенки, Мешнікови, Струве і інші. Всякі чорносотенці і поступовці різних відтінків.

Наразі на Україні під Росією, хоч не всюди є національна свідомість і розуміння справи, але панує загальна думка, що нам мовляв — гірше не буде й під турками. Соціальні відносини, крайня нужда безземельного сільського пролетаріату, витворює ненависть до сучасного режиму і чиновництва. Все те, як революційний матеріал буде поміччю в австрійсько-російській війні для нас...

У всякім случаю мусимо подбати за власну силу — фізичну. Бо може зустрінути нас ця трагедія, що робитимуть на нашій землі, казатимуть про нас, але — без нас!

Лише пасивність у майбутнім конфлікті була б для нас найгіршою і найсоромнішою; вона тільки заохотить ворогів до використання побіди в спосіб для нас некорисний; чим знова дужче боротись мемо самостійно, розпоряджати певною силою, тоді матимем кращі вигляди і над нами перейти не посміють!

Але це хай не станеться нашою ціллю! Мусимо тямити, що гарантією нашого існування, пристановищем нашого повного розвою, може бути тільки власна держава! Щоби ж її сотворити — мусимо все бути готові до бою...

... Час протиставити опортунізові велику ідею, що домагається діла і жертв! Ех! З дужих грудей добувається жажда діла й сотворення сили для діла. Сила, певність себе і свідомість цілі. Бо не мир, але війна жде нас! А що сумніше і найбільочіше то те, що стрічаємо нехиті, а то й ворожість не чужих, а таки своїх рідних людей. Але на те оглядатись не сміємо і це нас в роботі не спинить!

Нині творім мілітарну силу, готовість і рішучість духа.

Нині до зброї, а завтра у похід!"

Ми навели тільки кілька уривків із надзвичайно цінних і блискучих статей першого стрілецького органу „Відгуки”, бо думки, які творять основний зміст повищих уступів, дають достаточну відповідь на питання: яка ідеологія була покладена в основу перших українських стрілецьких організацій їхніми ініціаторами і творцями.

Увесь дальший розвиток українського стрілецького руху, а зокрема його історичних боєвих формацій: УСС і СС — йшов по тій ідейній лінії, що була накреслена його молодечими основоположниками при його народженні. Коли ми сьогодні говоримо про історичне значення збройного чину УСС і СС в історії українського народу, — то була це в першій мірі та нова, революційна, визвольна ідеологія молоді української генерації, що дозрівала в бурхливих 1911, 1912 і 1913 роках та своєю глибокою інтуїцією, правильною і розумною діагнозою сучасної політичної ситуації, твердою вірою в неспожиті сили нашого народу та гарячим бажанням визвольного чину — захопила най-

кращі молодечі сили нашої нації та в цих переломових часах спрямувала хід нашої історії у правильному напрямку.

У наведених вище уривках із програмових статей стрілецького органу, які у своїй невивірженій стилістиці, простому формулюванню думок та молодечому патосі — може не виблискують такою стрійною системою і стислим формулюванням тез, як у багатьох програмах, плятформах і декалогах різних наших політичних партій та організацій, — ми знаходимо в них нові, глибокі та високовартісні думки, які були вислідом здорової реакції на тодішні настрої і відносини в українському і міжнародному житті. Вони не були кимсь з гори подиктовані, ані сліпо наслідувані, а були плодом свободної дискусії та серйозної виміни і боротьби думок критично думаючих людей. Не бачимо в них примітивного ненависництва, ні фанатизму, — а тільки багато щирого молодечого чуття та глибокої віри у намічений шлях визволення.

І коли тепер, із понад сороклітньої перспективи уважно й об'єктивно прочитаємо та продумаємо усі ці новаторські тези, — то мусимо їх оцінити як дуже поважний і рішучий крок вперед в розвитку української політичної думки. З огляду на їх революційний характер та опозиційне становище у відношенні до провідної, офіційної української політики — треба їх вважати пробойовими, що започаткували найновішу добу української історії та українських визвольних змагань.

Ясно і рішуче піднесено як живу, актуальну й безпосередню мету української національно-політичної боротьби — гасло вільної, самостійної України. Хоч це гасло було публічно проголошене і заактуалізоване „Молодою Україною” в 1900 році та гаряче пропаговане її основниками — то в наступних роках втратило воно свою бойову силу і розмах та стало банальною фразою без реального змісту. Справа політичної самостійності повинна тепер — вслід за „Відгуками” — зайняти початкове місце у нашій політиці та громадській праці. Гарантією нашого національного існування і розвитку може бути тільки власна, незалежна держава, яку можна здобути тільки власною силою. Тому треба нам створити свою фізичну силу, силу мілітарну. Мусимо бути приготованими на майбутню війну, щоб стати учасниками та співтворцями історичних подій, що будуть відбуватись і рішатись на нашій землі. Коли хочемо досягнути наші, хоч би найсправедливіші домагання, то мусимо їх підтримати власною силою, бо світ рахується тільки з сильними. Нашим головним ворогом є Росія, кожна Росія і царська, і ліберальна і революційна, бо їх імперіялістичне відношення до нас є однакове. Крім

чаціонально-державних постулятів — ми несемо нашому народові також клич соціального визволення. Шлях до нашої мети — це безупинна праця, боротьба і жертви. В нашому відношенні до Австрії мусимо строго відмежуватись від неї у нашій національній політиці та вести її тільки згідно з інтересами української нації. На місце панівного опортунізму та австрофільського угодовства серед загалу нашого громадянства мусить запанувати незалежна державницька думка.

Пізніші історичні події та дальший хід наших визвольних змагань вповні оправдали усі повищі ідеологічні основи першого етапу українського стрілецького руху.

Із сьогоднішньої перспективи бачимо, що помилкова була поведінка нашого політичного проводу, який зайнятий був тільки справою виборчої реформи до галицького сойму та іншими подібними речами, і зовсім не передбачав на весні 1913 року, що уже за кільканадцять місяців буде змушений вимогами історичного моменту закликати українську молодь до зброї для боротьби за волю України, не підготовляючи вперед ні нашого народу, ні нашої молоді до цієї важної і відповідальної справи.

Поставлена стрілецьким рухом мета була ясна: наша безпосередня мета — власна держава; щоб створити державу — мусимо бути готові до бою. Сьогодні до зброї — завтра у похід!

Як бачимо із повищого — клич самостійної української держави став уже з кінцем 1912 р. актуальною програмою нового стрілецького руху та був поширюваний словом і друком серед мас молоді і всього громадянства. З хвилиєю заснування в березні 1913 р. першого статутного стрілецького товариства — стрілецький самостійницький рух пішов уже широко в народні маси. Для того треба ствердити, що постанови студентського конгресу, що відбувся у Львові в липні 1913 р., а яким приписується надто велике значення в розвитку української політичної думки, мали тільки пропагандивний, протиросійський характер. Не декляруючи постуляту української держави, а проголошуючи тільки клич сепаратизму від Росії — резолюції цього конгресу були засадничо кроком назад у порівнянні із державницькими позиціями „Відгуків” та цілого тодішнього стрілецького руху.

Товариства „Січові Стрільці” — їх організаційна і військово-вишкільна праця

Реальна підготовка, організація і вишкіл власної збройної сили — стає програмою дня для творців стрілецького руху та перших його учасників. Старання Українського Січового Союзу,

студентського стрілецького комітету та інших організацій і осіб про оснування легального стрілецького товариства та затвердження його владою — натрапили на поважні перешкоди збоку австро-польської адміністраційної влади, яка із певних дрібних формальних причин відкинула внесені на затвердження статуту стрілецького товариства. Робилось це внаслідок ворожого наставлення польських кіл до української справи взагалі, а до стрілецьких організацій зокрема. Польські верховоди Галичини, що спинювали в минулому нормальний розвиток українського національного життя, постановили за всяку ціну не допустити до створення українських мілітарних організацій. Це був перший ворожий виступ польських урядових чинників проти стрілецького руху. В майбутньому продовжувалась ця ворожа для стрілецького руху робота у різний спосіб аж до розпаду Австрії, а головню під час війни у відношенні до формації УСС. Численні польські стрілецькі товариства оснувались та розвивались уже від кількох літ без найменших перешкод, навпаки — їх підтримувала австрійська цивільна і військова влада, — а ми вже з самого початку мусіли поборювати великі труднощі формального характеру, щоб у конституційній державі, на основі забезпеченої рівності громадян та їх прав — виборювати собі права, якими уже довго користувались громадяни, що належали до упривілейованої в Австрії польської нації.

І тільки завдяки ініціативі і заходам голови Укр. Січового Союзу д-ра К. Трильовського, який переклав дослівно статуту польських стрілецьких товариств та предложив їх на затвердження намісникові Бобжинському, цей останній остаточно був змушений погодитись на затвердження товариства „Січові Стрільці” у Львові. Але все таки внаслідок відкинення попередніх статутів, організація легального стрілецького руху поважно опізнилась.

На день 18 березня 1913 року — скликав д-р К. Трильовський оснующі загальні збори першого українського стрілецького товариства „Січові Стрільці” у Львові.

На голову цього Т-ва — вибрано д-ра Володимира Старосольського. Заступником голови став Дмитро Катамай, голова Стрілецької Секції Українського Січового Союзу та пізніший старшина УСС. Після об'єднання з цим товариством студентської стрілецької організації, заступником голови був І. Чмола.

З моментом заснування Товариства „Січові Стрільці” військова підготовка вийшла із таємних гуртків молоді на широке поле публічної праці, під кермою відповідального проводу. Після заснування першої організації УСС, почався в цілому краю

живий стрілецький рух. У Львові та на провінції творились нові стрілецькі товариства. Організаційний, ідейний та фаховий провід над УСС перебрала Стрілецька Секція Січового Союзу.

У Львові засновується 25 січня 1914 р. друге стрілецьке товариство, якого головою став Роман Дашкевич, пізніший командант артилерії та полковник київських СС. Це товариство звалося „Січові Стрільці II” і було найкраще зорганізоване і вишколене в цілому краю. Воно влаштовувало перші військові вправи в околицях Львова та зорганізувало ряд військових курсів. Мало воно понад 300 членів, між ними окрему жіночу чоту, якою проводила Олена Степанівна. Із власних фондів закуплено кріси для членів товариства. В ньому вишколилась низка пізніших старшин і підстаршин УСС, як Микола Никорак, Тадей Ковалик, Іван Тучапський, Гандзя Дмитерко, Павлина Михайлишин і інші.

Найкращим стрілецьким товариством на провінції — були Січові Стрільці в Бориславі, що гуртували українське робітництво та були осередком стрілецького руху довкола Борислава. Тут також придбали власним коштом кріси та проваджено інтенсивну військову муштру. Головою був інж. Филип Левицький. Із стрілецьких старшин Бориславщини вийшло багато відомих пізніше старшин УСС і СС, між іншими: Гриць Коссак, командант УСС, Клим Гутковський, Лев Лепкий, Михайло Турок, Трифон Янів.³⁰

До війни було в Галичині 96 товариств „Січові Стрільці”.

При Сокол-Батьку у Львові зорганізовано восени 1913 р. Стрілецький Курінь під командою Семена Горука, а пізніше д-ра Степана Шухевича, обох пізніших курінних командантів УСС. В органі Сокола — „Вісті з Запорожжя” поміщено правильник для цього куреня та багато статей і інструкцій для військового вишколу. Із сокільських стрільців у Львові і в інших містах — вийшли такі пізніші старшини УСС: Федь Черник, Іван Іванець, Олекса Перфецький, Антін Зелений, Володимир Сроковський, Іван Коссак, Ілько Цьокан, Остап Вахнянин і інші.

Паралельно із стрілецьким рухом організувалась середньо-шкільна молодь у пластових товариствах. Побіч нормального пластового уладу існував у Львові і на провінції цілий ряд т. зв. самостійних Пластів, які не провадили своєї праці за програмою типового пластового уладу. Були це чисто стрілецькі організації та працювали за пляном військового вишколу. Їх члени носили стрілецькі однострої (на зразок львівських СС II) та мали фахових військових інструкторів із складу стрілецьких організацій.

Деякі з тих пластових організацій вели зразковий військовий вишкіл та виховали багато видатних старшин і підстаршин для УСС в 1914 р. Для прикладу згадаю тільки стрілецький Пласт у Самборі, що мав до війни коло 120 пластунів. Своїм органом цей Пласт вважав місячник „Відгуки” у Львові. До нього належали учні двох місцевих гімназій та учительської семінарії. Військове навчання провадив в ньому старший десятник 77 полку піхоти, Володимир Коберський, що був містоголовою товариства „Січові Стрільці” в Самборі.³¹ Із цього самбірського Пласту вийшли ім ін. такі відомі старшини і підстаршини УСС: Лев Коберський, Степан Пеленський, Дмитро Кравс, Остап Коберський, Осип Даньківський, Михайло Савчин, Степан Терлецький, Іван Гада, Іван Ступницький, Микола Павлів, Володимир Білинський, Матвій Яворський, Андрій Партика, Степан Олійник, Іван Кульчицький, Іван Беч, Володимир Сивохоп і багато інших. Майже усі вони — або полягли, або були ранені в боях.

Подібного характеру пластові організації існували також у Львові і інших містах Галичини. Зокрема львівський Пласт видав м. інш. також двох визначних старшин УСС: Осипа Яримовича і Северина Яремкевича, що згинули героїською смертю в боях УСС на Поділлі в 1915, згл. 1916 р.

Поза статутовими стрілецькими товариствами — існували і вели живу роботу численні т. зв. стрілецькі секції при руханкових товариствах Січах і Соколах та відбували спільні вправи зі стрілецькими товариствами.

Стрілецький рух від самого початку свого існування гартував свою моральну силу в поборюванні перешкод, які ставали на шляху його праці. Ми згадували уже про труднощі, що їх ставила польська повітова і крайова адміністрація щодо затвердження статутів і дозволу на оснування стрілецьких організацій. Змушені вкінці затвердити статутути — польські старости і намісники хотіли в інший спосіб спинити роботу стрілецьких товариств. Вони постановили не допустити до того, щоб австрійська військова влада видала українським стрілецьким товариствам кріси системи Манліхера для вправ у стрілянні та взагалі для військового навчання. А на основі міністерського розпорядку кожне стрілецьке товариство мало право домагатись від військової влади одного кріса до військового навчання на кожних 10 членів. Польські стрілецькі товариства масово користали із цього права, і ми бачили вправи цілих батальйонів польських стрільців, — озброєних австрійськими крісами. Багато подань українських стрілецьких товариств на видачу зброї для війсь-

кових вправ, військова влада, на основі неприхильних інформацій польських старостів — відкинула.

Стрілецькі товариства вирішили власним коштом здобути зброю. Деякі товариства, як Січові Стрільці II у Львові, взагалі не старались дістати зброю за посередництвом польських старостів, а прямо закупили за власні фонди кріси для своїх членів. Те саме зробила стрілецька організація в Бориславі і інших містах. Лиш деяким стрілецьким товариствам удалось видістати від влади невелику кількість крісів до вправ.

Вся внутрішня праця стрілецьких організацій здійснювала в міру спроможности основну вишкільну програму піхоти тодішньої армії та була побудована на її організаційно-виховних засадах. Цілий ряд кваліфікованих резервових старшин і підстаршин творили інструкторські кадри. Приступлено до творення доволі важкого діла а саме: творення української військової термінології, яка в нас не існувала і треба було починати її від основ. Приготовляються фахові військові підручники, оригінальні або перекладні, циклостилєві брошурки і солідні друковані книжки, як напр., „Правильник піхотинців”, що під час війни служив як основний підручник вишколу піхоти. Скільки мовних, стилістичних, термінологічних труднощів треба було побороти, щоб у тому часі написати таку книжку? Організується цілий ряд різних військових курсів у Львові й на провінції, теоретичних і практичних. Відбуваються постійні вправи в порядку, польової служби, маршів, стріляння, бойової тактики. В околиці Львова та в різних місцях Галичини переводиться більші бойові вправи при участі багатьох стрілецьких сотень. Найбільші такі масові вправи відбулись у грудні 1913 року під Сокалем, на Валявці, з нагоди свята в честь І. Богуна, — під командою резервових офіцерів: О. Семенюка, кошового Повітової Січі в Сокалі, пізнішого сотника УСС і О. Демчука. На вправах цих був присутній також голова Українського Січового Союзу д-р К. Трильовський.

Оформлюється також зовнішній вигляд членів стрілецького руху. Замість січових лент, сокільських одностроїв, історичних козацьких одягів, шапок зі шликами, жупанів і шараварів та вишиваних сорочок — перший раз в українській історії твориться зовсім новий військовий однострій новітнього українського воюючого, за зразком існуючих європейських армій, достосований до бойових завдань українського стрільця.

Бажанням стрілецького проводу та всіх тодішніх Січових Стрільців було якнайвиразніше відрізнитись своїм зовнішнім виглядом умундування та краскою стрілецького однострою —

від займанницької австрійської армії. За зразком деяких західно-європейських армій прийнято за проєктом Лева Лепкого для стрілецьких одностроїв особливу краску, зближену до оливково-бронзової (жгакі). Усталено також оригінальну форму стрілецької шапки, т. зв. „мазепинку”, яка зберегла на переді елементи народної і гетьманської шапки в виді характеристичного вирізу. Стрілецька шапка „мазепинка” стала від того часу знаменним вкладом в українську національно-військову традицію та як зовнішній історичний символ нашої національної самобутності прийнята була нашим народом як невід’ємний елемент української культури. Сокільські стрільці носили шапку англійського зразку.

Це була надзвичайна подія в житті молодого юнака, коли він вперше вдягнувся в однострій українського стрільця, коли серед байдужности та незрозуміння нашим громадянством значення стрілецького руху та при ворожому відношенні до нас польського оточення — з гордою свідомістю він маніфестував свою приналежність до відновленого, новітнього українського січового війська та своє тверде рішення боротись за вільну Україну. А коли на вулицях Львова та інших галицьких спольщених міст почали появлятись маршові колони Січових Стрільців з бойовою піснею на устах та з модерною зброєю на раменах, коли із підміських військових стрільниць, щораз то частіше давались чути густі стріли українських бойовиків, які пильно і завзято учились вживати зброї, — з тою хвилиною мусів початись глибокий перелім в душі кожної свідомої української людини. Це вже не вічеві резолюції, не січові чи сокільські вправи топирцями, не парламентарні промови в справі одної гімназії чи театральної субвенції маніфестували та голосили наші національні домагання. Це вже іншою мовою та іншими аргументами заговорила про наше право, мов з-під землі виросла, нова українська сила, сила забутої світом нації, ті найсміливіші та найенергічніші, що взяли на свої плечі ініціативу і відповідальність повести боротьбу за визволення свого народу новими шляхами та успішнішими методами.

Серед напруженої праці почав стрілецький рух з кожним місяцем здобувати собі щораз то більшу прихильність і зрозуміння серед широких кіл українського громадянства. Голоси критики та сумніву почали стихати. Консервативна думка та рутенське недовір’я до нових, революційних ідей зникали.

Шевченківське свято у Львові — маніфестація української сили

Вибух світової війни та збройний зрив УСС — попередила велика духовна маніфестація всього українського народу, загальний підйом гарячих національних почувань та вияв всеукраїнської солідарності з нагоди столітніх роковин уродин Тараса Шевченка. Як велика і широка українська земля — від початку 1914 року ціле наше культурне й політичне життя, всі наші організаційні зусилля, вся енергія наша — були зайняті справою всенародного відзначення цього великого національного свята. Зокрема на окупованій Росією Україні, де державна влада самопевно виконувала свій смертний присуд над українським народом, — заворушилась широка українська маса, щоб віддати належну честь своєму пророкові, щоб заманіфестувати свою любов до невгнутаго борця за права поневоленого народу. Усюди, по селах та містах, творилися Шевченківські комітети, в Києві готувалися поставити величавий пам'ятник генієві України, вся преса була переповнена відомостями з усіх сторін України про масові приготування до Шевченківських свят. Геніяльне Шевченкове слово робило своє діло. Мільйони пробуджувались до національної свідомости.

Білий цар настрашився. Як його попередник Микола I знищив фізично Шевченка, так тодішній Микола II вирішив вбити Шевченкового духа, заглушити його революційне слово, затерти в пам'яті українських мас світлий спогад про цього легендарного народного героя. Цар побоявся приви́ду Шевченка та його громового голосу: „Вставайте, кайдани порвіте!” Він не забув про пророчі слова поета, що „даря до ката поведуть”. І знову вжив старої зброї московських царів проти України. Видав указ про заборону публічного святкування народин Шевченка. Заборонено поставити та відкрити в Києві пам'ятника Шевченкові, skonфісковано та знищено сотні тисяч „Кобзарів”, заборонено відправляти по нім Богослуження в церквах, в пресі сконфісковано статті про Шевченка. Моги́лу Шевченка обсадила озброєна сотня московської поліції. Але в дні ювілею весь український народ був цілою душею при Шевченковій могилі, а українське студентство, молодь та громадянство Києва кілька днів маніфестаційно демонстрували публічно по київських вулицях свою відданість до Шевченка та України, і глибоку ненависть до російського імперіялізму. Маса демонстрантів проголосили революційний клич Шевченка: Вольної, Незалежної України.

А рівночасно у Львові та в усій австрійській Україні в тисячах місцевостей відбувалися величаві всенародні Шевченківські святкування. Під проводом університетської та середньошкільної молоді у всіх містах Галичини відбувалися протиросійські демонстрації у відповідь на переслідування Москвою українського національного руху. Зокрема у Львові звернулось обурення молоді проти москвофільських інституцій, що були явними агентствами російського націоналізму. Пам'ятаємо таку протиросійську маніфестацію студентської, середньошкільної і робітничої молоді в Самборі в дні 10 березня 1914 року, на якій промовляв один із кол. провідників „Молодої України” — Теофіль Мелень. Основою його промови була ідея, що „найгрізнішого ворога України — російський царат — не може зломити сама тільки сила думки і слова, його знищити можна лише в збройній боротьбі. Тому український нарід мусить сповнити заклик Шевченка, — і вражою, злою кров'ю окропити свою волю. А молодь наша повинна приготуватись до цього завдання у своїх стрілецьких організаціях . . . ”

Під знаком протимосковських ідей Шевченка об'єдналося в Галичині все українське суспільство. Щоб віддати ідеям Шевченка глибоку, гідну великої нації пошану, приготовано в століття його народин — величавий всенародний здвиг у Львові на день 28 червня 1914 року. Мав це бути публічний показ молоді, української організованої фізичної сили в рядах січових і сокільських сотень. А особливо приготувались до того національного свята організації Українських Січових Стрільців, що своєю невсипущою працею вже сильно поширили та розбудували в Галичині мілітарний рух. Високий національний підйом та скріплені протиросійські настрої сприяли розвиткові стрілецьких організацій.

Напередодні здвигу відбулась у Львові святочна академія та великий концерт, на якій виголосив промову голова Українського Січового Союзу д-р К. Трильовський, у якій він, немов передбачаючи грядучі переломові події, сказав, що „може вже недалеко та хвиля, коли прийдеться погострити багнети стрілецьких крісів на камінні Тарасової могили та напитися шеломами з Дніпра Славутиці води, забагреної кров'ю наших ворогів”.⁴³

На тій академії виступав поет Богдан Лепкий і виголосив свій знаменний вірш „Два голоси”, в якому він дав візію нової, грядучої історичної епохи, визволеного і з'єдиненого українського народу:

*„А я вам кажу — день іде,
І йде така година,
Кордонів жадних не буде,
Лиш даль далека, сина...”*

В маніфестаційному поході 28 червня 1914 р., що проходив під кличем „Вставайте, кайдани порвіте!”, маршувало вулицями Львова кільканадцять тисяч членів „Січей” і „Соколів”. Окремою групою маршували в поході стрілецькі організації, разом коло 500 стрільців в одностроях, більша частина озброєна. Був це перший маніфестаційний виступ Українських Січових Стрільців перед власним громадянством та перед зовнішнім світом. Вся увага зібраних народних мас була звернена на струнко маршуючі відділи відновленої української збройної сили. Небувале одушевлення та сльози радісної гордості викликав вид зброї, що сріблом блискала в променях літнього сонця. Цей образ започаткував переломову епоху в думках галицьких українців, поставивши їх перед факт невідкличної збройної боротьби за власну державність. Усі мусіли тепер зрозуміти, що епоха фразеології на Шевченківських концертах минулася, що тільки маршуючі сотні озброєних стрільців здійснять слова Шевченкового заповіту. Всі відчували, що зближається рокова хвиля розправи з Москвою, хоч ніхто не припускав, що вже за один місяць головна команда цих стрілецьких організацій видасть мобілізаційний наказ до своїх членів і прихильників, щоб негайно з’явилися на воєнний похід до боротьби за Україну. А ті, що з недовір’ям та легковаженням дивились давніше на наш мілітарний рух, як на дитячу, непотрібну забаву, — мусіли признати свою помилку та зразу пристати до спільної праці.

Завершенням Шевченківського ювілею були військові вправи УСС на здвиговій площі. Під проводом сотника К. Гутковського⁴¹, команданта бориславської сотні, окремі стрілецькі відділи зі Львова, Борислава та Яворова виконали військові бойові вправи. УСС склали задовільно перед українським громадянством екзамен із своєї недовгої, але наполегливої праці. Вшанували пам’ять Шевченка краще, ніж хтонебудь дотепер, бо гідно приготувались зустрічати грядучі події. А події вже надходили. У хвили, коли сотник Гутковський на площі вправ командував до приступу на ворога, — в Сараєві впали постріли до австрійського престолонаслідника, які започаткували не тільки першу світову війну, але й епоху визвольних змагань українського народу, що триває до нинішнього дня. А відкрили цю епоху своїм збройним виступом проти Московщини — Українські Січові Стрільці.

Національна проблема — одна з головних причин першої світової війни

28 липня 1914 року виповіла Австрія війну Сербії, після чого Росія зарядила в дні 31 липня загальну мобілізацію. У відповіді на це дня 6 серпня Австрія виповіла війну Росії. Так почалась перша світова війна, що тривала до листопада 1918 року.

В тій війні станули проти себе два великі бльоки ворожих держав, з одного боку т. зв. Центральні Держави — Австро-Угорщина, Німеччина, а пізніше також Болгарія і Туреччина, а з другого т. зв. Антанта — Росія, Франція, Англія, Сербія, а пізніше Італія, Румунія й інші держави. Війна не прийшла несподівано, бо до неї підготовлялись багато років усі держави, що брали в ній участь. Як усяка більша історична подія, так і та перша світова війна мала свої причини.

В першій мірі був це господарсько-фінансовий імперіялізм та економічна конкуренція, які спрямовували державну політику на боротьбу за нові ринки збуту для своїх промислових продуктів, за відповідні джерела сировини, — потрібної для держави, за територію для інвестування надміру власних капіталів, для колонізації здобутих територій людністю із перенаселених метрополій, та за джерела харчів для густо заселених промислових країн. У зв'язку з тим відбувались гарячкові зброєння всіх держав, військові бюджети росли до колосальних розмірів, з кожним роком збільшувались постійні армії. У кожній державі була професійна військова група під проводом генералів та високих штабових офіцерів, які витворили мілітаризм, що стає інструментом імперіялізму та виконавцем його загарбницьких плянів шляхом війни.³²

Другою основною і, мабуть, важливішою причиною першої світової війни був політичний імперіялізм, якого джерелом був агресивний, загарбницький націоналізм великих держав, що змагав до задержання під своєю владою та до поневолення і знищення цілого ряду менших і слабших націй. Коли в половині XIX століття перемогли революційні здвиги європейської демократії, — на сцену історії виступає новий герой. Цим новим героєм модерної доби людства, була нація. Почуваючи себе силою, яку покликає історія до нової організації людства, — нація в безупинних змаганнях прямує до здійснення свого природного права на свободу, на своє самоозначення, на свою політичну незалежність і соборність. „Основною ідеєю XIX століття було правне домагання і стремління кожної нації до повної суверен-

ности та керування всіми своїми справами на власній території, без втручання інших націй”, — твердить англійський історик Веллс.³³

Поневолені нації з вибухом першої світової війни стояли у завзятій боротьбі із кількома панівними державами-імперіями. Ці імперіяльні держави спинювали природний ріст поневолених націй, які входили у їх склад, заперечували їхні права на свободу та політичну самостійність і соборність. Панівні великодержави однак ж не заспокоювались гнобленням націй, що вже були під їх рукою. Вони у своїй агресивній ненажерливості підготовляли пляни на загарбання для себе нових територій в ім'я своїх урівних історичних прав, або в ім'я фальшивих кличів визволення інших народів, або для здійснення своєї псевдо-цивілізаційної місії. Так отже — національно-політична проблема, себто з одного боку агресивні пляни і загарбницька політика великодержавного націоналізму, а з другого — боротьба поневолених націй за їхнє повне визволення — були головною причиною ідеологічних суперечностей, що повною силою перли до воєнного конфлікту.³⁴ І коли згаданий історик Г. Г. Веллс твердить, що „вся людська історія є в основі історією ідей”, то ідеологічні причини вибуху першої світової війни є досконалим доказом правильності цього твердження.^{34а}

Головний центр загострення національних проблем в Європі та найважливіший терен національно-визвольних рухів — знаходився в Росії та Австро-Угорщині. На широких просторах обох цих держав жило кількадесят більших і менших народів, які переважно шляхом завоювання попали під чуже панування.

До поневолених народів належав і український народ, який від довгих років змагався в тяжкій боротьбі за свої національні права під австрійською і російською займанщинами. Перед вибухом світової війни — Галичина і Буковина завдяки конституційним умовам державного життя під австрійською владою — стали сильним вогнищем українського національного руху. Українці під Австрією у безупинній національній боротьбі з поляками та москвофільським рухом ставали вже повновартісною, модерною нацією та з одушевленим розмахом здоганяли своїх сусідів на всіх ділянках національного життя. Уже в найближчих місяцях мала тут здійснитись мрія цілого українського народу, бо на осінь 1915 р. призначено заснування українського державного університету у Львові. В тім же часі мали завершитись частинно основи національно-культурної автономії галицьких українців.

Пляни московського імперіялізму на знищення української нації

Положення українців під Росією після 1907 року ставало щораз то більш нестерпне та нагадувало часи найчорнішої реакції після 1876 року. Національно-культурне життя українців обмежено петербурзькою владою до крайности. Спинено видавання багатьох українських часописів та заборонено їм навіть обговорювати справу автономії України. Недозволено на заснування нових українських товариств. Закрито цілий ряд легально існуючих наших товариств, як, приміром, товариства „Просвіта” в Києві, Одесі, Житомирі, Чернигові, Кам'янці Подільським і інших містах. Учням в гімназіях заборонено говорити по українськи. На видавців українських часописів наклали високі грошові кари, що рівнялося ліквідації часописів. Було багато ревізій і арештів між українцями. Поштовим урядам наказано таємно не доручувати українські часописи селянам.. Заборонено святкувати Шевченківські ювілеї. Російська влада побоялась сили українського руху та зросту національної свідомости українських мас. Проти українства поведено пляновий наступ для цілковитого винищення усіх проявів національного життя, які загрожували цілості російської імперії.

Наведемо лиш кілька фактів-документів, щоб було ясно, яка доля ждала українців в Росії напередодні світової війни:

Губерніяльна влада в Полтаві, забороняючи заснування товариства „Просвіта”, мотивувала свою заборону так:

„Маючи на увазі, що ті заходи, котрими товариство хоче впливати на народ, вважаються в теперішніх неспокійних часах дуже небезпечними, і можуть викликати розрухи, а ще до того Малоросія становить собою частину одної великої російської держави, і про розбудження національної і політичної самосвідомости малоруського народу тепер не може бути й мови”.³⁵

А ославлений міністер внутр. справ Столипін своїм обіжником з дня 20 січня 1910 року наказав усім губернаторам не дозволяти заснувати товариств „инородческих”, між ними українських і жидівських, незалежно від ставлених ними цілей з огляду на незгідність з російськими державними завданнями.^{35a}

Але найцікавішим документом, що понад всякий сумнів на всі часи стверджує злочинні пляни російського імперіялізму проти українського народу, була офіційна декларація міністерства вн. справ в справі українського національного руху — видана з початком 1911 року, якою піддержано заборону московського губернатора в справі заснування в Москві клубу „Українська Хата”. В цій декларації написано:

„... Виходячи з того становища, що три головні галузі східного слов'янства: Велика, Біла і Мала Росія і походженням, і мовою не можуть не складати однієї цілості, наше правительство, почавши від 17-го століття, завсіди боролося з рухом, відомим у наших часах під іменем українського, який уособлює в собі ідеї відродження давньої України й урядження малоруського краю на автономних, національно-територіальних основах. По добровільнім злученні України з московською державою, згаданий рух, не маючи під собою твердого ґрунту й історичних причин, утратив свою силу, уступаючи місце природному злиттю споріднених і близьких до себе слов'ян, і задержався лише серед окремих непримиренних шарів малоруської людности. За наших часів сепаратистичний рух почав наново зростати й піддержується головним чином із Австрії, Галичини. Впливові непримиренних сепаратистів, що перебувають у Львові, треба завдячувати помітне у нас від 1905 р. змагання творити товариства, котрі під покришкою культурно-просвітніх цілей, може бути самі того несвідомі, причиняються до відродження українського сепаратистичного руху (товариства Просвіти, Громади й ін.)...”³⁶

І вслід за тим міністерство узнало з погляду державних інтересів неможливим допустити до заснування товариства „Українська Хата” в Москві, як такого, що змагає до сепаратизму і загрожує суспільному ладові.

Такі розпорядки російської адміністрації рівнялися смертному присудові для українського народу. І не могло бути двох думок, що проти цієї загрози мусів український народ всіма силами боротися, бо свій рятунок міг бачити тільки в рішучій боротьбі із своїм смертельним ворогом — Москвою. Нагодою для цього міг бути тільки той воєнний конфлікт, до якого Москва від довшого часу готовилась, щоб знищити останнє сильне гніздо українського національного руху в Галичині, що загрозувало її великодержавним, імперіялістичним плянам.

Росія, програвши в 1905 р. ганебно війну із Японією, звернула всю свою увагу на захід і полудневий захід. Російські націоналісти фактуалізували в інтересі російського імперіялізму стару фальшиву слов'янофільську ідеологію, звану панславізмом, що проповідував брехливу ідею слов'янської солідарности проти германського світу та потребу спільної боротьби слов'ян проти їх „гнобительки” Австрії. Протектором цієї панславістичної концепції була Росія, яка все вважала себе опікункою слов'ян, хоч сама була найбільшою гнобителькою трьох слов'янських народів — українців, білорусів і поляків. Во ім'я цієї фальшивої панслов'янської ідеї, Росія почала щораз то нахабніше пхатись на Балкан та інтригувати між тамошніми слов'янами, щоб закріпити свої імперіялістичні пляни в цій частині Європи та дістатись до Адріатики. Із тим зв'язувались також

старі імперіялістичні мрії Росії здобути Константинопіль та опанувати вільний морський шлях через Дарданелли до Середземного моря.

А що найважливіше, — Росія від давна бажала здійснити свої старі мрії „собиранія русских земель” та вслід за тим зайняти і відібрати від Австрії останній ще клаптик стародавньої „русскої” землі, що ще не мав щастя попасти під високу опіку російських царів. Ще в 1846 р. цар Микола I виявив ясно російські пляни щодо Галичини: „Взяв би я зараз Галичину, бо це наш старий край . . .”³⁷ Цілий ряд документів і фактів із діяльності російської дипломатії в другій половині XIX стол. виразно вказували на живий інтерес Росії до Галичини та на приготування плянів для майбутньої агресії. Для цієї мети повела Росія сильну проросійську пропаганду в Галичині, організуючи тут москвофільський рух, що був знаряддям російської загарбницької політики, та мав приготувати ґрунт для приєднання галицької України до Росії. Це показалося вже на початку першої світової війни.

Але побіч цього патріотичного заміру об'єднання галицьких „русских” людей із Великою Руссю — в плянах російських імперіялістів ворушився смілий намір безоглядної ліквідації небезпечного „мазепинського кодла”, що розвелось буйно в Галичині під охороною європейського конституційного ладу та загрожувало цілості російської імперії.

Російський амбасадор у Відні подав у червні 1914 року, іменем і на доручення царського уряду окремих письменних і усних демарш, заявляючи австро-угорському міністрові закордонних справ у Відні, що запроєктоване оснування українського державного університету в Галичині, яке мало відбутись восени 1915 року шляхом окремого цісарського розпорядку — російський уряд буде вважати за ворожий крок проти себе та за можливий казус беллі (причину війну) і тому остерігав Австрію перед цим проєктом.³⁸

Та не тільки російська влада, але й широкі кола російського громадянства були опановані ідеєю ненависти до українського національного руху. Протиукраїнська російська преса проповідувала думку, що Росія до того часу не зліквідує у себе українського сепаратизму та мазепинської небезпеки, доки поза її кордонами буде існувати вічне джерело української ідеї, що все буде оживляти національний спротив українців у Росії та загрожувати імперіяльним плянам російського націоналізму. Тому вся націоналістична російська преса, безпосередньо перед світовою війною, закликала владу та публічну опінію до воєн-

ного походу проти Австрії, до здобуття Галичини і „визволення” галицьких „русских” та інших слов’ян — із австрійської неволі.

Щоб ясно уявити собі настрої російської публічної opinio та зрозуміти загарбницькі пляни Росії — наведемо знаменний документ, а саме частину статті відомого українозера А. Савенка, в часописі „Кієвлянин” з дня 17. XI. 1911, Нр. 318, під заголовком: „Де головний ворог?” — він писав:³⁹

„... П. Крамарж сказав правду в розмові з співробітником „Нового Времени” про значення мазепинського руху. „Польське питання — це питання окраїнної політики для Росії, — сказав він, — але так звані галицькі українці хочуть вразити російський народ у саме серце і розколоти росіян на двоє”. Справді це ж основне питання в житті руского народу і рускої держави і разом — основна небезпека... Польське, вірменське, фінське та інші питання — все це питання чисто окраїнні, себто другорядні. Мазепинське питання б’є Росію в саму основу її великодержавности. Величність Росії утворилась на єдності руского народу і початок російської великодержавности поклато 8. I. 1654 року, приєднання Малої Руси до Московської держави. Російські центротяжні сили зробили тоді для політичного існування руского народу те, що інші європейські народи (німці, італійці) могли зробити для себе тільки 200 років пізніше. І от тепер мазепинський рух намагається зруйнувати національну, культурну, політичну єдність руского народу, намагається зруйнувати великодержавність Росії. От де наша найбільша небезпека. Мазепинський рух росте... Мазепинство з своєї галицької бази розлазитья по цілій південній Росії. Спираючись на діяльну допомогу поляків та німців, мазепинці працюють дуже енергійно (культ Шевченка, Грушевський)... П. Крамарж, говорячи про велику небезпеку для Росії мазепинсько-галицького вогнища, приходить до того висновку, що між Росією й Австрією може вибухнути війна за Галичину, бо тут готується небезпечний антирусский осередок, полум’я якого може перекинутись у південну Росію і розпалити розрухи і повстання в самім рускім народі. П. Крамарж висловив здивування з приводу того недбальства і байдужности, з якими російське громадянство ставиться до мазепинського руху.

Помиляється однак п. Крамарж, коли каже, що в Галичині готується небезпечне антирусське вогнище. Ні, воно вже готове і полум’я може вже розлазитись по всій Малоросії. Національно-державна самооборона великого руского народу наказує нам, що необхідно рішуче боротися з мазепинством”.⁴⁰

Той самий часопис „Кієвлянин” писав дня 22 лютого 1914 р. — таке:

„Український рух є для Росії більш небезпечний, ніж усі інші національні рухи взяті разом. Ми є обов’язані берегти єдність і неділимність російського народу, а також російської держави. Цій нашій державній цитаделі загрозює одинокий український рух і тому він являється найбільшою національною небезпекою для держави”.⁴¹

Думки висловлені в повищих статтях — це найвірніший образ ситуації, що заіснувала напередодні світової війни 1914

року — з одного боку між російським імперіялізмом і українським визвольним рухом, — а з другого — між Росією й Австрією, як державами, на яких території жив український народ. Так розпалювалось полум'я світової війни на українських землях. Не могло бути найменшого сумніву, що грядуча війна між Росією і Австрією, буде війною російського імперіялізму за загарбання і поневолення українських земель під Австрією.

Ці пляни завоювання австрійської України потвердили пізніше вже в перших днях австро-російської війни інші факти і документи. Зараз з вибухом війни вислав оснований в Києві галицькими москвофілами т. зв. „Карпато-Русській Освободительний Комітет” телеграму до царя, в якій вони „... просять Его Императорское Величество всемилостивейше принять изстрадавшуюся в многовековой лютой чужоплеменной неволи Карпатскую Русь в родное лоно Великой Русской Семьи и завершить святое историческое посланничество собиранія Земли Русской”. На цю телеграму так відповів цар Микола II: „Всею душею разделяю сокровенную надежду, если на то будет Господня воля, увидеть наших зарубежных русских братьев свободно слившихся с Великою Русью”.⁴²

І коли 28 червня 1914 р. вбили сербські змовники австрійського престолонаслідника Франца Фердинанда, і та подія викликала гострий австро-сербський конфлікт, — тоді кожному українцеві стало ясно, що Росія, як „опікунка” слов'ян, уживе всіх засобів дипломатичної інтриги, щоб використати цей льокальний конфлікт для здійснення своїх імперіялістичних плянів і довголітніх мрій, та кине свою мільйонову армію за Збруч, щоб знищити гніздо мазепинства в Галичині і „визволити” слов'ян із австрійської неволі.

Січові Стрільці готові до участі в війні проти Росії

Після Шевченківського здвигу та атентату в Сараєві, — український політичний провід в Австрії, не маючи ще певности щодо можливости майбутнього воєнного конфлікту — не робив покищо ніяких поважних приготувань, ані організаційних заходів на випадок війни.

Зате всі стрілецькі організації в краю, а зокрема львівські організації та стрілецька секція Українського Січового Союзу, виконали протягом місяця липня 1914 року незвичайно живу й інтенсивну організаційну роботу. Великий моральний успіх, що його здобув стрілецький рух на Шевченківському здвизі, був сильним поштовхом до поширення та військово-виховного скріп-

лення стрілецьких товариств. Стрілецький провід серйозніше оцінював міжнародну ситуацію та поважніше готувався до грядучих подій, ніж наші провідні та відповідальні політики. Уважаючи війну з Росією неминучою, він підготовляв у тому напрямі своє членство. Заведено стислішу військову дисципліну. Виїжджаючи зі Львова, стрільці отримували формальні відпустки, або зараховувались до резерви. УСС були в поготівлі.

Коли Австрія виповіла 28 липня війну Сербії і австрійсько-російська війна була вже неминуча, тоді організації Січових Стрільців I і II у Львові — об'єднались, а їхня старшина видала всім своїм членам наказ з'явитись негайно у Львові, та рівночасно закликала добровольців зголошуватись у стрілецькі ряди при вул. Коперника, ч. 5. Цей короткий наказ оголошений був у львівським „Ділі” з дня 30 липня 1914 року, та був ще окремо висланий організаціям та поодиноким членам. Стрілецький провід мав від початку свого існування ясну мету та плян праці і, підготовляючись довший час до слушного моменту, до збройного виступу, — видав тепер свій перший бойовий, мобілізаційний наказ, до виконання якого зорганізовані УСС були вже достатньо приготовані.

У Львові відкрито стрілецький мобілізаційний комітет, в склад якого ввійшли передові старшини львівських стрілецьких організацій: д-р В. Старосольський, І. Чмола, О. Степанівна і М. Гаврилко. Цей комітет зорганізував протягом кількох днів першу бойову сотню Українських Січових Стрільців, яка під командою сотника І. Чмоли, відійшла з початком серпня на постій до підльвівського села, Гаї. Був це останній акт діяльності передвоєнної статуткової організації Українських Січових Стрільців.

Передвоєнні Січові Стрільці — перша українська військова формація новітньої доби

Із хвилиєю зорганізування першого Т-ва Січових Стрільців у Львові 18 березня 1913 року почала існувати та діяти на українських землях незалежна, власна українська збройна сила. Це зовсім не обезцінює, ані не поменшує національно-державного значення передвоєнної формації Українських Січових Стрільців, — що вона була мала в відношенні до 35 мільйоновому народу, що мала тільки найосновніші засоби модерного війська та що не стояла під наказами власної державної влади. Це не вина УСС.

Не тільки теорія про генезу та ціль держави, але й уся історія XIX і XX століть доказали, що героями історичного діяння новітньої історії не є держави, а тільки нації, які за тими дер-

жавами стоять, та що тільки волею націй існують старі і творяться нові держави. Отже нація як окрема спільнота є повновартісним та основним суб'єктом історичного діяння і єдиним носієм своїх державних інтересів.

Тому ми не маємо підстави відмовляти нашій мілітарній організації, передвоєнним Українським Січовим Стрільцям, — їхньої історичної ролі, а саме, що вони були **першою військовою формацією української нації після упадку української державної незалежності**. Вони були виразниками стремлень і інтересів української нації, повстали із мотивів боротьби за національну державність, опирали своє існування та організацію тільки на власних силах і засобах, а правильність та доцільність своїх планів оправдали своєю кров'ю, пролитою в боях УСС і СС.

Треба ще ствердити, що праця і боротьба формації УСС, яка від літа 1914 року боролась проти Росії по боці Центральних Держав, та т. зв. київські Січові Стрільці, які служили власній вже, українській державі, — це фактично тільки органічне продовження тієї праці й боротьби, яку започаткували Українські Січові Стрільці у Львові з днем 18 березня 1913 року. Не тільки єдність стрілецької ідеології та спільність тої ж історичної назви зв'язували разом ці три формації Українського Січового Стрільцтва. У праці, діях та боротьбі цих трьох окремих періодів стрілецької історії ми бачимо також єдність особового складу усіх трьох формацій. Основні кадри ідейного, організаторського та фахового старшинського складу УСС і СС-ів — вийшли з передвоєнних стрілецьких товариств. Також без традиції і досвіду УСС, не можна уявити собі можливості виникнення київських СС, яких майже весь старшинський склад в першому році свого існування, вийшов із УСС. Мусимо пам'ятати, що між передовими творцями київських СС були кращі організатори передвоєнних Українських Січових Стрільців у Львові: І. Чмола, Р. Дашкевич, Ф. Черник, В. Сеμεць, Р. Сушко, В. Кучабський і багато інших.

В цій передвоєнній стрілецькій формації почались уже творити усі характерні духово-моральні особливості майбутніх УСС і СС та нового типу українця. Ясний і повний віри ідеалізм, сміливий життєрадісний молодечий розмах, революційний оптимізм, бойовий дух, глибока відданість ідеї, щире почуття товариської солідарности, шляхетна взаємна терпимість, толеранція та пошана різних світоглядів та політичних ідеологій, дух посвяти і саможертвенности в боротьбі за національні ідеали — це був цінний духово-ідейний вклад передвоєнного Стрільцтва, що в процесі майбутньої збройної боротьби став змістом „стрілецької душі”.

Мазепинський дух безкомпромісної боротьби проти Московщини, орієнтація на власні сили нації, безперервний зв'язок із життям народу та розуміння його інтересів, послух єдиний, народом створеній державній владі, довір'я до старшинського проводу, оперте на довшим співжиттю, товариський дух січового братства — всі ці духові елементи зв'язували все січово-стрілецьке військо в одну історичну формацію, в одну ідейну громаду від початків його існування аж до його ліквідації та через тяглість особового складу витворили особливу, передову, історичну військову формацію, воєнно-бойового, державно-політичного та громадсько-ідейного значення.

Передвоєнне Стрілецтво фактично підготовило та одушевило своєю революційною ідеєю — великий український воєнний зрив у серпні місяці, 1914 року, надаючи йому вироблені організаційні рамці і форми та багатий зміст переведеного вже ним військового діла, і передаючи йому свою історичну назву: Українські Січові Стрільці.

III.

УКРАЇНСЬКІ СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ

„До боротьби за волю України”!

З вибухом першої світової війни відкривається новий період історії Українського Січового Стрілецтва. Дотеперішній етап стрілецького руху був ідеологічною та військовою підготовою до майбутнього збройного виступу Українських Січових Стрільців проти Росії та одночасно приготував психологічно наш політичний провід та цілу суспільність до цього важливого й відповідального діла. З моментом вибуху війни починається власлива історія збройного чину УСС, тої першої новітньої бойової формації українського народу, що виступила до безпосередньої, активної боротьби проти нашого історичного ворога — Москви із зброєю в руці та започаткувала наші визвольні змагання.

Хоч український загаль із вдоволенням, а навіть з деяким одушевленням сприйняв вибух війни проти Росії, — то він її покищо не бажав, ані до неї достаточного не підготувався. Війна вибухла по волі великих держав, і кожна з них мала свої власні інтереси і пляни. Зокрема, безпосередньою метою Центральних Держав не було визволення російської України та створення української держави. Ніхто не хотів за Україну воювати та ніхто не виставляв на початку війни політичних цілей, зв'язаних з Україною. Австрійська влада не інтересувалась Україною під Росією та взагалі не мала зрозуміння для міжнародного значення української справи. У всякому разі визволення України не грало такої ролі у воєнній програмі Австрії і Німеччини, як завоювання Галичини і Буковини в воєнних плянах російського імперіялізму, який вважав галицьку Україну російською землею, а її завоювання і прилучення до Росії вважав за головну ціль війни. Метою Осередніх Держав було тільки таке ослаблення Росії, щоб могли забезпечити собі корисний і тривалий мир. Про розбиття, чи розвал Росії вони взагалі не думали.

У Львові 2 серпня 1914 року зорганізувалась центральна політична організація: „Головна Українська Рада”, в якій об'єдналися всі три головні українські політичні партії в Галичині: на-

ціональних-демократів, радикалів і соціальних-демократів. В цей спосіб створено єдину політичну репрезентацію українського народу в Австрії під час світової війни.

Головна Українська Рада з ініціативи та при співучасті стрілецької Секції Українського Січового Союзу, львівських організацій Січових Стрільців та Сокола-Батька у Львові — вже на своєму першому засіданні вирішила зорганізувати корпус воєнних добровольців для боротьби проти Росії — під назвою: „Українські Січові Стрільці”. Дотеперішні головні управи наших стрілецьких і руханкових організацій об'єднались в окремий орган т. зв. „Українську Боеву Управу” при ГУРаді, яка стала верховною владою над Українськими Січовими Стрільцями та перебрала в свої руки всю ініціативу та відповідальність за УСС.

В обличчі великих історичних подій та кривавих змагань, що мали відбуватися в першу чергу на українських землях, а в яких мали брати участь по обох сторонах ворожого фронту в мундурах займаницьких армій сотки тисяч молодих українців, і в яких повинна була вирішитись доля українського народу — все свідоме українське громадянство в Австрії, яке мало можливість вільного вислову своїх почувань і домагань, стануло одностайною лавою під своїм єдиним національним проводом.

Велика переломова історична хвиля, хоч дещо заскочила наш народ, то все ж таки застала його настільки приготованим, що не могло тоді вже бути в нікого найменшого сумніву про те, що робити, та за що боротись. Одна, єдина думка, що глибоко вкоренилася в душах мільйонів свідомих українців, з непереможною силою диктувала всьому українському народові під обома займанщинами єдине бойове гасло: „До боротьби проти історичного ворога України, проти Росії, за розбиття московської імперії, за визволення поневоленого українського народу з московської неволі, за вільну самостійну українську державу!” Це, що недавно ще було програмою безпосередньої дії тільки в рядах стрілецьких організацій та серед частини української суспільности, стало тепер загальним постулятом цілого народу.

Як виразник думок і домагань українського народу в вільнім світі — Головна Українська Рада проголосила в тому історичному моменті свій маніфест 3 серпня 1914 р.⁴⁵

МАНІФЕСТ ГОЛОВНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ РАДИ

Український Народе!

Надходить важна історична хвиля. Важиться доля держав і народів. Нічого не вдіяли всі зусилля дипломатії, щоб удержати в Європі мир. Буря війни суне на Європу і ніщо її не спинить.

Суне отся буря передовсім на держави, в склад яких входить український нарід. Український нарід належить до тих народів, на які війна і її наслідки наляжуть найбільше.

В таку хвили нарід, що хоче жити, мусить мати одну думку і одну волю і ту свою волю перемінити в діло, яке заважило би в історії держав і народів.

І тому в сій хвилі, представники українського народу в Галичині, всіх політичних напрямків, які лучить один національний ідеал, зібралися в ГОЛОВНУ УКРАЇНСЬКУ РАДУ, яка має бути висловом одної думки і одної волі українського народу і показувати йому дорогу до діла, яке жде його в теперішній хвилі.

Ми не є прихильники війни, ми разом з цілим культурним світом уважасмо мир найціннішим добром людськості. Але бувають в історії держав і народів хвилі, коли війна являється неминуча. І коли не можемо війни відвернути, то мусимо старатися, щоб ті жертви, яких вона від нас вимагає, не пішли намарно, щоб кров батьків принесла добро дітям.

Дорога, яка веде до сього, ясна.

Війни хоче цар російський, самодержавний володар імперії, яка є історичним ворогом України. Царі російські зломали Переяславський договір, яким вони зобов'язалися були — шанувати самостійність України, — і поневолили вільну Україну. Царська імперія протягом трьох століть веде політику, яка має за ціль відобрати поневоленій Україні національну душу і зробити український нарід частю російського народу. Царський уряд відобраз українському народові його найсвятіше право, — право рідної мови. В царській Росії нинішнього дня найбільше поневолений — український нарід.

І коли Росія хоче війни, то говорить з неї та ненависть, яка червоною ниткою тягнеться через усю історію сеї імперії, що з московського князівства, загарбуючи все нові землі, поневолюючи народи, — розрослася в кольос, який від ряду літ загрожує загально-європейському мирові і загально-людському поступові, культурі і життю народів.

Та ненаситність царської імперії загрожує також нашому національному життю. Історичний ворог України не може спокійно дивитися, що не вся Україна в його руках, що не весь український нарід стогне поневолений під його пануванням, що існує часть української землі, де український нарід не є винятій з-під права, де він може жити своїм національним життям.

І тому наша дорога ясна.

Вже під час попереднього австрійсько-російського напруження — з'їзд найвизначніших діячів усіх українських партій Галичини, який відбувся у Львові 7 грудня 1912 р., заявив, що з огляду на добро і будучність українського народу, на випадок оружного конфлікту між Австро-Угорщиною і Росією, ціла українська суспільність однозгідно і рішучо стане по стороні Австро-Угорщини, проти російської імперії, як найбільшого ворога України.

Так і теперішня хвиля кличе український нарід стати однодушно проти царської імперії, при тій державі, в якій українське національне життя знайшло свободу розвитку.

Дотеперішня пасивність австро-угорської політики супроти загій російського царизму була все визискувана на шкоду інтересів австро-угорської монархії і її народів, а передовсім на шкоду самостійного національного розвитку нашого народу. І тому тепер нашим святим обов'язком є покласти всі свої сили на жертвеннику боротьби за будучність рідної країни.

Побіда Австро-Угорської Монархії буде нашою побідою. І чим більше поразення Росії, тим швидше виб'є година визволення України.

Український Народе!

Тільки той нарід має права, що вмiє їх здобути. Тільки той нарід має історію, що вмiє її творити рішучими ділами.

Головна Українська Рада кличе Тебе до діла, яким Ти здобудеш нові права, утвориш новий період в своїй історії, займеш належне місце в ряді народів Європи.

Нехай же цей поклик знайде відгомін в кожному українськiм серці! Нехай збудить в нашiм народі давнє козацьке завзяття! Нехай вся наша суспільність буде не тільки видцем, але як найдіяльнiшим учасником грядучих подій! Нехай віддасть всі свої матеріальні і моральні сили на те, щоб історичний ворог України був розбитий!

До бою — за здійснення ідеалу, який в теперішню хвилю з'єднує ціле українське громадянство!

Нехай на руїнах царської імперії — зійде сонце вільної України!
Львів, 3 серпня 1914 р.

За Головну Українську Раду: д-р Кость Левицький, голова — Михайло Павлик, Микола Ганкевич, заступники голови, — д-р Степан Баран, секретар. Члени: Микола Балицький, Іван Боберський, Іван Кивелюк, д-р Микола Лагодинський, д-р Михайло Лозинський, Теофіль Мелень, Володимир Темницький, д-р Кирило Трильовський, д-р Володимир Старосольський, д-р Льонгин Цегельський.

В три дні після проголошення повищого історичного маніфесту Головної Української Ради, після того, як Австрія виповіла війну Росії, — появилася дня 6 серпня 1914 р. спільний мобілізаційний заклик Головної Української Ради і Української Боевої Управи до українського народу — ставати до збройної боротьби в ряди Українських Січових Стрільців та складати пожертви на закупно зброї і санітарного устаткування. Згідно з тим закликом громадянство мало закладати громадські мобілізаційні комітети.

Цей заклик наводимо нижче, пропустивши тільки організаційну частину.⁴⁶

ГОЛОВНА УКРАЇНЬСКА РАДА ДО ВСЬОГО УКРАЇНЬСЬКОГО НАРОДУ!

Гряде великий час, вибила слухна година!

Здіймається пожежа війни, в якій тріснуть кайдани, що давили поневолені народи. В сій пожежі кується будучність України.

Настав слухний час, день нашого воскресення. В сей час український нарід кличе синів своїх до бою за волю України. В сей час нема жертви, яка для нас могла б бути завелика. В сей час одноцілі є наші думки і бажання, однодушні та тверді мусять бути наші діла.

Однодушним рішенням Головна Українська Рада з'єднала начальні управи всіх досі в нас існуючих стрілецьких і руханкових організацій в Українську Боеву Управу.

Українська Боева Управа стає одинокою старшиною організації українських добровольців, яка одержує назву Українських Січових Стрільців.

В її руки зложила Головна Українська Рада верховну владу над Українськими Січовими Стрільцями, а від Тебе, Український Народ, жадаємо карності і послуху.

Тому звиваємо весь Український Нарід дати Українській Босвій Управі силу, яка потрібна, щоб викувати будучність України. Звиваємо всіх, хто тільки здатний, молодих і старших, інтелігенцію, селян, міщан і робітників, — наскільки вони не обняті мобілізаційним наказом ц. і к. армії, — ставати однодушно в лави Українських Січових Стрільців під прикази Української Боевої Управи.

Український Народі!

Гряде время, якого давно не було. Зближається давно вижидана хвиля, що долю українського народу віддає в руки самому народові. Тепер або ніколи добудемо собі волю! Тепер або ніколи виборемо собі свободу! Або станемо панами своєї землі, або полишимося надалі в чужім ярмі.

В тім вага хвилі, що самі можемо рішати про свою долю та власними руками добувати можемо собі свободу. Від нашої готовости, від наших діл, від нашого завзяття і нашої сили залежить тепер наша будучність. Тому кличемо до Тебе, Народі: До зброї! З оружжям в руці змиримося з відвічним нашим ворогом, з царизмом!

З оружжям в руці постоїмо за наші права, честь і будучність!

Стрічаймо великий час, як ялося Великому Народові.

Нехай же через весь край котиться наш поклик! Нехай пориває до бою всіх, і тисячі нехай стануть в ряди Українських Січових Стрільців!

Бо пора се великая єсть!

У завзятій важкій боротьбі.

Ми поляжем, щоб славу і волю і честь,

Рідний Краю здобути Тобі.

Львів, 6 серпня 1914 р.

ГОЛОВНА УКРАЇНСЬКА РАДА

Президія:

Д-р Кость Левицький — голова; Михайло Павлик, Микола Ганкевич — заступники голови; д-р Степан Баран — секретар.

Члени:

Микола Балицький, Іван Боберський, Іван Кивелюк, д-р Микола Лагодинський, д-р Михайло Лозинський, Теофіль Мелень, Володимир Темницький, д-р Кирило Трильовський, д-р Володимир Старосольський, д-р Льонгин Цегельський.

Українська Боева Управа:

Секція акції: Теодор Рожанковський — начальник, Дмитро Катамай — заступник начальника, д-р Михайло Волошин, Михайло Генік.

Секція організації: д-р Кирило Трильовський — голова, д-р Степан Шухевич — заступник голови, д-р Кость Бірецький, Іван Боберський, Дмитро Вітовський, Сень Горук, Володимир Темницький.

Одночасно із Головною Українською Радою, яка була репрезентацією австрійських українців, зорганізувалася у Львові з початком серпня 1914 р. політична репрезентація українців із Східної України — „Союз Визволення України”. В його склад увійшли політичні емігранти з Росії, що перебували в момент вибуху війни в Австрії. Вони належали до різних політичних партій. Ця група існувала вже кілька років до війни, але щойно тоді вона оформилась і почала діяти публічно. Була це загально-національна, безпартійна організація, яка діяла в імені українського народу в Росії. Її метою було розбиття Росії і створення незалежної української держави на землях, — відібраних Осередніми Державами від Росії. Для пропаганди українських самостійницьких домагань, вона задумала повести широку пропагандивну і політичну акцію серед європейських держав і народів. Її основною провідною ідеєю була орієнтація на власні сили українського народу. Та тому, що її безпосередньою метою була поразка російської імперії, вона вважала Центральні Держави союзниками української справи в тій війні проти Росії. Союз Визволення України працював весь час свого існування в найближчій контакт з політичною репрезентацією галицьких українців, з Головною Українською Радою та Українською Боевою Управою. Зокрема, як побачимо пізніше, стояв він в дуже дружніх і сердечних відносинах із Українськими Січовими Стрільцями, що з свого боку обдаровували цю організацію українців з-під російської займанщини надзвичайним довір'ям та глибокою пошаною. Впродовж війни розвинув СВУ живу та корисну працю для української справи.

В цій спільній акції українців обох займанщин належить шукати початків соборних визвольних змагань українського народу за власну державність у новітній добі його історії.

Зараз на початку війни виступив Союз Визволення України з такою політичною декларацією, яку наводимо в скороченні.

ПЛЯТФОРМА СОЮЗУ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

Українські землі по обидва боки австро-російського кордону є не тільки одним з головних теренів сучасної європейської війни, а також одною з причин і предметом війни.

Українці добре розуміють, що у війні цій ходить головно про їх долю, ходить про те, чи в результаті війни український П'ємонт в Австрії буде знищений, чи українське національне життя розцвіте також по той бік Збруча, аж за Дніпро і над Чорне море, і тому не можуть зоставатися німими свідками теперішніх подій, а голосно і рішучо підносять свої неоспоримі права на національну самостійність.

Об'єктивна історична конечність вимагає, щоб між західньою Європою і Московщиною повстала самостійна українська держава. Потрібно це для досягнення і утривалення європейської рівноваги . . .

В зрозумінні цієї історичної конечності російські українці покликали до життя центральну загально-національну організацію, яка взяла на себе репрезентацію під теперішню хвилю національно-політичних і соціально-економічних інтересів українського народу в Росії. Організацією цією є Союз Визволення України.

В Союзі репрезентовані всі ті політичні напрями, що стоять на становищі державної самостійності українського народу, а реалізацію своїх національно-політичних і економічних стремлень в даний момент зв'язують з розбиттям Росії у війні.

Національно-політичною платформою Союзу є державна самостійність України.

Одночасно зі збудованням самостійної української держави має бути переведена радикальна аграрна реформа на користь селянства. Є це основний економічний постулат Союзу Визволення України.

Союз Визволення України в своїй діяльності стоїть в контакті з австрійськими українцями.

Вірячи в остаточну перемогу австро-угорської і німецької армій і в розбиття Росії, вірять українці і в те, що на руїнах російської імперії, цієї тюрми народів, встане **ВІЛЬНА САМОСТІЙНА УКРАЇНА**.⁴⁷

Як бачимо — постулат самостійної української держави, це не було гасло тільки „галицьких сепаратистів”. Його речником, — як видно із цитованої вище платформи — став у вільнім світі „Союз Визволення України”. Український народ в Росії, позбавлений умовами політичного режиму змоги проявляти себе як самостійна національна індивідуальність, тим самим позбавлений своїх національних „легітимованих” репрезентантів, найшов у СВУ свого заступника перед вільним світом.

„Союз Визволення України” звернувся до всіх народів Європи з апелем за моральну підтримку для поневоленого українського народу. Він поставив перед світом справедливу вимогу створення самостійної української держави і за здійснення цього гасла повів енергійну працю серед багатьох народів, зв'язуючи українську справу з ідеалами європейської демократії та інтересами свободи, цивілізації і світового миру. Ці свої домагання проголосив він в окремій заклику: „До громадської думки Європи”, на всіх мовах європейського континенту.

Наводимо основні уступи цього заклику, виданого 25 серпня 1914 року:⁴⁸

До громадської думки Європи!

Безпримірна визиваюча політика Росії спровадила на цілий світ катастрофу, рівної якій історія майже не знає. Ми, українці, сини великого народу, поділеного між Австро-Угорщиною і Росією, і нечувано гнобленого царизмом, свідомі, про що розходиться в цій війні. Зов-

сім не про якусь гегемонію „германства” чи „слов’янства”. Війну веде культура з варварством. Війну ведеться тому, щоб остаточно зламати силу ідеї всемосковства, що принесла необчислимі шкоди цілій Європі та загрозила її добробут і культуру.

Використовуючи зі злою волею політичну сліпоту слов’янських народів, зробила Росія ідею, знану під фальшивим назвищем „панславизму”, знаряддям своїх агресивних плянів. Ця ідея розторожила вже Україну як самостійну державу, розбила Польщу, ослабила Туреччину, а в останніх роках кинула свої сіті навіть на Австро-Угорщину. Брамою, через яку мав увійти тріюмфуючий панмосковізм до Австро-Угорщини, щоб її розторожити, мала бути Галичина. Наш народ розділений між дві держави, мав служити Росії до того, щоб уможливити царизмові опанування Дарданелів та Константинополя, куди дорога провадить по рецепті російських дипломатів через Відень.

Ми — українці з Росії, що злучилися в „Союз Визволення України”, ужиємо всіх наших сил для остаточного обрахунку з Росією. В цих важких часах, в котрих наша нація по обох боках кордону готується до остаточної боротьби з нашим смертельним ворогом — звертаємося з цим покликком до цілого цивілізованого світу! Нехай світ поможе нашій слушній справі! Ми звертаємося з цим глибоким переконанням, що українська справа є рівночасно справою європейської демократії. Європа доти не прийде до сили, доки не буде вільна від грози інвазії царизму, доки не буде певна своїх культурних набдань, доки на широких степах України не повстане забороло проти Росії!

Великі жертви, які наш нарід приніс в своїй боротьбі з Росією в протягу соток літ, дають нам право моральне жадати уваги та зрозуміння цивілізованого світу для нашої справи, для незалежності України!

Щоби в часах — коли на побоевищах, що на них проливають свою кров тисячі українців, рішається судьба народів Європи, не зісталося чужим для Європи повне зрозуміння нашої справи, звертаємося з отсим покликком до громадської думки всіх народів, яких політичні інтереси в цій великій хвилі спільні з інтересами свободи і цивілізації.

За „Союз Визволення України”:

В. Дорошенко, Д. Донцов,⁴⁹ М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський, М. Залізник, А. Жук.

Вслід за цим закликком, представники Союзу, як амбасадори українського національного проводу під час війни, почали в багатьох європейських столицях живу пропагандивну і дипломатичну працю в інтересі українського народу. Отсим започатковано новий період в розвитку української справи, як міжнародної проблеми. Уже найближчі місяці принесли несподівані успіхи в цій праці.

А тою силою, що пригадала світові про існування українського народу та була кріпкою моральною основою для диплома-

тичної праці Союзу, — була збройна боротьба та пролита в Карпатах кров Українських Січових Стрільців.

Наведені вище історичні документи є найвірнішим висловом думок, домагань та плянів політичного проводу українського народу в моменті вибуху першої світової війни. Вони ясно змальовують його політичне положення та відношення до займанницьких держав напередодні війни. Ситуація була дуже проста. Не могло бути в тім часі двох думок про те, хто наш ворог, а хто союзник, — чого нам сподіватись у тій війні, які завдання українського політичного проводу, які його домагання, та яким способом належить за них боротись. Усі думки і пляни відповідальних провідників, як також настрої і сподівання свідомої частини українського громадянства поза межами Росії, були в той час вислідом довголітнього розвитку нашої політичної думки, на яку складався століттями нагромаджений досвід у тяжкій боротьбі українського народу за своє існування.

Український політичний провід сказав своє слово про відношення українського народу до воєнного конфлікту. Він мав готову і досить легку відповідь.

Не була це якась продумана в довгих дебатах декларация, яка обнімала б усякі застереження, недоговореності, чи сумніви, як рівно ж не була це сервілістична заява льюальности і вірности своїй займаницькій владі із надіями на ласку після закінчення війни. — Був це ясний, безпосередній і рішучий вияв власного українського національного „вірую”, було це коротке всім свідомим українцям зрозуміле гасло: історичний і найбільший ворог України, що грозить їй загладою, — Росія, мусить бути переможена і розбита, а на руїнах царської імперії має повстати вільна, самостійна Україна. Її треба здобути власними руками та власними силами, і тому український народ мусить бути об'єднаний одною думкою й одною волею.

Українська орієнтація, власні сили, національна єдність

Такого змісту голос пролунав на весь світ від українського народу в перших воєнних маніфестах і проклямаціях українського політичного проводу. Провідною думкою цих заяв було підкреслення українського інтересу, української рації, українських ідеалів та, — що найголовніше, — власної української відповідальности в тій війні за свою долю. В тих деклараціях і маніфестах висловлено українську орієнтацію. І це було найважливіше місце історичного маніфесту Головної Української Ради.

Воно звучало: „Тільки той нарід має права, що вміє їх здобути. Тільки той нарід має історію, що вміє її творити рішучими ділами... Зближається давновижидана хвиля, що долю українського народу віддає в руки самому народові. Тепер або ніколи добудемо собі волю. В тім вага хвилі, що самі можемо рішати про свою долю та власними руками добувати можемо собі свободу. Від нашої готовости, від наших діл, від нашого завзяття і нашої сили залежить тепер наша будучність”.

Оця основна думка маніфесту і проклямацій надає їм особливого історичного значення. З огляду на те, що загал українського суспільства в Австрії, з причини довголітнього льоялізму, невідготованости народних мас та неактуальности постуляту української державности — до світової війни бачив усе своє спасіння під опікою австрійської конституційної монархії, — то проголошення тепер самостійницької ідеї власних сил та власної української орієнтації віщувало великий зворот у політичній думці українського суспільства. Тут виразно стверджено, що тільки від самого українського народу, від діл і завзяття, а головно від його сили залежить його майбутнє, воля України, Вільна Самостійна Україна. Сказано тут те саме, про що вже давно перед тим вчив нас Іван Франко, що нам як нації ніхто не допоможе, і на нікого нам не треба надіятись, бо тільки те, що здобудемо власною працею та власними жертвами, буде нашим правдивим надбанням.

Зі становища тодішніх українських національних інтересів та української державної ідеї — в моменті вибуху світової війни було ясно, що весь український народ у своїм інтересі мусів рахувати на поміч Австрії, і тому повинен стати по стороні Осередніх Держав як союзник, щоб спільними силами розбити історичного ворога України — Росію. Тільки через розбиття чи послаблення Росії військами Центральних Держав було можливим відвернути загрозу завоювання москалями Галичини і визволити Україну. Та це льояльне відношення українського народу до Центральних Держав належить розглядати як відношення союзників, зв'язаних спільними інтересами боротьби проти спільного ворога. В справі нашого відношення до Австрії — широкі кола українського громадянства, передусім Січове Стрілецтво, молода генерація інтелігенції, жіноцтво та багато визначних діячів, вже на довго до війни мали свою окрему виразну самостійницьку думку (резолуції зборів жіноцтва в грудні 1912 р., журнал „Відгуки”, резолуції загального студентського з'їзду в липні 1913 р., постанови з'їзду українського радикального студентства в жовт-

ні 1913 р.,⁵⁰ організації Січових Стрільців і інші). Вони прийняли в основі доцільність участі українців по стороні Австрії на випадок її війни з Росією, — але виразно застерігались, що ми можемо бути союзниками Австрії тільки до того часу, доки наші дороги сходяться і доки цей союз є згідний з нашими національними інтересами та не суперечить нашій національній гідності й достоїнству.

Найкраще була виявлена тоді ця важлива, та заaktuалізована з вибухом війни проблема нашого відношення до союзників, а в зв'язку з тим і питання ведення нашої визвольної боротьби власними силами — в офіційнім органі „Союзу Визволення України”, в числі з місяця лютого 1915 р., де проаналізовано цю засадничу справу. Там м. інш. написано так:

„Не сміємо забувати, що чужа поміч не звільняє нас від обов'язку числити на самих себе, не лишень в першій мірі, але уважати власні сили наші виключно певною, постійною та незмінливою підставою успіху . . .

Сподіватися, що могуті союзники схотять і могутимуть зостатися на все союзниками в нашій боротьбі тому, що є ними нині, — значить будувати на пливаючій бистро ріці, як на твердим непорушнім ґрунті . . .

Наше значення як міждержавного чинника залежить прямо та безпосередно саме від власної нашої сили . . .

Лише коли будемо сильні самі, моготимемо сподіватись помочі від других. Бо народам не дає ніхто помочі, як дається з милосердя милостиню жебракові, — а помічну руку подається народові, який сам проявить свою силу і тим докаже рацію свого життя, своїх стремлень та домагань. Так отже чужа поміч збільшує наші сили, але не зменшує обов'язку творити та розвивати наші власні сили”.⁵¹

Таке розуміння нашої співпраці з Австрією в світовій війні поділяв увесь український самостійницький табір, а зокрема Українське Січове Стрільцтво, що в тім дусі продовжало традицію передвоєнного стрілецького руху та з вибухом війни виступило як нова, політично-військова формація. Та довголітній льоялізм українського політичного проводу та широких кіл старшої української інтелігенції в відношенні до Австрії — залишив свої глибокі сліди на психіці українського громадянства під час війни. Воно зміщувало часто інтереси австрійської монархії з інтересами українськими. Більшість австрійських українців думала, що Осередні Держави мають спеціальні симпатії до України та особливу охоту допомогти політичним змаганням українців. Тому так легко можна було заспокоїти домагання українців усякими фальшивими обіцянками віденської влади. Ці внутрішні суперечності політичної думки спричинювали деякі кризи внутрі українського

громадянства, але рівночасно формували й закріплювали українську незалежну державницьку ідеологію.

І ще один, дуже важливий, момент треба підкреслити в цій історичній зриві нашого народу. Це була та стихійна єдність усього свідомого й організованого українства, усіх політичних партій і організацій, без огляду на їх програми, світоглядів і релігійні різниці та державну приналежність. Протягом одного тільки дня, після короткої наради зорганізовано в тому переломовому для українського народу моменті, єдиний керуючий український політичний центр, єдину національну репрезентацію. Не було ніяких групових амбіцій, ані боротьби за першенство. Усі стали рівні перед небезпекою заглади нації. Прийнято засаду паритету. Взаємна терпимість, лояльність та глибоке патріотичне розуміння спільного національного ідеалу — були тою силою, що об'єднала всіх. Усі знали, що нарід, котрий хоче жити та перемогти у тій тяжкій хвилі, мусить мати одну думку й волю.

Особа голови та двох заступників голови Головної Української Ради, досвідченого народовецького провідника та авторитетного національно-демократичного політика, — д-ра Костя Левицького; далі — сеньйора радикального руху та вірного друга М. Драгоманова, — Михайла Павлика, і вкінці — особа соціалістичного робітничого лідера та завзятого ворога московського царату, — Миколи Ганкевича, — були символом-синтезом модерної української думки та маніфестацією єдності нації. Така єдність думки створилась і в Союзі Визволення України, що об'єднав усі політичні напрямки українців з Росії та дуже близько співпрацював із Головною Українською Радою аж до часу повного злиття і утворення єдиного політичного представництва всіх українських земель, у місяці травні 1915 року.

Могутній клич єдності пролунав по українській землі. Увесь об'єднаний народ станув під бойовим мазепинським прапором для боротьби з Москвою. Була це незабутня, радісна хвилина у тій грізній добі.

Похід російського царату на ліквідацію „мазепинського гнізда”

А по другім боці воєнного фронту, у царській Росії за наказом самодержця-імператора змобілізовані маси вояцтва наступали цілими дивізіями, корпусами й арміями на захід. Між ними були ті найкращі гвардійські, козацькі, кавалерійські полки із уродженців українських земель, що на наказ царя-гнобителя

йшли проливати кров не за Україну, а за її ката. Йшли поневолі здійснювати імперіялістичні мрії Росії — завоювання нових земель для ненаситних царів, а зокрема на загарбання мазепинського гнізда — Галичини. Без усякої надії, без мети, без провону, станули маси українського народу в Росії, безраді та обдурені — перед невідомим майбутнім, без свого слова, без власного імени. Добре заходилась Росія, щоб убити стару козацьку силу, щоб із гордих оборонців української волі вчинити рабське знаряддя та підставу своєї сили і величі.

В плянах царя і петербурзької влади українці перестали взагалі існувати як окрема нація. Приступлено до остаточної ліквідації існуючих ще осередків української національної думки. Уже в першій половині серпня російська влада закрила в Києві щоденник „Раду”, журнали-місячники „Літературно-Науковий Вістник” і „Українську Хату” та тижневик „Село”. Редактора „Української Хати” Павла Богацького вислано на Сибір.

Із вибухом світової війни викреслено в Росії взагалі існування української справи та українського імени. Коли в міністра закордонних справ Сазонова явилось делегація петербурзьких українців з проханням заступитись за український рух, то він відповів: „Що ви хочете? Тепер то й випав найбільш зручний мент для того, щоб раз назавжди покінчити з вашим українством!”⁵²

Коли царська армія зайняла Галичину, здобула твердиню Перемишль, станула під Краковом та продиралась уже через Карпати на малярську низину, тоді російський націоналізм у своєму тріумфі приступив до виконання свого ганебного пляну — ліквідації українського П'ємонту. Одним декретом графа О. Бобринського, царського губернатора у Львові, знищено всі довголітні національні надбаня галицьких українців. Розв'язано всі українські організації і школи, заборонено всю українську пресу, українську Католицьку Церкву піддано суворим переслідуванням, виарештувано сотки провідних громадян з митрополитом Андреем Шептицьким на чолі та заслано в глибину Росії. Так виглядало „визволення” галицьких українців, яке обіцяв головнокомандуючий, великий князь, Микола Миколаєвич у своїм маніфесті, заявляючи: „Вам, народи Австрії і Угорщини — Росія несе свободу і здійснення ваших національних мрій. Вона бажає, щоб у майбутньому кожний з вас мав можливість розвитку та збереження цінної спадщини, своєї мови і релігії...” Замість цієї гарної обіцянки, запанувала брутальна система насильної руси-

фікації. Орди російських бюрократів, чорносотенців та попів — почали своє „визвольне” діло.⁵³

Один із провідних людей Росії, Меншиков — так писав тоді в газеті „Новое Время”:

„Мені здається, що тепер не час розмовляти із зрадниками. Русска армія і русска влада добре зроблять, коли виметуть це сміття із терену Галичини і Росії. Влада прекрасно вчинить, коли основно продезинфікує мазепинські нори і сховища, щоб галицька зараза не поширювалась на корінну Малоросію. Велика і мала конспірація мазепинців, велика і мала шайка злодіїв, — вони всі повинні бути переловлені і усунені із русского суспільства”.⁵⁴

Цьому патріотові акомпаніювали російські прогресисти і ліберали: Струве, Маклаков, Алексінській і інші.

Українське громадянство в Росії і війна

Та все ж таки українська вільна думка, хоч загнана в підпілля, проявлялася в різній формі. Її носіями були ті українські громадські діячі, відомі добре зі своєї довголітньої громадської праці по обох боках воєнного фронту, які в невеликих гуртах, чи в підпільних організаціях плекали українську ідею, обмірковували сучасне положення українського народу і висловлювали свою думку про відношення українців до обох держав, що воюють на українських землях. І там, серед воєнної психози російського націоналізму, творилася власна українська політична думка, що була виразником українських інтересів в тій війні та творила публічну опінію політично свідомої частини українців в Росії.

І вона не могла бути інакша, як тільки та, що виросла із цілої традиції українського відродження, що виросла з ідейних основ першої політичної партії Наддніпрянщини — Революційної Української Партії, що її визнавали широкі кола тодішньої української молоді. І тому переважна більшість свідомих та активних українців у Росії, та все молодше покоління, в хвилі вибуху війни, — це були або державні сепаратисти, або „пораженці”, які вважали розгром Росії за передумову волі України. Для прикладу та ясности образу, — наведемо голоси найкращих представників російських українців про їхнє становище до української справи напередодні і під час першої світової війни.

Один з найвизначніших українських громадсько-політичних діячів та активний учасник і ініціатор усіх важніших проявів українського культурного, наукового та політичного життя в Росії — Євген Чикаленко, висловив на початку війни 1914 року

такий погляд про положення українського народу та його відношення до Росії:

„На нашу думку, Росія почала війну з Австрією, щоб захопити Галичину і здійснити своє історичне завдання „обєдїненїє под скиптром русскаво царя всех ветвей русскаво народа“. Про цю місію Росії раз-у-раз говорили головню всі російські націоналісти; їм ходило особливо про Галичину, вона була їм більмом в оці, бо в чужій державі вони не могли заборонити українського слова. Вони бачили, що Галичина є П'ємонтм України, де розвивається українська література, наука, яка підтримує надії і сподівання російських українців на лїпшу будучність.

Всі ми були певні, що побїда Росії принесе нам ще більший гнїт, а розгром її послужить до нашого визволення... А. В. Ніковський і я рішуче стали на так звану „пораженчеську“ позицію. Захоплення Львова російським військом зробило на нас гнїтюче враження”.

А коли на весну 1915 року війська Центральних Держав викинули москалів із цілої майже Галичини і великої частини Полїсся і Волині — Є. Чикаленко так пише: „В Києві українці трохи підбадьорились, сподїваючись, що на весну в Київ прийдуть нїмці і висловлювались за те, що українцям не треба нікуди втікати”.⁵⁵

Другий визначний громадсько-полїтичний діяч, член Товариства Українських Поступовців, відомий український історик, Дмитро Дорошенко, — так оповїдає про настрої російських українців на початку війни:

„Настрій серед київських українців був дуже пригнїчений. Усі сподївались як найгіршого лиха від цієї війни, якщо вона їтме успішно для москалів. Одчай і розпач брали людей, коли думалось, що отї кайдани на українське життя куються українськими руками, поливаються українською кров'ю. А тут звідусіль надходять чутки, що мобїлізація на Україні пройшла дуже успішно і з великим „підїомом“. Одна з головних причин війни для Росії було бажання захопити Галичину і знищити осередок українського національного руху. Коли дійшла до нас вїстка про упадок Львова, то це вразило всіх нас мов удар грома. Багато людей плакало, а небїжчик Михайло Ткаченко зачинився в своїй кїмнатї і три днї не виходив з неї, не пив, не їв од тяжкого смутку. Невимовний жаль і співчуття до наших галицьких земляків обхопило нас”.⁵⁶

Видатний український письменник та революціонер, Володимир Винниченко, що в підпіллі прожив всю війну в Росії, так представляє положення та почування українського народу в тїй війні:

„Ми почували себе чужими, ворожими цїй проклятїй „тюрмі народів“. Всякий хоч трошки свїдомий, хоч трошки чулий на біль українєць був за тих часів запеклим мрїйником, фантастом, жагучим творцем таких намрїяних комбїнацій, які кїнець кїнцем увільняли нас з тюрми. Тут є корїнь сепаратизму. Ми всі хотїли сепаруватись від насильства,

від самодержавної руки, від ганебної смерти в петлі всеросійської шиби-бениці.

Чого ради ми мали боятись розбиття Росії на фронті й усередині? Ми, сидючи в тюрмах, засланнях, у підпіллях, з розбитими очима, з задушеним горлом, задихаючись, гарячково жадно прислухались до гуркоту гармат на фронтах, і гадали, чи скоро той гуркіт наблизиться на Україну й розіб'є тюрму, й визволить нас і дасть нам хоч трохи дихнути? Ми не боялись ні німців, ні австрійців; ми не боялись би французів, англійців, коли б вони бились з царською Росією; ми не боялись би диявола, коли б він пекельним вогнем ішов на цей старий, жахний „застинок" усякої волі і права".⁵⁷

Також Сергій Єфремов, один з найвизначніших українських діячів того часу, приблизно подібно змальовує настрої свідомих українців під час війни. Він писав:

„Нам українцям російська державність завжди була чужа й ворожа своєю політикою щодо нашого Рідного Краю. Вона замірялась просто викреслити українців з-поміж живих націй... Така Росія, якою вона була до революції, не викликала в нас, свідомих синів нашого народу, ніякої симпатії й прихильності. Ми спільно могли полишити її на власну долю й ручкою не ворухнути, щоб здержати її на краю безодні..."⁵⁸

Крім повищого неґації російського імперіялізму, — Володимир Винниченко, єдиний із політичних діячів, що жили в Росії, розгортає під час війни позитивну ідею української орієнтації, ідею власної сили. Він так пише тоді:

„Наша історія вчить нас: не треба ні на кого крім себе покладати жадних надій, не треба довіряти долі нації в руки тих, хто потім продасть її за право влади і панування над нею самою. І ще вчить історія, що здатність до життя нашого народу та його спроможність опору в боротьбі за існування такі великі, що можуть усе витримати.

Ми все будемо забавкою в руках чужих, якщо не матимемо підпори в собі самих. І тому: одинока правильна орієнтація для нас, я повторюю — українська. Не нейтральна, ні, не політика пасивного вичікування й безсилля, а орієнтація українська, активна, діяльна, будуюча, організуюча.

Ми не маємо ніякої потреби надіятися на те, що „за нас правда свята". Ми не потребуємо ніякої справедливости. За нас історія, закони життя та ми самі. Наше національне життя можуть менше або більше затримати на шляху розвою, але спинити не можуть уже жадні сили. Ми виходимо з сироти, з землі, з лона нашої нації, знову вертасмося до неї й знову виходимо. І в тім наша сила".⁵⁹

Як близькі ці думки до науки Івана Франка та до поглядів, висловлених Головною Українською Радою та Союзом Визволення України на західньому боці воєнного фронту, майже в тім самім часі!

Не політика пасивного вичікування, а активна орієнтація на власні сили українські й гаряче бажання поразки Росії, — були

тим здоровим голосом українського духа, що лунав у хвилині вибуху першої світової війни із уст найкращих представників української нації.

Відома заява льояльності „Украинской Жизни” супроти російської держави, проголошена іменем російських українців в Москві в серпні 1914 р., не була вірним і свобідним висловом поглядів свідомого українського громадянства в Росії. Був це помилковий політичний акт одної групи осіб, яка, побоюючись, що російський уряд знищить зовсім український рух, та діючи під примусом і тиском тяжкої патріотично-воєнної психози, — думала своєю вірнопідданчою заявою для „спільної батьківщини” — Росії, рятувати громадсько-політичну позицію українців. Одначе, як належало сподіватись, вона своєї мети не досягнула, бо російський уряд не звернув ніякої уваги на цю льяольну декларацію. Її автори і однодумці, уже кілька місяців після її проголошення, пізнали свою помилку та зайняли вороже, „пораженчеське” становище до російського імперіялізму.

Визначний український діяч, Петро Стебницький, що належав до однодумців згаданої декларації, вияснює цю зміну в думках і настроях льяольних українців в Росії, в той спосіб:

„Виявлений в Галичині свідомий вандалізм російських властей до української культури, розкрив очі українському громадянству на дійсні завдання російської політики. Потресаючі враження галицьких подій зробили крутий перелім у настрою навіть таких українців, які давно затратили національну свідомість, тісно злившись із російськими громадянськими колами. В українським громадянстві різко зміцніли пораженчеські течії. Стало ясно, що перемога Росії несе з собою українцям не свободу, а перемогу реакції і продовження давньої політики насильства й безправства”.⁶⁰

Не зважаючи на суворий режим воєнного часу, — існували від початку війни і розвивали свою дуже живу підпільну революційну акцію досить численні українські соціалістичні студентські революційні організації в різних містах України — в Києві, Харкові, Полтаві, Катеринославі, Одесі, Миргороді та інших містах, як також у Петрограді і в Москві. Вони видавали підпільну газету „Боротьба” та цілий ряд брошур протиросійського змісту і противоєнних проклямацій, в яких містились також передруки із видань Союзу Визволення України,⁶¹ що мав свої осередки на Україні та утримував з ними зв'язок через воєнний фронт або нейтральні держави.⁶² Ці організації енергійно поширювали та популяризували противоєнні кличі та гасло самостійности України. Їх слідила російська жандармерія і деякі члени були арештовані та засуджені.

Діяльну участь у цих організаціях приймали, згадувані уже вище учасники передвоєнного стрілецького руху, вислані ще до війни зі Львова на Східню Україну для революційної роботи — В. Семець, Ю. Охримович та І. Лизанівський. Зокрема Ю. Охримович виїздив до різних тасмних студентських громад із доповідями на політичні теми.⁶³

Ми бачимо отже, що гарячим бажанням усього свідомого українства по обох боках воєнного фронту, був розгром Росії Центральними Державами, і вслід за тим тверде переконання, що тільки поразка Росії послужить до нашого визволення та здобуття волі Україні.

Із бойовим гаслом „Розгром Росії, воля Україні!” — вступив український народ у першу світову війну.

Велика збірка Українських Січових Стрільців у Львові

Могутнім відгомоном пролунав по всій галицькій Україні маніфест Головної Української Ради, що закликав український народ створити власну силу, якою мала бути військова формація Українських Січових Стрільців. Українська військова частина, що під українським політичним проводом, під кличем боротьби за державну незалежність та під українським прапором піде в бій проти історичного ворога України — це мала бути ця власна сила українського народу, єдина підстава нашої незалежної політики; це мала бути в діло введена ідея, що ми самі маємо рішати про нашу долю та власними руками і власними жертвами маємо здобути собі свободу. Переломовий історичний момент зажадав від нас вирішного чину зі зброєю в руках.

Не було часу довго роздумувати. Треба було діяти негайно й енергійно.

Як уже згадано — ще перед оголошенням заклику Головної Української Ради почали стрілецькі організації у Львові мобілізувати своїх членів та добровольців у ряди Українських Січових Стрільців.

Тепер, коли ініціативу творення українського війська перебрало в свої руки загально-національне представництво українського народу — Головна Українська Рада, то на її заклик відгукнулись багатотисячні лави української молоді. Довголітня, щоденна, витривала, національно-виховна праця молоді в стрілецьких, січових, сокільських, студентських, середньошкільних та пластових організаціях, видала тепер свій зрілий плід. Добровільно, без особливої спонуки та агітації, ведені стихійною силою

свого глибокого національного почуття, із радісним і гордим одушевленням, вирушили із своїх батьківських хат тисячі молодих добровольців до місць збірки, у Львові й інших повітових містах. Вирушили із веселою піснею січовою, із бадьорими маршами сокільськими, із Франковим гимном „Не пора”. З повних молодечих грудей залунала по всій галицькій Україні бойова пісня про Україну.

Василь Стефаник — змалював у своєму оповіданню „Марія” гарну картину одушевлення української молоді по селах і містах Галичини, яка пішла воювати за Україну пам’ятного літа 1914 р.: „Хоругви і прапори шелестіли над ними і гримів спів про Україну... Земля дудніла під довгими рядами, що співали січову пісню...”

Вибух війни та заклик національного проводу були тільки безпосередньою спонукою до масового зриву української молоді до збройної боротьби проти Москви, до якого вона вже перед війною готовилась, заявляючи в „Відгуках”, що не мир, але війна жде нас, а пасивність у майбутньому конфлікті була б для нас найгіршою і найсоромнішою, і тому треба творити мілітарну силу, щоб бути готовими завтра у поход.

І ці передбачення стрілецької молоді не завели. Цілий народ прийняв тепер як свій святий обов’язок, утворити власну мілітарну силу, щоб узяти самостійну участь під українським прапором у війні.

Були це молоді юнаки, багато з них ледве 16-літні, які в своїх середньошкільних таємних кружках гаряче полюбили ідеї Шевченка і Франка. Прибували вони тисячами на збірку, може і неусвідомляючи собі жаху війни; пішли на перший поклик, не приготувавшись як треба у далеку дорогу, із якої багато з них не вернулось. Незодягнені якслід, у підраному взутті, без наплечників, без грошей в кишені, невідготовані до воєнних трудів, часто проти волі батьків, без життєвого досвіду, — але багаті в безмежну любов до своєї поневоленої батьківщини та озброєні глибокою вірою в самостійну Україну, та з юнацьким рішенням і готовістю полягти, щоб славу, волю і честь здобути Рідному Красві.

Переважаюча більшість добровольців прямувала до Львова, де був осідок верховної влади УСС — Українська Боева Управа. Інші збиралися по провінціальних містах. Кошти утримання та організацію УССтрільців взяла на себе УБУправа, яка перебрала від українського жіноцтва від півтора року збирані фонди і якій громадянство прислало нові фонди на утримання УСС.

Був також плян зодягнути УСС своїм коштом, але брак фондів та великий наплив тисяч добровольців не дали змоги здійснити його. Організація багатотисячної військової формації почалась власними силами та власними коштами українського громадянства. Але власні засоби були замалі і не було можливости зібрати їх серед свого громадянства. Відповідну матеріальну допомогу, зброю, військове устаткування могло забезпечити тільки австрійське міністерство війни. Воно також могло відкомандувати особи, обізнані з військовим ділом — для вишколу добровольців. В тій важливій справі переговорював в австрійським міністерстві війни голова ГУРади д-р К. Левицький та дістав там згоду на організацію Українських Січових Стрільців. Але утримання добровольців відбувалось і надалі коштом грошових збірок українського суспільства, які не вистачали на заспокоєння великих потреб.

Основне формування стрілецьких відділів, організація, вишкіл, їх матеріальне забезпечення та загальна адміністрація, — належали до УБУправи. Із австрійської армії приділено до УСС кільканадцятьох молодих запасних старшин-українців, які разом із передвоєнними стрілецькими старшинами почали організацію та вишкіл зголошених добровольців. Начальником УСС призначила УБУправа спершу суддю та соймового посла, Теодора Рожанковського, запасного старшину австрійської армії, а після його уступлення був іменований начальником УСС директор української приватної гімназії в Рогатині, Михайло Галушчинський, також запасний старшина.

Добровольців поділено на сотні та призначено сотенних командантів. Сотні закватировано в українських інституціях, головно в бурсах. Розпочато військовий вишкіл, що відбувався при дуже несприятливих умовах. Військових інструкторів було замало; прохарчування було надзвичайно утруднене із-за недостачі відповідної посуду, а також із-за браку запасу харчів. Найбільше недомагав брак одягу, взуття і зброї, та взагалі військового виряду. Австрійська військова команда видала УСС-ам із своїх магазинів тяжкі, без ременів, старої системи кріси Верндля на один стріл, і то в невиспачальній кількості. Для багатьох добровольців забракло одягу і взуття. Виходили далеко за місто на вправи в зовсім подертих черевиках. Але завдяки енергії і жертвенній праці члена УБУправи І. Боберського та його співробітників — ці великі труднощі були в великій частині переборені. Незважаючи на повищі труднощі — загал стрільців держався

бадьоро. Могутня сила одушевлення переборювала всі недостачі та перешкоди.

Та крім цих внутрішніх перешкод — натрапила справа формування УСС на зовнішні перешкоди, на нашого старого „приятеля” ворожу австро-польську адміністрацію. Це той, ганебної пам'яті чинник, що цілими десятиліттями спиняв наш національний розвиток у Галичині та був основною підпорою польської гегемонії у Східній Галичині. Він користав із дволичної політики Австрії супроти українців та мов у старій шляхетській Польщі господарив на українській землі, інтригував, представляв українців перед віденською владою як зрадників Австрії, а сам всіми силами підтримував москвофільство, щоб ослабити або спинити зростаючу силу українського руху в Галичині. Це той старий, подлий галицький „порядок”, що разом із небіжкою Австрією так неславно перейшов до історії. Його агенти сиділи по всіх урядах і установах, що мали рішальне політичне значення, передусім на становищах повітових старостів, краєвих намісників та навіть на вищих військових посадах. Це вони спиняли демократизацію політичного життя в Галичині, стримували завзято творення українського середнього шкільництва та університету, переслідували січовий рух, не допускали до закладання стрілецьких організацій.

Тепер, коли тисячі українських добровольців стягались у ряди УСС для боротьби з Росією, вони почали ставити всякі можливі перешкоди для успішної мобілізації добровольців, забороняючи їм збиратись по повітах, утруднюючи можливість переїзду до Львова чи до Стрия, розганяючи зібраних добровольців та арештуючи організаторів „Боевої Управи” — висланих на провінцію, а навіть були випадки, що деяких арештованих добровольців відправляли в концентраційні табори. Це була робота вшехпольських старостів, які плянували при нагоді війни безпощадно розрахуватись із українцями. Та ворожі пляни були ширші. Вони вирішили взагалі не допустити до створення українського війська, або щонайменше так обкромити чисельний стан формації УСС, щоб поставити її при найближчій нагоді в стан цілковитої ліквідації. Польські шовіністи не могли уявити собі, що під їх боком зорганізується самостійна українська військова частина, не із січовими топірцями, а таки з смертоносними крісами в руках тисячів УСС, що таким же оком дивляться на московську неволю українського народу як і на „конституційний” режим польських намісників і старостів.

В українським інтересі було зовсім самозрозуміле, щоб формація УСС була якнайчисленніша. В перших тижнях формування УСС ніхто із австрійської військової влади не згадував навіть про можливість обмеження чисельного стану УСС. Щойно після того, коли шефом штабу львівського корпусу, в районі якого знаходились УСС, — став полковник ген. штабу граф Лямезан, спольщений німець (оженений з полькою Урбанською), дались чути із кол австрійського командування голоси, що чисельний стан формації УСС має виносити тільки три тисячі. Як стверджено пізніше на основі заяви одного із вищих австрійських старшин, автором проєкту обмеження сили формації УСС — був граф Лямезан.⁶⁴ Зрештою це його вороже відношення до УСС стало пізніше загально відомим, коли він старався за всяку ціну не допустити, щоб УСС діставали доповнення. Тим способом він плянував зліквідувати УСС. Так отже над Українським Січовим Стрілецтвом уже з самого початку зависла поважна небезпека зменшення їхньої сили до незначної кількості та зведення його до невеликої військової групи, яка мала в короткім часі зникнути із воєнної сцени. Ця небезпека, на жаль, стала за кілька днів дійсністю в Стрию.

На цьому місці треба згадати, що відношення австрійської команди до польських добровольчих військових формацій (леґіонів), було тоді дуже прихильне. Австрійська Начальна Команда дозволила полякам на організування двох окремих леґіонів по вісім куренів піхоти, та окремі частини кавалерії і артилерії. Так на ділі виглядало протегування Австрією і Німеччиною українського національного руху, про яке пишуть деякі польські історики.

Незважаючи на тяжкі обставини та близькість фронту, бойовий вишкіл УСС поступив значно вперед впродовж місяця серпня. Сотні усталили свій склад і своїх старшин. Становища молодших старшин, командантів чет та підстаршин зайняли переважно учасники передвоєнних стрілецьких і пластових організацій. Вони також надали ідейний напрям та особливий стрілецький, товариський стиль усьому Стрілецтву. Тут вперше стрінулись УСС із делегатами Союзу Визволення України, російськими українцями, що виголошували в сотнях виклади про відносини на російській Україні, інформуючи стрілецтво про дійсність за Збручем та про методи і зміст політичної праці на Україні, на випадок вмаршу УСС на східньо-українські землі.

Незабутній місяць серпень 1914 року минув серед гарячої праці тисячів УСС-ів, серед радісного підйому духа, серед надій

на краще майбутнє, серед бадьорої пісні-маршу першої сотні: „Ой з-за гори чорна хмара встала...”, що весь місяць лунала львівськими вулицями від підніжжя Святоюрської гори (Дяківська Бурса) аж до площі вправ на Кайзервальді.

З кінцем серпня підійшли російські війська під Львів. Дня 30 серпня 1914 року все Українське Січове Стрілецтво зібране у Львові переїхало на новий постій до Стрия.

Протест УСС проти присяги займанницькій державі

З початком вересня 1914 року стягнулись до Стрия усі стрілецькі добровольці з краю. Разом зібралось тут понад десять тисяч стрільців. Через несподівану російську офензиву багато добровольців зі східних пограничних повітів не змогли прибути. Загальна кількість зголошених до УСС добровольців виносила в цілому краю понад 25 тисяч. Велика це була сила в тому часі.

Вже місяць минав, як Боева Управа власними фондами, зібраними від українського громадянства, несла весь непосильний тягар утримування тисяч добровольців. Її спроможність значно погіршилась в Стрию. Останні фінансові засоби вичерпувались. Боева Управа звернулась до місцевої австрійської стаційної команди із вимогою харчів і озброєння. Австрійська військова влада повідомила тодішнього команданта УСС М. Галущинського, що УСС зможуть щойно тоді перейти на державне утримання, коли зложать австрійську військову присягу.

Вже в перших тижнях мобілізації української молоді та її збірки у Львові, в лавах УСС, — оформилась зовсім виразно серед загалу Стрілецтва його роля в грядучих подіях. Воно ясно усвідомило собі першенство українських національних інтересів, на випадок колізії з його обов'язками як австрійських громадян. Українське Січове Стрілецтво та його ідейний провід були цього вповні свідомі, що вони як формальні австрійські громадяни в своїй боротьбі за єдину і всеобіймаючу ідею Самостійної України, — будуть зустрічати на шляху до своєї мети тяжкі і болючі перешкоди, які вони в ім'я цієї ідеї будуть мусіти мужньо переборювати. Із гнітучим почуттям протесту будуть вони змушені не раз перетерпіти все те, що боляче дотикатиме їх національної гордості та ранити їх національну честь. Не раз будуть вони примушені закривати очі на те, що прийдеться їм бачити довкола себе. Над УСС тяжив якийсь трагізм, що впливав з їхнього формального підчинення займанницькій владі. Втиснені неухильною силою обставин у ближчий зв'язок із зай-

манницькою армією держави, до якої вони належали, вони часто попадали у конфлікт суперечних інтересів, із якого все мусіли виходити із несплямленою честю. Свідомість обов'язку нести ці тяжкі моральні жертви та зносити внутрішній душевний неспокій в ім'я справи визволення України, не заломлювала їх самостійницького духа. Навпаки — вона гартувала їх та скріплювала в них горду поставу протесту і бунту, що наказувала їм не вгинатись по рабському перед кожним наказом не своєї влади, а сміло і без страху стояти на сторожі своїх національних інтересів та боронити свою національну індивідуальність, як випадє тим, які добровільно рішилися жертвувати своє життя не для оборони Австрії, а тільки для визволення України.

Вже у Львові станули УСС вперше перед проблемою складання присяги на вірність Австрії, якої вимагала військова влада. Свідоміша частина стрілецтва протестувала проти австрійської присяги, домагаючись, щоб у її текст вставити слова про вірність Україні й українському народові. Але щойно в Стрії справа присяги, якої зажадало від УСС австрійське командування, стала справою засадничого для УСС значення. Від її зложення чи незложення залежало взагалі даліше існування УСС та їх участь у світовій війні. З другого боку, справа присяги та ставлення до неї УСС мали стати першою пробою їхньої національно-державної свідомости та їх революційного і самостійницького характеру.

Проти присяги піднявся із рядів УСС рішучий протест і негодкування. Загал стрілецтва стихійно спротивився цьому, не розглядаючи взагалі доцільности спротиву. Рішальним моментом для становища УСС не були якісь практичні та розумові мотиви, а тільки сила внутрішнього почуття і переконання, що Українські Січові Стрільці є українським військом та вийшли добровільно боротись за свою справу, а не за інтереси габсбурзької династії, і тому їхня військова присяга має бути заявою вірности Україні й українському народові. Головними речниками цього становища були колишні активні члени середньошкільних, січових та стрілецьких організацій, як Василь Данилович, Микола Балицький, Василь Сеμεць і багато інших.

День 1-го вересня 1914 року був днем величавої маніфестації державницької ідеї, багатотисячної маси української молоді Галичини, а саме її гордої свідомости приналежности до великої нації, яка в історичному світовому змаганні хоче проголосити перед цілим світом своє незалежне слово, писане кров'ю свого власного війська та видвигнути справедливий постулат

за своє право на незалежне державне життя. Своїм стихійним протестом проти австрійської присяги — Українське Січове Стрілецтво раз на всі часи опрокинуло перед історією всі фальшиві міркування та безосновні твердження про „австрофільство” УСС-ів на тлі їхньої протиросійської боротьби. УСС доказали ясно, що пішли свідомо й добровільно на війну тільки за українську справу, рішили проливати кров тільки за Україну, розуміючи, що інтереси української нації не є ідентичні з інтересами габсбурзької монархії.

Історичну вартість цього спротиву підкріплює факт, що був це спротив стихійний, загальний, якого ніхто не диктував згори, а який випливав із чистого джерела юнацьких сердець, що бажали в своїй вояцькій присязі сказати те, чим була сповнена їх стрілецька душа: „присягаємо Україні! не зрадімо України!” А зваживши тверді обставини воєнного часу та воєнного закону, коли завдяки інтригам польських верховодів у безкритичних колах австрійського командування встигла закріпитись думка, що між українцем і москвофілом така різниця, як між жидом та ізраїльтянином, — і тому багато українців помандрувало до концентраційних таборів, — то в тих обставинах демонстраційна відмова зложення військової присяги була отвертим висловом недовір'я до держави в воєнному часі, і тому була достойним революційним актом.

Протест проти австрійської присяги був чуттєво-емоційним актом УСС. Він був типовим прикладом стихійної реакції спільноти, яка діє всею внутрішньою силою, що б'є із неї і якою зокрема характеризується національна спільнота в моментах свого високого напруження. Природний відрив, протест, революційний акт зроблено. Ганьбу сервілізму, пасивности та рабської психології усунено.

Але після цього прийшла до слова свідомо думка. Холодний розум аналізував всі моменти за і проти, раціоналізував стихійну ідею у відношенні до мети, до якої ця ідея спрямована.

Після загального хвилювання та виявів протесту, що тривали цілий день 1-го вересня, станула перед очі всіх УСС у повнім виді небезпечна ситуація, а саме, можливість ліквідації, розігнання УСС, та позбавлення нації важного та єдиного успішного речника її змагань і боротьби. Існування УСС було загрожене на випадок відмови присяги. Разом з тим була вже добре відома ворожа акція деяких чинників, які за всяку ціну намагалися знівечити великий успіх українського народу, що ним була можливість брати активну участь у тій війні, як само-

стійна національна військова формація. Усі зрозуміли потребу компромісу. Бурхливі настрої проти присяги — успокоїлись.⁶⁵

Коли начальник УСС М. Галущинський зголосив у стаційній команді готовість УСС зложити наказану присягу, він довідавсь тут про розпорядок Начальної Команди, яким обмежено кількість УСС до двох тисяч „інтелігентних і гідних довір'я людей”, а решту добровольців наказано розпустити додому. Це був наслідок, згадуваної вище плянованої акції наших ворогів, графа Лямезана й інших осіб, що старались про ліквідацію, або хоч про ослаблення УСС. Внаслідок додаткової інтервенції дозволено взяти ще 500 добровольців.

Був це тяжкий удар для української справи на майбутнє.⁶⁶ Зокрема була це велика трагедія для тих тисяч добровольців, яких позбавлено щастя боротись за Україну. З другого боку був це великий успіх польських правителів Галичини, які були певні, що така слаба чисельно військова частина, без відповідного доповнення не втримається довго в війні. Їхні інтриги наразі вдалися.

Наказ про обмеження УСС до числа 2500 стрільців викликав надзвичайне обурення серед УСС. Піднеслися знову гарячі протести. Кинено гасло: „Або всі, або ніхто!” Опозиційні настрої захопили загаль УСС, бо всі вважали обмеження сили формації УСС катастрофою Стрілецтва та його збройної боротьби. Але й тут мусіла перемогти холодна, далеkozора, розумна думка та реальний погляд на український політичний інтерес в світовій війні. Речником його став сотник Дмитро Вітовський, що вперше виступив тоді перед Стрілецтвом у тім тяжким і відповідальним моменті, як його духовий провідник і ідеолог. „Треба за всяку ціну задержати для української справи наш зав'язок українського війська. Ми мусимо поборювати всі перешкоди на нашому шляху, що нас ждуть у майбутньому. Хоч би з нас мала вернутись тільки сотка додому, то ми не сміємо зневірюватись, а мусимо виконати свій національний обов'язок у цій війні, який нам доручив наш народ...” Тими словами, які ми добре пам'ятаємо, переконував сотник Вітовський дня 2 вересня 1914 р. на одному міщанському городі, на Ланах у Стрию, палких опозиціоністів Дідушкової сотні, що через свій особовий склад була все висловом стрілецької опінії. І ця загальна стрілецька думка, немов публічна опінія УСС, вирішила задержати існування формації УСС, навіть в обмеженій кількості, та зложити так довго вимушувану присягу. Мудро вирішено. Бо ліквідація УСС в тому моменті, дорівнювала б національній по-

разці, а своїми наслідками на майбутнє була б спричинила значне послаблення наших визвольних змагань. Ми були б утратили найважливіший національний чинник впродовж світової війни, нація втратила б всі ті цінності, що були здобуті Українським Січовим Стрілецьством, а історичні бої за Київ і Львів, були б позбавлені своїх найкращих учасників.

По полудні дня 3 вересня 1914 р. відбулась на стрийських оболонях присяга УСС, яку відобрав відомий народний діяч о. Остап Нижанковський. Один із учасників запряження, УСС Микола Голубець, так описує церемонію присяги: „Глухо і без ентузіазму прогомонила стрілецькими лавами рота присяги... В суматосі, що тоді запанувала, трудно було визнатися, хто запряжений, а хто ні, так само, як нікому було провірювати, хто присягав щиро, а хто... замість слів присяги, декламував у їхній такт, якийсь виїмок з Шевченкового „Кобзаря”.⁶⁷

Справа присяги в Стрию була тим вогнищем, в якому вперше в світовій війні загоріло ясне полум'я стрілецької ідеології, що освічувало своєю силою весь дальший шлях стрілецького походу. В майбутніх трудах і боях не раз доводилось ставати УСС перед відповідальними ситуаціями та трудними проблемами національно-політичного характеру. Ідейний шлях намічений в Стрию був невідхильною розв'язкою всіх труднощів, що ставали перед УСС. А він був простий: гордо і високо держати стрілецький прапор боротьби за українську державність, боронити національну честь і гідність перед усякими затіями наших союзників, позбутись остаточно австрійського патріотизму, що мусить безповоротно зникнути із стрілецьких сердець та за всяку ціну зберегти силу і цілість Легіону УСС, як першої формації української армії новітньої доби.

На Закарпатській Україні

З днем 3 вересня 1914 року перейшли УСС на удержання австрійської армії. Під натиском російської офензиви опустили Стрий та 4 вересня виїхали на Закарпаття довжезним залізничним транспортом, зложеним переважно із некритих товарових вагонів. Злобна доля закинула собі із УСС-ів. Ще перед місяцем з повним одушевленням вірили вони, що вже незадовго увійдуть як переможці в обітовану українську землю, щоб „визволяти Україну із московських кайдан”, — а тепер змушені без бою покидати майже останній клаптик Рідної Землі та їхати кудись у невідоме. І був це перший удар долі, перша велика невдача

для УСС, що перекреслювала їхні сподівання й надії. Вони почали тоді усвідомлювати собі вперше гірку, тверду дійсність. Далекий, мозольний, непроглядний шлях до волі. Скільки перешкод треба перебороти, щоб зблизитись хоч до її порогів. Скільки жертв це буде коштувати, щоб ослабити та відсунути назад переможного ворога. Але одночасно була це одна з перших лекцій воєнного і життєвого досвіду, що його здобували УСС на шляху своєї праці і боротьби, та на ньому формували свій світогляд і свій характер. Коли хтось говорить про стрілецький „романтизм”, то він розплився безповоротно в дорозі УСС із Стрия на Закарпаття. Це очевидно не означає, що стрілецтво огорнула зневіра, песимізм і апатія. Цього не було, бо остали в нього ще два найсильніші елементи стрілецької душі: перший — це глибока та непохитна віра в свою історичну місію та остаточну перемогу, а друге — це був той юнацький життєрадісний стрілецький гумор, бадьорий життєвий оптимізм, молодечий веселий настрій, що яснів на обличчі розсміяного і розспіваного Українського Січового Стрільця та підтримував його в найтяжчих хвилях боротьби. І це не припадок, що якраз у дорозі на Закарпаття, в цей невеселий час, серед холоду і дощу, в одному із товарових вагонів транспорту, в якому поміщалась друга і третя чоти першої похідної сотні УСС — зродилися перші стрілецькі слова до веселої, жартівливої пісні: „Гей ви Стрільці Січовії, раз, два, три”, яку, сидячи на скриньці, при співучасті стрільців згаданих чот, уложив сотник Клим Гутковський.

На Закарпатті закваторовано УСС у двох українських селах, що лежать майже на мадярськiм кордоні нашої етнографічної території — у Страбичеві і Горонді, біля Мукачева. Тут переведено основнішу організацію сотень і куренів. Легіон поділено на десять сотень — це значить два і пів куреня. Розпочався систематичний вишкіл стрілецтва, пішла дуже інтенсивна праця над підвищенням боєздатности УСС. Тут щойно, серед спокійнішої обстанови, змогло стрілецтво попрацювати над собою, щоб стати гідними імені першої формації новітнього українського війська. Тут, на Закарпатті вперше стрінулись УСС із низами українського народу, як його рідне військо. Зустріч була несподівана та цікава, бо дуже мало знали українці інших областей про цю забуту частину України. Тут пізнали УСС нового ворога українського народу, що століттями гнобив та висискував закарпатських українців та кинув їх в положення затурканого, нужденного, нікому незнаного гірського племені. Стрілецтво зразу зацікавилось життям своїх закарпатських бра-

тів, зблизилось до селянських родин, співчувало та боліло із-за їх національної несвідомости, та весь вільний від зайнять час присвячувало освідомній роботі між селянами, головно молоддю, яка найскорше зблизилась до стрілецтва. Вправлені у народній праці студенти-стрільці скоро здобули довір'я закарпатської молоді та в численних розмовах вперше зацепили тут основи національної свідомости. Українська команда та стрілецькі співи були засвоєні в цілій околиці. Уже першої неділі після прибуття до Страбичева виступив у тамошній церкві хор зложений з добрих стрілецьких співаків під диригентурою Михайла Гайворонського. Це був його перший співацький виступ при УСС. Другий раз не довелись уже там виступати, бо за кілька днів Дідушкова сотня відійшла на фронт. Але інші сотні, продовжували це співацьке діло. На живу освідомну роботу стрілецтва звернули увагу агенти малярської влади і з цього приводу дістала команда УСС суворе напiмнення припинити українську національну пропаганду між населенням Закарпаття. Але цей страх малярів за своїх рабів не перервав ні на хвилину тих сердечних братських взаємин, що існували весь час десятимісячного побуту УСС на Закарпатській Україні між УСС і закарпатським селянством.

Цей перший побут УСС серед українських народних мас Закарпаття був свого роду дебютом у відношенні стрілецтва до народу. Українські Січові Стрільці — це сини народу, селян, робітників і інтелігенції, що вийшла з народу або між ним працювала. Від наймолодших літ зрослись із народним життям, жили почуваннями народу, розуміли його інтереси, пізнали його душу. Коли доросли — працювали між народом, освідомляли його, організували, їздили по читальнях Просвіти, Січах, Соколах, промовляли на тисячах зборів і віч. І коли вони станули в стрілецькі ряди, то пішли туди з тим самим ідейним наставленням. УСС у військових, стрілецьких одностроях були активними громадянами, почували себе все зв'язаними з народом, інтересувалися його долею, де могли помагали йому, боронили його перед кривдою і надужиттями, вчили і освідомлювали його. Український Січовий Стрелець був не тільки вояком, бойовиком, — але також був усе свідомим і активним громадянином, що серед найтяжчих воєнних трудів не забував ніколи про свої народні обов'язки. Увесь час свого існування, Українське Січове Стрільцтво чуло всюди свою українську мову та стрічало на кожному кроці своїх походів та під час постоїв свій селянський народ, який заступав йому брак власної державности. Рідний на-

род та рідна земля, були для Стрілецтва сурогатом власної держави. І як широка українська земля, на Закарпатті, Підгір'ю, Поділлі, Волині, Холмщині, Київщині, Херсонщині, Полтавщині, Чернігівщині, і всюди, де стрілецькі ноги топтали рідну землю впродовж наших визвольних змагань, остався про Українське Січове Стрілецтво теплий спомин, як про щирих і вірних синів свого народу.^{67а}

Хоч вишкільна праця УСС проходила тепер скорим темпом, а їх боєздатність росла на очах, то не вдалося усунути важних недотач, які унеможлилювали нормальний ріст Легіону УСС. Була це недотача нормальної зброї (крісів Манліхера), великий брак одержі і взуття та недотача санітарної опіки. У зв'язку з тим постала тоді стрілецька жартівлива пісня: „Маширують добровольці через Мезетеребеш (мадярська назва Страбичева), чи то військо, чи то банда, ти ніяк не розбереш”. Ця жартівлива пісня, — це реальне відображення глибокої, стрілецької дійсности, це образ тисяч ідейної молоді, що в обірваній одержі і підраному взутті пішла проливати кров за Україну.

Одночасно знову виявилось неприхильне відношення австрійського командування до УСС. Воно повідомило команду легіону, що УСС не будуть творити одноцілої, більшої військової формації. Вслід за тим зліквідовано навіть окрему організацію куренів, а багато сотень поділено на партизанські відділи. Ясно отже, що Австрія, не маючи ніякого позитивного пляну відносно української справи, не бажала бачити в формації УСС зав'язку окремої української збройної сили.

Вимарш на фронт, бойове хрещення і перші жертви

Серед тієї щоденної вишкільної і організаційної праці, що, здавалось, потриває довший час, уже на п'ятий день побуту УСС на Закарпатті, надійшов із австрійського командування наказ вислати на фронт у Карпати одну стрілецьку сотню. Після провірки справности і боєздатности кращих сотень — вибір впав на першу сотню, першого куреня (т. зв. сотню Дідушка), яка негайно виїхала з Страбичева залізничним транспортом в Карпати 10 вересня 1914 року. Сотня мала повний бойовий стан, чотири чоти по 50 боєвиків, майже всі озброєні тільки Верндлями (старі кріси на один набій). Виїхали в цивільних або стрілецьких одержах, без наплечників, зле озброєні й зле виряджені. По дорозі дістали в Мукачеві у військовім магазині старі мадярські однострої. Наплечників не одержали, тільки хлібники.

Не було ні санітарів, ні лікаря, ні польової кухні. Сотня вивагонувалась на станції Воловець, звідки відійшла до Нижніх Верецьких, де стала постоем для охоронної і польової служби та підготовлялась до оборони цього важного карпатського просмику.

За тиждень після відмаршу сотні Дідушка, відійшла на карпатський фронт сотня Семенюка, для скріплення оборони Ужоцького просмику.

Австрійське командування, висилаючи перші стрілецькі сотні на карпатський фронт, зробило це надто легкодушно та непродумано, не виждавши на закінчення хоч би найосновнішого бойового вишколу стрілецтва, яке в своїй масі не мало ще можливості ані часу засвоїти собі хоч би головні підстави воєнного ремесла. Мабуть ні одна з них перед відходом на фронт не вправлялась у стрілянні острими набоями, багато стрільців взагалі ще не стріляло ніколи з кріса, а зокрема з крісів системи Верндля, якими озброєна була більшість УСС. Таємниця стріляння була розкрита вперше стрільцями щойно під час бою, на фронті. Але ситуацію рятував — передусім у сотні Дідушка — її особовий склад, який творили в переважаючій більшості студенти і середньошкільники, в значній частині члени передвоєнних стрілецьких і пластових організацій.

В найближчих днях мали сотні стрінутись із ворогом, що заливши великими силами Галичину, продирався тепер через Карпати. Обі ці сотні, перші із усіх УСС, прийняли в днях 27 і 28 вересня 1914 року бойове „хрещення” під Сянками і Нижніми Верецькими, стримуючи до останніх можливостей своїми невеликими силами переважаючі московські сили. Пішли в перший бій побіч найбільших і найкращих армій світу, вони, непрофесійні вояки, невишколювані літами в казармах і академіях. В обох сотнях були перші вбиті Українські Січові Стрільці і багато ранених. Своєю бойовою поставою, відвагою та успішною обороною важної позиції, здобула сотня Дідушка особливе признание від командира оборони Верецького просмику, полковника Шпарбера. Українські Січові Стрільці здобувають перші бойові відзначення, срібні медалі хоробрости (командант сотні та командант третьої чоти, Левко Коберський, сімнадцятилітній гімназист, провідник середньошкільного пласту в Самборі). Його чота витримала головний натиск ворога та мала найбільші втрати.

Вперше від бою під Полтавою пролилась на історичнім побовищі світу — українська кров за Україну. Пролилась кров

перших українських вояків новітньої історії України — не за кого іншого, і не за що інше, а тільки і єдино за Україну.

І в цьому лежить історичне першенство Українського Січового Стрілецтва, що є його безспірною ознакою та особливістю. У перших боях УСС проти заливу московської орди, в глибині карпатських гір, коло бойківських містечок Сянки і Нижні Верецькі — нав'язано перервану в 1709 році нитку української боротьби проти Московщини. В моменті, коли ім'я України було викреслене з пам'яті світу, із соток стрілецьких крісів залунало та понеслось далеко по широкому світі бойове слово в обороні України. А проголосили його Українські Січові Стрільці. Відродилась лицарська традиція України. Свіжі могили Українських Січових Стрільців під Сянками і Верецькими, що на них поставлено хрести із прізвищами героїв та із новими, гордими написами: „Впав за волю України” — стали неоспорним доказом нашого права на вільне, незалежне життя, збагатили нашу націю найкращими цінностями та започаткували героїчний похід українського народу до волі, що триває по сьогоднішній день.

Блискучий іспит

Із решти стрілецьких сотень, що лишилися в Горонді і Страбичеві, більшість впала хвилимо жертвою авантюричного та фантастичного пляну австрійського командування. Сотні поділено на партизанські відділи по двадцять стрільців, яких завданням мало бути: продертись на зади російської боєвої лінії та непокоїти ворога при усяких можливих ситуаціях. Мали вони нападати на ворожі обози і муніційні колони, нищити комунікацію, нападати навіть на штаби та творити там всякі бешкети. Ці партизанські відділи, т. зв. „двадцятки” вислано із старими крісами „Верндля”. — Цей плян стрінувся з великим негодуванням Стрілецтва. Поперше — це було розбиття формації УСС, а подруге — такий неможливий до виконання плян висилки невихованих та лихо озброєних стрільців на певну загибель, — належало вважати або за велику легкодушність вищого командування та марнування найкращого бойового елемента, або за свідомо продуманий плян на знищення формації УСС. На щастя цей плян не вдавсь через російську офензиву. Тільки дві двадцятки передерлись до Галичини, одна під Дрогобич, а інша під Болехів, і там частинно виконали своє небезпечне завдання.

Ця акція „двадцятки” не мала більшого значення в житті УСС, і скоро призабулась, бо покінчилась невдачею авторів цього

пляну та тривала не довше, як два тижні. Але той епізод про „двадцятки” треба відвести до категорії однієї із численних лекцій, які УСС від перших днів воєнної служби діставали від своїх австрійських союзників. УСС вже в перших тижнях свого воєнного життя мали змогу пізнати своїх союзників, своє австрійське військове начальство та його відношення до Стрілецтва й української справи. Замість зрозуміння ідейних задумів УСС та їх щирого бажання причинитись до перемоги над ворогом, — австрійське військове командування виявляло холод та байдужність, а навіть недовір'я до УСС. А були це перші воєнні кроки УСС, що зовсім самотні не маючи прихильних собі австрійських старшин, ішли назустріч непевній долі, „пірвавшись із мотикою на сонце”. Але гіркий досвід та тверда воєнна дійсність почали робити своє позитивне діло. Рожеві сни та оманливі надії, виплекані в юнацьких душах, розвіювалися безповоротно. Ця болюча самотність і непривітливий вітри, що довкруги віяли, не ослабили стрілецького духа. Навпаки — почався здоровий процес самоозначення УСС, кристалізація їх індивідуальності, ріст їх вояцької амбіції дорівняти тим, які недоцінювали їх вартости, — скріпилося почуття власної гідности. В Стрілецтві назрів моральний бунт у відношенні до оточення, дух протесту, що дає силу переносити найбільші труднощі та творити власні вояцькі цінності.

Після ліквідації невдалого пляну „двадцятки”, австрійське командування не повторяло уже таких експериментів. Коли ж одночасно дві сотні (Дідушка і Семенюка), що брали активну участь на фронті в обороні карпатських просмиків, відзначились своєю бойовою поставою в боях 27 і 28 вересня та багато краще держались в тих боях від австрійських і мадярських батальйонів під проводом фахових офіцерів, — австрійське командування поспішилось використати боздатність УСС у більших військових офензивних операціях, що якраз почалися в Карпатах.

Після швидкої реорганізації Легіону УСС 6 жовтня — уже на другий день, 7 жовтня, відійшов на фронт у напрямі Сколя перший курінь під командою Гриця Коссака в складі чотирьох сотень: Барана, Букшованого, Дудинського і І. Коссака, а півкурінь із двох сотень Будзиновського і Вітовського — під командою д-ра С. Шухевича від'їхав в напрямі Турки.

Дії йшли скорим темпом. Уже 8 жовтня кинено цілий перший курінь у бій з ворогом. Усі чотири сотні взяли участь в офензивних операціях, що почалися на Бескиді, в околиці Климця і Верецьких і тут своєю бойовою поставою відзначились як передова частина 129 бригади. Начальна Команда австрійської ар-

мії у своєму воєнному комунікаті з дня 9 жовтня 1914 року, повідомляючи про бої в Карпатах, написала так: „В цих боях визначився також корпус українських добровольців”.

Коли пригадаємо собі, що ще перед місяцем ці добровольці маршували в Горонді та Страбичеві, як „банда” обідраних та напівбосих, невишколених юнаків, на яких дивилися з погордою та недовір'ям, — та коли тепер читасмо в звідомленні начальної команди великої австрійської армії слова правдивого признання і похвали за воєнні подвиги УСС, — то пояснення цієї несподіванки буде зовсім зрозуміле. Це була та шляхетна амбіція осамітнених Українських Січових Стрільців, що бажали показати себе гідними січової і мазепинської традиції, та хотіли доказати, що українці можуть створити власну повновартну бойову форму. Вони вирішили в тяжких боях, кривавими жертвами поставити високо те, чого не мали ще, коли виходили на війну: ім'я українського вояка. Хотіли стати рівновартним партнером серед воюючих сил світу. І найвище військове командування це ствердило.

В жовтневій офензиві австрійської армії в 1914 р. в напрямі Сколе-Стрий, Турка-Дрогобич — УСС беруть увесь час активну участь, відігравши в ній поважну ролю, як авангард наступаючих бригад. Дня 13 жовтня здобуває сотня І. Коссака Козьову, а сотня Букшованого, розбивши загін козаків, доходить під Коростів. Дня 14 жовтня УСС перші входять до Сколя. Дня 20 жовтня, після бою під Сільцем проти трьох сотень козаків, сотня І. Коссака входить перша до Дрогобича. В тому ж часі інші сотні УСС боронять міста Стрия, після стримання офензивы та розпочатого відвороту австрійських військ. Зокрема визначилась сотня Дудинського, що не зважаючи на значні втрати, одинока втрималась на позиції в бою під Добрівлянами, коло Стрия, після відступу австрійських відділів. Своєю спокійною і відважною поставою УСС виказали тут знову свої воляцькі якості, якими вони не тільки дорівнювали, але навіть перевищували австрійські частини.

В тім же часі півкуринь д-ра Шухевича, в складі двох сотень: Вітовського і Будзиновського, приділений до кінної дивізії ген. Лемана, вирушив з Турки в напрямі Борислава, куди дістався після спішних маршів 19 жовтня. З огляду на невдачу австрійської офензивы, лінія фронту відступила в гори, а півкуренив Шухевича припало завдання боронити гору Кобилу коло Опаки. Під час офензивного походу УСС йшли попереду, то тепер вони хоронили відступаючі австрійські бригади. Обидві сотні півку-

рення під проводом сот. Д. Вітовського, звели дня 24 жовтня завзятий бій на горі Кобилі проти переважаючих російських сил та видержали на своїй позиції, хоч австрійські відділи давно відступили з поля бою. Сотня Д. Вітовського мала в цьому бою значні втрати.

Окремо діяла тоді сотня Семенюка, яка була в складі IV корпусу, і воювала в околиці Старого Самбора, відбиваючи на горах Лисий і Залярський, під Лужком Горішнім, сильні ворожі наступи серед дуже несприятливих атмосферичних умов, сидячи в мокрих, некритих та негликобих ровах. Втрати: 5 убитих і 19 ранених.

Під час дальшого відступу заступає москалям дорогу під селом Побук, сотня Дудинського. Коло Поляниці здержує їх сотня Барана. Дня 28 жовтня відбивають УСС (сотня Сроковського) у москалів гору Ключ, коло Сколя, де був короткий, але кривавий бій. Сотня мала 13 убитих і 14 ранених, між ними і командант сотні. Тяжкі, але успішні бої були на горі Комарницьке під Синевідськом при кінці жовтня і з початком листопада, де стояли сотні Дідушка і Дудинського.

Жовтнева кампанія УСС, офензивний похід у напрямі Стрия і Дрогобича та оборона відвороту в глибину Карпат, — це був перший місяць воєнної практики та вояцького досвіду для формції УСС, — це був її практичний курс військового ремесла та перші маневри невишколених вояків. Як блискуче вони випали! В першому місяці своєї боротьби УСС доказали, що українці без чужої принуки й помочі, а тільки опираючись на довір'ю до себе, — можуть створити власні боєві цінності, здобути власними трудами, власними руками та власними жертвами. В тих тісних мечах, які їм закреслено, УСС вчилися, пізнавали життя і пізнавали себе. Їх учили тяжкі бої, свист куль та гук гармат і могили їх товаришів. І вони дозрівали. Творили тверді факти, якими доказували свою вартість добрих вояків та добрих старшин. Своєю бездатністю та військовою поставою заскочили УСС навіть наш політичний провід, який також не уявляв собі виразно ролі УСС в тій війні та уважав, що УСС тільки в випадку остаточної konieczности будуть ужиті до фронтової служби, а їх головне призначення нібито мала бути позафронтובה, помічна чи пропагандивна служба. Уся творча ініціатива, розуміння завдань і ролі УСС, увесь дальший розвиток ідеології УСС, уся історична відповідальність Стрілецтва, як національно-політичного чинника — творились тільки в таборі УСС.

Стрілецькі походи і бої в місяці жовтні були першим спільним виступом усього Стрілецтва. Хоч порозділювані, УСС діяли в різних місцях корпусного фронту — то все таки вони виконували бойові завдання в одній акції та своєю участю відіграли видну роль. Уже тоді показалось безглуздя австрійського наказу, що обмежував кількість УСС до числа, яке не могло поважніше заважити на висліді воєнних операцій.

Карпатська зима — проба фізичної і духової витривалости

Під сильним натиском російських сил фронт пересунувся в листопаді далеко в глибину Карпат. На Бескиді підготовлювано нові оборонні позиції, а УСС мали стримувати поступ ворога і стежити за його рухами та його силою. В той спосіб побіч нормальної служби в бойовій лінії, УСС-ам доручено як головне завдання: стежну службу. Цей період стрілецького життя тривав коло три місяці, від половини листопада 1914 до половини лютого 1915 року.

Це нове завдання полягало на висиланні стеж у передпілля як рівнож і на запілля ворожого фронту. Стрільці мали стежити за московськими військами, за їх розташуванням, силою, рухами, та ці відомості негайно передавати вищим командам. УСС були єдиною групою на фронті цілого корпусу, що могла з успіхом виконати це тяжке завдання. Бойовий фронт у гірському терені, до того ще в зимовій порі, не був суцільний, а розтягався тільки по гірських верхах і хребтах, — то існувала можливість продиратись малими стежами далеко поза ворожий фронт та ще й вертатися з полоненими. Ця стежна діяльність УСС мала дуже важне значення для керуючих штабів, бо давала змогу здержувати ворога відповідним маневруванням, себто пересуванням сил на загрожені місця, а при оживленій діяльності стеж, могла навіть спинювати похід ворога. Вона мала особливе значення в тому часі, бо австрійські сили були тоді дуже слабі і тільки в той спосіб рятовано ситуацію. Наприклад, сот. С. Горук вислав із Тухольки за чотири дні 108 стеж, що спричинило стримання ворожого походу, який із Сколя на Бескид тривав аж 5 днів. Сміливі стежі доходили часто на десять і більше кілометрів за ворожий фронт. Часто верталися стежі з власними убитими і раненими, що було доказом совісного та жертвенного виконання доручених стрільцям завдань.

Під час таких стеж згинуло багато кращих стрільців, як М. Сух, Р. Луцик, М. Житинський, І. Кульчицький і багато інших.

Була це дуже тяжка служба бродити десятками кілометрів по непроходимих вертепах, по пояс у снігу, серед морозу і заметілі. Мороз тієї зими доходив до 30 ст. Цельсія. Багато витривалости, здоров'я, відваги та орієнтаційних здібностей вимагала та служба. УСС стали „оком” цілого фронту XXV корпусу. Був це великий воєнний подвиг та проба вояцької тугости і сили УСС, які здобули славу найкращих звідунів. Відомості, що їх приносили УСС, викликували подив у чужинців.

Як провідники стеж вславились найбільше: Іван Балюк, Михайло Мінчак, Гриць Трух, Андрій Мельник, д-р Омелян Левицький, Михайло Матчак, Микола Опока, Ромуальд Луцик.

Виконуючи стежну службу, УСС весь той зимовий час повнили також звичайну фронтову службу. Поодинокі сотні перекидала команда на zagrożені місця фронту, де УСС здержували московські наступи. В інших місцях сотні займали позиції на горах або повнили сторожеву службу на фронті. Годинами доводилось лежати на снігу та ночувати часто під голим небом. Був це період у житті УСС дуже далекий від усякого романтизму чи сантименталізму. 27 грудня сотня Будзиновського в складі 150 стрільців серед заметілі та глибоких снігів перейшла через найвищий верх в тій околиці, гору Пікуй (1405 м.), до села Ботелка, де відбила сильний ворожий наступ. 1 січня ця ж сотня брала участь у завязаному бою в обороні Ужоцького переходу, де раніше розгромлено австрійські війська. Сотня Будзиновського мала тоді поважні втрати в убитих і ранених.

Невдачі на фронті та постійна втрата території погано впливали на настрої Стрілецтва. Розбита й ослаблена австрійська армія не давала достаточних надій на скору перемогу. Невесело зустрічали УСС перше воєнне Різдво на останньому клаптику рідної землі. Усі українські землі тяжко карались під окупацією московського наїздника. У декого закрадалась і зневіра, бо шлях до визволення і волі показався дуже далеким.

Цінний документ про цей період життя УСС залишив нам тодішній вістун УСС Микола Опока, один із найсміливіших провідників карпатських стеж. Він так писав про ті часи в своєму спогаді:

„Ми зжилися з ролею тих, що засуджені на терпіння. Ми зрезигнували з своїх надій, мрій, ми не вважали за можливе дістатися навіть до рідних сторін. Тільки білими круками були ті, що *contra spem sperabant*, що задержали давній запал і надії, що піддержували тих, котрі впали на душі.

Прийшла сувора зима, страшна гірська зима... Для нас не було ані одного променя надії. Ми перемінилися більше в воєнні машини. Замкнені далеко між високі гори, глибокі яри, понурі ліси. Самітні, а до того весь час у праці, часом у величезнім фізичнім перемученні... Та найбільше боліла нас та безвиглядність у наших національних справах..."⁶⁸

Але і цю тяжку пробу фізичної і духової витривалости, що в місяці січні і лютім доходила до границь людської спроможности, видержало стрілецтво тільки завдяки своїй внутрішній моральній силі та молодечій енергії і глибокому почуттю обов'язку. Воно напружило всі свої сили, щоб удержати себе на поверхні життя, бо вірило, що після суворої зими та тяжких злиднів прийде весна, оживуть та зазеленіються карпатські верхи і звори, і після болючого пригноблення та поразки прийде день перемоги і визволення рідного краю. Та ж стрілецька ідея, що вчила УСС власними зусиллями творити і будувати нові цінності для своєї нації, що вчила їх без хитань вірити в себе, — вона кріпила тепер їх волю, казала їм витривати та хоронила їх перед зневірою.

Національне військо без держави і державної влади

Та крім власної моральної сили, — був це мудрий, батьківський голос розради нашого політичного і військового провodu, що в ті понурі дні влив новий запал і полум'яну віру в знесилені стрілецькі ряди.

В тій, може найтяжчій хвилині свого воєнного життя, відчували УСС також уперше — брак своєї влади. Бо кожне військо служить політичним цілям своєї батьківщини та має за собою свій провід, якому є послухне. Вояк, поскільки не є насмником, повинен мати за собою владу, що визначає мету його боротьби та її методи і дбає про його всебічні інтереси. Українські Січові Стрільці були і вважали себе всеукраїнським військом, яке проливає кров і бореться тільки за Україну. Тому тужили вони за тією інституцією, що заступає батьківщину вояка, за владою, яка його репрезентує назовні, яка здійсмає з нього всякі політичні клопоти та вказує на мету його боротьби, для якої він дає свою кров. Коли того в нас не було і тоді не могло бути, то повинен був існувати хоч би сурогат такої політичної репрезентації, яка мала б задоволити хоч би частинно природну тугу вояка за ділами та авторитетом своєї влади.

Таким сурогатом політичної репрезентації УСС повинна була бути Головна Українська Рада, яка, об'єднавши всі україн-

ські політичні сили по цей бік бойового фронту, перебрала на себе політичне керівництво українського народу під час війни, та в своїх двох маніфестах, проголошених на початку війни, накреслила напрям і мету своєї політики. Також формально була ГУРада творцем УСС та заступником їх інтересів перед владами Центральних Держав.

Але вже в перших місяцях війни показалось, що наш політичний провід був занадто обтяжений своєю передвоєнною тактикою і австрофільським льюалізмом та в своїй політиці не вважав за доцільне керуватись навіть тими, досить уміркованими ідеями самостійницького характеру, що були висловлені в його серпневих маніфестах. Він не мав ясної і виразної думки про завдання та ролі УСС, як української політично-військової формації, бо з одного боку просектував побільшення легіону як фронтової формації, а з другого — старався про приділення його до позафронтної служби, або доручення УСС ведення культурно-освітніх справ і пропаганди на відібраних від Росії українських землях. Він не був у стані, в моменті духової кризи УСС, сказати їм своє гідне і тверде батьківське слово. Також не могли зрозуміти УСС тієї традиційної вірності та вічних заяв льюальності нашого політичного проводу для австрійської влади, яка зі свого боку не виказала ніякого зрозуміння та симпатії до основних інтересів українського народу. УСС сподівались від свого політичного проводу більше відваги і гіднішої постави. У відношенні до УСС австрійська влада не схотіла піти на таку дрібну уступку, як утворення другого полку УСС, після того, як УСС здобули вже такі світлі бойові осяги на карпатському фронті. За тим ішло мачушине трактування УСС та їх потреб і прав на фронті, недостача харчів, воєнного виєквіпування та санітарної помочі.

Так отже стрілецтво почало ревідувати свої погляди на українсько-австрійську співпрацю. Вслід за тим воно відмежовувалось від системи льюалістичної політики та перестало виявляти особливе довір'я та симпатію до керуючих чинників Головної Української Ради. Ці ідеологічні розбіжності були впливом природної еволюції думок та були закладені в тій внутрішній суперечності, що заіснувала з вибухом світової війни в згадуваній уже повище ментальності більшості галицьких українців, які змішували австрійські інтереси з інтересами українського народу. Незалежна українська самостійницька і державницька ідея знайшла тепер свій виразний вияв у таборі УСС, в атмосфері вільної стрілецької думки та жертвенної боротьби.

Українські Січові Стрільці почали духово рости та кріпшати, як політично-військова формація українського народу.

Але не зважаючи на опозиційне становище УСС до ГУРади, вони були в відношенні до неї лояльні, як до умандатованого представництва українського народу. УСС не старались взагалі поборювати свій політичний провід або накидати йому в який-небудь спосіб свої ідеологічні погляди. УСС розуміли добре, що вояк є збройним раменем нації і тому в активну, практичну політику не вмішується. Це не перешкоджало тому, що УСС плекали, розвивали і закріплювали в процесі своєї праці та боротьби власну самостійницьку ідеологію, власну національно-політичну думку, що оправдала себе в майбутньому, як єдиний і правильний дороговказ у їх боротьбі.

УГРаді не вдалося стати в відношенні до УСС авторитетним чинником, що втішався б їх повним довір'ям, — але довір'я в більшій мірі здобув собі тоді серед УСС військовий орган ГУРади — Українська Боєва Управа. З одного боку непричасність УБУ в справах загальної практичної політики, а другого — її особовий склад, який у більшості творили особи, ближче зв'язані з передвоєнним стрілецьким рухом, були причинами, що УБУ мала більші симпатії серед УСС. Хоч австрійське командування відобрало УБУ право іменування старшин, то однак вона стала ідейно-політичним проводом УСС, репрезентувала їх на зовні, пропагувала стрілецькі ідеї серед українського громадянства, зберігала стрілецьку традицію та вела культурно-гуманітарні справи УСС.

І коли прийшлося УСС-ам зустрічати перше воєнне Різдво в невідрадних обставинах, до них приїхали вперше на цій війні відпоручними Української Боєвої Управи: д-р В. Старосольський і проф. І. Боберський, щоб передати їм від ГУРади і УБУУправи подяку і признання за труди та жертвенну боротьбу і довідатись ближче про їх життя, думки та про їх бажання й потреби. Стрільцтво прийняло ці відвідини з почуттям моральної полегші. УСС переконалися, що вони не самі, що діють і борються як вояки зорганізованої нації. А разом з тим пам'ятало про УСС і все українське громадянство, що як політична еміграція проживало в західньо-австрійських краях, виїхавши туди із рідного краю внаслідок московської інвазії. Воно прислало кожному стрільцеві святочні гостинці та щирі побажання. Цей зворушливий вияв пошани громадянства, підбадьорив УСС та скріпив на душі. Вони відчули, що в цій важливій хвилині їх підтримує український народ.

Про це писав Микола Опока у згаданому вище спогаді таке:

„... Відпоручники Босвої Управи принесли з собою слова розради-надії. Від них довідалися ми, що не одинокі ми, не опущені, що крім нас є ще люди, які також борються за волю України, що вони не стра-тили надії. І хоч деякі з нас у той великий день йшли з прибитими серцями на звичайні стежі, то ті щасливці, що зісталися, з захоплен-ням слухали слів розради, які на збірці цілого куреня, а потім на схо-динах старшини, вливали відпоручники Босвої Управи. Треба було набрати надії на кращі часи — і ми набрали її. У нас постав знову великий запал. Коли ж ми довідалися ще, що ми не одинокі, в нас вибухнув ярким полум'ям молодечий запал, віра в кращі часи вернула знову. Нам знову усміхнулася будучність. І тепер ми привчилися диви-тися долі сміло в очі, не зражуватися чимнебудь, а вперто, просто пря-мувати до остаточної цілі. Ми вже загартувалися на всі дари долі, ми навчилися їх терпеливо зносити та ждати. Сього одного дуже важного навчилися ми, а саме ждати навіть дуже довгий час і ніколи не тра-тити надії. І ми її вже не тратили, але снували золоті мрії. І ми з запалом, з огнем у душі та в очах йшли на дальший бій...”⁶⁹

Зв'язок між стрілецтвом і громадянством та політичним про-водом безперервно підтримували перепискою та пресою і літера-турою. Тисячі листівок і листів відходили в світ з бойового фронту УСС та надходили на фронт з усіх сторін від рідні, знайомих, приятелів та різних організацій. Так утримувався ду-ховий зв'язок УСС із громадянством. Це була духова пожива, що піддержувала морально та кріпила їх сили. Українська і чу-жа преса, численні книжки і брошури інформували та освідом-ляли стрілецтво про проблеми біжучої політики, про стан воен-них подій та про всі українські справи. УСС незвичайно живо інтересувались загальними справами та українською визволь-ною акцією. Широко дискутовано про методи української виз-вольної політики та формовано стрілецьку ідеологію. Українське Січове Стрілецтво тим відрізнялось від інших військових частин, що воно було військом думаючим, що жило своїм окремим ду-ховим життям, що само поставило собі мету своєї боротьби і влас-ним шляхом хотіло цю мету досягнути. Воно не було бездушним знаряддям свого чи чужого мілітаризму, а твором визвольної думки поневоленого народу, і цю думку воно плекало й розви-вало серед воєнних трудів та бойового гамору, і було готове цю думку закріпити жертвою свого життя.

Невідхильна трагедія розпнатованої нації

Уже при проголошуванні маніфестів Головної Української Ради та Союзу Визволення України, як також з моментом створення формації УСС, — мусіла стати перед усіма українцями,

а перед Українським Січовим Стрілецьством зокрема — дуже прикра проблема: проти себе мали стати зі зброєю в руці сини одного народу, брат мусів іти воювати проти брата. Займанницькі держави слали проти себе до боротьби сотки тисяч українців, що мали боротись не за власне існування, а для добра своїх займанців. Проти Українських Січових Стрільців станули на приказ російського царя сотки тисяч рідних братів в солдатських шинелях, що „не за Україну, а за її ката, мали проливати кров добру, не чорну”. Вони мали гинути з рук Українських Січових Стрільців і вони також несли Українським Січовим Стрільцям смерть і рани. Цю страшну національну трагедію передбачували УСС і її неухильність ясно собі усвідомляли. Вона зготовлювала їм не одну тяжку і сумну хвилину, під час їх чотирилітньої боротьби на протиросійським фронті. Повсякчасна свідомість, що по другому боці бойового фронту стоять проти них їхні брати українці, сини тої ж нації, жертви московської тиранії, — не сходила ніколи із уваги Стрілецьтва. Літніми вечорами та місячними ночами надслухували стрільці українські пісні, що лунали із ворожого боку річки Стрипи на Поділлі в 1916 р., і такими ж українськими піснями відповідали своїм братам.

УСС Микола Опока, учасник одної стрілецької стежі в Карпатах, якої провідник згинув, так змальовує цю справу:

„Командант стежі вістун Степан — після страшно тяжкого маршу в снігах — підповз під російські позиції, звідки почув українську мову. Він насторожує вуха, непорушливо приляг до снігу, перемінений цілий у слух. Долетіли до нього рідні слова. Він завмер, слухав. Тепер слово вже можна розуміти, вітер сильніше доносить голос. І вістун чує: „... нене рідна, нене старенька, як же ти це зносиш!...” Степанові вдарила кров до голови, щось стиснуло за серце, підняло груди. Він не видержав, забувся, вибухнув: „Братіку, та ж я також...” — „Ей, австрієц, плі!”... трах, тарах, тарах, залопотів ліс, а відгомін відбився кілька разів від гострих скель... Недалеко перед розстрільною лежав Степан, над ним спинився його ворог... Вістун прощав ясний світ, крайок синяви неба, тремтливі галузки ялиць. Над ним стояв його брат, тепер ворог, може вбійник, а той шепотів йому „мамо, мене, прощай. ”Ворог” схилився й замкнув йому очі.”⁷⁰

У згаданому уже вище оповіданні „Марія” — змалював Василь Стефаник, як глибокий мислитель, у неперевершеній мистецькій формі ту ж трагедію, що настала між синами одного народу, коли одна його частина йшла добровільно воювати за Україну, щоб зірвати з неї кайдани московської неволі, — а друга була поневолі змушена боротися в рядах царської армії за знищення єдиного вільного осередка української культури та державницької думки.

Коли в стрілецькі руки попадали російські полонені, то першим питанням, що його ставили стрільці полоненим було: з якої губернії? — очікуючи нетерпеливо бажаної відповіді, що полонений буде з полтавської, херсонської, чернігівської чи іншої української губернії, що вони почують живе слово українця та відомості про Україну, про життя народу, довідаються від живої людини про ту Україну, яку взяли визволити. Хоч крихітку національної свідомости бажали знайти стрільці в полоненого, бо хотіли вірити, що московський царат не вбив ще зовсім живої душі українського народу. Коли ж подибали хоч дещо свідомого українця, російського солдата, що знав про Шевченка, про національну окремішність українців від росіян, читав українські книжки чи часописи і т. п., то це була хвилина великої радості для стрільців. Але це траплялось — на жаль — досить рідко. Як рідних братів приймали їх УСС на своїх квартирах в місці постою та траплялось, що перетримували цих своїх „ворогів” у себе по кілька днів і довше. Були випадки, що після першого познайомлення на фронті стрільців із полоненими українцями, між ними продовжувалась товариська переписка, не раз дуже цікавого громадсько-політичного змісту.

В одній бойовій стрілецькій сутичці в Карпатах, в листопаді 1914 р., попав у полон, здавшись добровільно, молодий російський солдат, робітник з Катеринослава, Дмитро Шабала. Був це свідомий українець, і ми з великим захопленням довгий час тоді з ним розмовляли. Був членом української соціально-демократичної партії в Катеринославі, читав журнал „Дзвін” та знав Володимира Винниченка й інших діячів. Мав при собі „Кобзаря” Шевченка, якого купив чи роздобув десь у Львові. Перед його відходом до еталу ми дали йому свою адресу польової пошти для дальшого зв'язку. За пару місяців надійшов від Шабали сердечний лист із табору полонених в Кніттельфельді в Сирії, після чого між нами продовжувалась переписка довгий час. Основні уступи одного із захованих ще в оригіналі листів Дмитра Шабали до УСС Степана Ріпецького, писаних на фронт у Карпатах — подаємо як цікавий документ того часу:⁷¹

„Шановний друже!

Кніттенфельд, 8. декабря.

Звідси, з полону пишу я вам другого листа... В тім листі я вас прохав, щоб ви, коли маються в вас або в ваших товаришів ні потрібні вам книжки, або хоч старі числа часописів переслали нам для читання, за що ми будемо дужи вдячні. А то тут страшенно нудно сидіти склавши руки і чекати на їжу. Та і взагалі се міні найзручніший мент набіратись свідомости, котрої маю не много, і з котрою можи я бувби більш корис-

ний рідному працюючому людові. Крім мене тут читачів знайдеться досить. Раніш я мріяв передплатити газету, і навіть в листі до вас я запитував: скільки буди коштувать передплата на місяць? і прохав також переслати її адресу. Тепер же ни маю за що передплатити, позаяк спершу їжі ми одержували за мало то приходилось докуповувати хліба; таким чином я витратив гроші на котрі мріяв передплатити газету.

Тут є багато українців полонених з російської України свідомих, із них суть вчителі народні і взагалі люди інтелігентних посад. З деякими міні часто приходиця говорити з приводу того, під цією владою нам українцям краще і легше здобути волю і самостійність. Я їм довожу, що краще під Австрією позаяк ми тут позбулись би денаціоналізації, котра так стоїть упорно на нашім шляху до культурного розвитку і призавято піддержуєця кацапським ярмом. Вониж доводять міні ні на чому ни стоячи твердо, що краще під Росією добитись собі прав, припускають навіть і революційний переворот в Росії, забуваючи зовсім про шибениці і про те, що всякій, хто здмує прилюдно забалакати про волю, той рискує життям, а хоч принаймні загрожує йому заслання, каторга, а найменше так се декілька років вязниці, (я не кажу, що в Росії революція неможлива, вона можлива, але з многими жертвами, і не їхні інтелігентні плечі винесуть весь тягар її, а плечі працюючих фізично пролетарів, за допомогою з розумового боку людей інтелігентних, котрі весь час працювали над зрганізованням робітництва). Вони мене доводять до обурення: бояться й думками розлучитись з тією нацією, котра ни хочи вважати нас нацією, а наш національний рух сміє взивати затією „кучки мазепинців”. Та не тільки так на нас дивляться ріжні московські ліберали, а й робітництво їхне, чи краще сказати московські с. демократичні робочі партії не припускають нам права на самостійність і національно-територіяльну автономію (через щі в останні часи загострились відносини наших і їхніх робочих організацій).

Нидавно знайшов тут лікаря українця з Галичини і маю маленьку надію діставати в його українські газети... маю надію познайомитись ще тут з Галичанськими Українцями.

З пошаною — Дмитро.”

Українські Січові Стрільці шукали таких Шабалів та бажали, щоб їх було більше, бо в них бачили майбутнє України. Але, на жаль, подібних йому було небагато. І це також журило і непокоїло Стрільців.

А з другого боку були аналогічні факти по російській стороні фронту, де свідомі національно вояки і старшини, українці, також дуже болюче переживали цю трагедію взаємного вбивання синів одного народу. Вони ощаджували становища на фронті обсажені УСС-ями, спрямовуючи вогонь своїх артилерійських батарей на інші відтинки фронту, як це робив старшина російської артилерії Щербаківський.

З великою повагою та достоїнством говорить про цю трагедію українського народу в своїх спогадах, б. поручник росій-

ської армії, українець, Іван Кожушко, що командував двома ротами 450 Зміївського піхотного полку в боях за Лисоню проти Легіону УСС в перших днях вересня 1916 р. Одночасно він розуміє національно-визвольну роль УСС, та з великою пошаною ставиться до їх бойових чинів. На основі найдених на фронті документів йому було відомо, що УСС „б'ються з москалями за волю України”. Свій обширний та цікавий спогад він закінчує окликом: „Українським Січовим Стрільцям — слава!”⁷²

Коли Українські Січові Стрільці виступили в імені і в інтересі українського народу до збройної боротьби проти російського царату, щоб розбити цю зненавиджену всіми свідомими українцями тюрму та здобути нашому народові волю, — то ні їх ідей, ні їх збройної боротьби, ні мети цієї боротьби не обезцінює факт, що в мундурах армії російської імперії по другому боці фронту були примушені боротись українці.

Це сумне та трагічне явище взаємного братовбивства прибрало пізніше впродовж наших визвольних змагань — на превеликий жаль — ще більш драматичні форми, коли українській армії довелося в 1919 р. боротись з тими, із українців сформованими полками і дивізіями, які збаламучені комуністами, добровільно станули по стороні московських загарбників до збройної боротьби проти Української Народної Республіки.

Цю трагедію переживали всі нації, що були поділені між двома і більше державами й боролись за своє визволення, та на превеликий жаль мабуть будуть ще і в майбутньому її переживати.

Боротьба за існування

В другій половині січня 1915 року повернулось воєнне щастя на відтинку корпусу Гофмана (XXV) знову в сторону австрійської армії, а то тому, що в той район карпатського фронту прибула підмога трьох німецьких дивізій. Ці дивізії разом з австрійськими полками XXV корпусу Гофмана, в склад якого входили і УСС, утворили армію Лінзінгена, пізніше звану армією Ботмера.

23 січня почалась офензива армії Лінзінгена, внаслідок якої російський фронт подався назад під натиском німецького удару. УСС йшли вперед між першими наступаючими військами, здобуваючи Лавочне та Славсько. З новими надіями входили вони на територію Галичини. Знову віджив бадьорій настрій, коли сходили із Бескиду у Скільщину. Вірили, що відтепер будуть маршувати вже тільки вперед.

Але не легко це йшло. Ворог завзято боронився на кожній горі, а отримавши підкріплення, переходив часто до протинаступу. Зокрема першому куреневі, який у тому часі творили сотні Букшованого, Носковського, Дудинського і Семенюка, довелось зазнати в цьому поході багато трудів та понести великі втрати. Сотні Букшованого і Носковського звели тяжкий бій на горі Магура, де москалі розбили 131 бригаду. Також на горі Татарівка коло Рожанки тривали кількадевні завзяті бої, в яких брали участь сотні першого куреня. Крім утрат в убитих і раних, мали УСС в тім часі поважні втрати внаслідок великих морозів, що дались стрільцям взнаки під час далеких маршів, перебування в снігу на фронті та нічлігів під голим небом. Багато стрільців відійшло до шпиталів з повідморожуваними пальцями рук і ніг та з причини перестуди. Бойова сила деяких сотень впала до 50 людей. Стан бойовий I куреня рахував у тому часі тільки около 250 людей. Крім цього санітарні відносини були дуже погані. УСС не мали ще власних лікарів, а навіть примітивної відвошивні.

Українське Січове Стрілецтво тоді, в березні 1915 року, вперше усвідомило собі загрозу свого існування. Бойова формація в складі коло 2000 бойовиків, після понад п'ятимісячних безупинних і тяжких воєнних дій, — далеких походів, стежної і фронтової служби та численних кривавих боїв, при недостаточних харчах, одежі і взутті та санітарних засобах, — формація, що складалась із молодого вправді, але незагартованого в воєнних трудах елементу, зменшилася до одної третьої частини свого початкового стану. Стан деяких сотень так змалів, що треба було деякі сотні розв'язати, а їх стрільців приділити до інших сотень. Так розв'язали сотню Чмоли (бувшу Барана). Плян ворогів, щоб обмежити стан зголошених у Стрії добровольців до 2500 людей, і тим способом зліквідувати їх після кількамісячного існування — став тепер здійснюватись. Без доповнення бойового стану новими силами, зорганізованими і вишколеними в запіллі — ліквідація УСС стала неминуча. Команда корпусу мала уже готовий проєкт про розв'язання УСС.

Вслід за тим шеф корпусного штабу полк. Лямезан весь час не дозволяв творити в організації Легіону окремої установи, яка дбала б за набір та вишкіл нових добровольців та забороняв поповняти фронтові частини УСС новими силами. Щойно після довгих заходів УБУправи, дозволила Начальна Команда на створення такої установи, званої пізніше Кошем УСС, при чому стан людей у Коші обмежено до числа 250. Кіш почав свою ді-

яльність з кінцем березня 1915 р., а командантом його був іменованій сот. д-р Н. Гірняк, який виконував цей обов'язок до жовтня 1918, то є до розпаду Австрії.

Головним завданням та обов'язком команди Коша було вербувати та вишколювати нових добровольців. Маючи на увазі неприхильні, а навіть ворожі настрої австрійського командування до УСС, інспіровані ворожими нам чинниками, Кіш УСС перебрав на себе дуже відповідальне завдання боротьби проти ослаблення субстанції УСС та за утримання за всяку ціну сили формації УСС.

І це своє завдання Кіш УСС під енергійною командою сот. д-ра Н. Гірняка блискуче виконав. Ігноруючи постанови австрійських законів та вживаючи всяких хитрощів, наражуючись на небезпеку військово-карної відповідальности, команда Коша обминала ті постанови, що дозволяли набирати тільки необов'язаних до військової служби добровольців — до 18-ти і понад 50-т років, а стан Коша обмежували до 250 стрільців. Прийшлося поправляти метрики народження та відмолоджувати новобранців. В актах виконано масу фіктивних вписів. Цю досить складну роботу набору новобранців, виконували енергійно відповідні комісії в Коші та деяких містах з повним успіхом. За один рік звербовано в одній тільки поборовій станиці в Станиславові понад 2300 добровольців. Внаслідок такої праці загальне число УСС, зареєстрованих в головній книзі Коша, досягнуло по день 1 листопада 1918 року цифру 9500 людей. Так доповнювалась і зростала формація УСС впродовж 1915-1918 рр. та врятувала своє існування. Власною ініціативою і енергією, власним ідейним зусиллям, проти бажань австрійських „союзників”, боролись УСС за своє існування та втримали себе переможно, щоб виконати пізніше своє завдання в критичних моментах боротьби за нашу державність.

І так у цьому, здавалось, безвиглядному положенні, коли родились нові надії на похід вперед, а стрілецька сила дуже змаліла, почали надходити на фронт із Коша перші підкріплення вже від місяця березня 1915 року. В місяці квітні перед босм на Маківці прибуло на фронт кількесот новобранців із Гуцульщини. Про цей транспорт новобранців оповідає ближче д-р Никифор Гірняк в своїй статті „Кіш УСС-ів” (Вісті Братства кол. Вояків І-ої УНА травень-червень 1955, ч. 5-6, ст. 6) і приписує видатну заслугу командантові полку УСС от. Грицеві Коссакові, який при кінці березня 1915 р. своєю рішучістю і сміливістю вирвав від австрійської наборової комісії в Мукачеві, всу-

переч наказів вищого австрійського командування коло 700 новобранців УСС, які мали відійти до полків австрійської армії. Їх от. Коссак забрав з собою на фронт під Маківку.

Більшість тих новобранців це були гуцули з околиці села Жаб'я, яких звербував там чот. М. Сасвич, вирвавши їх хитрощами при допомозі однор. вістуну австрійської армії Ярослава Чижана, із рук команди польських легіонів. З такими то перешкодами боролись УСС за своє існування, доповнюючи себе проти бажань австрійського командування.

Настрої і думки УСС напередодні бою на Маківці

Впродовж місяця березня 1915 року обидва курені УСС перейшли зі Славська на новий постій, а саме І курінь до Головецька, II курінь до Грабівця Скільського, — під накази 130 бригади, якою командував полк. Осип Вітошинський, родом українець, який щиро відносився до УСС. Згадані села розташовані у стіп гори Маківки, яка в тому часі становила дуже важну оборонну позицію, з огляду на безпосереднє сусідство із західної сторони німецької гвардійської дивізії, яка вела успішну бойову акцію проти москалів в напрямі гори Острий і долини ріки Опору.

УСС обняли зараз частину оборонної служби на Маківці. I курінь обсадив 23 березня західну сторону Маківки, де москалі безуспішно пробували кілька разів прорватись на стрілецьких позиціях. Після двох тижнів I курінь зійшов до Головецька. II курінь стояв весь час у резерві в Грабівці Скільському, виставляв застави в долині між Маківкою і горою Кливою, займав хвилево позиції на Кливі, а деякі його сотні повнили всяку службу на Маківці в розпорядженні її команданта сотн. Дрозда. Кватируючи в переповнених хатах, серед маси наскомих, стрільці готовили кізли з кільчастого дроту, які перенесли вночі на Маківку. Весь час були під обстрілом гранат із тяжких гармат, які називали „дурними Іванами”.

Стрілецтво задомилось на добре — на Маківці та в цілій околиці. Був це період досить спокійний. Зорганізовано живіші зв'язки із зовнішнім світом. Багато часописів, брошур і книжок кружляло тоді між стрілецтвом. Скупчення всього стрілецтва в двох сусідніх селах сприяло ближчому взаємному пізнанню, виміні думок та плянів. Живі дискусії на загальні теми політичного характеру, про відношення УСС до Головної Української Ради і Союзу Визволення України та до австрійської влади, про

значення упадку Перемишля, про стрілецьку ідеологію й інші актуальні питання — захоплювали загал стрілецтва.

Серед УСС родиться в тім якраз часі ідея створення стрілецького фонду на урухомлення власного видавництва, що було б виразником духової творчости, а в першій мірі визвольної ідеології УСС. Його першим організатором та пропагатором був чотар Іван Балюк з гуртом товаришів із сотні Вітовського. Стрілецьтво живо відгукнулось на цей гарний почин і почало кожної декади складати свої означені датки на згаданий фонд.^{72а}

Тут під Маківкою творить також Михайло Гайворонський в гурті товаришів із сотні Дідушка (пізніше Мельника) деякі із кращих стрілецьких пісець, що в тому часі почали ширитися між стрілецтвом.

Місяці березень і квітень 1915 року — це був час великого упадку духа, тяжкого пригноблення та песимізму серед загалу українського громадянства на еміграції. Несподівані успіхи російської армії на галицькому фронті, невдача австрійської і німецької офензиви в Карпатах і в західній Галичині, відомості з батьківщини про ганебний протиукраїнський режим московських окупантів, масові арешти, висилки на Сибір, переслідування українського життя, а також упадок твердині Перемишля, до оборони якого прив'язувано всю нашу надію на перемогу, все це настроювало дуже погано всю нашу суспільність та навіть наш політичний провід.

Як далекими від цих настроїв були тоді УСС, що не тільки не допускали до своїх думок ніякого песимізму, а навпаки з повною вірою дивились на наше майбутнє та наші державницькі ідеали, свідчить лист УСС Степана Ріпецького, до брата у Відні, з дати 15 квітня 1915 р., писаний із польової сторожі між Маківкою і Кливою, який відтворює тодішні думки стрілецтва. Ось уривок згаданого листа:

„... Десятий уже день перебуваю з п'ятьма товаришами в останній хаті нашого села (Грабівець Скільський) як застава. Повнимого свого рода граничну сторожу нашої теперішньої території. До сусідньої вже хати забігають москалі. Хата сама положена у стіп гори Кливи, якої шпиль у руках москалів, а половина в наших... Само життя тут та служба дуже гарні... Час проводимо на розмовах про наше положення, співаємо... Як читаю в наших часописах про наше положення під цю хвилю, так відчувається дуже пригноблюючий настрій. Усе приготує нас на це, що нам прийдеться піти під москаля, — каже нам не тратити надії, сли прийдеться жити під москалем (12 ч. „Діла”). Про самостійну Україну вже й не згадується. Звідки сей песимізм? Чиж би упадок Перемишля вплинув на такий настрій? Таку ноту добачується натіть в органах „Союза Визв. України”. Як справа стоїть,

так нема причини на подібного рода настроїв. Вже в нас, що бачимо, скільки жертв коштує здобуття кожної п'яди землі, скільки зусиль покладається тут на вигнання москаля лише з одної гори, — подібного рода апатія мала б певного рода узасаднення. Тим часом тут ніхто не тратить надії на відбиття Галичини. Усі борються з певністю побіди. Такий сам настроїв і у стрільців..."⁷³

Зміст цього листа — це вислів тих загальних настроїв, що панували тоді в таборі УСС, настроїв бадьорих, активних та повних віри. Він вказує, як живо інтересувалось стрілецтво загальними, національними справами, як тверезо їх оцінювало та критично відгукувалось на всякі прояви зневіри та упадку духа, хоч би вони походили від провідних чинників нашого народу.

Один з найкращих речників стрілецької ідеї, чотар Іван Балюк, у своєму листі з травня 1915 р. до товаришки у Відні, Теодосій Демчишин, так писав про завдання УСС та їх обов'язки:

„Вп. Товаришко! . . . Не забудьте, що ми ще в неволі. Що на кожнім з нас тяжить обов'язок супроти України, що кожний повинен усе, що можливе, що в його силі зробити, щоб прискорити визволення. Може тепер більше, ніж коли, жадає від нас історія доказу, що ми зрілі до вольного, самостійного життя, що ми вміємо гідно, з силою та вірою, перенести всі теперішні удари й зуміємо підготувити сили й акцію на будуче..."⁷⁴

Так писав Український Січовий Стрелець із холодної карпатської землянки, із бойової лінії серед тяжкої служби, де смерть чигала кожної хвилини... Це не фрази молодого романтика, що в спокійних часах декларує свою любов до рідного краю, це не слова мрійника-поета, що складає патріотичну лірику далеко від брязкоту зброї. Це тверді слова вояка нової України, що готов зробити все, що є в його силі, щоб, — як він говорить, — дати історії докази нашої зрілості до державної незалежності.

Так думало і вірило все Українське Січове Стрільцтво, в хвилині упадку духа і пригноблення та зневіри українського громадянства, в хвилині найвищого тріумфу московського імперіялізму, що готував уже загибель цілому українському народові.

Та найціннішим документом, що зображує в цілій повноті красу і силу та найглибший зміст ідеї Українського Січового Стрільцтва напередодні його величнього бою із москалями на горі Маківці, що ясно виявляє його національно-державницький характер, як передової бойової лави в боротьбі за самостійну Україну — є збірний лист стрільців сотні Вітовського до Президії Союзу Визволення України з датою 1 квітня 1915 року. Ось повний текст цього листа:

„Босва лінія в Карпатах 1. IV. 1915. Нині Страстний Четвер. За-мість бажання веселих Свят шлемо усім Вам, що в Союзі працюєте, сер-дечний привіт і щире признання за Вашу велику і важну діяльність. Серед загальної катастрофи, пригноблення і зневіри, зуміли Ви високо піднести національний прапор і Ви одні держите його певною й міц-ною рукою досі. Може мило Вам буде дізнатися, що Ви не самотні в сво-їх змаганнях, що і ми не тільки жовніри, але і будучі горожани Вільної Самостійної України. Велика історична ідея перестала бути для нас ли-ше переконанням, вона вросла в характер і душі наші, перейшла в діло, стала основним нервом життя нашого. Ми знаємо, за що ідемо на труди і бої, за що лишаємо могили за собою по своїх і чужих горах. Ми сві-домі цілі нашої на будуче і доріг, що ними йтимемо в життю своїому. У нас давно кристалізується те, що Ви сказали в статтях: „Перед но-вими завданнями” і „Думки про демократію”. Ми свідомі цього, що від нас залежить, чи теперішнє покоління запишеться золотою картою в нашої історії, чи скажуть про нього, що жило у велику пору, та за-спало її. Багато ми перейшли, пережили. Були у нас хвили глибокої зне-віри і песимізму, коли здавалося, що вже все пропало, а в знесилений і втомлений душі лише жаль і нудь остали і мука болюча. Гей як би Ви знали. Та це минуло. Не ті ми стрільці, що спочатку були. Ми змуж-ніли, загартувалися, набрали залізної впертости. Витворюється у нас щось з давнього козацтва. Поезія крові і могил товаришів наших, що полягли в горах високих, в лісах смерекових.. Поезія смерти і боїв і слави. Уміємо глядіти спокійно смерти в очі. Про життя байдуже, бо знаємо, що посів крові ніколи не гине. Ідея, що їй у жертву кров про-лиго і життя віддано, ніколи не вмирає і з історичною конечністю му-сить побідити. Ні крихітки у нас песимізму. Віримо, що хоч би ворог все до тла знищив, а остала лише могила Шевченка і огненне Франкове пророцтво, — то ще ніщо не пропало.

З тою вірою стали Ви на чолі недолею побитого народу, з тою ві-рою ми стаємо при Вашім боці. Ваша праця а наша кров під цю хви-лю будуть угольним каменем і цементом тої основи, що на ній опреть-ся будуча праця і перебудова національного організму. Ви ведіте, а з нас, хто жив буде, дасть Вам свою молоду, буйну силу, рішучу, різку і гостру як бритва, міцну і незломну як сталь, дасть Вам жилаві, взви-часні до праці твердої, руки і думку ясну та розумну”.⁷⁵

Цей лист стрільців сотні Вітовського — це один із найкра-щих виявів стрілецького визвольного-державницького духа, за весь час існування УСС. Усе, чим боліла, що відчувала, про що мрі-яла і думала, чого гаряче бажала та в що глибоко вірила стрі-лецька душа напередодні історичного бою на Маківці, — те все сказали на вічну пам’ятку поколінь, у своїому неперевершеному творі-листі — стрільці сотні Вітовського. Надзвичайна глибина думки, гаряче чуття і одушевлення, переконуюча сила вислову, високомистецька форма і цей здоровий, молодечий та житте-радісний дух і віра, що б’ють із цього листа — ставлять його на одно із перших місць стрілецької духової творчости.

Признання, висловлене в цьому листі Союзові Визволення України, — що одинокий високо підняв національний прапор та держав його міцною рукою, це вислів всеукраїнської ідеології УСС та солідарності із ясно і виразно голошеними Союзом ідеями державної незалежності і соборності. Усею силою свого переконання заявили УСС, що вони — вояки та громадяни майбутньої самостійної України. Велика ідея Вільної Самостійної України, це вже не лише теоретична думка і програмове гасло, а органічна невід'ємна частина стрілецького характеру і душі, що з моментом збройної боротьби із Москвою перейшла в історичне діло. А цілому світові та тим нашим маловірам, що їх очі ще сьогодні разить блиск стрілецького чину — УСС проголосили із непохитною силою внутрішнього переконання: „Ми свідомі нашої цілі на будуче, ми знаємо, за що ідемо на труди і бої, за що лишаємо могили за собою...”

А далі в цьому листі є знаменне ствердження духового та вояцького росту УСС, що вирости та змужніли і загартувались до найтяжчих подвигів. Гаряча віра в невмірущість та перемогу ідеї, за яку пролито кров і віддано життя — віра в найвищі символи українського духа: Шевченкову могилу й огненне Франкове пророцтво, фанатичне бажання чину та готовість на жертви, — це було те горде і шляхетне „Вірую” Українського Січового Стрілецтва, з яким воно пішло в свій найбільший карпатський бій на горі Маківці.

Маківка

Після довшого сякого-такого спокою в районі сіл Головецька і Грабівця, на фронті гірських хребтів Кливи, Маківки і Плішки, настала поважна зміна положення, коли сусідні на захід німецькі дивізії здобули 24 квітня, після довгих, кривавих боїв гору Острий Верх, загрожуючи москалям вдертись у долину Орави й Опору. Щоб витиснути німців із зайнятої гори, москалі почали значними силами наступ на гору Маківку, якої два західні верхи були обсажені австрійськими і мадярськими частинами.

Наступ на Маківку почали москалі вночі з 28-го на 29-го квітні 1915 р. Проломивши фронт, зайняли частину гори силою одного полку. Для рятування проломаного фронту кинено до протинаступу коло год. 5 рано із I курена, сотні Букшованого, Дудинського, Носковського і Семенюка, а з II куреня сотні Будзиновського і Мельника та частину сотні Левицького. Несподівано

діваним сильним ударом, після одногодинного кривавого бою, сотні Будзиновського і Мельника відбили втрачені позиції на верху гори, незважаючи на сильний вогонь ворога та промоцуючи собі шлях у рукопашній боротьбі на багнети. Одночасно на лівому крилі бою І курінь відкинув москалів через річку Головчанку. На полі бою лягло багато вбитих москалів, а в стрілецькі руки попало кілька скорострелів та кількесот полонених. Коло шостої години ранку станули УСС твердою ногою на відібраних у ворога становищах. А тепле проміння сходячого сонця і лагідний пошум маковецьких смерек та гірський легіт весняного вітру — благословили цю першу славну стрілецьку перемогу і тих героїв, що зложили того ранку свої голови за славу і честь батьківщини.

Наступного дня 30 квітня, після сильної артилерійської підготовки, ворог продовжував наступи на праве крило Маківки. Стрільці відбили всі ворожі наступи та здобули того дня три скорострели і захопили 173 полонені та спричинили москалям великі втрати в поранених.

Найбільш запеклий бій за Маківку почався раненько 1 травня. Учасник цього бою, чот. Б. Гнатевич, так розповідав про нього:⁷⁶

„Спершу москалі, що таки ночували перед стрілецькими закопами в лісі, намагались тихцем захопити стрілецькі становища на верху. Але це їм не вдалося. Стрільці, що пильно сторожили, поклали цільним вогнем не одну ворожу лаву, що стрімким узбіччям гори, поміж деревами густого лісу, зблизилась була до стрілецьких становищ. Після двогодинної кривавої „науки стріляння”, серед якої ворог не віддав, мабуть, ні одного стрілу, москалі завернули в долину. Бій ішов далі лише ще на правому крилі, на південнім узбіччі гори, яке займали галицькі та малярські ополченці. Думалось, що сам верх залишать у спокою. Після ранньої стрілянини забрали зі стрілецьких становищ обидва скорострели, що стояли там увесь час, надолину. Ще довго клекотіло праворуч у долині. Наші старі селяни завзято боронили становищ.

„Десь коло 6-ої години загриміли московські гармати. Пішов важкий стогін по карпатських борах. Валились вікові смереки. Кільканадцять батарей періщило на сам верх Маківки. На стрілецькі голови летіло оливо шрапнелів, галуззя дерев. Це був увід до нового наступу. Надолині вже загнула лінія під напором непроглядних московських сірих мас. Лише вершок Маківки, як острів на морі, встоювався перед заливом. Але вже

й туди, під охороною гарматного вогню, напірала сіра лава шинель і папах. Нею вкрилося ціле узбіччя гори. Москалі сунули безвільно, з одчаєм і без стрілу. Немов якась незнана грізна сила гнала їх не до перемоги, а на певну смерть. Ця маса сірого вояцтва підсувалася усе вище й вище, тихо, без звуку, несамовито. Падали ранені і вбиті. Ще трохи, і цей живий танк перевалив через знищені дротяні засіки. Десятки рамен першої лави повільно піднесло в гору білі коробки й викинуло їх на стрілецькі окопи, і закурилось від чорного диму. Сплутались вибухи з криком оборонців, що їх уся увага була захоплена ворогом перед окопами, що й не зчулись, коли замовкли ворожі гармати і на виручку їм посипались ручні гранати. Одна чота сотні Будзиновського, що стояла досі на правому крилі, рванула чим-дуж на верх і ще на декілька хвилин стримала московські лави, і вони сховались під захист наших окопів. Кількадесят стрільців, що залягли вершок гори, вогнем поставило нову загороду ворожій силі. З тридцяти дул посипався дощ сталі, що не хибляла близької мети.

„Але не спинив він тих, що йшли ліворуч і не мали на своїй дорозі спротиву. Вони захопили хребет гори і скоро зігнали також чоту з верху.

„Ворожий наступ удався. Москалі захопили верх Маківки й частину хребта. При цьому попало в полон кілька австрійських сотень і частина сотень Мельника й Будзиновського. Вирятувались лише ті, що були на крилах і в запасі. Заціліла теж чота Гнатевича, що під час наступу боронила самого верху і подалася назад тоді, коли москалі вдерлися були на її зади хребтом Маківки. Так само вдалося москалям і на південному узбіччі відсунути праве крило маківської обсади. Становище було грізне. Прорив ширшав, заповнюючись новим муравлицем москалів. А зійти з верху в долину не було їм важко.

„Саме в пору на підмогу підійшов I курінь і дві сотні мадярських новобранців. Пішов завзятий і нерівний бій. Мадярські сотні та недобитки обох сотень II куреня рушили в напрямі вершка Маківки, сотні I куреня ліворуч. Австрійська артилерія вдарила цільним вогнем по верху Маківки й по задах ворога; 30-центиметрові мерзери троцили московські окопи. Вогонь артилерії нищив ряди хвилинного переможця й відтяв його від задів. Тим то завдання оборони значно полегшало. Але москалі боронили завзято добутих становищ до останнього набою, цілі дві години. Мадярські сотні, що підсувались до верху, скоро по-

кинули свої лави. Незвиклі до бою молоді новобранці гинули як мухи. Ті, що заціліли, порозгублювались по лісі.

„Весь тягар тої нерівної боротьби несло УСС-цтво. І воно вийшло знову переможцем над московською силою. Двічі рушала стрілецька лави догори, двічі відскакувала в долину. Коли нарешті на допомогу вдарила австрійська гармата і загородила москалям дорогу назад, і коли вогонь прорідив трохи московські лави, вороги захитались. За третім ударом стрільці з радісним окликом переможця багнетами промостили собі дорогу на верх. Стрілецький кріс розбив два московські полки на безладні юрби, що попали в полон або нашвидку завернули до своїх становищ. Московська маса розскачилася від удару на всі боки і в паніці злетіла в долину. З московської бригади мав залишитись, за вістками, всього один курінь. Побовище устелилось так густо трупом, що й перейти було годі.”

Поновлювані наступи ворога на другий день, 2 травня, не змогли видерти Маківки із стрілецьких рук.

В тих кривавих боях від 29 квітня до 2 травня втратили УСС 42 убитих, 76 ранених і 35 полонених. Багато молодих стрілецьких старшин, підстаршин і стрільців визначились в них своєю непохитною вояцькою поставою. М. інш. були це чотарі Мельник, Гнатевич, Сушко, Кучабський, Каратницький, Артимович, Яримович, хорунжі Степанівна, Тучапський, Яремкевич, О. Коберський, Свідерський, О. Навроцький, дес. Радович, вістун Опока і Вербняк, стрільці Кривий, брати Зітинюки, Садженіца, С. Терлецький.

Зокрема героїчний виступ, на бойовім фронті в рядах УСС, старшини-жінки викликав правдиві вислови загального подиву і звернув особливу увагу всієї тодішньої, різнонаціональної преси. Також друга між УСС-ями жінка-старшина, хор. Софія Галечко, своєю активною і відповідальною участю в боях на фронті, зацікавила світову пресу та придбала немалу славу молодій генералії українського жіноцтва та українському імені.

Чотириденний бій на Маківці закінчився блискучою перемогою Українських Січових Стрільців над московськими полками. У цьому бою брали участь і інші частини союзних армій, та тягар і весь дух перемоги в цьому бою лежав по стороні УСС. Хоч ворожі сили багатократно перевищали чисельно оборонців Маківки, то тут вислід бою не вирішила переважаюча маса вояцтва, але дух і моральна постава бойовиків, які — як писав Балюк — були свідомі своєї мети та знали, за що ідуть на труднощі і бої. З одної сторони наступали інертні, механічно вимуштро-

вані, несвідомі жертви російського імперіялізму, яких царська влада масами гнала під примусом на певну смерть, а з другого боку станула до оборони мала горстка УСС, що добровільно пішли на війну, готові жертвувати своє життя для ідеї. Бо слушно писав батько нового українського письменства:

*„Любов к отгизні де героїть,
Там сила вража не устоїть,
Там грудь сильніша од гармат!”*

Маківка — це не тільки символ перемоги великої ідеї. Це одночасно іспит зрілості вояцьких і бойових якостей Українського Січового Стрілецтва, яким воно блискуче закінчило свій карпатський період трудів і боротьби. Воно усвідомило собі свою вояцьку вартість та перевагу над відділами займанницьких армій. Так виросло Стрілецтво впродовж минулого пів року, даючи українському народові нові великі цінності: новий тип українця та вартісного вояка, якого Україна не мала в новій добі. Українське Січове Стрілецтво, завдяки своїй поставі в бою на Маківці, добилося повного признання своєї вояцької повноцінності також від тих, що його дотепер понижували та його добру славу ображували. Признаючи бойові заслуги та стверджуючи вояцькі якості Українських Січових Стрільців у боях на Маківці — команда австрійської 55 дивізії, в склад якої входили УСС, видала з цього приводу такий денний наказ:⁷⁷

„Ц. і К. 55 I. T. D.
Ч. 122/2.

До 130 Бригади, Укр. бат. 1. і 2., в місці постою.

Місце постою, 2 травня 1915.

Від багатьох днів намагається ворог вибити пролім у наших становищах. Як досі його наступи були спрямовані на Татарівку, то тепер він кинув клич: „М а к і в к а !”

Хай це коштує скільки треба, він мусить її здобути.

Зі страшною перевагою, з нечуваною настійчивістю, з погордою смертю і невтомною витривалістю поновляв він в останніх днях свої наступи.

Залишена тільки на себе саму, без помочі зовнішніх резерв, старалася хоробра, але така мала числом залога, виказуючи прямо надлюдські зусилля, виправдати свою присягу, зберегти і збільшити славу армії, відперти ворога.

Але занадто великі були труднощі, занадто могучий ворог, занадто велике фізичне вичерпання внаслідок попередніх, тижні триваючих трудів.

Вона захиталася, в дводенних боях удалося ворогові здобути частину становища нашого відділу, що боровсь по геройськи.

Аж тут в найгірній хвилині появилися українці.

Хай це коштує, що хоче, відвічний ворог мусить бути відпертий!

Зі запалом, одушевлені правдивим патріотизмом, з розмахом як шумна буря, якій ніщо опертись не може, кинулись молоді хоробрі сини тієї країни в обороні рідної землі на ворога і приневолили його залишити те, що він уважав за здобуте. Небезпеку усунуено.

УКРАЇНСЬКІ СТРІЛЬЦІ ДВІЧІ РІШИЛИ БІЙ У НАШУ КОРИСТЬ.

Вони можуть гордо глядіти на свої подвиги, бо повсякчасно залишаться в історії слава їхніх хоробрих діл та золотий лавровий листок в історії їхнього народу.

Боротьба була важка і вимагала жертв.

Тим, що залишились живими, висловлюємо нашу щирю подяку і наш подив. Героям, що поклали свої голови і віддали останню краплину крові, Тим, що не можуть уже радіти перемогою, присвячуємо на вічну пам'ятку цю згадку!

УКРАЇНЦІ!

З великою гордістю можете глядіти на Ваші найновіші геройські подвиги. Кожний мусить славитися приналежністю до Вашого Корпусу, бо матимете право назвати себе вибраною частиною. Я певний у тому, що в кожній небезпеці можна на Вас числити.

Щоб ці побажання сповнились — тричі слава!

Фляйшман, генерал.”

Одночасно командант 130 бригади полковник О. Вітошинський, пересилаючи відпис повищого наказу дивізії до обох куренів УСС, додав також від себе для УСС щирі привітання і подяку, заявляючи між інш.: „З приводу цих визначних подвигів вітаю найсердечніше підчинені мені українські батальйони ч. 1 і ч. 2 та почуваю себе щасливим, що такі геройські частини належать до бригади.”

Це був об'єктивний голос вищих військовиків про вояцькі кваліфікації УСС. Одночасно відзначено тут знову перед усім світом невідоме в світі ім'я українського народу та його визвольну боротьбу. Але це зовсім не перешкодило тому, щоб в штабі XXV корпусу і в деяких місцях австрійської начальної команди далі існував і діяв неприхильний, а навіть ворожий настрій у відношенні до УСС аж до розпаду Австрії. Проти-українські інтриги полк. графа Лямезана були такі сильні, що УСС до кінця війни не добились права зорганізувати навіть третій курінь Легіону УСС.

В історії Українського Січового Стрільцтва Маківка стала символом та завершенням усіх його дотеперішніх духових і фізичних зусиль, трудів і змагань на шляху до наміченої мети — самостійної України. Серед загального упадку духа і зневіри, стрілецький чин на Маківці якимсь могутнім ударом струснув і оживив несподівано українську суспільність. Випрямились похилені голови, почувши про українську славу, ожили приспані

надії. Дух гордості заступив покору і страх. Відомості про Маківку кріпили почуття національної гідності. Новий дух вступив в українське громадянство. Дух віри і перемоги. Кожний відчув, що безповоротно проломано останнє забороло духового рабства українців, що корінилося в їх власних душах. Скріпилась віра в неспожиті сили нашого народу, його організаційні і вояцькі здібності, його духові цінності та віра у власне українське військо. Думка про боротьбу за власну державність знову набрала тіла.

Широким відгомонам розійшлась слава про Маківку та УСС між українським народом. Усі українці зі щирим серцем прийняли вістку про перемогу УСС на Маківці. Від усіх груп українського суспільства поплили в табор УСС привіти, політичні заяви, мистецькі твори письменників та народні пісні складені селянами. Українське Січове Стрілецтво отримало в них найкращу оцінку своєї праці від власного народу. І ця оцінка являється по сьогоднішній день найвірнішим образом історичного значення та національно-державної ролі, яку відіграло Українське Січове Стрілецтво в житті українського народу.

Дня 5 травня 1915 р. постав на еміграції в Відні новий політичний провід українського народу „Загальна Українська Рада”, як розширення дотеперішньої Головної Української Ради. ЗУРада стала репрезентацією всього українського народу на час війни. В її склад увійшов також Союз Визволення України. Була це отже найвища авторитетна репрезентація українців усіх українських земель, якої створення було від довшого часу гарячим бажанням Українського Січового Стрілецтва.

Після бою на Маківці Загальна Українська Рада переслала Українським Січовим Стрільцям дня 12 травня 1915 р. свій привіт такого змісту:⁷⁸

„Українські Січові Стрільці!

Загальна Українська Рада як репрезентація цілого українського народу — без огляду на партійні різниці, на межі краю і кордони держав, — уважає своїм обов'язком промовити від українського народу до Вас, найкращих його синів, справдішніх борців за його долю і волю.

Від самого початку війни глядить наша суспільність на Українських Січових Стрільців з найбільшим подивом, щирою вдячністю, з правдивою гордістю.

Ви молоді високоідейні Сини наші і Браття, що з вибухом війни стали на перший поклик в рядах УСС, що від початку самого перенесли стільки трудів і тяжких хвиль та пережили стільки прикрих недостач і розпучливих розчарувань, а проте все не впали на дусі, не стратили запалу до святої справи і не знизили прапору, — Ви заслужили собі на правдивий подив і щирю вдячність сучасних і грядучих поколінь!

Незломними і непохитними рядами Ви йшли туди, куди кликав Вас голос глибоко відчутого і добре зрозумілого обов'язку супроти України!

В обороні прадідної землі, прав і вольностей, освячених кров'ю і смертю народніх мучеників та зрошених потом народніх робітників, — Ваші Товариші віддали своє життя, Ви проливаєте свою кров!!!

Це доказ, як цінити вміє український народ добро свободи і культури — придбання довголітньої праці! В обороні тих високих суспільних дібр уміють українці жертвувати своє найвище індивідуальне добро!

Отсе неоцінена вкладка в нашу власну державну скарбону і цілюще джерело, що обновляє нарід, родить в нім довір'я до себе, будить самопошану та підносить на ті високости, звідки ясно бачиться ціля і до цілі прямується твердо простими шляхами!..

Зі запалом і саможертвою Ви пішли проти ворога, що неволить мільйони українського народу, що хоче цей нарід стерти з лица землі. Ви пішли, щоб у кривавій боротьбі добути волю мільйонам, щоб з поля пожарів і смерти принести Україні волю!

У Вас віджили давно минулі дні слави українського народу, через Вас повернули часи визвольних воєн України. У Вас воскрес дух Хмельницьких, Мазепів!

На сторожі долі українського народу Шевченко поставив огненне слово — з Шевченкового слова вирости Ви, борці за долю і волю України, — і на сторожі поставили своє тверде залізне діло!

З того діла, з крові і кости Українського Січового Стрілецтва виростає нова Україна! Україну свободолюбну, що змагає до ідеалів демократії, правди і справедливости, Ви вивели на світову арену, поставили перед ареопаг народів культурного світу — як молоду, відроджену, кріпку силу, що заставляє ворогів до розрахунку, жадає назад загарбаного та хоче жити новим, вільним, широким життям!

Ви дали доказ, що український нарід не зрікся своїх прав до самостійного життя та має волю і силу виробити собі ті права кров'ю і залізом. Ви доказали, що століття триваюча неволя не знизала українського народу до ряду покірних рабів, бо український нарід видав з себе Вас, борців за волю.

Ви доказали, що українці не хочуть і ніколи не можуть бути союзниками темряви, реакції і деспотизму, що до останньої краплі крови будуть боронити дорогоцінних скарбів вселюдського поступу, свободи і рівноправности народів перед загарбуючою рукою російського царату!

Своїми кривавими слідами Ви визначили шлях у будуччину українському народові, шлях до волі і незалежности.

Ваша завзята геройська боротьба на полях огня і смерти вінчає Вас лаврами воєнної слави, а українському народові добуває місце між народами Європи. Через це душа українського народу з Вами, через це Ви найближчі і найдорожчі його серцю. Кожне Ваше діло входить в історію України, бо Ви зрозуміли велику одвічальність за це, чого піднялися і доказали, що до цих високих завдань досерли.

Ваші останні геройські бої, світлі побіди сяють для живих блиском невміручої слави, а тим, що полягли, придбали святу вічну пам'ять од рода в рід; український народ сповняють гордістю і родять в його душі нові ясні надії!

Тому Загальна Українська Рада — дякуючи Вам, дорогі Браття за Ваш привіт, щиро поздоровляє Вас з Вашими блискучими успіхами, шле Вам сердечний вислів признання і вдяки та з-над синього Дунаю в наші рідні Карпати кличе за Вами вслід: Ще не вмерла Україна!..

Відень, 12 травня 1915 р.

Українська Босва Управа переслала такий привіт:⁷⁹

„Преславне Січове Товариство!

І знову залунала Ваша слава по широких світі! До вінця Ваших воєнних лаврів влітас історія новий листок.

Нерукотворний пам'ятник воєнної хвали будете собі молодими, але твердими руками.

Знав світ, що тверда Ваша воля і залізна постанова задати ворогові України смертельний удар, — тепер бачить світ, що й руки Ваші тверді, що оружжя Ваше непобідиме, що незломна Ваша енергія, незгасимий Вашого запалу огонь!

Відчув це ворог не раз уже, але найкраще спізнав в пам'ятних кінцевих днях квітня, коли Ви рішили побіду поміж двома мільйоновими арміями.

Маківка, — це Ваш стрілецький Маратон, — але Маратон це цілого українського народу! Охоронний вал передусім проти московської навали, але кріпка твердиня проти всіх інших ворогів України.

Ваша Маківка перетривас не літа і десятки літ, а століття! Блестітиме в історії сонцем воєнної слави для синів України і буде на грядучі часи доказом, що Україна має в своїх синах геройських оборонців, — і осторогою для ворогів, що Україна вмє і може оборонитися проти всяких замахів!

Покотилися стрілецькі голови на Маківці, згасло неодно многонадійне молоде життя, кров добра не чорна зросила вершки гір, не один, ще молодий здоровий і сильний, вдирався на скалисті верхи, зійшов в доли нещасним калікою... Та з костей і крові, з ран і терпіння стрілецького виростає нова Україна — Україна діла і боротьби! Своїми воєнними подвигами Ви воскресили славу минувшину українського оружжя, — Ви стали основниками нової доби історії України, в якій Україна повертає на давній шлях оружно́ї боротьби за свою самостійність.

Ідеї державної самостійности України Ви дали тіло і кості, Ви вляли в неї живу, гарячу кров. Тому діла Ваші як дороговкази вказують шлях українському народові. Ваші побіди наповняють його душу вірою, що власними силами добуде собі волю, — надією, що „Україна встане, світ правди засвітить і помоляться на волі невольничі діти”.

В цій кріпкій вірі, в цій ясній надії шле Вам, Преславне Січове Товариство, Українська Босва Управа сердечний привіт з великою Вашою побідою, дякує Вам щиро за те, що так знаменито повните тяжку народню службу. Нехай доля сприяє на дальше Вашому непобідимому оружжю. А про поляглих героїв нехай живе вічно в цілім народі вдячна щира пам'ять.

Відень, 17 травня 1915.

За Українську Босву Управу:

Кирило Трильовський
голова

Володимир Темницький
заступник голови

Українські співці і поети вдарили тоді в струни високого одушевлення та створили у багатьох піснях, поемах та мистецьких творах гимн української слави і перемоги. Богдан Лепкий після бою на Маківці написав у зверненні „До Січових Стрільців”:⁸⁰

„... Ви билися і гинули без зайвого шуму і лишнього ефекту, як на борців пристало. Честь Вам за це! Честь, бо хіба ж нас стати на дяку.

Ви погасаючу ватру предківської слави роз'ярили і роздмухали наново коштом власного життя. Гинули, щоб Вона не вмерла.

Ви народові, що славу хотів за вигоду проміняти, мечем блиснули перед очі, щоб пригадав собі, яких батьків ми діти.

Ви наш державний прапор столочений копитами наїзника і оплюгавлений слиною перевертня, підняли з велелюдного шляху, випрали у власній крові, освятили жертвою і заткнули на шпильях ідеалу, щоб бачили його свої і чужі, далеко й далеко!

Ви цілому світові дали доказ, що там, де рідиться доля культури, Україна не стоїть з заложеними руками, що в боротьбі за визвіл народів є вона не видцем постороннім, а союзником вірним, готовим битися до останньої краплі крові, як билися хоробрі наші предки, обороняючи Європу перед заливом монгольського моря.

Ви нікчемному ворогові, що клеветою поганив нас перед світом, дали відповідь великого народу гідну, відповідь гарним ділом на погане слово.

Ви надію, що відходила від нас, завернули з калинового моста, бо наша справа не пропала і не пропаде ніколи, поки наша широка земля родить таких буйних синів, як Ви. Честь Вам за це!..

До тих шляхетних перлин українського мистецького слова, долучив і наш селянський народ свою щирю данину і в своїх піснях вславив героїв із Маківки. Подаємо один із багатьох таких народних пісень-віршів:^{80a}

*„Коло Тухлі славні гори порослі лісами.
Там вороги три місяці крились перед нами.*

*Там крилися три місяці, ляглась кров невинна
І згадати історія ті гори повинна.*

*Гори Чирак і Маківка по вік незабуті,
Там Соколи боролися і Сізі невгнуті.*

*Там то приступом до бою йшла Степанівна,
Не знайдеться у Європі дівчина їй рівна.*

*Іде сміло, в руках зброя, панна як лелія:
„Ідм вперед, стрільці мої, на Вас вся надія.*

*Ідм сміло в бій завзятий, то наша земляця!
Перед нами — ось дивіться, як москаль валиться!”*

*Пішли сміло на багнети, Маківку зайняли.
Полягло їх там сто сорок, свого dokonали!*

*Впало ворогів там багато і світ ся дивує,
Що незнаний світу нарід москаля трагує.*

*Стає сміло в ряди війська, іде на границі
І боронить так завзято рідної землиці.*

*Іде бодро через поля та через руйни,
Прикрашує історію неньки України.*

*Рознеслася по всім світі велика новина,
Що в бій ідуть з ясным крісом, козак і дівчина."*

Боротьба Українських Січових Стрільців проти Москви, а зокрема їх бойові подвиги в Карпатах, стали відомі в світі, у світовій пресі різних народів і держав, яка поміщувала інформації про визвольну боротьбу українців та їх змагання до власної державности. Не тільки преса Центральних Держав дуже широко розписувалась про бої на Маківці, про УСС як військову еліту, про дівчину-героя хор. Степанівну і інше, але також преса невртральних держав, а навіть держав Антанти інформувала світ про збройну боротьбу українців. Україна вийшла на світову арену.

Для прикладу тільки подаємо короткий уривок із статті, воєнного репортажу, кореспондента швейцарського часопису „Базлер Нахріхтен” з дня 10 червня 1915 р. Автор перебуваючи недалеко під фронтом в селі Головецько писав:

„... Тут зустрічаю я також першого українця. Оцеї австрійські українці змагають враз зі своїми земляками в Росії до спільної самостійної держави. З вибухом війни злучилися вони в легіони та організувалися в одноцільні батальйони. Між ними є багато студентів, а також чотири молоді дівчата. Одна з них осягнула навіть ступінь підхорунжого та здобула собі на Маківці медалю хоробрости...”

Так ставало відомим світові ім'я незнаного йому досі народу, що збройною боротьбою доказав, що він живе і хоче жити та стати вільним і незалежним народом у власній державі.

А що думав у тому часі ворог, російське військове командування про УСС та їх оборону Маківки? Про це знаємо із розповіді О. Доценка, пізнішого підполковника армії УНР, який так оповідає про УСС і Маківку:⁸¹

„... Прийшов травень місяць 1915 року. Фронт тягнувся на Бескиди попід Маківку, а на фронті стояли УСС. Москалі мали надію, що УСС — „русини” перейдуть на їх бік. Розпочався завзятий бій. Москалі йшли навалою. УСС по лицарськи боронили свої позиції, переходячи

в контраст і відкидаючи ворога. Рядові старшини тут не могли зрозуміти зміни в отих „русинів”, через яких заломалася ціла офензива.

В той же час московське командування в секретній директиві повідомляло свої довірені органи, що УСС — це „адборнис войска, називаюція себя українцями і мечтаюція о возстановленіі самостоятельной Малоросіі”, що вони зв'язані з „Союзом Визволення України”, що вони по складу в більшості інтелігенти. Підносилося їх бойове вишколення і тут же називалося їх зрадниками „великава общава дєла асвабаждєнія угнєтьонних славян”. Москалі лютували . . .

З того часу УСС були пострахом для москалів на фронті. Вони бачили їх перевагу в бою і вважали за непереможених. Отже народилася уже бойова легенда про Українських Січових Стрільців”.

Легенду Маківки, що стала граничним каменем нової доби історії України та дороговказом для майбутніх поколінь, — оправдала дальше безупинна боротьба УСС із Москвою, її виправдали криваві і переможні бої Українського Січового Стрілецтва під Заваловом і Семиківцями, на Лисоні, на вулицях Києва та під Мотовилівкою. Маківка останеться на вічні часи символом краси і сили українського свободолюбного духа, що змагає до найвищих ідеалів людства.

Поет Олесь Бабій, присвячуючи борцям, що впали на Маківці, свій вірш п. з. „Маківка”, тими словами вшанував їх пам'ять:⁸²

*„Верхів'я гір, верхів'я слави.
Шумить, шумить, шепоче ліс:
По битві на полях Полтави
Тут вперше український кріс
Спиняв московських полгниц лави,
І вперше по літаж недолі
Слова упали тут стрільцеві:
„Ми не поклонимся цареві!
Ми прагнем волі!”*

*Мандрівнику! Иди до верхів,
Вклонися тіням тих борців,
Що прагнули у люту днину
Підняти схилєну калину.
Розвеселити Україну!”*

УССстрілецтво за всеукраїнський політичний провід

Уже від моменту вибуху світової війни було гарячим бажанням УССстрілецтва, щоб у тій війні, де рішається доля цілої української нації та де вся увага українства була звернена на

українські землі над Дніпром і на їх визволення, щоб долею й інтересами українського народу керував єдиний політичний провід, який репрезентував би всі українські землі під обома займанщинами та був перед світом висловом спільних стремлень цілого українського народу. Тому думкам і настроям УСС не відповідало існування окремого галицького політичного представництва, яким була Головна Українська Рада.

Ці критичні настрої у відношенні до ГУРади контрастували до особливих симпатій та довір'я, які в тому часі УСС присвячували Союзові Визволення України, як політичній організації, що ясно і одверто проголошувала перед світом та перед власним громадянством клич самостійної української державности та репрезентувала Україну під Росією, що була метою боротьби УСС та про визволення якої вони мріяли. Знаменито редагований Володимиром Дорошенком тижневик Союзу „Вісник Союзу Визволення України”, був найпочитнішим та улюбленим часописом Стрілецтва. Його демократична, самостійницька та всеукраїнська лінія — відповідала стрілецькій ідеології.

В тому часописі з дня 4 квітня 1915 р. чч. 13-14, у статті „Ломить кордон!” написані такі знаменні слова:

„... Нема сьогодні австрійської і російської України, є одна лише одинока Україна, що ціла жде визволення з-під ярма. Розгром царату і воля на його руїнах — це бажання всієї України і спільний для всіх її земель політичний клич... Тепер розходиться не про політичні здобутки в межах Австрії чи Росії. Сьогодні стоїмо всі в одній великій боротьбі, яка має рішати про судьбу цілого нашого народу. І як одинока і єдина наша ціль в цій боротьбі, так одна і одноцільна мусить бути наша політична акція в цю історичну добу.

„А керма політичного життя України мусить правитися одною, спільною для цілого народу його найвищою репрезентацією...”

„Цілі віки переходили над руїною України мовчки до порядку дня, бо не було її на сцені світу. Не буде її на цій сцені і тепер, коли не проявить вона себе на світі видимим знаком одноцілої організації та одноцілої акції. Нехай же встане вона як фенікс з-під попелу одна і нероздільна. Нехай же в переломовім 1915 р. постане одноціле, соборне, верховне Заступництво Народу і проголосить, що Україна живе і хоче жити”.

Ці соборницькі ідеї, що такі живі й актуальні є ще й сьогодні, після сорока років, щиро прийняли до сердець УССтрільці. Усталилась тоді вже серед УСС публічна опінія про потребу реорганізації нашого політичного проводу на засаді національної соборности. Ожили бажання, щоб поширити ГУРаду, яка була політичним центром тільки галицьких українців та вела надто льюальну і опортуністичну політику в відношенні до Австрії — та створити загальну всеукраїнську репрезентацію,

зложено з представників усіх українських земель. Це був також вияв туги УССтрілецтва до своєї авторитетної влади, що тішила-ся б їхнім повним довір'ям. Ця концепція загальноукраїнської репрезентації була виявом соборницької ідеології Українського Січового Стрілецтва, яку воно послідовно проводило весь час свого існування.

Коли 29 і 30 квітня та 1 і 2 травня в боях УСС на Маківці український народ доказав свої вояцькі спосібності, свою моральну силу та бойову тугість, то в три дні після цього, а саме 5 травня 1915 року, склав він перед світом блискучий доказ своєї політичної зрілості, своїх політичних здібностей, здібностей державно-творчих. Того дня створено у Відні єдину репрезентацію всього українського народу на час війни: „Загальну Українську Раду”, в складі трьох галицьких партій: УНДП, УРП, УСДП, буковинської НДП і УНП та СВУкраїни.

Загальна Українська Рада проголосила 12 травня 1915 р. свою програмову декларацію, якої повний текст подаємо нижче.⁸³

ПРОГРАМОВА ДЕКЛАРАЦІЯ ЗАГАЛЬНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ РАДИ у Відні з дня 12 травня 1915 року.

„В теперішній важкій історичній хвилі, коли всесвітня війна, що рішає про судьбу держав і народів, доходить до кульмінаційного пункту; коли наближається остаточне вирішення конфліктів, які війну викликали, — в хвилі, котра рішає про дальшу долю людськості, „ЗАГАЛЬНА УКРАЇНСЬКА РАДА”, що постала як розширення дотеперішньої „Головної Української Ради”, — яка обіймала виключно галицькі українські політичні партії, — на всі українські землі, — заявляє перед цілим світом прилюдно і святочно іменем усього українського народу:

1. Згідно з заявою репрезентантів галицько-українських партій з 7 грудня 1912 р., згідно з маніфестом „Головної Української Ради” з 3 серпня 1914 р., згідно з маніфестом „Союза буковинських парламентарних та соймових послів” з 2 серпня 1914 р., та згідно з відозвою „Союзу Визволення України” з 25 серпня 1914 р., вважаємо, що для будучности, волі і самостійности України є конечне розбиття царської імперії, та що для того ми стоїмо рішучо по стороні австро-угорської монархії, по стороні її могутнього німецького союзника та Туреччини, яка у вірнім з ними союзі веде оборонну війну проти заборчої російської політики.

2. Нашою метою щодо українських земель, що стогнуть тепер під російським ярмом, є вільна, самостійна Україна, — **ВІЛЬНА САМОСТІЙНА УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА.**

3. Нашою метою щодо цілої нашої нації є повна національна свобода розвою і тому український народ, що в теперішній кривавій всесвітній війні тут на сході поніс найбільші жертви, тепер, коли на нашій українській землі звалилась повільно московського варварства; коли українському народові хоче завдати смертельний удар його відвічний ворог — царат; тепер, коли українська країна є охоронним валом для Австрії; тепер український народ для запоруки розвою своєї

національної свободи домагається в межах Австро-Угорщини територіяльно-національної автономії, з'єдинення українських областей в одну автономну, на основах свободи і демократії збудовану територію, — при чім так само, як ми для українського населення на тих територіях, де воно становить меншість, домагаємось культурно-національної автономії, так само стоїмо за повну культурно-національну автономію для всіх національних меншостей на українській автономній території.

4. Бажаючи полагождення української справи в межах Австро-Угорщини у вище вказанім напрямі, ми обстоюємо, що з хвилею покінчення війни є конечна переходова стадія, де б репрезентація українського народу мала рішаючий голос при полагожденні сеї справи для переведення в діло наших домагань, як територіяльної, так і культурно-національної автономії.

5. Вкінці звертаємось з зазивом до всіх народів цілого цивілізованого світу:

Коли теперішня всесвітня війна має скінчитись справді побідою правди і справедливости; коли вона має справді принести всім народам свободу і незалежність і цим забезпечити єдино можливий, тривкий всесвітній мир для добра всієї людськості, то при мирових переговорах, як прийде до полагождення міжнародних відносин, є конечне, передусім тут на Сході Європи визволення народів поневолених царатом, який навіть тепер в критичній воєнній хвилі не відступив ані на ступінь від своєї традиційної політики гноблення всіх визвольних змагань, як серед поневолених народів, так і серед своєї російської суспільности, є отже конечне передусім визволення українського народу, найбільш безпощадно давленого царатом, — народу, котрому в російській імперії відобрано найпримітивніші людські і національні права.

Визволення се є конечне в інтересі людськості, цивілізації, демократії і волі".

Відень, дня 12 мая 1915 р.

За Президію ЗАГАЛЬНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ РАДИ:

Д-р Кость Левицький — президент, Николай Василько, д-р Євген Петрушевич, Микола Ганкевич, д-р Лев Бачинський — віце-президенти. Олександр Скоропис Йолтуховський — відпоручник Союзу Визволення України.

В своєму серпневому маніфесті Головна Українська Рада тільки в загальному аспекті з'ясовувала мету та домагання українського народу в першій світовій війні, не формулюючи стисло своїх постулатів та плянів. В наведеній вище Програмовій Деклярації ЗУРади піднесено виразно й ясно як безпосередню мету усього українського народу: вільну самостійну українську державу. Одночасно звернулася ЗУРада з апелем до всіх народів світу спричинитись до визволення народів поневолених царською Росією.

Першим актом, що його виконала ЗУРада після проголошення своєї деклярації, — був привіт Українським Січовим Стрільцям після бою на Маківці. З великою радістю і одушевленням прийняли УСС відомість про створення Загальної Укра-

їнської Ради. Наступило почуття певної полегші та сильнішого духового зв'язку із своєю національною владою. Цю відомість привезли вперше до Коша УСС у Варпалянці посли Цегельський і Сінгалевич, які повідомили про це Стрільців на зборах 11 травня. На цих зборах забиравало голос багато стрільців, які дуже інтересувались нашою національною справою та діяльністю політичного проводу. Збори прийняли одногolosно резолюцію:

„Стрільцтво, зібране 11 травня 1915 року у Варпалянці, висказує найбільшу радість з приводу створення Загальної Української Ради і щирим серцем вітає її відпоручників.

„Стрільцтво сподівається, що ЗУРада, як орган ініціативи і езекутиви, в українській політиці буде опирати свою одноцільну діяльність на самостійницькій національній ідеології, яка є її підставою стрілецької праці. Стрільці глибоко відчують значення Загальної Української Ради; само її існування і діяльність підносять на душі Українське Січове Стрільцтво.

„Зазначуємо, що Стрільцтво завсіди буде з великим заінтересуванням стежити за діяльністю ЗУРади, а ЗУРада завсіди на Стрільцтво може числити, як на національній чинник”.⁸⁴

Радісний похід до визволеної батьківщини

Того ж дня, коли УСС кінчали свої переможні бої на Маківці, розпочали війська Центральних Держав у Західній Галичині велику протиросійську офензиву глибоким проривом під Горлицями. Великі полоси Галичини звільнились від москалів, які до 14 травня відійшли аж за Сян. Того ж дня почали москалі відворот у скільських горах на фронті XXV-го корпусу, в напрямі Стрия і Болехова.

Після тримісячного побуту в районі Славсько-Маківка-Татарівка, — оба курені УСС вирушили за ворогом, що уступав через Тухлю, Камінку, Тисів — у напрямі Болехова. В горах почалася весна. Були гарні, теплі дні. УСС вирушили в один із своїх найкращих походів. Кидали Карпати, де серед суворої зими зазнали немало всякого лиха. З радістю минали бистрі ріки, щироки, вкриті весняною зеленню долини та веселі села. З повної груди задзвеніла стрілецька пісня: „Батьківська славо, веди ж ти нас!” Радісний похід вперед, на доли, сповняв усіх надією повного визволення батьківщини та остаточної перемоги.

Йшов тоді з нами, як командант 3-ої чоти сотні Мельника підхорунжий Микола Опока. Своєю незвичайною енергією та юнацьким одушевленням, він вносив довкруги життєрадісний настрій. Дуже спосібний, та один з молодших, усього 18-літній юнак, з визначним літературним хистом, він оставив нам пое-

тичну картину, що зображує мрії і почування всього Українського Січового Стрілецтва, в той незабутній час місяця травня 1915 р., коли воно почало свій переможний похід з Карпат до Дністра. Опока звертається до рідної природи з таким зазивом:⁸⁵

„Гей, повій буйний вітре з небосяжного бескидського верху. Злети на безкраї степи, поля, доли, розсій радість-вістку, що летять орли, розбивають крильми мряку, прочищують дорогу до сонця-волі.

„Гей, пливи срібна водице, поміж яри й дебри з-під могучого Бескиду, розлийся по широкій рівнині, по буйних лугах і долинах, оповідж батькові й неньці, що тебе пили могутні лицарі, їх рідні сини, котрі прорубують дорогу до них, котрі кладуть кладку, щоб перейти, прилинити до них, зірвати ворожі кайдани та збудувати світлицю волі.

„Гей, пташко-щебетушко, розспівай, рознеси, розповідж по всіх усюдах, по цілій соборній Україні, що зі сніжно-білих верхів Карпат ступає гордо жовнір України з розмаяним синьо-жовтим прапором, опоясаний криваво-малиновою лентою, з гремучою трубою та трубить-кличе всіх у бій за волю, щастя і життя!”

Такі ж горді думки і почування були тоді в усіх товаришів Опоки, в усіх УССтрільців. Вони були свідомі, що є вояками соборної України, що йдуть під синьо-жовтим прапором рвати ворожі кайдани та здобувати волю Україні.

Місяць після того М. Опока був ранений під Галичем.

УСС спинилися коло Болехова. 28 травня відійшли до бойової лінії — I курінь під Лісовичі і II курінь на північ від Гузієва. Москалі почали сильні протинаступи. В бою під Лісовичами мав I курінь великі втрати в убитих, ранених і полонених. II курінь мав також втрати в убитих під Гузієвом і стримав наступаючих масою москалів на залізничному шляху під Болеховом. Після добуття німцями Стрия дня 3 червня УСС попрямували в авангарді XXV корпусу на Калуш і Галич, промочуючи шлях у боях із сильними ворожими задніми сторожами. Спинились у викторівських лісах під Галичем. Внедовзі покинули москалі оборону Галича. Дня 27 червня Українські Січові Стрільці увійшли перші до княжої столиці. Сотник Вітовський обняв команду міста в ратуші. З ратуша скинено російську корогву, а на її місці замаяла українська.

Був це день великого піднесення національно-державних почувань Стрілецтва, коли воно, як нове українське військо, стало у своєму поході на місцях старої княжої слави. Ці глибокі переживання на руїнах галицького замку увіковічнив тоді в мистецькій формі, чотар Іван Балюк у своїм „Листі з поля”. Стверджуючи незломний зв'язок воєнного походу УСС із старовинною традицією української княжої державности, він вважає

боротьбу, розпочату Українським Січовим Стрілецьтвом, пройде-ним Рубіконом, через який проломила шлях перша хвиля сти-хійної енергії нашої нації, що дрімала тут на місці старої кня-жої слави. Вона прорветься розбурханим морем крізь цю про-ломану щілину, якого ніхто і ніщо не стримає. Своєю глибокою інтуїцією та незломною вірою він прочував та передбачував прихід української революції.

Ось уривок із цього цінного листа-статті:

„Було це 27 червня в неділю.

До схід сонця встали ми в похід. Ви мусите там бути перші, — ска-зав нам капітан з бригади Штрімфель. Хто не скитався з нами десять місяців по горах, далеко від усього, що рідне, — той не знає, в яким почуванні ідеться вперед, щораз даліше, в саме серце рідної країни.

А ми йшли на Галич.

Сходяче сонце вітало нас, синів землі цієї, окупленої кров'ю, невід-родних внуків Дажбога.

Ясним промінням стелило шлях наш по тих лугах і нивах рососою вкритих, по тих лісах зелених, а ми йшли назустріч сонцю золотому.

В Галичі були ми перед полуднем. По важких сотках літ стали тут на руїнах дазньої слави горді і незломні ряди наші.

Короткий відпочинок під мурами замку.

Тихо було між нами. А в цій тиші чули ми, як щось незломне, мов залізо і граніт, пронизує ряди наші, як лучить нас з тим давнім, що тут дрімає, як концентрується велика, елементарна міцна сила, що вже перейшла Рубікон, сказала в нас своє перше слово і вже ломить, вже прориває собі дорогу. Ми чули, що ми мов щілина, через яку про-рвалася перша струя цієї енергії, яка за віки назбиралась і незадовго прорветься щілиною, мов розбурхане море, і ніхто не покладе їй ні за-пори, ні стриму...”⁸⁶

Ідея, збройний чин і жертва

Ці ідеологічні елементи стрілецької духової творчості тим ха-рактерні, що їх не творили люди, що стояли осторонь боротьби УСС. Тут самі активні учасники боротьби є творцями і авторами своєї визвольно-політичної ідеології та закріплюють її і надають їй особливої історичної вартості своїм безпосереднім бойовим чи-ном. Ідея і чин спливаються в одне нерозлучне, гармонійне звено. І в боротьбі даліше росла, розвивалась і дозрівала стрілецька ідея. Але за ідеєю і чином слідувало ще те найвище потвер-дження, найсильніше закріплення всього ідейного змісту УС-Стрілецтва — а саме: жертва крові. Не тільки самим бойовим чином стверджувалась сила ідеї, але також пролитою кров'ю її творців і носіїв.

Подібно, як Микола Опока — одним із типових співтворців стрілецької ідеї, був двадцятилітній чотар УСС Іван Балюк, ви-

значний старшина сотні Вітовського та найближчий його співробітник. Коли УСС станули над Золотою Липою, — два місяці після зайняття Галича, згинув він 27 серпня героїською смертю в наступі на сильно укріплені московські окопи під Завалом, над Золотою Липою.

І ще один приклад єдності стрілецької ідеї, чину і жертви: 28 червня 1915 р. під час облоги Галича поліг на фронті у виборівських лісах, УСС Теофіль Мелень, один з колишніх основників і провідників „Молодої України”, визначний політичний діяч в українському робітничім русі, блискучий публіцист, а в останньому часі член Загальної Української Ради. Його активна, революційна природа не затримала його на високім політичнім становищі. Він хотів бути особисто на полі бою, бути самому між борцями за волю України і ділом причинитися до визволення рідного народу. Ще місяць до його героїської смерті, слухали УСС його промови та читали його знамениті статті про потребу, значення та мету збройної боротьби проти Москви.

На закінчення Шевченківського свята УСС у Варпалянці, що відбулось 29 квітня 1915 на терасі замку Коріятовичів при участі понад 600 стрільців, Т. Мелень говорив:⁸⁷

„... Шевченкові ідеали поширилися і вкорінилися широко в массах українського народу, а найкращим доказом цього є факт, що сьогодні, коли ведеться війна проти царської імперії, сповнюється одне з найгарячіших бажань Шевченка, — сповнюється його зазив, щоб український нарід вражою, злою кров'ю окропив свою волю. Сьогодні Ви, Товариші Стрільці, переводите в життя, в діло слова Шевченкового заповіту, бо зі зброєю в руках у тяжких кривавих боях, боретеся за святе, велике діло, яке мусить бути увінчане перемогою...

„... Монгольська повинь московських наїзників спинилась об наші Карпати і царські орди розбиваються в наших горах, кладуться покотом під ударами сміливих військ, в рядах яких бореться також Ви, Товариші Стрільці.

„І прийде хвиля, коли ослаблена царська армія скотиться з гір, коли сила ворога буде зламана і наїзник буде мусіти причіпити з української землі. Ми всі віримо, що це станеться, що наша справа побідить, що жертви, які з рядів стрілецьких упали на полі битви, не підуть намарно”.

А в своїй знаменитій праці на тему „Український Легіон” з місяця квітня 1915 р. два місяці перед смертю, він в той спосіб аргументував ролю Українських Січових Стрільців у історії українського народу.⁸⁸

„... Повстав Український Легіон, згуртувався до боротьби з царом десятитисячний відділ українського війська добровольців. І хоч цей відділ чисельно не дуже великий, хоч навіть не довелось йому в цілому піти в бій, бо оставлено з нього тільки меншу часть, а решту

розпущено, то все таки факт створення Українського Легіону застається незвичайно важним і далекосяглим в історії нашого національного життя, в історії наших змагань до самостійности. Через цей факт ми стали як активна сила в ряді народів, що їх сьогодні захопила воєнна заверюха, бо коли довкруги нас і на наших землях розгорілось полум'я війни, то нам тільки воєнним ділом можна було успішно упітнутися о право до самостійного життя також для нас.

„І тому кожний українець, який слідить хід воєнних подій, з гордістю згадує, що й наш Український Легіон став на висоті свого завдання і здобув собі вже чималу славу. Кожний українець з вірою глядить в будучність свого народу, бо бачить, що ті, кого нарід післав, щоб вістрами багнетів писали його історію, своєю відзагою, завзяттям і пожертвованням, своїми справді героїськими подвигами дають запоруку грядучої волі.

„Українська справа жива, — бо живе в таборі Українських Січових Стрільців. Їх тяжкі криваві бої є доказом, що традиція оружної боротьби українського народу за незалежність не загинула. Вони нав'язали цю нитку, яка порвалася перед двома століттями в полтавській битві, і показалися гідними спадкоємцями козацьких лицарів”.

А тим гідним спадкоємцем козацьких лицарів, що нав'язав піврану в полтавським бою нитку, — показав себе також автор повищих слів.

Геройська смерть чот. Івана Балюка

На другий день після зайняття Галича УСС переправились під сильним обстрілом ворожої артилерії на другий берег Дністра, де після завязаного нічного бою виперли москалів за Гнилу Липу. Звідси рушили через Медуху і Пановичі на Золоту Липу. Недалеко Завалова оба курені затримались до кінця серпня. Перший місяць свого постою над Золотою Липою перебули УСС в запасі бригад, розтаборившись досить вигідно в лісі, в землянках, по колибах і під шатрами. Створився дуже оригінальний стрілецький табір. Спокій на фронті дав можливість відпочинку. Зараз ожило духово-культурне життя, читання часописів і книжок, дискусії і гутірки, співи, списування воєнних переживань. Скликували загальні стрілецькі збори-віча. Особлива творча і організаційна ініціатива проявилась в підготовці видавання стрілецького ідеологічного журналу, що мав добре поставлену фінансову базу в т. зв. „стрілецькому фонді”, який вже кілька місяців систематично складало Стрілецтво. Душею стрілецького фонду та гуртка, що підготовляв появу журналу — був чот. Іван Балюк. Загально панував бадьорий настрій, особливо, після звільнення Львова. Всі жили надією на скорий похід вперед до Збруча і на вимряну Україну...

В тому ж часі в організації УССстрілецтва настала деяка зміна на краще. На основі розпорядку Начальної Команди з дня 9 серпня, злучено обидва дотепер самостійні курені, та створено „І-ий полк Українських Січових Стрільців”, як одноцілу бойову одиницю. Командантом полку призначено дотеперішнього команданта І куреня отамана Гриця Коссака. Це піднесло також престиж Стрілецтва. Дня 22 серпня був виданий перший полковий наказ. Але ця зміна не виправдала зв'язаних з нею надій про поширення організації УСС до одної бригади, бо, не зважаючи на енергійні старання президії ЗУРади та УБУправи, вони не змогли добитися в австрійської військової влади аж до розпаду Австрії згоди і дозволу навіть на організацію третього куреня. Були обіцянки про поширення УСС, але їх ніколи влада не дотримувала. Польський легіон в тому ж часі творив три повні полки піхоти, крім частин кавалерії і артилерії.

В половині серпня перейшов полк УСС на становище до Завалова та біля Маркової. Почались нові затяжні бої, що тривали приблизно до половини листопада. На відтинку полку УСС, перед Заваловом і Марковою збудували москалі три ряди окопів із сильними дротяними загородами.

Дня 27 серпня розпочався на всьому фронті загальний наступ військ Центральних Держав. Під охороною сильного артилерійського вогню, II-ий курінь перейшов Золоту Липу. Перший випад виконав чот. І. Балюк з своєю чотою на осередок московських укріплень, вдерся в перші становища і пігнав зі своїми стрільцями до дальших становищ на горі. Тут він і згинув, саме в хвилині, коли добиравсь до останніх ворожих позицій. УСС опанували всі ворожі становища та відбили три сильні протинаступи.

У зв'язку з героїською смертю І. Балюка, годиться завважити, що більшість складу його чоти творили молоді гуцули. Це ті діти Гуцульщини, з-під Черногори і з-над Черемошу, що слідами славного січового руху, який так буйно розвинувся там до війни, в багатьох сотнях вийшли з своїх гір воювати за Україну. Виховані серед стрімких гір, диких зворів і рвучких річок, зжиті з природою, очайдушні і сміливі в стрічі з ворогом — були добрими вояками-стрільцями, вірними товаришами та відважними в боях.⁸⁹

Їх цікавий говір та простота й щирість дітей природи — це оригінальні признаки їх духовости. Тому згадуючи на цьому місці про гуцулів УСС-ів (належало б написати: Усусусів, бо це від них пішла ця вимова літер: УСС), яких багато було в чоті І. Балюка та які полягли з ним під Заваловом, ми позволимо собі пе-

редати розповідь свідка смерті І. Балюка — гуцула УСС із Косівщини Д. Копельчука, яку він щиро і простими словами подав для історії своїм гуцульським говором”:

„Ми перейшли воду під Заваловом. Небощика пана читари Балюка поставили з нами на лівім крилі нашого куреня; а було нас з паном Балюком всього петнацит. Поклали си ми тай лежимо. Аж ту приходит до нас пан сотник Вітовський та каже, що тра піти протяти дротє під московськими декунками і питає, хто піде на охотника. Я си зголосив, бо я в такім трафунку ніколи не є страховитий. Зголосив си тай пішов; а у москалів була під самими дротами „фельдваха”.⁹⁰ За окопами був ліс і там стояли два машинові кріси. Я підсунув си з боку від „фельдвахи” і почав тяти дротє. На мене дуже сипали москалі, та не трафлєли. Я перетяв той дрїт в трох місцях, аж виджу, московска „фельдваха” зачыла тікати. То май наші підсунули си вже ближче. Я штрик за ними до їх декунків, а вони тоді акурат вже кінчили виходити зі свого рова і на яких сто підисет кроків позаду стали розпускати свою розстрілну. Як я то увигів, том си взад до своїх подав, аби замелдувати пану читарови то, що вигів. Пан читар підсунули си вже з хлопцєми на петнацит кроків до дротє. Як я вповів, що і як, пан читар розпустив дужче розстрілну, бо вона була досить густа і мало заступала собов місце. Та не багато могли ми помочи, бо нас було іно петнацит, а москалів, як тої соломи. Але ми всі були стара война, то пан читар не вагували си з нами кричѣти гура. Хлопці зірвали си з землі і штрикли бігом бічи; а так си заїли, що на бігу стрїлєли. Так пересадиди ми московский окоп і гнали далі.

Москалі страх сипали вогнем. Мині і до нині ще дивно, що я там не впав. Я не вигів нічо коло себе іно так, гейби хмара мене впеленала так, як то чысом у нас в горах трафлєє си. Аж чую, як хтос коло мене дуже загвавтував. Я кинув там оком, а пан читар закрутили си на місци і впали. Я прискочив до них, а вони злебєгїли: „Йой, я страшно ранений!” То я їх підоймив і став плащ стїгати, бо показували, що їх на правій груди вцілили. Як я іно плащ розчіпив, набїгли дві кулці, — не можу знати, чи з ручного кріса, чи з машинового, — й ударили небощика в живїт просто під серце. Небощик навіть не йойкнули; пішла їм кров носом і ротом і понебощїли. Як я то увигів, то-м встав і засалїтирував, — бо то ніби рахувати пан читар від нас відходе, тай оглянув си, що си чинит довкола. А там вже з наших всі були або вбиті, або поранені, іно Кабюк Олекса з Голов ще здоровий пустив си бічи. Я за ним. Так вбїгли ми з 50 кро-

ків; як вже перескакували ми московський окоп, Кабюк впав. Я вздрів ще, що єму кров з вуха сикла. Згинув сарака на місци. Ой, згинуло їх там немало! Впали пан читар, тай Кабюк, тай Шишка, тай щось з 10 снчих ще! З усіх іно я цілий лишив си. Пан Біг віде сокотив не.

Тай так посиротіла наша чита! Я дужи си за небощиком паном Балюком наплакав, бо вони страх які добрі загли мене були. Бувало казали: Ти, Копельчук, ти си не бій, — ми не згинем, а ще си „в цивілі” грешно та годно нажиємо! Тай ого! Нажились ми си! Пан читар упали, мій оден брат упав на Маківці, другий дуже тежко ранений — віде не багато му си на тім світі належит. Іно я ще цілий по світу тєгну си, та доки того буди, Бог світий знає . . .”⁹¹

Походи і бої на Поділлі

На другий день рушив весь фронт у напрямі Стрипи. Після переломання завзятого спротиву ворога на різних місцях відступу та після відбиття деяких навіть сильніших його випадів (напр., на I курінь дня 31 серпня під Буркановом), полк УСС станув дня 2 вересня над Стрипою і звідси рушив за відступаючим ворогом в напрямі ріки Серету. У своїм поході з-над Золотої Липи I курінь перейшов через Голгоче, Котузів, Бурканів, Пантелиху і дійшов до Заздрости і Тютькова. II курінь, що йшов через Підгайці, Маловоди, Семиківці, дійшов до Настасова і Людвиківки. В цьому поході брав також участь відділ кінноти УСС, під командою чот. Р. Камінського, що своєю відважною поставою у бою та в атаці під Брикулею дня 3 вересня проти переважаючих сил російської кінноти, здобув особливе признание і похвалу у вищій команді.

Стрілецький похід з-над Золотої Липи на Серет, через Підгаєччину, Бережанщину, Тернопільщину, Бучаччину і Тербовельщину, через ці національно високосвідомі та добре зорганізовані повіти, стрінув щирі і радісну зустріч та велике одушевлення по всіх селах, куди проходили УСС. Народ тішився, що скінчилась тяжка московська окупація. Щирим серцем приймали селяни своє січове військо. А це одушевлення та радість народу скріпляв факт, що москалі під час свого відвороту в вандальський спосіб грабували і палили наші села та нищили і палили складене після жнив збіжжя на полях. Так кінчалась ганебної пам'яті московська окупація в цій частині Галичини.

В тому часі була широко популярна в Галичині, на Буковині та на еміграції народна пісня, в якій оспівано прогнання москалів з Галичини в 1915 р. Пісня мала понад 30 строф. Подаємо з неї початкові, кінцеві та дві середні строфи:

*„Ой, в неділю ранком, рано, рано-пораненько,
Збиралися сізовики, мов ті соколеньки.*

*Куди ж вони збиралися? Татар воювати?
Ой не татар, з Галичини москву проганяти.*

*Рання зоря зазоріла, вкрасила Карпати,
Як москалів сізовики загали вітати.*

*Не вітали їх привітом, Божими словами,
А гарматами вітали, кулями, шаблями.*

*Не вітали, а карали тих варварів диких,
За зруйновання Вкраїни просторів великих.*

*. . . . .
Усе горде руске військо з наказу старшини
Лабатого Ніколая — втікло з Галичини.*

*Великий князь Ніколушка мав вже ласку з неба:
Зафасував такі ноги, як до втегі треба.*

*. . . . .
Всього того сізовики наші довершили,
І ще дальше дику орду на схід загонили.*

*Бо ті наші сізовики, як станули в бою,
Кінець прийшов в Галичині з рускою ордою.”*

Щоб здержати дальший похід союзних військ, кинулися російські війська 6 серпня до протинаступу на цілому фронті XXV корпусу. Австрійські війська відступили після першого удару. Відступ охороняв також полк УСС. Після тяжких змагань з переважаючою ворожою кіннотою та п'ятиденних ар'єргардних боїв I курінь зайняв становища на мостовому причілку в Соколові, а II курінь зайняв такі становища в Семиківцях. Фронт опинився над Стрипою.

14 вересня розпочали москалі продовження свого великого наступу. Забравши в полон цілий полк мадярів, зайшли далеко на зади, зайняли Соколів та з трьох сторін оточили I курінь. Сотні відбивались завзято. Сотня I. Чмоли попала в полон із своїм заслуженим командантом. Сот. Горук в останній хвилині вирятував курінь із оточення та випровадив його лівим берегом

Стрипи до Соснова. Багато стрільців тоді потонуло у Стрипі, коли зі степу насунула маса російської кінноти. В цьому бою під Соколовом вратив І курінь 170 бойовиків вбитими, раненими і полоненими. Того самого дня відбив ІІ курінь кілька ворожих наступів на мостовий причілок у Семиківцях.

Після цього полк УСС, що вийшов з повищих боїв дуже ослаблений та з великими втратами, перейшов на однотижневий відпочинок до Вівся, де переведена була згадана вище реорганізація УСС в один полк, під командою от. Гриця Коссака.

На цьому місці треба згадати про відхід при кінці вересня на інше становище команданта 55 дивізії, генерала І. Фляйшмана, під командою якого воювали УСС майже від самого початку війни, та який видав відомий денний наказ з нагоди боїв УСС на Маківці. Прощаючись із УСС, він закінчив свою промову словами: „Ви були самоцвітом і славою моєї дивізії”.

Хоч УСС виконували як найкраще свої вояцькі обов'язки, серед тяжких обставин, то їх не покидали ніколи сумнів і недовіра до Австрії та її політики в українській справі. Вони пильно слідкували за цією проблемою. І коли в вересні 1915 р. визначний мадярський політик граф Андраші виступив на сторінках віденської преси з пляном утворення Польщі з додатком цілої Галичини та частин України, відібраних від Росії, тоді старшинський збір УСС на своїх зборах 19 вересня запротестував проти такого замаху на українські інтереси, і в письмі до автора повищого проєкту заявив, що український народ ніколи не погодиться з його польонофільським проєктом. В Стрілецтві назривала силою самих подій свідомість існування і творення другого воєнного фронту — протипольського, що неминуче назривав як історична konieczність.

Після попередніх двох великих московських протинаступів, що спинились на Стрипі, почали москалі 7 жовтня нову офензиву на фронті XXV корпусу. Головний удар спрямували на Семиківці, засипуючи становища над Стрипою вогнем кількадесятьох артилерійських батарей, що тривав три дні без перерви. Москалів відбито. В цих боях брали участь дві сотні ІІ куреня, що боронили мостового причілка. Решта сотень обсадила в критичній хвилині загрожені відтинки фронту. Під час тих боїв згинули від артилерійських стрілен м. ін. хор. С. Яремкевич, б. пластун зі Львова, та дес. В. Білинський, б. пластун з Самбора.

В останньому тижні жовтня полк УСС перейшов знову до Вівся на кількадеennisий відпочинок. Туди до Вівся прибуло ще 10 жовтня з Коша доповнення в силі около 800 людей, із якого ко-

мандант полку, от. Гриць Косак, створив третій курінь. Але команда корпусу на це не погодилась, розв'язала курінь, а ново-прибулих стрільців розділено між інші сотні. Вороги УСС діяли вперто і послідовно.

В усіх повищих боях на Поділлі завважається, що австрійське командування числило на УСС як на випробовану військову частину і вживало їх на фронті в загрозливих ситуаціях. І це знову сталося в найбільшій битві, що її звели УСС над Стрипою, під Семиківцями. Після сильної артилерійської підготовки вдарили москалі 1 листопада знову на Семиківці, перейшли на західній берег Стрипи та широким луком тут укріпились. На zagrożене місце широкого пролomu кинено негайно полк УСС та український 35 Золочівський полк. Москалі напірали без стриму великими масами та поширювали пролом. Ситуація була дуже тяжка, бо на слабкі частини оборонців москалі кидали все нові сили, а московська артилерія весь день безустанно гриміла, засипаючи поле гранатами. В дуже тяжких оборонних і наступальних боях полк УСС стримав розмах москалів та вирішив перемогу оборонців уже першого дня бою. На другий день наспіли німецькі й австрійські підкріплення, які щойно впродовж трьох днів зліквідували остаточно пролом фронту.

Завзяту битву під Семиківцями ілюструють деякі фрагменти з оповідань учасників. Командант І куреня, сот. Горук пише в своїм записнику: „Стрільці рванули у наступ з запалом. Розстрільна під проводом чот. П. Франка⁹² ішла живо вперед, не зважаючи на шалений вогонь артилерії і скорострільів. Вони захопили перші рови... Стрільці, упоєні цією перемогою, кинулись на другі рови, але мусіли завернутись... В зайнятих ровах сиділи ми аж до вечора і видержували шалені наступи ворога, поки не прийшли підкріплення. Небавом рови переповнилися. Коло 11 години вночі пішов знову наступ на ворожі становища, але він не вдався. Наша лінія посунулась лиш до ворожих дротів і там вкопалась... Одна сотня з чот. Франком залишилася в першій лінії і брала участь у дальшому наступі вночі і рано... Того дня в нашій семиковецькій відтинку йшов бій на життя і смерть... Сотні були сильно змасакровані і втратили третину стрільців...”⁹³

А про сотню Мельника так пише літописець: „... сотня Мельника перейшла Студинку, піднялася на укріплений уже ворогом горб і стершись із москалями на багнети, відкинула їх у напрямі південного виходу Семиковець. Стрільці не щадили ворога, але й не пощадили себе в тій кривавій роботі, кидаячись в саму ворожу гуцу. І не диво. Командант сотні скрізь давав сам приклад

очайдушного героїства... По полудні сотня Мельника здобула московські зв'язкові рови, що вели до Стрипи, а далі підсунулась аж до властивого оборонного ядра під Семиківцями. Ввечір піддався їй тут цілий ворожий курінь..."⁹⁴

Велика битва під Семиківцями являється в історії УСС другим після Маківки блискучим бойовим чином УСС. В цій битві згинувло 49 бойовиків, 168 було поранених, а 157 дісталось в полон. В німецькому звідомленні з фронту до команди Південної Армії була така згадка про УСС: „З нами йшли в наступ українські добровольці. Це, мабуть, найкращий відділ із усієї Австро-Угорської армії”.

На цьому бою закінчилась безпосередньо фронтова служба УСС в 1915 році. Полк УСС перейшов спершу в запас дивізії, а в другій половині листопада перенесено його на зимовий постій до села Соснова над Стрипою, де перебував майже пів року, до половини травня 1916 року.

Після першого року трудів і боротьби

Тяжкі і криваві бої УСС, що понад два місяці із невеликими перервами відбувались над Стрипою, закінчили перший рік їхнього існування і боротьби. Треба було дивуватись, що після року трудів і боїв УСС ще непохитно трималися. Це було дивне, що в цьому історичному пожарищі, горстка Українських Січових Стрільців не загинула, а навпаки, виросла в славі як передова бойова частина. Не зважаючи на перешкоди, заховала ясну, незалежну українську політичну думку. Але тайна несподіваного успіху та ідейної перемоги УСС при їх малому гурті лежала в їх ідейно-духових засновках, у внутрішній амбіції, глибокій свідомості свого завдання.

Основну оцінку цілорічної праці й боротьби УСС дала Загальна Українська Рада у своєму письмовому зверненні, яке вона переслала Українському Січовому Стрільцтву в першу річницю його боротьби з Московщиною.

Подасмо повний текст цього письма:⁹⁵

ЗАГАЛЬНА УКРАЇНЬСКА РАДА ДО УКРАЇНЬСКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

В днях 16, 20, 23 і 28 жовтня ц. р. радила повна „Загальна Українська Рада” над політичними правами українського народу. Розглядаючи сучасне політичне положення українського народу, не могла „Загальна Українська Рада” забути на такий важний чинник нашого сучасного життя, наших змагань і нашої боротьби за народні ідеали, як Українські Січові Стрільці. Бо в полках Українських Січових Стріль-

ців тепер міститься серце українського народу, те серце, що вогнем любови горить до поневолених мільйонів, що горить жадобою волі для скованого велетня, що за добро, за свободу, за правду, за світло для свого народу рветься до бою й уже цілий рік стоїть у кривавій боротьбі з його смертельним ворогом.

Стрільці! Ви боретеся за волю України, й тому у ваших рядах не тільки серце народу, але й його політична думка. Політична українська думка, спадщина по Володимирі Великим, королеві Данилові, по великих гетьманах Хмельницьким, Виговським, Дорошенкові, Мазепі! Спадщину, що довго лежала не перейнята, Ви взяли в свої молоді, але тверді руки, бо волю України добуваєте кров'ю і залізом!

І хоча Ваші сили ослабі, щоб власною рукою дати Україні волю, то для будучности народу Ви стали живим документом, на яким український народ опре свої права, окуплені кров'ю своїх найкращих синів. І тому в Ваших рядах джерело сили українського народу, тому Ви угольний камінь, на яким опереться будівля нашого завтра!

Не для нині, а для кращого завтра працюєте й Ви на полях боїв і ми в наших робітнях. Се мусимо все мати на увазі, щоб не допустити до наших душ зневіри. Не нинішніми тяжкими обставинами треба нам міряти успіхи наших зусиль, наші очі мусять бути звернені в будучність! Віра в будучність народу мусить кріпити наші сили, до праці для цієї будучности мусимо єднатися всі! Тільки в нашій внутрішній єдності корінь і основа нашої сили.

Оперті на тій суцільній єдності всіх наших чинних сил, підемо сміло вперед без ляку і зневіри. Вперед до кращого завтра, до волі народу, до воскресіння України!

Рік минув, як вирушили наші славні Січові Стрільці на поле боїв. За чотирнадцять місяців положили безсмертні заслуги, довершили геройських діл, здобули собі й українському народові широку славу.

За Ваші пожертвування, за Ваші труди, за ненастанну Вашу працю складає „Загальна Українська Рада” свою велику подяку, щире признание та подив! Хай живуть хоробрі Українські Січові Стрільці! Хай живе український нарід!

Відень, дня 28 жовтня 1915 року.

Президія „Загальної Української Ради”

Щирі та гарячі слова признание і подяки, які ЗУРада іменем усього українського народу переслала УСС в річницю їхнього виступу, дійшли до них у хвилині, коли вони під Семиківцями у тяжких боях змагались із московським військом. Дуже цінним для УСС було ствердження, що в їх рядах міститься серце українського народу та його політична думка, унасліджена по княжій і козацькій добах нашої історії, — та що вони є джерелом сили українського народу.

Знаменною була відповідь на повищий привіт ЗУРади, яку переслала їй команда полку та обох куренів в імені Українського Січового Стрілецтва. У своїй відповіді виявляє УССстрілецтво одверте затривоження й сумнів в цьому, чи його боротьба та жертви поляглих принесуть користь Україні та приспішать її визво-

лення. У зв'язку з австро-польськими інтригами та постійним недотриманням обіцянок австрійської влади й ігноруванням українських національних інтересів, серед Стрільцтва що раз більше падало довір'я до Австрії та надія на її поміч. Зокрема неприхильне відношення австрійських військових властей до формациї УСС та її політичного характеру — стало остаточною причиною повного недовір'я УСС до австрійської політики супроти українців. В Стрільцтві назривала основна ідейно-політична переміна, в наслідок якої зникали останні рештки його австрійського льоялізму.

Наводимо повний текст відповіді УСС Стрільцтва ЗУРаді:⁹⁶

Українські Січові Стрільці. — Місце постою 11 падолиста 1915.

ДО ЗАГАЛЬНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ РАДИ

на руки Вп. п. Президента д-ра Костя Левицького у Відні

В польових ямах і ровях застало нас письмо ЗУРаді з 28 жовтня 1915 р.

Устами ЗУРаді пригадує нам ціла наша суспільність 14 місяців тяжких надлюдських трудів; морозні люті ночі в Карпатах; прошибаючі холодні вітри в рідних степах; жорстокі наступи; гори трупів, кров і слези, що потоками, ріками ллється без упину.

Ми пішли в цю світову заверюху лише тому, щоб наша Україна в часі цього всевітнього, смертельного спору могла проголосити, що є і хоче бути, хоче мати своє місце під сонцем.

Коли що тривожить нас, то лиш ця думка, чи жертва крові принесе користь Україні, чи ті могили наших товаришів, найкращих синів України, які виростають слідом за нами від далекого Закарпаття аж до подільських степів, причиняться до поправки незавидної долі нашого народу, приспішать зірвання з рук України ганебних кайдан неволі.

І коли найвища теперішня українська організація каже нам, УСС, що жертва стрільцтва для України не є без значення, що заважить на її будучій долі, то цим пересилає нам найкращу розраду, то цим найкраще додає нам сили до дальших трудів, терпінь, тихих, а кривавих жертв.

Ми такі спрагнені того слова розради, що чути його хотіли б ми не лише у свята, а як найчастіше в кожній новій фазі переговорів в національних справах, в кожнім моменті, чи він для України ясний чи прикрий. Тому така радість тут постала, коли розійшлась була чутка, що для постійного інформування УСС про стан української справи буде ЗУРада удержувати при нас свою постійну делегацію.

Тепер підписана начальна старшина УСС сердечно дякує передусім Президії, а рівно також цілій ЗУРаді за привіт і признання та, заявляючи іменем цілого стрільцтва, що душу і тіло віддамо для добра, слави і волі України, просить рівнож ЗУРаду, щоб одностайне, сміло і рішучо добувала життєвих прав для України.

Нехай жие Загальна Українська Рада! Нехай жие Україна!

Гриць Коссак, полковник УСС — Семен Горук, к. отам. I

кур. УСС — Василь Дідушок, кур. отам. II кур. УСС —

Василь Панчак, полковий адьютант

Цей документ незалежної стрілецької думки є дальшим доказом високої політично-громадської зрілості та відповідальності Стрілецтва. Оправдані сумніви щодо доцільності його боротьби та жертв серед тодішніх неясних політичних обставин могли спричинити повну зневіру та упадок духа. Але бойова постава Стрілецтва в бою під Семиківцями вказує на щось інше. УСС бачать ясно перед собою мету своєї боротьби. Ще раз проголошують вони з постою в бойовій лінії, що вони несуть ці тяжкі воєнні труди в повній свідомості тільки тому, щоб доказати, що Україна хоче жити та мати своє місце під сонцем.

Також Союз Визволення України відгукнувся щирими словами в першу річницю боротьби УСС. У своєму органі він писав:

„Дня 10 вересня минає 12 тяжких, повних трудів, кривавих місяців. Скільки подій, скільки бажань, скільки болів і розчарувань пережило Українське Стрілецтво! Прикрі несподіванки все ще часом вертають, одначе цілість устрою перейшла вогненну пробу щасливо та остала панцером і мечем свого народу. Бороніть і здобуйте! Здобуйте силу, повагу, свободу для тих мільйонів, що загибають все ще у чужій неволі, зітріть ржу сумніву і зневіри з їх душі, влийте в них відвагу, завзяття і карність, а тоді злучаться всі в одну велику, самостійну, непоборну громаду”⁹⁷

Духова творчість Українських Січових Стрільців

Цілу зиму 1915-1916 р. перебув полк УСС в опущенім, наполовину знищенім селі Соснові над Стрипою, як запас 129 бригади. Тут стрільці виконували усякі позафронтові праці, очищували і направляли дороги, будували оборонну греблю, відновляли знищені домівки і інше. Праця була спершу тяжка. Тяжча, ніж служба в окопах. Але, незважаючи на це, життя Стрілецтва загалом покращало. Знищені хати і стодоли відновлено, налагодано санітарні умови та унормалізовано прохарчування так, що Соснів став місцем першого, довшого відпочинку УССстрілецтва від початку війни. Полк УСС упорядкувався та відновився організаційно в спокійних умовах. Воюючи часто на окремих відтинках корпусного фронту, сотні і курені побачили себе тепер разом, пізналися краще, скріпили своє самопочуття в об'єднаних лавах стрілецького полку. Відкрилися широкі зв'язки з рідними, знайомими та українським громадянством. Багато гімназійних учнів та студентів університету користало із відпусток, щоб скласти матуральні іспити або частинно продовжити свої студії. Зокрема нав'язали живий зв'язок зі Львовом, що почав відновляти зруйноване москалями національне життя.

Як і в минулому, так і тепер використало Стрілецтво спокійні умови свого постю в Соснові. Воно стало продовжувати, перервану в лісі над Золотою Липою працю над своїм морально-духовим та національно-політичним ростом. Воно з одного боку розуміло своє бойове завдання відродженого українського війська, але при цьому ніколи не забувало, про свою ролю як речника визвольної ідеології та творця нової української духовости.

Поруч зі збройним чином Українських Січових Стрільців, разом з їх воєнними трудами та бойовими подвигами, супроводила їх нерозлучно від самого початку їхня багата та широка духовна творчість, глибока національно-політична визвольна думка та мистецтво у всіх його виявах і формах. Здавалося б, що суворі та тверді воєнні умовини та тяжка стрілецька служба не повинні сприяти нормальному розвитку духового життя та мистецької праці. Та навпаки, війна та визвольний зрив УСС були тою спонукою, яка мусіла до основ потрясти усю духову істоту активних учасників цих великих подій та зродити в них глибокі творчі імпульси, що стали джерелом стрілецької творчости.

Українське Січове Стрілецтво, вже від свого народження, як революційна, політично-військова формація та ідейно-культурна спільнота, було творцем та носієм новаторських ідей та нових духових цінностей, які воно впродовж усього свого існування всебічно розвивало. Молодий революційний дух, що „тіло рвав до бою”, життєрадісні, юнацькі почування, глибока віра в краще майбутнє свого народу та в перемогу ідеї, а передусім той реальний, неповторний стрілецький побут, та щоденна „побутовщина” стрілецького походу від Карпат далеко поза Дніпро, нові, багаті та різноманітні переживання кожного Українського Січового Стрільця, не тільки як бойовика-воєнка, але також як живої людини, молодого юнака, — те все було тим животворним джерелом, із якого розлились живі течії стрілецької духовости.

Щоб вірно зобразити та оцінити стрілецьку духову творчість, не можна міряти її тільки на підставі оголошених та друкованих уже праць чи творів. Бо, на жаль, лише невелика частина стрілецької духової спадщини була опублікована в друкованій формі, або утривалена на папері. Ненормальні воєнні обставини, передчасна смерть багатьох молодих талановитих авторів, тяжкі національно-політичні відносини між двома війнами, втрата багатьох цінних матеріялів під час революції, двох великих воєн та кількакратних еміграцій, не дали можливости зберегти та утривалити те все, що могло б сьогодні творити вірний і повний образ

ідейно-духового та мистецько-творчого життя Українського Січового Стрілецтва.

а) *Національно-політична думка УСС*

В першій мірі була це національно-політична думка стрілецька, нова визвольна ідеологія УСС-ів. Із довоєнної доби мрійництва, непевних сподівань, підготовчої праці та абстрактного теоретизування перейшла вона в стадію реалізації та з моментом перших боїв та перших жертв УСС-ів стала реальним ділом і живим тілом. Тому мусіла вона стати предметом нової оцінки та нового передумання і розроблення. Не зважаючи на те, що УСС мали своє авторитетне політичне представництво в особі Головної Української Ради, Української Боевої Управи, Союзу Визволення України, а пізніше Загальної Української Ради, — то вони були весь час самостійно думаючою і діючою формацією та незалежною ідейною спільнотою, серед якої жила і розвивалась власна визвольна ідеологія та незалежна українська думка. Це був безспірний факт, і його з повною щирістю і одвертістю признала Загальна Українська Рада у своєму зверненні до Українського Січового Стрілецтва в першу річницю його збройного виступу, заявляючи м. ін.: „Стрільці! Ви боретеся за волю України і тому у Ваших рядах не тільки серце народу, але й його політична думка...” І цю незалежну українську політичну думку Стрілецтво чесно зберігало і її розвивало.

Почавши від перших днів передвоєнного існування Стрілецтва і його органу „Відгуків” та від пам’ятних днів великої стрілецької збірки вліті 1914 р. у Львові і Стрию, аж до останнього бою УСС під Махнівкою і розв’язання Стрілецької Ради київських СС-ів в липні 1920 р. — в рядах стрілецьких йшла жива ідейно-політична праця, йшли творчі зусилля за правильні методи та ясну мету наших визвольних змагань. Була це дуже відповідальна праця, яку ведено в найрізноманітніших формах та серед найрізноманітніших обставин. Її вели безперервно, бо боротьба на передовій позиції українського фронту, серед дуже несприятливих та змінних ситуацій вимагала щоденно ясної відповіді на питання: яке наше місце та які наші обов’язки в тій світовій війні?

Шляхом обміну думками, після основних дискусій, прислухаючися все до авторитетного голосу досвідчених та більш політично вироблених одиниць — Стрілецтво збірними творчими зусиллями находило відповідь на повище пекуче питання та розв’язувало його. Стрілецька ідеологія творилася і розвивалася на

зборах і дебатах старшин і стрільців, у численних промовах кращих стрілецьких промовців при різних нагодах: Шевченківських святах, стрілецьких похоронах, відмаршу сотень на фронт, посвячення стрілецьких могил і пам'ятників, стрілецьких зборах-вічах, на яких ухвалювали відповідні резолюції, а також в багатьох викладах, рефератах та лекціях національно-виховного змісту.

Ця стрілецька політична ідеологія проявлялася у формі численних публіцистичних статей, нарисів, спогадів, відозв, інструкцій, листів з бойового фронту і з запілля, воєнних оглядів і т. п., які були поміщені в усій тодішній українській пресі, в першій мірі в дуже добре редагованім органі Союзу Визволення України, — тижневику „Вістник Союзу Визволення України”, а від грудня 1915 р. також у власнім стрілецьким місячнику „Шляхи”, що почав тоді виходити у Львові під редакцією УСС Миколи Голубця.

Усі ці довші і коротші, солідніші й легші статті, писані людьми з різних ідейних середовищ, на різні теми та з різних нагод, — хоч деколи не були виключно ідеологічного чи політичного змісту, то однак усі вони в більшій або меншій мірі були насичені суспільницькими моментами, та мали багато ідеологічних та політичних міркувань.

Для прикладу наводимо уривок із нарису М. Опоки п. з. „Рік тому”, в якому він, згадуючи минулорічне невеселе та понуре Різдво в Карпатах, висловлював свої радісні й погідні настрої і міркування з нагоди стрілецького Різдва над Стрипою. Бачимо тут виразно кращі елементи стрілецької ідеології: бадьорість духа, почуття гордості після виконаного обов'язку, високий патріотичний полет, тверду віру вояка України в свої сили і в свою святу справу та його палке соборницьке наставлення. М. Опока так писав в січні 1916 р.:⁹⁸

„... Серед безнастанних боїв дійшли УСС аж до широких подільських степів, перед ворота поневолених братів. Друге Різдво!.. Тепер їх очі напружені в сторону славетного Дніпра... горда певність у свої сили та святу справу, слава серед чужих і своїх, почуття задоволення по відбутій праці увільнення рідних сторін від ворога. На хвилину спинилися УСС над Стрипою, щоб набрати віддику до далекого лету, до далекої дороги, до Золотоверхого Кисва. Не понурі чорні думки, як минулого року, але ясні, веселі, милі в них думи, високі, найгарніші думи вояка України”.

Ці гарячі слова УСС-стрільця, що з повною свідомістю і відповідальністю знову назвав себе вояком України та усею істотою своєї лицарської душі мріяв на Різдво 1916 р. тільки про золото-

верхий Київ та про Дніпро — це доказ великої моральної сили, невгнутої віри та політичної зрілості їх автора та його товаришів, що думали так само, як він.⁹⁹

Найцінніші були публіцистичні твори авторів, які в даній статті обговорювали в цілості певну конкретну проблему і тому творили викінчену систему думок і тез. До таких статей належали, напр.: д-ра В. Старосольського „Думки про демократію”, та „Національний і соціальний момент в українській історії”, або Т. Меленя: „Український Легіон” і багато інших.

Такі стрілецькі автори з'ясовували ідеологічні та політичні елементи стрілецької духовости: д-р В. Старосольський, Т. Мелень, Д. Вітовський, О. Назарук, І. Балюк, М. Опока, В. Кучабський, М. Угрин-Безгрішний, В. Дзіковський, А. Лотоцький, М. Заклинський, А. Бабюк і інші.

Дослідники історії УСС, на жаль, не звернули належної уваги на потребу основнішого простудіювання суті й характеру стрілецької духової творчости в ідейно-політичній ділянці. В „Історії Легіону УСС” О. Думіна находимо деякі неузасаднені зауваження на цю тему. Думін був того погляду, що Стрілецтво не причинилося до дальшого розроблення української політичної думки й до її теоретичного видосконалення, та не видало ні одного теоретика української визвольної стратегії.¹⁰⁰

Повищі думки Думіна є неузасаднені та суперечать усім основним висновкам його ж „Історії Легіону УСС”, де він на багатьох фактах змальовує дуже докладно — якраз ріст і видосконалення стрілецької політичної думки та її ролі під час війни. Свої максимальні на той час політично-визвольні постуляти — Стрілецтво ясно проголосило ще на початку війни і від них ніколи не відступало. Ці визвольні постуляти були zarazом його політичною теорією. УССстрілецтво було спільнотою дії. Воно серед найнесприятливіших обставин реалізувало щоденно і щоденно видосконалювало свою політичну теорію в конфронтації з дійсністю. Шляхом досвіду воно творило досконалішу теорію української політики. Воно розв'язувало тяжкі політичні проблеми та стверджувало своїм свідомим, добровільним збройним чином правильність своєї самостійницької політичної теорії і в той спосіб її „розробляло і видосконалювало”. Коли гасло Самостійної України стало в 1916 р. реальніше і певніше серед українського народу, ніж в 1914 р., та було глибше засвоєне українською політичною думкою, то це сталося тому, що воно дозріло та видосконалювалось також теоретично в процесі живого здійснювання наших основних національних постулятів, то є в процесі боротьби за ці постуляти. В той спосіб УССстрілецтво

розробляло і удосконалювало українську політичну думку. Воно робило збройним чином найвищу політику і одночасно формулювало її теорію.

УССтрілецтво створило свою визвольну стратегію, відповідно до історичних обставин, серед яких виступило та відповідно до сил, якими диспонувало. І цю стрілецьку визвольну стратегію не творив якийсь теоретик, як цього хотів би О. Думін. Вона була плодом збірної думки та спільних ідейних зусиль стрілецької спільноти, опертих на традиції „Молодої України” та довоєнного січового і стрілецького руху. Її провірявали і закріплювали в процесі боротьби УСС.

Згадані вище завваження Думіна треба розуміти як побажання створення певної широкої теоретично-наукової системи, на основі якої належало б будувати нашу визвольну політику. Та це важко здійснити було УСС, які мусіли тоді воювати. Могло це статись пізніше, і це зробив один з найкращих політичних теоретиків і публіцистів з-поміж УССтрілецтва, д-р Володимир Старосольський. Вже під час своєї служби в стрілецьких рядах він почав основні підготовчі студії, а після заломання наших визвольних змагань, опрацював наукову теорію трьох основних соціологічних груп, чи явищ, на яких спирається національна визвольна політика, та які zarazом є її об'єктом, а саме: нація, держава і демократія. Про кожну із цих проблем д-р Старосольський написав основний науковий твір. Проблему нації проаналізував він оригінальною науковою методою, в творі: „Теорія нації”, виданім у Відні в 1920 р. Теорію держави і політики він перший в українській науці вичерпно опрацював, згідно з найновішими поглядами на істоту держави, у своїм університетськім підручнику п. з. „Держава і політичне право”, виданім у двох томах у Подєбрадах в 1925 р. Основні принципи демократії та її теорію з'ясував блискуче в книжці виданій в німецькій мові в Відні 1916 р. п. з. „Das Majoritaetsprinzip”, яку по нинішній день високо цінять в німецьких наукових колах.

Та д-р Старосольський обробив деякі важні проблеми української визвольної політики ще під час війни. В 1915 р. вийшла у Відні його розвідка п. з. „Національний і соціяльний момент в українській історії”, в якій він вияснив і доказав ролю соціяльного чинника в визвольній боротьбі українського народу. В тім же році появилась у „Віснику Союзу Визволення України” його стаття п. з. „Думки про демократію”, яка не втратила своєї актуальности.

б) *Сатира і гумор*

Поважну політичну і суспільницьку тематику доповнювала знаменито стрілецька сатира, карикатура і гумористика. Ця ділянка стрілецької творчості була дуже багата. Вона була виявом щирої стрілецької душі та вільного і критичного духа січової братії, яка любила правду та не щадила слів гострого осуду й іронії, коли бачила в стрілецькому житті та в поведінці нашого політичного проводу недоліки.

Зокрема надто лъояльна та опортуністична тактика офіційного українського політичного проводу та його нерішучість були головним об'єктом стрілецького гумору і сатири.

Про популярність цієї ділянки стрілецької творчості свідчить факт, що від 1915 до 1917 рр. існували між УСС-ами чотири гумористично-сатиричні газети: „Самохотник” від липня 1915 р. (вийшло разом 35 чисел); „Бомба” — 1916 р. (вийшло два числа); „Самопал” — від 15 травня 1916 р. (три числа); „Усусу” в 1916-1917 рр. (вийшло сім чисел).

В сатиричних і гумористичних творах, стрілецькі автори натякали і на хиби, помилки і недомагання УСС та зображували веселі гумористичні ситуації із фронтового і позафронтового життя. Згадаємо хоч би про комедію-сатиру Юліяна Назарака п. з. „Штурм на полукіпки”, що змальовувала дійсну подію із стрілецького життя, або про талановито написану поему-сатиру п. з. „Пісня соборного Стрілецтва”, що починається словами:

*„Як Європа розпозала той завзятий бій,
Захотіла Україна мати корпус свій...”*

а яку співалося на відому лірницьку мелодію.

Щира самокритика, свідомість власних помилок і хиб, гостра іронія, а деколи й карикатура старших і молодших і старшин та стрільців, зображування стрілецького побуту на фронті і поза фронтом із здоровим гумором та веселою сатирою, — це були позитивні риси стрілецької творчості, які зберегли УССстрілецтво перед можливою власною самореклямою та дешевою пропагандою своїх заслуг.

в) *Стрілецька пісня*

Побіч ідеологічно-політичної творчості, що була плодом більш інтелектуальних сил, створилась серед УССстрілецтва інша сторінка духової творчості, якої джерелом були чуттєво-емоціональні сили його духовості, а саме, поезія і музика. Вони

виступили як одна духово-мистецька сила, що своїм дужим розмахом служила не тільки мистецько-культурним потребам Стрілецтва, але також стала найкращим висловом його ідейного спрямування й політично-визвольної програми. Була це — стрілецька пісня.

Від початків свого існування УССтрілецтво перейняло найкращі історичні традиції українського війська, не тільки в військово-бойовому відношенні, але також щодо його ідейно-культурного побуту. Як колись у козацькому і січовому війську, так і тепер, січова, стрілецька пісня стала невід'ємною частиною душі і побуту УСС. Юнацький, життєрадісний настрій, буйна стрілецька душа, патріотичні почування новітнього українського вояка, — з повною силою виливались із його грудей: спершу як чудова українська пісня із усіх просторів української землі, а пізніше, як власна, уже ним створена стрілецька пісня.

На війну йшли УСС під звуки старих козацьких, та новітніх січових і патріотичних пісень. І з піснею вони ніколи не розлучались. Весь Львів гомонів в серпні 1914 р. бадьорими піснями маршуючих на вправи стрілецьких сотень. З особливою радістю вивчали тоді вперше стрільці незнані ще їм чудові пісні Наддніпрянщини, із яких деякі ставали першими стрілецькими піснями, як, напр., пісня „Ой з-за гори чорна хмара”, яка стала сотенним маршем першої сотні УСС у Львові. На місцях постою багатьох сотень творилися вже у Львові і Стрию сотенні хоріві гуртки з вишколених співаків, що вже давніше співали в студентських і гімназійних хорах. В однім із таких невеличких сотенних хорів сотні Дідушка в Дяківській бурсі у Львові, вивчав пісні та вперше серед УССтрілецтва komponував і гармонізував, Михайло Гайворонський.

Коли УССтрілецтво вирушило зі Львова у далекий похід до волі, то вслід за ним пішла й пісня. Уже в перших днях цього походу вибухла живим полум'ям нова, власна стрілецька пісня. Не твориться вона на замовлення, ані на наказ чи згідно з пляном. І не творять її відомі поети, чи композитори. Не було тоді ще й Пресової Кватири. Постає вона як народна пісня, родиться серед Стрілецтва, а автори її маловідомі. Спершу виступає несміло, з запозиченою мелодією, але власним стрілецьким текстом, зі стрілецькою тематикою. Або до існуючої пісні додаються нові стрілецькі слова.

Вже в Карпатах, в грудні 1914 р., постають перші вповні оригінальні, справжні стрілецькі пісні. Їх творить Михайло Гайворонський, перебуваючи при сотні, на фронті. Деякі з них

постали в Грабівці Скільським під Маківкою. Стрілецьтво з захопленням приймає перші стрілецькі пісні та залюбки їх співає. Серед дуже тяжких обставин карпатської кампанії, взимі 1914/15 року, УСС це була, мабуть, єдина військова частина в цілому корпусі, яка ще мала охоту співати. Командант Маківки кап. Дрозд, та його ад'ютант чот. Ванічек, цілими годинами з найбільшою приємністю перебували в товаристві чоти УССстрільців, що повнили там допоміжну службу впродовж березня і квітня 1915 р., прислухаючись їхнім співам та поділяючи їх веселий настрій. Стрілецька пісня стала духовою поживою і розрадою не тільки їх виконавців, але і усього, навіть чужинецького оточення, що стрічалось з УССстрільцями. Для УССстрільців стала вона найщирішим другом, джерелом одушевлення та віри в перемогу їх ідеї.

З надзвичайним розмахом розвинулася стрілецька пісня в спокійніших обставинах побуту полку УСС в Соснові над Стрипою. Постає багато нових пісень, як напр.: „Ой видно село”, „Іхав стрілець на війноньку” і багато інших. Протягом одного тільки року створило УССстрілецьтво десятки своїх пісень, що своїм змістом обняли все його життя, всі важливі переживання. Жартівливі і любовні стрілецькі пісні, це вияв щирих, правдивих і природних почувань українського юнака, того реального, справжнього, не виідеалізованого молодого стрільця, який поза ідейним, жертвенним життям для батьківщини, жив також своїм власним, буйним життям, повним життєрадісної сердечної веселости, що була джерелом стрілецької сили. Коли стрілець думав і співав про свою „дівчину-рибчину”, то це зовсім не псувало його бойового характеру як вояка. І коли дівчина, плачучи його прощала, як він ішов на війну, то вона не мусіла уявляти собі його тільки в героїчних ситуаціях, серед куль і крові, щоб він був гідний її пошани й любови.

Стрілець любив повеселитися, пожартувати, потанцювати, посміятись із своїх товаришів, а також і старшин, та шукав природної розваги у своїй стрілецькій пісні і довкруги розливав веселість. Народ говорив про УССстрільців: веселе військо! І таким веселим військом вони були й тому любили бадьюру, жваву й веселу свою стрілецьку пісню.

Один із УССстрільців описуючи марш своєї сотні на Поділлі, на фронт, до бою, — м. інш. змалював це так.

„... Хтось пісню почав. І десь вона візьметься! Чи в радості, чи в горю. Стрілецька вдача, як давня козацька!.. Стрілець без пісні, як без води риба. З піснею забулося, що йдемо там, де пісню смерть співає...”¹⁰¹

Батьківщина, честь і слава, — ці найвище цінені вартості кожної людини, становлять основний зміст бойової і національно-політичної тематики стрілецьких пісень. Стрілецька пісня, як культурно-національний чинник, стала в історії українського народу політичним фактором та доказом його вартості та достоїнства. Вона саме, а не інша форма мистецтва, стала джерелом нашої національної гордості і самодовір'я. Вона була програмою дії і боротьби української нації в той неповторний час першого її збройного зриву за волю. Вона була тим щоденно із глибини тисяч юнацьких душ проголошуваним гаслом боротьби за визволення України, за її волю, за незалежну державність, та голосно маніфестувала боротьбу українського народу з Московщиною.

І тому в найкращій і найпопулярнішій стрілецькій пісні „Гей у лузі червона калина . . .”, що була гимном УССтрілецтва, поставлено виразно основну програму і мету стрілецького бойового походу: визволення України із московської неволі. А в другій дуже поширеній по всій Україні пісні „Ой, видно село”, співається про Січових Стрільців, що йдуть до бою воювати за Україну. Так! За ніщо інше, тільки за Україну! В інших піснях проведена та ж сама провідна думка про кривавий бій за волю України та за рідний край, бо сповнилась уже міра нелюдських злочинів наших гнобителів, а зганьблена честь народу кличе на криваву месть. Стрілецька пісня нав'язує свій зміст до величньої традиції боротьби України за волю і тому: могучий дух Мазепи благословить УССтрільців, що йдуть до бою. Найкраща смерть для юнака, це смерть у бою за рідний край і за волю. І тому також в одній з перших стрілецьких пісень говориться, що стрільці умирають з піснею на устах, йдучи до бою за Україну. УССтрільцям не страшна смерть за волю (як співали в одній пісні під час походу на Київ вліті 1919 р.), бо їх серце мліло із радості, коли вони йшли до бою за золотoverхий Київ. Подібний бойовий, патріотичний і соборницький зміст, ми бачимо в багатьох інших стрілецьких піснях.

Цей патріотичний зміст стрілецьких пісень був найвірнішим висловом тих глибоких національно-державницьких почувань, якими жило все Стрілецтво, коли творився тип новітнього українського вояка. Оце вперше від втрати нашої козацької державності та після довгої неволі український народ почув нову бойову пісню свого вояка.

Національна тематика стрілецьких пісень була вповні ви-держана щодо змісту, неперебільшена, зовсім природна та навіть досить скромна в доборі патріотичних слів і фраз. Автори скла-

дали їх широко, не намагаючись переладувати їх надто високою патріотичною фразеологією.

Немов завершенням бойового і визвольного змісту стрілецьких пісень являється той старий символ відвічних людських змагань, що ще в княжій добі нашої історії, у „Слові о полку Ігоревім” та пізніше в козацьких піснях і думках, був найвищою цінністю українського лицарства, що кликав його на героїчні подвиги в боротьбі за щастя рідного краю. Це була лицарська слава, та невмируща слава, що навіть після найтяжчої поразки або після смерти героя-лицаря не вмирала, а жила в народі у вічні-віки. Це була козацька слава, про яку після зруйнування царицею Катериною Запорозької Січі, із гордістю співали січовики-запорожці, що хоч пропало славне Запоріжжя, то однак не пропала слава.

Українське Січове Стрілецтво, що було перемником слави старих січових лицарів, піднявши боротьбу проти тієї ж Москви, що зруйнувала останній бастион української волі, в своїх піснях дало багатий вираз стрілецькій славі.

Вже та сотня, що перша вимаршувала до бою проти Москви, співала в своїй пісні-марші: „Гей з-за гори чорна хмара встала, по всім світу йде стрілецька слава!” Після бою на Маківці, коли почуття стрілецької слави виступило з повною силою, а УС-Стрільці сходили з Карпат за ворогом, грімко лунала, так забута тепер пісня: „Батьківська славо, веди ж ти нас, у бій кривавий підем всі враз!” А в інших стрілецьких піснях співається: „Йде Січове Військо, пісня степом лине, як побором воріженьків, слава не загине...” А далі: „А хто піде з нами, буде славу мати...” Або: „На віттях вітер грає про стрілецьку славу...” В пісні: „Ой там при долині” співається: „І кров по долині накрис мурава, но слава не згине, січова слава!” В своїй пісні про червону калину співали УССтрільці: „А ми тую стрілецьку славу збережемо!” В одній з кращих стрілецьких пісень Р. Купчинського, що її залюбки співала під польською займанщиною українська молодь: „Ой та зажурились Стрільці Січовії”, — ми чуємо рішуче, сильне запевнення, що: „Ще живе стрілецька слава” і тому до нас „вернуться ще тії Стрільці Січовії!”

І коли Українському Січовому Стрілецтву не судилося доконати своєї мети, бо Україна далі в тяжкій неволі, то збереження стрілецької слави, що живе в серцях і пам'яті українського народу, є певною запорукою визволення українського народу.

Стрілецькі пісні — це цінний вклад в українську культуру, це велике збагачення української духовости. Ми почувались ду-

же вбогі до війни, коли ми їх не мали. Вартість їх тим більша, що вони стали піснями народними, вони вросли своїми мелодіями і змістом глибоко в народну душу. Народ їх полюбив та щиро оцінив. І це є найкраща їх оцінка. Після втрати нашої державности, стрілецька пісня була щоденним сильним і глибоким відгомном нашої визвольної традиції, і тому стала вона важливим національно-виховним чинником нашого післявоєнного молодого покоління. В тяжкій добі неволі вона піддержувала незломну моральну силу народу та його віру в краще майбутнє.

Щирі симпатії та велику пошану здобула собі стрілецька пісня серед нашого народу на Наддніпрянщині. Були це незабутні хвилини для УССтрільців, коли вони на весну 1918 р. з піснею на устах проходили крізь села Поділля і Херсонщини, а їхній бадьорий спів викликав загальну радість й одушевлення серед тамошнього селянства. Спершу дивилось воно з недовір'ям на УССтрільців, бо вважало їх за австрійців. Але коли люди почули стрілецьку, українську пісню, вибухали радісними окликами одушевлення: „Йй Богу — наші хлопці!” Рідні душі відразу пізнались. Так пісня стрілецька своїм звуком і своїм рідним словом, в одну мить зв'язувала, розділених поневолі синів одного народу, в одну родину.

Пам'ятаємо, як одної гарячої неділі, в червні 1918 р. перемаршувало вулицями Єлисавету шість або сім сотень вишколу УСС, на переді зі старшиною на конях, зі стрілецьким прапором, оркестрою та спеціально створеним для цього маршу великим хором. Широким гомонім розливалась тоді по вулицях цього міста стрілецька пісня. Так пізнало населення Єлисавету УССтрільців, як своїх земляків, сердечно з ними зжилося та щиро за ними жалувало, коли вони виїздили на Буковину.

Софія Тобілевич, яка впродовж кількох місяців дуже часто стрічала УСС-ів, говорила про них, як про веселу, жваву, співочу стрілецьку громаду. Вона змальовує прекрасну картину стрілецького походу крізь села Херсонщини в літі 1918 р., а зокрема зображує враження, яке викликала тоді серед народу стрілецька пісня. Вона так, м. інш., пише про це в своїй книжці „Рідні гості”:

„... Хто вони?.. Обличчя несуворі... в очах привітні, хто це? Які то стрічки жовто блакитні мають? Що це за пісня розлягається дужим, могутнім хором?.. Слова не чужі... слухайте...

Гей видно село, широке село, під горою...

Та це ж наша пісня... наше військо... наші прапори українські...”

„Загула вулиця де проходило стрілецьке військо... Ожили степи від забутих згуків стародавньої пісні, зашуміли прапори й воскресла, ожила слава козача...”

А коли в серпні 1919 р. входили до Києва об'єднані українські армії, то, перебуваюча тоді в Києві, Тамара Петрова, так відтворює свої глибокі враження, які на неї зробила тоді та ж сама бадьора і з широким розмахом співана стрілецька пісня „Ой видно село”. Вона пише у своїм гарнім спогаді м. інш. так:

„... Уже темніє, коли по вулиці, чітко відбиваючи крок, наближається струнка лава сірих одностроїв. Щось нове, але разом з тим таке знайоме. На хідниках юрба застигла в напруженому чеканню і в тій дивній тишині, прорізуючи темряву літної ночі, раптово лунає пісня: „Ой, видно село, широке село під горою...” Юрба ніби зідхнула, рухнулась і серед вигуків „слава”, криків, виринають вже лиш окремі слова... „ми йдем за Україну воювати” — команда. Спинились. І в мент юрба з хідників і сірі однострої злились в одно. Знову команда, знову рухається сіра маса і вже здалека долітас... „хто охоту має, най йде з нами”.¹⁰²

Та найсердечнішим і незабутнім звуком пронеслась стрілецька пісня на Наддніпрянщині, вліті 1918 р. в тяжкий час окупаційного режиму, коли на українські села набігали „карательні атради” та озброєні відділи німецьких і мадярських вояків, щоб грабувати селянське майно, „успокоювати” збунтованих селян та відбирати в них зброю, якою вони боронили свою працю й своє добро.

Тоді УССтрільці діставали наказ від чужої займанницької влади робити те саме. І вони йшли на наші села, де перестрашений народ поховався по схованках, хати стояли порожні, бо люди боялися кари і грабунку... І тоді в багатьох селах Запоріжжя і Херсонщини ставалось дивне чудо. Прибулі в село молоді вояки не йшли по хатах грабувати і карати людей, а збирались гуртом на майдані серед села й повними юнацькими голосами завели якусь нову гарну пісню, якої тут ще не співали. Але її слова зрозуміли люди, що поховалися, а мелодія була близька їх серцю, рідна, українська. Це була стрілецька пісня.

Зачудовані селяни виходили і з якимсь переляком дивились на себе, не хотіли вірити тому, що чули і бачили, підходили все ближче до вояків, які зтягнули нову пісню:

*„Маширують Стрільці Сіговій у кривавий тан,
Визволяти братів українців з московських кайдан.
А ми наших братів українців визволимо,
А ми нашу славу Україну, гей, гей, розвеселимо!”*

А за хвилину вже майже ціле село було на майдані, навіть ті найполохливіші стали сміливі, їх перелякані обличчя покривались радісною усмішкою, а очі і зворушені уста немов би горіли: це ж наші хлопці, наше українське військо. А коли дівчата почули іншу пісню: „Ой, видно село...” де співається:

*„А там на Вкраїні, там степи широкі,
Дівгата хороші, горноокі!”*

— то вже радості не було кінця. Стрілецьких „окупантів” та „збунтованих” селян збратала якась чарівна сила. Це була сила рідної, української, стрілецької пісні. Мов рідні брати, що вперше себе пізнали, серед щирої розмови та веселої забави і танців при музиці провели УССтрільці свій постій у „збунтованому” селі. А коли знову зі стрілецькою піснею виходили вони з села, то супроводив їх правдивий смуток і жаль.

І був це, зовсім певно, щирий вислів почувань українського селянства Херсонщини, Поділля і Запоріжжя, коли Софія Тобілевич у своєму зверненні до Українських Січових Стрільців так сказала: „Знайте, що стрілецька ваша пісня не забулась й досі лунає в душах наших...”¹⁰³

І цю стрілецьку пісню наш народ на Наддніпрянщині, прийняв, як свою рідну і дорогу. Крайці київські композитори, як Микола Леонтович, Кирило Стеценко, Лев Ревуцький і інші — надзвичайно зацікавилися стрілецькими піснями, записували їх слова і мелодії та багато з них обробили для хорového співу, приймаючи їх не раз за народні пісні. Леонтович і Стеценко стрічались восени 1919 р. в Кам'янці Подільському з композитором і капельником УСС Михайлом Гайворонським, якому вони „висловили своє здивування і радість, що західня область України створила нову військову пісню, не чужу, а свою рідну”. Тоді вони всі вирішили написати співаник для української армії.¹⁰⁴

Скомпонована М. Гайворонським в 1916 р. пісня „Їхав стрілець на війноньку” була, як писав брат композитора Лева Рувуцького, Дмитро „надзвичайно розповсюджена під час війни і в нас на Україні. Леонтович записав її вже в 1917 р. в Тульчині на Поділлі, а Лев Ревуцький записав її на початку 1927 р. в селі Іржавець, Прилуцької округи на Полтавщині. Оба вони обробили цю пісню на хор і видали з іншими своїми творами. Використали її також військові оркестри та кіностудії в Україні.”¹⁰⁵

Інша стрілецька пісня, Левка Лепкого, „Гей, видно село”, була настільки популярна в центральній Україні, що в 1920-их роках большевики допустили її до свого репертуару і вона спі-

валася навіть шкільними хорами, тільки із трохи зміненим текстом (замість „стрільці січовії” — „стрільці червонії”).¹⁰⁶ Співав її часто перед другою світовою війною в київському радіо — артист-співак Донець.

Також багато інших стрілецьких пісень були аранжовані й оброблені на хор згаданими композиторами та поширені друком. Зокрема популярними стали обробки на хор стрілецьких пісень М. Леонтовича: першої стрілецької пісні „Гей, ви стрільці січовії” та відомої пісні Р. Купчинського „Зажурились галичанки”. Олександр Кошиць аранжував на хор пісні: „Гей, у лузі червона калина” і „Видиш, брате мій”.

Так отже стрілецька пісня стала культурно-національним надбанням цілої соборної України.

Хоч стрілецькі пісні, чи тексти й мелодії, складало багато різних людей, то основний їх поетичний і музичний репертуар створили три стрілецькі співці: Михайло Гайворонський, Роман Купчинський і Лев Лепкий. Всі вони творили в тій самій духовій атмосфері, коли вносили в стрілецьку пісню виразний ідейний та патріотично-бойовий зміст й особливі музичні цінності.

Крім них треба згадати ще: А. Баландюка, Б. Крижанівського і Г. Труха.

г) *Інші форми духово-мистецької праці і творчості УСС*

Поза представленими вище двома основними галузями стрілецької духової творчості: ідеологічною думкою і піснею, бачимо в духовому життю УССстрілецтва також значне зацікавлення всіми майже формами духової і мистецької культури. Поезія, проза, а навіть спроби драматичного письменства, мали серед Стрілецтва багатьох представників. До стрілецьких поетів, здебільша ліриків, належали: Р. Купчинський, Л. Лепкий, М. Голубець, Ю. Назарак, Ю. Шкрумеляк, В. Бобинський, А. Лотоцький, Л. Луців, М. Угрин-Безгрішний і ще дехто. Велику увагу присвятили вони особливо патріотичній ліриці.

Малярське мистецтво здобуло серед УССстрілецтва великі осяги. Репрезентоване такими визначними мистцями-малярами, як О. Курилас, Ю. Буцманюк, І. Іванець, Р. Сорохтей, Л. Гец, Ю. Назарак, І. Кучмак та різьбар М. Гаврилко, воно створило багато цінних малюнків, портретів, карикатур, навіть більших картин, які в більшості збереглись, як цінні пам'ятки доби.

Також такі галузі мистецтва, як фотографіка, скульптура, музика (стрілецька оркестра) і театр (велика пропагандивна праця на Наддніпрянщині в 1918 р.) розвивались дуже добре.

Весь час ведено працю над створенням і удосконаленням української військової термінології. Життя на фронті і в заплілі заставляло Команду УСС розв'язувати майже щоденно тяжкі термінологічні проблеми. Вироблена здебільша УССтрілецтвом військова термінологія, стала важливим здобутком при організації майбутньої української армії.

Для плянового ведення та доцільного керування широким та різноманітним духовим та культурним життям і творчістю УССтрілецтва створено в 1915 р. окремих осередок в полі і в Коші, т. зв. Пресову Кватиру. Обсяг і зміст праці Пресової Кватири був багато більший, ніж вказує її назва, бо пресова справа становила тільки незначну частину її діяльності.

Вона в першій мірі започаткувала та пляново розвинула писання стрілецького літопису. Деякі опубліковані літописні матеріали є сьогодні важливим історичним джерелом. Як літописці відомі Василь Дзіковський і Лесь Новіна-Розлуцький. Також стрілецька фотографіка, яка дала дуже цінний і багатий документарно-історичний матеріал — це також заслуга передусім Пресової Кватири. В колі її членів і співробітників на фронті і в Вишколі створено в 1915-1917 рр. переважну частину стрілецьких пісень. Пресовою Кватирою в полі керував чот. Іван Іванець, а в Коші пхор. Микола Угрин-Безгрішний. Пресова Кватира в Коші була також осередком культурно-освітнього життя в Коші. Вона ініціювала всю освітню роботу, виклади, дискусії, провадила курси для неграмотних стрільців, стрілецький хор, що виступав з концертами в різних містах Галичини, гімназійні курси, які покінчило загалом 140 стрільців, та добре поставлену бібліотеку.

Деякі з тих освітніх праць виконувано, в дещо гірших умовах, також у полі. М. ін. дуже оригінально представлялась бібліотечна справа серед фронтових частин. Багато стрільців носило в своїх наплечниках, крім частин одяжі, білля і харчів, також духову поживу — книжки до читання. У хвилях відпочинку, постою в запасі, чи під час спокою в окопах, можна було бачити багатьох стрільців зайнятих читанням книжок, які шляхом обміну кружляли між ними, а також між товаришами із різних сотень. Досить часто бачилось стрільця на менше відповідальній стійці з книжкою в руках. Книжки діставались на фронт на виразне замовлення стрільців, або стрільці привозили їх з відпустки. Присилали їх з УБУправи, Союзу Визволення України та інших установ. Можемо отже говорити про існування між УССтрілецтвом в полі поважної, нересстрованої і некаталогізова-

ної рухомої бібліотеки, що обіймала багато соток книжок та мала численних і солідних читачів. Книжки, що їх читали Стрільці, були різного змісту та в різних мовах, відповідно до освіти читача. Були філософічні твори Канта і „Лис Микита” Франка, Святе Письмо видання Пулюя і Гекеля „Загадки світу”, твори Шіллера, Словацького, Шевченка і всяка воєнна література. Усе те відноситься також до читання часописів і журналів. Особливо в часі понад восьмимісячного ніби спокою на фронті над Стрипою (в Соснові і на Веселій) належить відмітити ті цікаві методи культурно-освітньої праці між УССтрілецтвом, до яких, крім читання книжок і часописів, належало також ведення курсів для неписьменних стрільців, хори по деяких сотнях та часті сходи́ни із дискусіями на політичні і загально-освітні теми.

д) Оформлення національного характеру УССтрілецтва

До повищого комплексу духової творчості і культурної праці належить також дуже важлива проблема зовнішнього оформлення національного характеру Українського Січового Стрілецтва. Коли воно виступило до збройного зриву, як самостійна українська національна військова формація, як новітнє українське військо, то разом з тим мусіла стати актуальною справа зовнішніх приznak Українських Січових Стрільців, які відрізняли б їх від інших військових стягів, а рівночасно вказували б на їх самостійний український характер. Це була проблема засадничого значення, яка попри інші моменти мала стверджувати, що УССтрільці є національною військовою формацією українського народу. Тому їх гарячим бажанням було ще від самого початку війни виступити до боротьби з Московщиною в однострою українського війська.

На жаль, не легко прийшлося здійснити ці бажання. Австрійська військова влада не йшла їм на руку. Свою національну окремішність УСС означали аж до осені 1916 р. жовто-синьою трояндою з лівого боку шапки. Від весни 1915 р. носили старшини УСС при шаблях золоті, а підстаршини при багнетах, жовті привіски, перетикані синіми нитками. На привісках був нашитий з одного боку, національний герб — лев, а з другого букви УСС. Також старшинські і підстаршинські зірки нашивали від 1916 р. не на австрійський спосіб, а — рядом. В другій половині 1916 р. заведено найосновнішу зміну в зовнішньому вигляді УССтрілецтва, а саме, шапку-мазепинку, зовсім подібну по формі до шапки передвоєнних Січових Стрільців, на якій був уміщений спереду щитик з національним гербом. Таку

шапку загальноно носила українська молодь після війни, як традиційний символ українських визвольних змагань. В тому ж часі замість синіх вилог на комірі введено синьо-жовтий поперечний пасок. Вкінці, на весну 1917 р. за проєктом Пресової Кватири в полі, змінено також стрілецький однострій, надаючи йому оригінальний вигляд.

В 1917 р. придбало УССтрілецтво прекрасний символ своєї самостійницької ідеї та бойової готовости — власний прапор. Виконаний заходами українського жіноцтва у Львові дуже солідно з синього шовку, зображував по одному боці Архистратига Михайла (герб Києва) з мечем, готовим до удару, в одній руці, і зі щитом, на якому лев (герб Галицької України), — у другій. Довкруги розміщено листя і грозна червоної калини. Так зображено на прапорі УССтрільців їх основну ідею соборности України. (Новітній герб соборної української держави, тризуб Володимира, встановила Українська Центральна Рада щойно два роки пізніше). По другому боці стрілецького прапору, вигалтовано золотом на малиновому колі, в дубовому вінці — символи стрілецької слави — букви У. С. С. Дня 28 жовтня 1917 р. посвятив його в осідку Вишколу УСС, Розвадові, митрополит Андрій Шептицький.

Так отже з весною 1917 р. оформивсь остаточно зовнішній самобутній вигляд УССтрілецтва. Воно робило все те ступнево й самочинно, без попереднього дозволу австрійської військової влади, яка уже пост фактум затверджувала формально деякі заведені зміни. В той спосіб УССтрілецтво скидало з себе всі зовнішні признаки займанницького війська, після того, коли воно у своїх серцях та у своїй душі вже давно пірвало усякі зв'язки з австрійщиною.

Крім зовнішньої форми, рішальною признакою національного характеру Легіону УСС було вживання тільки української мови, як урядової і службової. Усе наказництво та назовництво велось тільки українською мовою. Причинилось це до значного розвитку української військової термінології. Українська мова наказів була гордістю УССтрільців. Підстаршини німецької армії, що були інструкторами в Вишколі УСС в Розвадові, мусіли навчитись української мови наказів, щоб вести підстаршинський курс або давати муштрові накази. Сталось це після пасивної резистенції стрільців, які не схотіли виконувати наказів у німецькій мові, хоч їх добре розуміли. Був це один з доказів національної характерности і гордості та моральної сили УССтрілецтва. Також під час вправ вишколюваних відділів УСС у Вишколі, службові голошення командантів відділів, прибулим

на інспекцію штабовим австрійським або німецьким старшинам, відбувались тільки в українській мові. Перекладачем був звичайно командант Вишколу або його заступник. Зокрема вважалось недопустимим говорити по німецьки з старшиною австрійської армії, українцем, коли він, як це не раз траплялось, звертався в певних службових справах до УССтрільця в німецькій мові. Зокрема сот. Д. Вітовський не любив цієї безхарактерности щодо рідної мови. У одному спогаді, м. інш., говориться, що коли з початком 1918 р. мав прийти на місце пполк. М. Тарнавського, новий командант Легіону УСС, сот. Микитка, старшина австрійської армії, тоді Д. Вітовський попередив старшин УСС перед прибуттям нового команданта словами: „Панове товариші, ані слова по німецьки!”¹⁰⁷ УССтрільцтво щиро і з достоїнством піклувалось дорученою йому під час великої війни національною цінністю: рідною мовою.

е) *Праця УСС між народом*

Суспільно-політична, ідейно-громадська та культурно-освітня активність УССтрільців не обмежувалась тільки до праці в Легіоні УСС. Вони вважали себе не лиш українськими вояками, але також почували себе українськими громадянами. Уже до війни працювали вони серед народних мас, навчаючи, виховуючи та організуючи їх. Мали добрий досвід у народній праці.

Тепер, під час тяжких обставин воєнного часу, УССтрільці продовжали свою суспільну працю, коли для того заіснувала можливість. Найкращу змогу для цього мали позафронтові частини Легіону УСС, що перебували в Коші і Вишколі. Фронтові сотні і курені, що цілими місяцями і роками перебували в окопах, у боях, або в запасі в безлюдних і знищених селах, щойно ранньою весною 1918 р., коли перейшли на Україну, включилися до цієї суспільно-громадської праці.

Ми згадували вже дещо про першу зустріч УССтрільців в 1914 р. з народом на Закарпатті та про їх національно-освітню працю, яку вони з великим успіхом там розпочали. Треба тільки додати, що та перша українізація Закарпаття поширилась далеко поза місця постою УСС та на очах привертала українське національне обличчя нашого змадярщеного народу. Занепокоєна мадярська поліція виготовила восени 1915 р. обширний донос до міністерства внутрішніх справ в Будапешті про протидержавну пропаганду УССтрільців між закарпатським населенням. Тим доносом заінтересувався особисто мадярський

прем'єр Тісса та видав в тій справі суворі адміністраційні накази в цілі спинення української пропаганди на Закарпатті.

Про конкретні успіхи тої піонерської, національно-виховної праці УССтрільців на Закарпатті — не раз були згадки в українській пресі. Для прикладу наведемо дві пресові нотатки на цю тему:

У „Вістнику Союзу Визволення України” з 26 грудня 1915 року в статті: „З угорської України” м. інш. читаємо:

„Де УССтрільці стояли довше, нав'язувалися ближчі зносини з місцевою молоддю, заводилися сходи та співи. Молодь радо перебирала українські народні і патріотичні пісні, й мені траплялося декілька разів почути від угорсько-українських парубків і дівчат: „Ще не вмерла Україна”, „Гей там на горі Січ іде” і т. д. В Чинадієві місцева молодь присвоїла собі цілий січовий репертуар, і коли ми пробували там в якийсь час по Січових Стрільцях, то думали, що живемо в якімсь свідомім галицькім чи буковинськім селі”.

Часопис „Сеньйорська Ватра” — орган Об'єднаних Пластових Сеньйорів, в статті: „Початки пластового руху на Карпатській Україні”, передрукованій в „Свободі” в квітні 1954 р., так писав про це:

„Безперечно важливий крок у пробудженні Карпатської України належить Українським Січовим Стрільцям. Понад дві тисячі свідомого вояцтва УСС складалися у великій більшості з молоді із середньою і високою освітою. Вони в 1914 р. опинилися в селах Карпатської України, де були розміщені по селянських хатах. Через безпосередній зв'язок з населенням, зжилися з ним, відвідували недільні Богослуження, організували добрі хори і вели щиросердечні розмови.

Все це робило велику національну пропаганду, і не одному, вже змадлярщеному українцеві, відкрилося правдиве українське серце. Пам'ять про УСС залишилася тривка і добра. Коли в 1925 році в Лугах, коло Сваляви був пластовий табір і одного дня запрошено на ватру довколишнє населення, від селян чули ми про УСС, як гарних хлопців, що йшли битися за Україну.”

Так отже, та національно-виховна праця УССтрільців, їх боротьба з московським наїздником і численні стрілецькі могили, що остали на Закарпатській Україні, остануть цінним вкладом стрілецької ідеї та традиції УСС в історії Срібної Землі.

Під час свого понад трилітнього побуту в Галичині, від лютого 1915 р. до весни 1918 р., УССтрільці продовжували свою суспільно-громадську працю. В першій мірі цю працю вів Кіш УСС. В Коші перебувало стало кількадесят кваліфікованих гро-

мадських діячів, старших студентів університету, народних і середньошкільних учителів, правників, людей вільних професій і т. д., які працювали в різних галузях культурно-освітньої праці в селах і містечках, де було місце постою Коша, як також в сусідніх місцевостях. Відновлювано читальні „Просвіти”, улаштовувано свята Шевченківські та інші національні маніфестації. Знаменитий стрілецький хор і оркестра під орудою пхор. Л. Гринішака і капельника М. Гайворонського успішно виступали з концертами в багатьох містах Галичини: у Львові, Станиславові, Стрії, Дрогобичі, Калуші, Болехові і інших містах. На концертах тих бувало також багато чужинців.

Зокрема важне місце займає в суспільній праці УССтрільців допомога селянам у їх сільсько-господарській праці, головню під час жнив. Ця допомога була дуже видатна в воєнним часі, коли не було рук до праці в наших селах.

Співчуваючи з селянством із-за його тяжкого матеріального положення під час війни та великих тягарів, що воно мусіло виконувати для війська, УССтрільці помагали селянам боронитись перед непосильними реквізіціями збіжжя, худоби і іншого добра. Бувало часто і так, що УСС силою забороняли чужонаціональним воякам виконувати такі реквізіції, а навіть наганяли їх з села. Таке трапилось в Пісочній¹⁰⁸ і Рудниках, Жидачівського повіту і в Шишківцях,¹⁰⁹ борщівського повіту.

Найповажнішу, найкраще зорганізовану та найбільш інтенсивну національно-культурну і громадсько-політичну роботу перевели УССтрільці на Волині в роках 1916-1918, після зайняття її німецько-австрійськими військами на весну 1915 р. В наслідок заходів Загальної Української Ради, дозволено Легіонові УСС в січні 1916 р. на набір добровольців із Волині. Крім цього дозволено там закладати українські приватні школи та вести культурно-освітню працю. В цілі переведення акції набору добровольців створено на Волині три Комісаріяти УСС в Володимирі Волинським, Ковлі і Луцьку. На чолі тих Комісаріятів стали чот. М. Сасвич, сот. Д. Вітовський і чот. М. Гаврилко.¹¹⁰ Культурно-освітньою справою на Волині зацікавився також Союз Визволення України, який для цієї цілі створив „Бюро Культурної помочі для українського населення окупованих земель”.

Акція набору добровольців натрапила на Волині на великі труднощі. Тамошнє населення було національно неосвідомлене та не довіряло Австрії через її нелюдяний окупаційний режим. Крім цього згадані три старшини не мали ніяких майже помічників для переведення цього тяжкого завдання. Не зважаючи

на це, УССтрільці вирішили використати свій побут на Волині для зорганізування і переведення тут плянної культурно-освітньої і національно-освідомної праці. Це була велика ідея почати на території України, в найбільш занедбаній під оглядом національної свідомости області, піонерську місію національного освідомлення та розбудови громадського життя. Невдала акція набору добровольців відійшла на другий плян та вкінці її припинено, а на її місце приступлено до організації українського шкільництва на Волині.

З Коша УСС почали прибувати на Волинь до диспозиції трьох комісаріятів досвідчені громадські працівники, які пішли з новим, українським словом на волинські села, проповідували тут вперше живу українську визвольну ідею, будили народ, освідомляли його, ширили українське друковане слово, часописи, книжки, закладали товариства, хори, бібліотеки, а вкінці приступили до того найважливішого діла, до виховання нового, національно свідомого покоління, через закладання і ведення широкої сітки українських шкіл.

Першу українську школу на Волині засновано в Володимирі Волинським на весні 1916 р. Протягом одного року існувало понад 50 шкіл, а в 1918 р. 150 шкіл. В процесі творення нових шкіл, включилися в учительську працю кільканадцять місцевих учителів.

Умови праці Комісаріятів УСС були дуже важкі, бо майже вся місцева адміністрація була в польських руках, вороже відносилась до акції організації українського шкільництва та перешкоджала її розвиткові. Також знищення багатьох сіл, нужда селян, брак учителів і шкільних будинків утруднювали працю. Кошти удержання майже усіх шкіл взяло на себе українське громадянство. Грошова збірка на ту ціль в Коші УСС давала місячно около 1200 корон. УССтрільці, що вчили в волинських школах, не одержували платні й жили тільки з невеликих вояцьких платень.

На Волині були УССтрільці також заступниками інтересів українського селянства, боронячи його перед надужиттями і сваволею мадярського вояцтва та австрійської жандармерії.

Душею і головним організатором цілої культурно-освітньої акції УСС на Волині був. чот. М. Саєвич. УССтрільці започаткували національне освідомлення волинського села. Праця УСС на Волині залишила по собі глибокий слід в історії національно-політичного відродження тої частини України.

Про національно-громадську працю УССтрільців на Наддніпрянщині буде мова пізніше.

Ідейно-політичний зв'язок між УСС і СВУ

Життя УСС-ів та їхня боротьба проти Московщини були все предметом особливої уваги та симпатії політичних емігрантів з Наддніпрянщини, що працювали тоді дуже активно і з великим успіхом для української справи — в Союзі Визволення України. Також в часі побуту УСС в Соснові над Стрипою, СВУ мав з ними близький зв'язок та в своїм органі пресовим присвятив їм в тім часі низку основних статей, у яких знову з великим захопленням висловлено глибокі сподівання та надії, покладені на УСС. Тоді вперше названо їх виразно українською армією, що у тій великій війні бореться за українську державну незалежність.

В статті п. з. „У другий Святий Вечір” написано:¹¹¹

„Ми всі без огляду на кордони, на партії вдивилися в одно світло, що являється зорею нашої кращої будучности, наших сподівань, нашої мети, котрої так потребуємо, як риба води — в Українських Січових Стрільців.

Символом чого являються вони, знаємо, ще більше відчуваємо. А зрозуміння й відчуття тої мети, задля якої вони сміливо глядять смерти в очі вказує нам кожному роботу для тої самої цілі... Як Українські Січові Стрільці значать сліди свого існування та своєї історії вчинками безприкладної геройськості й посвяти, так таким учинкам мусить відповідати пожертвування українській справі цілої з'єдиненої української родини. Як наша славна, хоч невелика українська армія великими ділами зазначила присутність у великій війні...

Ми сьогодні сягаємо по нашу державну незалежність... Святом віри й надії є свято Христового Різдва. Сю віру й надію вливають у нас наші борці за українську державну незалежність — Українські Січові Стрільці”.

Такі ж гарячі і повні віри думки висловлено з нагоди Шевченківської річниці в тім же часописі, називаючи чин Українських Січових Стрільців найкращим висловом соборної України — революційних ідей Шевченка.¹¹²

„І не буде добра на Україні доти, доки Дніпро не понесе з України ворожої крові, ворожою злою кров'ю не окропимо волі України, доки не матимемо спромоги в новій, вільній, соборній, незалежній Україні пом'янути незлим тихим словом того, що проголосив протимосковську політичну думку.

І в тім може найбільша заслуга Шевченка, що він запалив нас до боротьби за конечну потребу незалежної України, найкращий вислів чого дала соборна Україна в сотворенню Українських Січових Стрільців”.

УССстрілецтво вірило в щирість і правдивість тих слів. Воно все вважало себе військом соборної України, бо так його довгі літа виховував Шевченко і Франко, якого пісню „Розвивайся

ти високий дубе” воно змалку залюбки співало та глибоко в серце своє прийняло її останню строфу:

*„Встане славна мати Україна
Свобідна та вільна,
Від Кубані аж до Сяну-різки
Одна, нероздільна!”*

І коли тоді з уст братів наддніпрянців воно почуло ці слова признання та зрозуміння його ідейних задумів, то це було великою підтримкою його та заохотою до дальших боїв і змагань. Це було почуття гордості вояка великої соборної української нації, яке вже за пару місяців повело УССтрілецьтво на його найбільший, найкрававіший і переможний бій на Лисоні.

На позиції „Весела”

Під час постою УСС в Соснові настала зміна в команді полку УСС. На місце дотеперішнього команданта полку отам. Гриця Коссака, призначено нового команданта отам. Антона Вариводу, що прибув до Соснова в середині березня 1916 р., рівночасно з другим австр. старшиною сот. Омеляном Лисняком. Новий командант був старшиною по професії. Він постарався про дозброєння УСС скорострілами і мінометами, яких вони досі не мали. Але незабаром показалося, що через свій австрійський патріотизм та слабі зв'язки з українством, він не надавався на команданта УССтрільців.

В середині травня перейшли чотири сотні II-го куреня, а пізніше і сотні I куреня на становища „Весела” за Стрипою, які лучили мостові причілки Соснів і Бенева. Окопи були тут дуже сильно закріплені. Перед головними становищами були збудовані висунені заборола, що творили самостійні точки опору. Московські позиції були далеко. Між фронтами простягався рівний степ, зарослий високою травою. На фронті не було боїв, крім перестрільки стеж. Щоночі виходив у передпілля т. зв. ловецький загін з хор. М. Мінчаком. Досить жива була діяльність артилерії і летунства. УСС повнили охоронну службу в окопах, на висунених заборолах і польових сторожах та розбудовували і закріплювали власні становища. На „Веселу” прибув вперше відділ чотирьох стрілецьких скорострільів з хор. Ф. Черником, та відділи мінометів. Вільний від служби час використовувано для вправ у новітній тактиці оборони і наступу. Тоді ж зорганізовано курс для підстаршин під проводом чот. Б. Гнатевича, що був добрим вишкільним фахівцем. Стрільцькі окопи й землянки

на „Веселій” були зразком найбільшого порядку, чистоти й гігієни. Зразкові квітники і травники надавали всьому гарного, естетичного вигляду.

На „Веселу” дійшла з кінцем травня несподівана вістка про смерть Івана Франка. З глибоким болем і сумом усвідомило собі УССтрілецтво велику втрату людини, що все своє життя працювала над тим, щоб із рабів зробити наш народ паном-господарем у своїй хаті. УСС, стоячи на фронті з крісом в руці проти ворога України — Московщини, були вірні своєму великому вчителеві, бо пішли за Його наукою, щоб „полягти та здобути Рідному Краєві славу, волю і честь”. На похорон, що відбувся у Львові дня 31 травня, виїхала з фронту делегація Українських Січових Стрільців. Як другий промовець над могилою попрощав Івана Франка іменем Українського Січового Війська сотник Зенон Носковський. Від УСС зложено на могилу срібний вінок.

В червні і липні панував на фронті XXV корпусу, в склад якого входили становища на „Веселій”, спокій. В тім часі розпочало командування російської армії під проводом ген. Брусілова загальну офензиву в двох напрямках: Луцька і Бродів і на полудні в напрямі Станиславова і Чернівців. В обох напрямках розбив Брусілов австрійські війська та протягом двох місяців безнастанних боїв загнався глибоко в терен Волині, Галичини й Буковини. Весь той час фронт XXV корпусу не рухався. Внаслідок глибоких вломів, що їх зробила російська армія наліво і направо, XXV-му корпусові грозив обхід крил, і тому наказано йому й іншим частинам Південної Армії відійти з-над Стрипи на лінію Завалів-Золота Липа-Ценівка.

Лисоня

11 серпня ввечері УСС з жалем покинули свої становища над Стрипою, над будовою і укріпленням яких вони сильно напрацювалися. На другий день опівночі вони прибули до Потутор. Полк дістав наказ зайняти становища на горбах по правому березі річки Ценівки, означені як верхи 399, 327 і 348. Найвищою точкою тих горбів є верх Лисоня, через те всю систему горбів називають Лисонею. Австрійське командування, хоч сподівалося заздалегідь відступу з-над Стрипи, не тільки не подбало про приготування хоч найпримітивніших окопів, але навіть не зазначило лінії нових становищ. Полк УСС почав копати стрілецькі рови. Терен був кам'яний і дуже тяжко приходилось поглиблювати рови, навіть при допомозі джаганів.

Коло полудня 14 серпня зайняв ворог протилежні горби та сильно обстрілював стрілецькі становища. Пізно ввечері москалі пішли в наступ, здобули становища сусіднього австрійського куреня і пішли в обхід I куреня УСС та зайшли на його зади. Одна сотня якраз копала стрілецькі рови і була заскочена при праці. Тяжке положення рятували два скоростріли хор. Ф. Черника, заслонюючи загрожене крило куреня та здержуючи наступаючі лави москалів. Частина куреня вирвалася з оточення. Москалі обійшли ззаду становища скорострілів. В рукопашнім бою згинула майже вся обслуга скорострілів. В міжчасі сформувався знову I курінь до бою і рушив до протинаступу з двома австрійськими сотнями. Москалів відкинули та відзискали втрачені становища. Згинув тоді чот. І. Каратницький.

Пишемо ширше про цей незначний бойовий інцидент, що тривав загалом тільки дві-три години тому, що його використали вороги УСС-ів при вищих австрійських командах, щоб кинути на них новий наклеп бойової і політичної ненадійності, а навіть обвинувачували УССстрілецьтво у зраді. Вину за повищий прорив приписано УСС. Справа ця була предметом розгляду польового суду. Підсудних стрільців звільнив суд як невинних, а оборонець чот. д-р Суховерський усю вину за хвилиний пролом фронту звернув в сторону команди дивізії, яка не подбала в час про вибудування придатних до оборони окопів. Та не зважаючи на реабілітацію суду, по вищих командах даліше продовжувались ворожі настрої супроти УСС. Завинив в тій справі багато командант полку УСС А. Варивода, який замість взяти своїх людей в оборону та боронити чести УСС, публічно жалував, що зв'язав свою кар'єру з Легіоном УСС. Крім цього, корпусна команда наказала реорганізувати полк. З обох куренів створено тільки один бойовий — I-ий, а II-ий мав бути робітничим. Командантом I-го куреня став сот. Лисняк, а II-го сот. Горук. Змінено також деяких старшин у сотнях.

Ці події викликали поганий настрій серед УСС. Почуття незаслуженої зневаги зродило психічну реакцію, що виявилася з одного боку в ненависті до відомих ворогів УСС, а з другого боку в стихійному бажанні всього УССстрілецьтва доказати при найближчій нагоді свою бойову вартість наперекір усім ворогам та піднести в публічній opinіі зневажену вояцьку честь УССстрільця.

I ця нагода надійшла скорше, ніж УСС сподівались. У криваву дводенну битву на Лисоні в днях від 2-го до 4-го вересня пішли вони з девізою: УССстрільці будуть битись за свою стрілецьку честь та добру славу українського імени!

Битву на Лисоні почали москалі, як одну з бойових акцій загальної Брусіловської офензиви. Метою російського командування було опанувати узгір'я між річками Ценівкою і Золотою Липою, сфорсувати Золоту Липу і зайняти Бережани.

Бої почалися ввечорі 2 вересня 1916 р., наступом 113-ої пішої дивізії під командою ген.-лейтенанта Тимченка. В склад цієї дивізії ввели полки: 449-ий, 450-ий Зміївський, 451-ий Пирятинський і 452-ий.¹¹³ Австрійських становищ боронили 35-ий полк (золочівський) і 310-ий полк мадярських гонведів. Ворог прорвав лінію і розгромлені полки відступили на великому відтинку Лисонського узгір'я до запасних окопів, а деякі — ще дальше.

Ще того ж самого вечора вислано на Лисоню з полку УСС, що стояв, як запас дивізії, в Посухові, дві сотні I куреня: 1-шу пор. Р. Сушка і 2-гу пор. А. Мельника. Сотня Сушка вже вночі почала бій в лісі, що лежить на полудне від верха 399. Серед змагань за запасні окопи сотню розбито, і її більшість з командантом сотні попала в полон.

Вранці 3 вересня рушила до протинаступу сотня Мельника, піднявшись із повздожного окопу, в якому простояла цілу ніч, як запас. Неначе на площі вправ розвинулася розстрільна та рванула скорим кроком під гору в напрямі лісу на Лисоні. Там ішли вже тяжкі змагання із наступаючими московськими силами. Коли сотня пройшла не більш кількадесяти кроків, загриміло багато батарей російської артилерії. Над головами наступаючих рвалась безліч шрапнелів, а гранати попадали в саму розстрільну. Гук експлозій, лоскіт шрапнелів, свист куль, курява, дим, крик ранених, мішались зі словами команди. Багато вбитих і ранених осталося на місці. Проріджена розстрільна таки наблизилась до лісу. Московські частини, які прорвалися на полудне від лісу та сходили вже надолину із зайнятого хребта горбовини, відкрили по сотні скорострільний вогонь. Рівночасно далися чути з долини скоростріли хор. Черника, уставлені на залізничному шляху, які прецизним вогнем понад голови сотні стримували московські лави, що стали показуватись на верху хребта Лисоні. Сотня добігла до лісу, оставивши за собою більш третини свого стану — вбитими й раненими. Про цей момент наступу сотні Мельника на лисонський ліс, пише коротко стрілецький літописець в той спосіб: „Під градом шрапнелевих куль клалися стрільці як скошені квіти; хто не впав, ішов далі витривало”.¹¹⁴

За сотнею Мельника рушила до протинаступу 3-тя сотня, чот. В. Кучабського, в напрямі південної частини лісу, для скріплення правого крила сотні Мельника. Про її наступ пише стрі-

лецький історик: „І ця сотня виконала зразково своє завдання. Сильний вогонь з чола і зправа приковує наступ групи Кучабського на якийсь час до поземелля. Втрати УСС, здається, ось-ось зломлять їх стійкість. У повітрі наче важиться питання, що візьме верх: жах перед масою смертоносного заліза й олова, чи вояцька амбіція і бажання рятувати честь Легіону? А все ж розстрільна йде вперед і поволі доходить теж до лісу”.¹¹⁵

Тим часом у лісі розгорівся завзятий бій за останні оборонні становища, втрата яких відкривала вільний шлях в долину Золотої Липи. В цю критичну хвилину переважаючим московським силам заступили дорогу УССстрільці, які стали рішальною силою оборони Лисоні. Обі сотні в кривавих змаганнях стримували безперервний напір ворога, та рукопашним боєм відсунули його назад. Йшла гостра боротьба за кожен п'ядь лісу. Завзятий опір стрінула сотня Мельника з північної сторони, де в густім, частинно сосновім лісі находились більші московські сили. Серед завзятого бою на багнети і ручні гранати, наступ сотні заломався. Однак ж напір ворожої лави спинено. Було багато вбитих і ранених. Ранений поручник А. Мельник дістався до ворожого полону. Ранені команданти хот: 2-ої Семен Безпалко і 3-ої Остап Коберський. Із сотні остала невелика горстка людей. Рівночасно боролась у південній частині лісу сотня Кучабського, яка завзято відбивала з двох сторін спрямовані удари москалів. За одну годину сотня втратила більше, ніж половину своїх людей вбитими, раненими і полоненими. В полон попав поручник В. Кучабський, ранений хор. М. Мінчак. Останки обох сотень зібрали довкруги себе недобитки інших полків і відбивали ворога, а також самі переходили в наступ і в той спосіб здержали дальший прорив фронту.

Коли в самому лісі прорив фронту був тимчасово стриманий, то даліше напівдень з горбів 327 і 348, посувались бойові лави москалів на долину, прорвавши вже і запасні становища. Довго стримувала їх чота скорострілів під командою хор. Кліща. Але коли більшість обслуги скорострілів поранено або вбито, і коли геройською смертю згинув хор. Кліщ, що до останнього моменту на відкритому полі обстрілював ворожі лави, тоді вже без перешкоди рушили москалі в долину, до яру.

Назустріч ворогові вийшла з яру 4-та сотня сот. О. Будзиновського, яка розвинувшись у бойову лінію, на чолі зі старшинами і підстаршинами, з розмахом рушила вперед під гору, звідки сходили в долину ворожі лави. З погордою смерті йшли стрільці до наступу. Не лягали на землю до стрілу, як їх вчили в вишколі, а прямо зі стоячої позиції, щоб краще бачити ворога,

стріляли по ворожих лавах. Після завзятого і кривавого бою полягли всі команданти чот — хор. Юліян Соколовський, поцілений в серце, хор. Іван Максимішин та пхор. Б. Романишин, оба смертельно ранені в чоло, — та половина підстаршин (м. інш. Мальований, Алексевич і інші), і багато стрільців. Кількадесят було ранених. Москалі зійшли аж до яру і тут полонили команду I-го куреня, сот. О. Лисняка, і частину сотні Будзиновського.

В тій дуже загрозливій ситуації штаб дивізії кинув до бою на Лисоню свій останній запас — II-ий курінь УСС, що після подій з 14 серпня закваліфікований був як „робітничий”. Командант куреня, сот. Горук, перед відмаршем до бою, як оповідає Василь Дахнівський в своїх спогадах про сот. С. Горука, промовив до своїх стрільців: „Ми йдемо, щоб умерти. Вірю, що сповните свій обов’язок супроти України й віддасте незаслужений поличник. З Богом!”¹¹⁶ Курінь вийшов із Посухова по 9-ій год. перед пол. та широчезною розстрільною рушив в zagrożений відтинок фронту, верх 348.

В склад II-го куреня входили сотні: 5-та сот. Романа Дудинського, 6-та пор. Зенона Носковського і 7-ма пор. Осипа Яримовича.

По дорозі до місця пролому, одна чота 5-ої сотні під проводом хор. Євгена Ясеницького рішучим ударом в ярі розбила ворожі відділи і звільнила полонену команду I-го куреня та частину сотні Будзиновського. В дальшому наступі відсунув курінь переважаючі московські сили назад, на хребет горбів та зайняв запасові становища. Один фрагмент із дальших боїв II-го куреня так змальовує стрілецький історик:

„Частина 6-ої сотні наступала з північного заходу на горбок 348. Але до вершка їй дійти не поталанило; ворог присипав її таким лютим вогнем, що стрілецька розстрільна не могла виконати ніякого успішного руху. На здобутому просторі відділ закріпився в силі півтора чоти під командою хор. Ярослава Кузьмича. Незабаром москалі повели на цю жменьку ряд лютих протинаступів, знищили її і знову затріюмфували на цілім горбі 348. Але аж тоді, коли вилетів кріс із мертвих рук останньому його оборонцеві. Разом зі своїм до божевілля хоробрим відділом наклав тоді головою і хор. Кузьмич.”¹¹⁷

Після повторних наступів, які не вдалися, II курінь зайняв запасові становища на західньому склоні горбів. Курінь мав значні втрати у вбитих і ранених. Ранені були також два команданти сотень, сот. Дудинський і пор. Яримович.

Уся описана вище бойова акція полку УСС тривала до полудня 3 вересня.

Коли на лівому крилі стрілецького фронту прорвалися москалі в лісі, тоді надійшла в підмогу I-ому куріневі технічна сотня УСС під командою чот. д-ра І. Сіяка та скорострільна чота хор. Ф. Черника, які відперли тут ворога.

Пополудні бої припинилися. Москалі, які мали до полудня великі невдачі та криваві втрати, не продовжували того дня наступів. Ворожі сторони приготовлялись до нових боїв.

Передовою російською частиною, що проломила фронт на Лисоні та несла в дні 3 вересня головний тягар боїв в лісі і на узбіччях лисонських горбів, був 451-ий Пирятинський полк, в якого склад входили старі, вишколені вояки, що брали участь у здобутті Перемишля. Полк цей виступив до бою в повній силі — 4000 багнетів. Командував ним полковник Шестаковський. Коли під вечір прийшла із 450-го Зміївського полку зміна для здесяtkованого в цілоденних боях Пирятинського полку — згаданий полковник, знаючи про те, що його полк бився з полком УСС, — так заявив старшині, що прийшов з своїми частинами на зміну: „Проти вас сечевіє стрелкі, хорошо мерзавци бються, не зсвайте!” Наліво від полків 113-ої дивізії, приблизно від верха 348 до Потутор, стояв Карський полк, III-го Кавказького корпусу.¹¹⁸

Бої полку УССтрільців на Лисоні в дні 3 вересня — були рішальними для дальшого розвитку бойових дій на цім відтинку фронту. Розгром і паніка австрійських стягів під враженням великої ворожої переваги — могли бути ліквідовані тільки енергійною, з високими бойовими прикметами військовою частиною, яка своєю незломною, моральною поставою стримала б розгін переважаючих сил переможного ворога. УССтрільці цього доконали.

Ведені амбіцією боротьби за свою честь і славу українського імени, опановані єдиною думкою про перемогу, УССтрільці стали твердим муром проти ворога в критичнім положенні на фронті та своїм прикладом піддержали на дусі інші військові стяги і потягнули їх за собою. Головна передумова перемоги була вповні осягнена. Розгін і ініціатива ворога були зломані. Грізне ще вранці положення було опановане.

Під вечір прийшли підкріплення для оборонців Лисоні: два австрійські курені і один курінь 4-ого баварського полку.

Всю ніч йшла гаряча підготовка до нового бою. Командантом групи усіх військових частин, що находились в лісі, був чот. Б. Гнатевич. Весь минулий день і всю ніч він найкраще

опановував цілість бойової ситуації на Лисоні. Він видавав усі накази та диспозиції щодо обсади запасних становищ, та давав інструкції і інформації австрійським старшинам, які слабо орієнтувались у положенні. Видно його було вдень в різних місцях бойової лінії, в найкритичніших ситуаціях. З власної ініціативи перебирав команду над дезорганізованими групами і провадив їх до наступу. Стрілецькі старшини всюди мали ініціативу в своїх руках та проводили більшими групами, в склад яких входили, крім УСС, також частини інших полків.

На другий день вранці рушили до наступу на головні ворожі становища УССтрільці та німецькі, мадярські й австрійські стяги. Наступ вдався та перші окопи над Ценівкою були здобуті, взято полонених і скоростріли, але через брак координації та пасивність деяких стягів, москалі вдарили з боків і наступаючі групи мусіли вернутися з великими втратами до вихідних позицій. Між раненими був також чот. Гнатевич.

Щойно ввечері того ж дня, коли австрійське командування підтягнуло під фронт багато батарей артилерії, почався загальний наступ на перші становища. Наступ піхоти попередив гураганний вогонь артилерії, включно з двома 30½ центим. мерзерами, що тривав пів години. Таку страшну концентрацію вогню і заліза на невеликому відтинку фронту прийшлося учасникам, мабуть, вперше бачити. Правдиве пекло пройшло понад ворожі позиції. Коли піхота рушила до наступу, майже без бою здобула головні становища. Дводенна битва за Лисоню і Бережани скінчилася перемогою, яку вирішили у великій мірі УСС. Вони виграли також великий бій за свою честь, та добре ім'я.¹¹⁹

Але та перемога вимагала дуже багато жертв УССтрільців, які окупили її втратою більш як половини свого бойового стану. З 44 старшин остало тільки 16 здорових. Загальні втрати УСС виносили понад 700 людей. Битва на Лисоні — це була найбільша бойова операція в історії УССтрільцтва та найбільш кривава. Своїми розмірами, тереновим характером, численністю бойовиків та вищою бойовою якістю ворога, вона значно перевищила бій на Маківці.

Також та ідейно-моральна атмосфера та ті почуття і думки, що супроводили УССтрільців в бою на Лисоні, далекі від того молодечого, стихійного одушевлення, що гнало їх до бою на Маківці. За два роки війни вони позбулися багато рисок безкритичного, юнацького романтизму і носили вже в своїй душі глибокі признаки скепси та критицизму. І тому, коли вони в битві на Лисоні виявили ще стільки ідеалізму та почуття обов'язку, дали так багато прикладів високого героїзму та глибокого

почуття національної честі, то це їх геройство, являється більш зрілим і свідомішим та високошляхетним виявом їх стрілецької душі.

Не зважаючи на ці особливості обох великих боїв та переміни в ментальності УССтрілецтва, що зайшли під час походу від Маківки по Лисоню, обі ті гори, і карпатська Маківка, і подільська Лисоня, будуть вічним символом великої ідеї: боротьби за волю України та доказом незламної духово-моральної сили та бойової тугости українського народу.

На місце 700 вибулих на Лисоні УССтрільців — 11 вересня прийшло з Коша доповнення в силі 200 новобранців. Кіш УСС працював безперестанно над поповненням стану польової формації УСС та не занедбував цього відповідального діла.

В кілька днів після битви перейшли УСС до Посухова в запас дивізії. Але вже 16 вересня, коли москалі заатакували становища турецької дивізії¹²⁰ на Диких Ланах та вломилась глибоко в першу і другу лінію турків, УСС пішли до протинаступу, відбили з іншими стягами обі турецькі лінії та полонили понад 250 москалів. Визначились при цьому також щойно прибулі з Коша новобранці.

Після бою на Диких Ланах перейшов полк УСС на становища в Потуторах, які 14 серпня займав II-ий курінь. На право від УСС стояла турецька дивізія, а на ліво займав становища 310-ий мадярський полк. Після кількох спокійних днів, розпочали москалі новий нагальний наступ в тім самім місці, що й попередніх разів. Підготувивши його довготривалим гураганним вогнем артилерії, вони проломилась 30 вересня на широкому фронті 310-го полку, зайняли становища і взяли полк в полон.

Після того москалі вдарили на полк УСС від тилу, оточивши Потутори з трьох сторін. Після завзятої чотиригодинної оборони, не діждавшись ні відсічі, ні доповнення стрілива, полк УСС попав у ворожий полон. Із цілої залози Потутор врятувались тільки команда полку і кількадесят стрільців, що прорвались з чот. Г. Трухом крізь ворожі сили. Після потуторівської катастрофи відійшли останки полку з обозом і іншими частинами під командою чот. І. Цяпки до Коша і до Вишколу УСС, які стояли в Пісочній і Розвадові над Дністром.

На фронті під Бережанами остала тільки технічна сотня УСС. Одночасно відійшла приблизно в тім самім часі з Вишколу на фронт в буковинських Карпатах новостворена т. зв. Гуцульська сотня, що перейняла в свої руки бойовий стрілецький прапор. Особливо відзначилась вона в бою 1 грудня поблизу гори Присліп, через яку провадив головний шлях з Буковини на Семигород. Ра-

зом з 1 полком німецьких гренадирів, що воювали колись з УСС під Маківкою, Гуцульська сотня розгромила великий московський наступ. Під час одної артилерійської перестрілки згинув командант Гуцульської сотні пор. д-р О. Левицький. Дня 27 червня 1917 р. від'їхала вона на фронт під Конюхи, де почалась т. зв. офензива Керенського.

Українська політична думка після двох років війни

УСС були свідомі, що вони дальше борються проти історичного ворога українського народу, якого армія від двох місяців, під команду свого полководця Брусілова, намагалася за всяку ціну захопити, як і в 1914 р., західньо-українські землі та здійснити завойовницькі пляни Росії.

Від часу, коли російська армія посунулася значно вперед в Галичині, Буковині й на Волині, російська ліберальна преса та російська влада почали виявляти велику доброзичливість для „прикарпатских русских”, думаючи збаламутити українську опінію та заманити легковірних людей на їхні обіцянки. Про цю обіцтовану зміну курсу російської політики в Галичині і Буковині, УССтрільці знали із наших часописів. Оманливі вістки про участь деяких відомих українців з Росії в адміністрації Галичини та про організацію там українського шкільництва, могли викликати в декого якісь сумніви щодо доцільности нашого австро-німецького союзництва, особливо, коли в останніх часах почали віяти з Відня щораз то більш ворожі вітри для української справи.

Однако ж усі ці відомості не мали найменшого впливу на УССтрільцтво, яке ні на мить ніколи не сумнівалося про те, які цілі має царська Росія в тій війні. І тому на Лисоні билося воно свідомо за українську справу.

Опінія Стрільцтва в повищій справі була заспокоєна, коли з нагоди нової російської офензиви на західньо-українські землі, Загальна Українська Рада видала знаменний заклик до всіх культурних народів світу, протестуючи проти агресії і гнету російського на західньо-українських землях та декляруючи знову перед форумом публічної опінії цивілізованого світу, як і в травні 1915 р., основні домагання українського народу.

Поклик ЗУРади був виданий якраз у часі, коли УССтрільці зводили тяжкі бої на Лисоні і Диких Ланах.

Українську справу в цьому поклику обнято в цілості, як основну східноєвропейську проблему. Стверджено виразно, що „всі українці, без огляду на політичні кордони” змагають до визво-

лення та хочуть бути „самостійними господарями своєї землі”, опираючи свої домагання також на „незабутній традиції своєї визвольної боротьби”, якої знам'ям є Українські Січові Стрільці.

Пропускаючи вступні уваги поклику про політику російського імперіялізму супроти України, наводимо ті частини, які мають засадничий політично-декларативний зміст:¹²¹

ДО ВСІХ КУЛЬТУРНИХ НАРОДІВ СВІТУ

(Поклик Загальної Української Ради)

„Українська справа мусить бути справою всіх культурних народів світу, і тому українці виносять свою справу перед суд цивілізованого світу. Всі українці, без огляду на політичні границі, стоять на становищі своєї окремішности від сусідніх народів і змагають до визволення, опираючи ці свої змагання не тільки на внутрішній потребі національного розвитку, але також на історичнім праві й незабутній традиції своєї визвольної боротьби. Знаменем тих традицій є Український Легіон Добровольців в рядах армій центральних держав! . . .

. . . Бажанням і домаганням українців є таке уладнання відносин у східній і середній Європі, яке давало б українському народові повну спромогу свобідного національно-політичного розвитку, вільного від верховодства сусідніх народів. Хочемо бути самостійними господарями своєї землі, в сім'ї вільних і рівних народів мати повну спромогу розвивати свої духові сили й матеріяльні багатства свого краю для себе та для людства!

Відень, 15 вересня 1916. За Загальну Українську Раду: голова д-р Кость Левицький; заступники: Николай Василько і д-р Лев Бачинський, Микола Ганкевич; делегат Союзу Визволення України Маріян Меленевський; секретарі: Ярослав Весоловський і Володимир Темницький”.

Одночасно з оманливими обіцянками для населення новоздобутих у Брусіловській офензиві теренів Галичини, російська адміністрація та чорносотенна преса накинулись на український рух в Росії, погрожуючи рішучою розправою з мазепинцями. У відповідь на це, поміщена була в „Вістнику СВУ” з дня 1 жовтня 1916 р. стаття А. Жука п. з. „Не заманите і не залякасте”, у якій вияснено відношення українців до союзників в тій війні та т. зв. проблеми австрофільства і германфільства.

Наводимо основні уступи згаданої статті:

„Цілий час спільного життя України з Росією, це безперервний ланцюг терпінь, визиску, поневірання, аж до видирання душі українському народові — його рідної мови. І тому найстрашніші погрози не залякають і не спинять свідомих синів України в змаганню порвати той ланцюг, скинути ярмо неволі, а в боротьбі проти нашого тирана нашим союзником завжди буде кожний його ворог, чи він буде називатися німцем, турком, чи якимсь іншим іменем. Ми знаємо, що ніхто нам нічого не дасть, коли самі не придбасмо. Нічого й німець нам не дасть і нічого ми від нього не ждемо. Але бажасмо розбиття тої тюрми, в якій

наш народ уже понад 250 років нидіс. І чи це зробить німець, чи хто інший нам все одно, аби тюрму розбито й аби наш народ найшовся в інших умовах національно-політичного існування. Німці ведуть війну для себе, в ім'я своїх власних інтересів. Не брали вони на себе ніяких „визвольних задач“, як це зробила Росія, і нам нічого не обіцяли”.

В третьому році війни знову стверджено тут з повною ясністю власну, самостійницьку мету нашої боротьби в тій війні, яку треба вести власними силами нашого народу, в ім'я тільки українських інтересів. Підозру ворогів в „австрофільстві” чи „германофільстві” українського самостійницького табору відкинута заявою, що „нічого німець нам не дасть і нічого ми від нього не ждемо, бо німці ведуть війну для себе, в ім'я своїх власних інтересів”. В цих останніх словах чути виразну нотку недовіря до союзників, які керувалися в своїй політиці щораз то більш егоїстичними мотивами. Показалось це найкраще в справі організації і розбудови культурно-освітнього життя в здобутих в 1915 р. теренах Волині, Підляшшя і Полісся, де австрійська і німецька адміністрації ставили великі перешкоди українським організаціям. Це фальшиве відношення австрійського союзника до української справи, виявилось в найгострішій формі вже через один місяць, у відомім цісарським акті з 4 листопада 1916 р.

Новітній військовий вишкіл УСС

Після потурторської катастрофи, залишенці з полку УСС, яких остало около 150 людей, переїхали до Коша в Пісочній коло Миколаєва над Дністром. Усі здорові старшини і стрільці створили вишкільну групу УСС в Розвадові і Верині над Дністром. Їм прийшлося започаткувати важне діло відновлення формації УСС. Великі втрати треба було доповнити й заступити новим елементом, дещо молодшим, менше цінним під ідейно-громадським оглядом та недосвідченим, але зате краще вишколеним модерно, здисциплінованим та з більшим військово-технічним знанням.

Дотеперішній вишкіл УСС був недостаточний. Перші сотні відходили на фронт після короткого, дво-тридніжного формального вишколу. Цей ніби-вишкіл не давав стрільцям найосновнішої підготовки до практичної служби на фронті. Переважна частина УССстрілецтва щойно в полі, при фронтовій службі, вишколювалась в воєнній ремеслі та здобувала знання бойової практики.

Спершу керував вишкільною справою окремиї відділ у Коші. Властивий Вишкіл, як самостійна установа, почав працювати в листопаді 1915 р., а в січні 1916 р. обняв його команду от. Мирон Тарнавський. Та цей вишкіл ведено перестарілими австрій-

ськими методами, вперто тримаючись регулямінової теорії та старих формальних постанов, не звертаючи уваги на багатий досвід дволітньої війни.

Щойно в другій половині 1916 р., коли вишкільну справу XXV корпусу, в склад якого входили УСС, перебрало в свої руки німецьке командування, тоді також і Вишкіл УСС перейшов на німецьку систему військового навчання. Вишкіл поповнювався новобранцями, присиланими з Коша та виздоровцями, що після вересневих боїв під Бережанами верталися з шпиталів. Чисельний стан Вишколу швидко збільшувався. До березня 1917 р. було вісім сотень.

Навчання тривало два місяці і було інтенсивне. Інструкторами були німецькі старшини і підстаршини по два на кожну сотню. Один старший німецький підстаршина вів підстаршинський курс, командуючи при цьому поправно українською мовою. Крім того, проходили старшини і підстаршини різні спеціальні курси (пробойові, боротьби з близька, скорострільні, мінометні, протигазові й інші) під проводом німецьких старшин. Для підхорунжих і підстаршин відбувався ще окремий, дуже суворий підстаршинський курс у Роздолі. Старшини УСС проходили курс у Трускавці. Крім того, поза пляном німецького вишколу, від початку 1917 року відходило систематично до школи запасних австрійських старшини у Єгерндорфі на Шлезьку по кільканадцять підхорунжих і підстаршин.

Програма вишкільної науки обіймала всі галузі військового знання, потрібні в війні. Основною метою навчання був індивідуальний вишкіл стрільця, якого метою було виховати бойовика, що самостійно думає і діє. Крім цього, введено також взаємне навчання, що виробляло в стрільців почуття самопевності і вчило кожного стрільця командувати. Вишкіл ведено в малих групах. При навчанні узглядено найновіші здобутки війни. Зокрема більшу увагу звернено на боротьбу ручними гранатами, яка стала окремим предметом навчання. В кожній сотні вишколювалась пробойова чота, на основі найновішого досвіду наступальної тактики. Навіть навчання правильного уживання кріса та стріляння відбувалось тепер на підставі нових засад. Солідна німецька метода не занедбувала найменших деталей вишколу, включно до поведінки стрільця в службі і поза службою, його зовнішнього вигляду, воляцької постави, стану його виряду, точности в виконуванні наказів та якости дисципліни.

Вишкіл поодиноких сотень кінчився докладною перевіркою їх бойової справности, яку переводив командант німецького Армійського Вишколу. Він випитував і переглядав кожного стрільця

одинцем. Стрільців уставляли до перегляду не в лаві, як це було в австрійським вишколі, а в кількадеметровім віддаленні один від одного. Після оцінки боєсправности сотні, її відсилали на фронт.

Після вишколу німецькою методою, Стрільці перевищали справністю і знанням воєнного діла австрійські відділи. Доказом на це є факт, що австрійські вишкільні осередки просили визичити їм сотню УСС, як показову. Так, напр., 44 сотня була один місяць (липень 1918) в Великій Висці біля Єлисаветгороду, як зразкова сотня для чотирьох австрійських куренів корпусу.

Стрільцькі старшини і підстаршини, опанувавши цілу систему німецького вишколу, далі самі керували усією вишкільною справою. У Вишколі був тоді гурт старшин і підстаршин-фахівців вишкільного діла, які перетворили військово невідготовану форму на повновартісну бойову одиницю. УССтрільцтво скористало багато з науки, яку йому дали досвідчені старшини і підстаршини одної з найкращих світових армій. Воно засвоїло прекрасно набуте знання, та, доповнивши його тими духовими прикметами, які воно само виплекало впродовж дворічної боротьби, стало зразковою бойовою формацією. Вишкіл УСС пройшло багато тисяч української молоді та виховались на добрих бойовиків.

Коли восени 1918 р. Україна готовилась до боротьби проти відновлення єдиної неділимної Росії, тоді Вишкіл УСС передав Січовим Стрільцям у Білій Церкві своїх найкращих вишкільних фахівців-інструкторів, які своїм знанням і досвідом в великій мірі причинились до піднесення боєздатности Загону Січових Стрільців та до славної Мотовилівської перемоги.

Одночасно став Вишкіл центром відновленого після вересневих боїв УССтрільцтва. Він займав села: Розвадів, Веринь, Надітичі і Рудники. З початком березня 1917 р. відійшли на фронт під Куропатники шість вишколених сотень, а до весни 1918 р. було в Вишколі знову два і пів куреня боєздатних стрільців. Крім фахово-військової праці, було там також буйне ідейно-духове життя. Курси неграмотних, наука рідної історії і географії, широка національно-освідомна робота в сотнях, інтенсивна праця Пресової Кватири, виступи стрілецької оркестри, товариські гутірки і дискусії — були також важним виховним чинником. Тут постали також одні з найкращих стрілецьких пісень Р. Купчинського, Л. Лепкого і М. Гайворонського.

Після відходу от. М. Тарнавського в поле, командантом Вишколу був шполк. К. Слюсарчук, а після нього от. Г. Коссак і пор. С. Краснопера.

УССтрілецтво в обличчі ідейної кризи

З початком листопада 1916 р. сталася в Австрії великої ваги політична подія, яка мала вирішальний вплив на дальший розвиток української політичної думки та яка спричинила надзвичайний відрух серед УССтрілецтва, закріплюючи остаточно його протиавстрійську ідеологію.

4 листопада австро-угорський і німецький уряди проголосили утворення самостійного польського королівства, а австрійський цісар Франц Йосиф I своїм патентом доручив прем'єрові міністрів Керберові виготовити законопроект про поширення автономії Галичини до таких розмірів, які тільки можна погодити з приналежністю її до австрійської держави.¹²² Галичина мала бути цілковито відокремлена та перейти у становище майже федеративної складової частини Австрії. Центральний уряд і парламент у Відні не мали мати ніякого впливу на внутрішні справи Галичини та не могли контролювати її польської адміністрації. Усе те означало передання українського народу в Галичині під повне панування поляків та грозило великою небезпекою для національного розвитку галицьких українців. Поляки мали стати виключними панами над усім українським життям, а українці не могли відкликатись до вищих австрійських політичних інстанцій.

Австрійська влада засвідчила цим конкретним фактом про своє дійсне відношення до української справи, зігнорувавши ті всі політичні постуляти, які український народ підносив багато десятків років. Від початку війни до останніх часів вона робила представникам української політичної репрезентації численні обіцянки і запевнення про поділ Галичини на український і польський автономні краї. Коли згадаємо про заяву прем'єра Штірка з 7. XI. 1915 р., який сказав, що під проводом цісаря відбулася коронна рада, на якій вирішено, що після війни наступить поділ Галичини на окремі національні автономні краї, то в світлі тих фактів, акт 4 листопада являється документом політичного цинізму та типової австрійської перфідії.

Листопадовий акт був поважним ударом для лоялістичної політики деяких українських провідників, які репрезентували українську справу перед державними колами у Відні. Вони були надто великими оптимістами щодо відношення Австрії до українців та піддавали ті опортуністичні настрої українському громадянству. Цісарський патент скомпромітував остаточно їхню політику в опінії українського суспільства.

Але з другого боку ще тяжчим ударом був цей злощасний акт для самого українського суспільства. Найскромніші надії, які зв'язував український народ зі своїми великими жертвами в тій війні, перекреслено одним махом. Запанувало загальне розчарування. Утворилась політична ситуація, яка викликала велику ідейно-політичну кризу, що вимагала негайного в'яснення та розв'язки.

Загальна Українська Рада на своєму засіданні 6 листопада рішуче запротестувала проти рішення австрійської влади про будучу долю українського народу в Галичині, без відома та співучасті його законної репрезентації та проти її виразної волі. Українську суспільність візвано до національної консолідації та скріплення організації усіх активних сил нації.

На знак протесту президія ЗУРади зложила свої мандати. Провід політики галицьких українців перейшов до Парляментарної Репрезентації, якої головою вибрано посла Юліяна Романчука. Та УПРепрезентація не відзискала серед українського громадянства довір'я, втраченого проводом ЗУРади, бо не змінила своєї політики супроти Австрії. Традиція льоялістичної політики залишилась аж до останньої хвилини Австрії.

Реакція УССтрілецтва на цісарський патент не мала такого драматичного характеру, як серед нашого політичного проводу та широких кіл українського громадянства. Воно давно вже позбулося всяких оманливих надій на сторонні сили поза власною нацією та на цісарську ласку, бо добре пізнало ціну австрійського союзника та перестало йому вірити. Останній акт австрійської політики остаточно закріпив самостійницьке становище УСС. Цей акт також цілковито виправдав дотеперішнє опозиційне відношення УССтрілецтва супроти політики нашого проводу, який у своїй політичній практиці занадто довір'яв брехливим обіцянкам прем'єра Штірка і через те приспав активність українського громадянства та відвернув його увагу від конечности опертися в своїй боротьбі тільки на власні сили нації.

Вороже спрямування цісарського патенту проти істотних інтересів українського народу, вперше в тій війні поставило перед УССтрілецтвом питання доцільности його дальшого існування, його „бути чи не бути”. Вслід за тим УССтрілецтво в Коши, Вишколі і в полі найрішучіше запротестувало в окремій заяві до Загальної Української Ради та до Української Боевої Управи, через своїх делегатів сот. Р. Дудинського, сот. д-ра О. Левицького й сот. І. Цяпку проти цісарського акту з 4 листопада та висловило своє найглибше обурення з причини перфідного порушення українських інтересів.

Не бажаючи брати на себе відповідальності за наслідки самоліквідації формації УСС, яка повинна ще продовжувати збройну боротьбу проти царської Росії, згадані делегати поставили перед нашим політичним проводом питання про сенс дальшої боротьби УСС-ів по стороні Австрії. У відповіді на повищій протест і запит Українська Босва Управа вислала до УСССтрільців своє звернення, в якому відповіла, що вони ніяк не сміють сходити зі сцени боротьби народів за свою будучність і навіть серед найбільших розчарувань не повинні дати вирвати собі зброю з рук. Такого ж змісту публічний комунікат УБУУправи оголошено в пресі для загалу українського громадянства.

Подаємо повний текст того комунікату УБУУправи, який основно мотивує та в'яснює питання участі і боротьби УСССтрільців по стороні Центральних Держав після 4 листопада 1916 р. до моменту розпаду Австрії.

„Кожний народ окуплює собі самостійне місце в ряді інших народів тільки боротьбою й жертвами. І український народ може винести справу свого визволення з забуття тільки чинною боротьбою.

Сучасна світова війна дала нам нагоду виступити збройно в ім'я самостійности українського народу.

Утворений в тій цілі волею народу, як національна бойова одиниця, Легіон Добровольців, Українських Січових Стрільців, став до боротьби за самостійність України там, де було до того чину місце: в рядах армій центральних держав.

Різні перешкоди при утворенні Легіону найкраще говорять про його незмірно велике значення саме для нас і для нашої народної справи.

І чим гірше стається загальне положення української справи й українського народу, чим холодніше відносилися б до нашої справи інші чинники, чим далі відсувано б здійснення наших цілей, тим більші зусилля мусимо робити ми, український народ, аби здержати на відповідній висоті наші національні сили, отже й нашу бойову готовість!

Війна ще не закінчена, ще половина східньої Галичини й ціла Буковина в руках Росії. Що нам принесе кінець війни, годі вдаватися в пророцтва. Але навіть під найтяжчими ударами й серед найбільших розчарувань, не можемо дати собі витрутити з рук зброї, якою боремося за нашу національну справу, не можемо допустити до того, щоб незалежні від нас обставини зіпхнули нас без опору з нашої сцени, зі сцени боротьби народів за свою будуччину.

Для того Босва Управа уважає конечним ужити всіх заходів для збільшення Легіону Українських Січових Стрільців і звертається до української суспільности з зазивом, аби пішла назустріч тим заходам”.¹²³

Блискуча аргументація повищій заяви УБУУправи переконала УСССтрільців. Почуття відповідальности наказувало їм задержати зброю в своїх руках. Переміг інстинкт самозбереження. УСССтрільцтво перейшло нову вогневу пробу. Не заламалось морально, а навпаки ще сильніше закріпило свої ряди, щоб зберегти

себе до слухного часу. Війна з Росією ще не покинчена, а на обрїях кордонів України появилсь уже виразне мариво другого ворога, що хоч сам ще в неволї, а вже простягав свої руки по наші відвїчні землі.

Листопадовий акт звернув уперше чуйність УССтрїлецтва також на небезпеку від заходу. І це не був випадок, коли в тому ж приблизно часї, під час бойових вправ кількох сотень Вишколу УСС, ми почули з уст сот. Д. Вітовського, якого сотня мала наступати на лїс в Дроговижі, таку нечувану досї бойову команду: „Поляки на краю лїса, мїрник 800, скорий вогонь!” Вітовський перший вже тоді передбачив польсько-українську війну.

Марні надїї і заходи

Після 4 листопада Австрія і Німеччина перестали бути в опїнії українського громадянства його союзниками. З другого боку факт дальшої війни проти Росїї, якої армія мала минулого лїта і осени великі перемоги на галицько-буковинськїм і волинськїм фронтах, та поновленї репресїї українського руху в Росїї могли спричинити дезорїєнтацію в думках і настроях суспїльства та хаос політичних концепцій. Настала ідейно-полїтична криза. Бажання бачити Росію розторощеною було надто сильне, і воно далї проявлялось з незменшеною силою. Усі шукали розв'язки питання: на кого опертись? „Вїсник Союзу Визволення України” писав у вступній статтї з 14 сїчня 1917 р.: „... Нам українцям однаково вїяв досї вїтер в очї і збоку почвїрного порозуміння і збоку осереднїх держав... Тїльки словнї обїцянки тут і там, за якими не йшли нїякі факти або зовсїм противнї...” Усі шукали промїнчика надїї...

В тїм часї президент З'єдинених Держав Америки В. Вилсон проголосив в своїм історичнїм письмї до сенату з 22 сїчня 1917 р. відому засаду самоозначення народів, як передумову тривкого миру та запропонував, щоб „жаден народ не змагав до того, щоб простерти свою форму правлїння на якусь іншу націю, щоб кожному народовї, малому, великому і могутньому дати волю самому рїшати без перешкоди і загроження про форму свого правлїння та шлях свого розвитку...”. Обидвї українські політичні репрезентації: Союз Визволення України і Українська Парляментарна Репрезентація звернулись тоді до президента ЗДА В. Вилсона з окремими письмами, в яких вїяснено націоально-полїтичні постуляти українського народу в цїй війнї.

Союз Визволення України вислав до амбасадора ЗДА у Відні письмо такого змісту:

„Ваша Ексцеленціє! У відручнім письмі Президента ЗДА до сенату з дня 22 січня, піднесено великі слова про волю всіх народів і право кожного народу до самостійного державного життя.

У зв'язку з проголошенням тих великих слів, дозволяємо собі звернути увагу п. Президента, що під російським пануванням стогне в неволі великий 35-мільйоновий український народ, позбавлений елементарних національних прав, навіть права уживання своєї мови в письмі й слові; що Росія, вирушивши нібито на визволення австрійських слов'ян і зайнявши Буковину і частину Галичини, заселені українцями, які користають під австрійським пануванням зі свободи національного розвитку, знищила тут всі придбання української національної культури, посуваючися аж до заборони українського слова.

Український народ в Росії все змагав і змагає до самостійного державного життя і згадане письмо п. Президента управлює нас до надії, що ті змагання знайдуть попертя у п. Президента, згідно з проголошеною ним засадою свободи і рівності народів.

Просимо передати це письмо Вашій Владі”.¹²³

Редакція ВСВУ подала такий коментар до повищого письма: „На голоснім письмі Вилсон не повинен спинитися, але в дійсності приложити руку до того, щоб бодай зблизити міжнародні відносини до того ідеалу, який він виставив. І коли Вилсонові діла не засвідчать про щирість його слів, його письмо буде тільки одним з прикладів пропасти між ідеалом і дійсністю.” Повищі побоювання показалися оправданими, бо теоретичні ідеї Билсона не були застосовані при вирішенні української справи на мирових конференціях після першої світової війни.

На цьому місці треба ствердити надзвичайно відрадне явище, а саме, що в тій дуже тяжкій політичній ситуації, український народ розділений лісом багнетів і штиків, жив одною думкою та одними почуваннями. Обі часті роз'єднаної нації, весь час думали про себе, терпіли взаємними болями та змагали до одної спільної мети.

В тім самім часі, коли Союз Визволення України вислав до американського президента В. Вилсона, вище наведену заяву із постулятами українського народу, там, по другій стороні бойового фронту, організовані кола українського громадянства устами Ради Товариства Українських Поступовців в Києві склали також у першій половині лютого 1917 р. письмо до президента Вилсона, в якому, вітаючи його ідею про права недержавних націй на державну незалежність, поставили домагання, взяти під увагу також інтереси українського народу після закінчення війни. В тій заяві було, м. інш., сказано таке:

„Ми, заступники 35-мільйонової української нації, між ворожими державами поділеної і приневоленої братоубійчим виступати чином у ворожих таборах, неказано почуваємо весь жах теперішнього становища недержавних народностей. У Росії народ наш позбавлено найелементарніших умовин для розвитку, аж до заборони національної мови, письменства, преси. Виходячи на люди з гаслом визволення австрійських українців, Росія за час окупації Галичини зруйнувала культурні здобутки і працю багатьох поколінь, покинувши там по собі справжню пустиню. Але разом з тим і Австрія, заводячи автономію Галичини, щоб догодити дужчому тут елементові — польському, ставить галицьких українців перед перспективою нової підлеглисти, нового утиску. Трагедія, що переживає український народ, ще збільшиться тим, що справедливі його домагання національного самоозначення стрічаються з упертим нехтуванням з обох боків... Український народ хоче самим собою бути і завзято бореться за самобутнє існування й розвиток”.¹²³

Усе свідоме українство по обох сторонах бойової лінії стало одним фронтом до боротьби за спільні інтереси усієї української нації. В заяві Ради ТУП-у до през. Вилсона бачимо вияв ідеї всеукраїнської солідарности. Хоч самі безсильні і пригнічені під тяжким режимом московського деспотизму, члени ТУП-у щиро бажали упімнутись перед форумом американської демократії також за галицьку Україну, яку так ганебно зруйнували російські „визволителі”, та яку тоді Австрія плянувала передати під панування Польщі. На всіх українських землях росла й розвивалась здорова політична думка. Визвольна національна ідея діяла й ждала на слухний час.

Розчарування, пригноблення і песимізм, що в першій моменті опанували українське громадянство, не тривали довго. Із вічно живих джерел нації виросла віра у власні сили, що була скріплена новим гірким досвідом. Зdezорієнтоване громадянство віднайшло знову мету своєї праці і боротьби. Тою метою була самостійна і незалежна Україна, збудована власними трудами і власними жертвами всупереч усім перешкодам. Передовим репрезентантом і носієм цієї ідеї власної сили нації було УССтрілецтво, і тому воно остало при зброї. З тою новою вірою, що спасення України може вийти тільки від неї самої, українське суспільство з тим більшим завзяттям вийшло на зустріч грядучим подіям.

Революція в Україні і Українське Січове Стрілецтво

Не довго прийшлося західньо-українському громадянству оставати в тій непевній політичній атмосфері. В першій половині березня 1917 р. надійшли з тої сторони бойового фронту неспо-

дівані, радісні вістки, що в Росії вибухла революція. Велика імперія, яка ще перед місяцем гнала свої мільйонові армії на криваву різню, щоб загарбати чужі землі, не витримала воєнного тягару. Її слаба внутрішня організація, непідготованість до довшої війни, нездарність адміністрації, моральний розклад сили армії внаслідок невдач на фронті, масове дезертирство та компромітація царської системи панування, — призвели до революції в столиці держави. Цар Микола II був змушений зректися своєї влади, яку перебрав революційний Тимчасовий Уряд. Вслід за тим настала для українського народу можливість повного визволення та здійснення його мрій.

На чолі революційного руху на Україні станула Українська Центральна Рада, як репрезентант усього організованого українського народу. Визволена нація почала після довгих років неволі творити власне життя. Провідником усього пробудженого національного життя став Михайло Грушевський, що вже до війни був найвизначнішим авторитетом українського визвольного руху. Маніфестації, з'їзди, конгреси — виявляли стихійну радість народних мас, що скінчилася неволя. Розвалилася тюрма народів. Україна воскресла. Усі живі сили почали організуватися до праці, до об'єднання, до дальшої боротьби. Проголошено I Універсал. Народилася найвища гордість нації — рідне військо. Бувші російські дивізії і корпуси українізувалися. Мільйони колишнього царського вояцтва заявляли через своїх делегатів на військових з'їздах в Києві, що вони бажали проливати кров тільки під українським прапором, за вільну Україну. Творилася власна українська влада в Києві: Генеральний Секретаріат, що став першим ступнем на шляху до незалежної державности...

Щоденно надходили до Галичини все нові, цікавіші і радісніші вістки з-поза фронту, з Києва. Всі інші справи і проблеми відійшли далеко набік. Зникло пригноблення. Велика радість запанувала серед українського громадянства в Галичині і Буковині. Росли нові надії. Дозрівала єдина загальна думка: Там над Дніпром вирішується вся українська справа, там наша сила і спасіння!

На кілька днів перед вибухом революції в Росії, 8 березня 1917 р.¹²⁶ вимаршував відновлений Легіон УСС в силі 6-ох сотень в двох куренях із місця осідку Вишколу в Розвадові на фронт під Бережани, під проводом нового команданта шполк. Ф. Кікаля, чеха по національності. Перший раз виступив Легіон в стрілецьких одностроях, мазепинках. При звуках стрілецької оркестри пройшов Легіон двадцятькілька кілометрів через Розділ, до Жи-

дачева, звідки на другий день рано виїхав залізницею до Бережан.

З огляду на малий бойовий стан сотень, зліквідовано другий курінь та стягнуто Легіон до чотирьох сотень. В такій формації лишився Легіон до розвалу Австрії, не відзискавши вже другого куреня. З Бережан відійшли УСС 11 березня на фронт під село Куропатники над Ценівкою. Тут приєдналась до Легіону технічна сотня, яка цілу зиму перебувала на фронті. Становища під Куропатниками були добре збудовані та вигідні. На фронті панував спокій.

Уже в перших тижнях побуту на позиції під Куропатниками довідалися УСС про упадок царату та революцію на Україні. На фронті проти стрілецьких становищ стояли українці, з якими нав'язано близькі, навіть дружні зносини. Мов рідні брати зустрічались УССтрільці з бувшими царськими салдатами. Розвалився московський царат, основа російської імперії, і проти себе станули до дружньої розмови сини однієї нації. Пізнали себе, заприязнилися, інформували себе про події в їх державах та обмінювались часописами і книжками. З найбільшою побожністю вичитували УССтрільці в своїх землянках передані їм київські часописи, зі сльозами безмежної радості по кілька разів прочитували описи величавих маніфестацій в Києві, промови М. Грушевського і інших провідників УЦРади, про селянські, учительські, військові і інші з'їзди. А ті найгарячіші, що не мали вже сили втриматися в окопах та забажали на власні очі побачити визволений Київ, Софійський Собор, батька Грушевського, українське військо, та послужити Українській Центральній Раді, почали гуртами переходити на другий бік. Так перейшло кілька стеж Семенюкової сотні, і одинцем не мало, а про двох хорунжих, які вийшли під чужі окопи за свіжими газетами з Києва і не вернулися, оповідали, що їх не пустили назад.

Це братання УССтрільців із українцями б. російської армії не подобалось вищим австрійським командам і його пізніше заборонено. Почали підозрівати УССтрільців в державній нелюбовності, пляновій дезерції та деморалізації власного фронту. На становища в Куропатниках приїхав з своїм штабом командант корпусу Гофман. Він розпитував команданта Легіону поплк. Кікаля про настрої між УССтрільцями, а зокрема, чи можна їм довіряти. Кікаль заявив тоді, що стрільці є добрі, але старшинам Легіону він не довіряє.¹²⁷ Здається, що опінія про УСС-ів в корпусній команді була некорисна, і тому в половині травня їх перенесено до сусідньої 54-ої дивізії, під село Конюхи, як дивізійний запас. Тут, мабуть, видавались УСС безпечнішими.

Події на наддніпрянській Україні мали переломовий вплив на весь ідейно-політичний світогляд УССтрілецтва. Такі несподівані і потрясаючі переміни, що протягом кількох тижнів змобілізували до величавого національно-державного будівництва мільйонові маси українського народу, не могли бути без глибокого впливу на настрої УССтрільців. Визволення України стало фактом. Незважаючи на перешкоди та неприємне наставлення нової революційної російської влади до українських національно-політичних постулатів, Україна почала прямувати певним кроком до свого самостійного, державного самоозначення. Уже після проголошення I-го Універсалу та створення Генерального Секретаріату, як сурогату державної влади, видно було ясні самостійницькі тенденції в провідників української революції. Особа голови Української Центральної Ради, Михайла Грушевського, створювала своїм авторитетом повне довір'я до всього державного будівництва УЦРади.

Повищі об'єктивні факти промовляли за тим, що основна мета Українського Січового Стрілецтва здійснена. Дальше воювання по боці Австрії, яка не виявляла ніякого заінтересування в справі української проблеми, а навпаки готова була зрадити українські інтереси в користь поляків чи когось іншого, не мало вже ніякого сенсу. Тому постає і поширюється в широких колах УСС думка про розв'язання Легіону УСС, яку сильно скріпили противавстрійські настрої в зв'язку із актом 4 листопада. Але з другого боку виступили прихильники дальшого існування Легіону, мотивуючи своє становище аргументами наведеними в заві УБУправи з грудня 1916 р.

Найбільш переконливим аргументом за розв'язанням Легіону УСС був факт, що на фронті проти УСС стояли українізовані частини, значить, українське військо, що визнавало національно-державний авторитет Української Центральної Ради. Думку про можливість збройного зудару УСС-ів з українізованими частинами російської армії ніхто й не допускав тоді до голови. Ніхто не сумнівався, що на випадок бою між тими формациями УССтрільці перейдуть в цілості на бік Української Центральної Ради. Та крім цього у підсвідомості УССтрілецтва ворушилася ще якась внутрішня сила, що спрямовувала цілу істоту кожного УССтрільця туди, на Україну, яка була для нього категоричним наказом: там, над Дніпром, твоє місце!

Треба було ту надзвичайно важливу справу серйозно вирішити. 26 травня 1917 р. відбулася в Пісочній, де був осідок Коша, широка нарада старшин і підстаршин усіх частин УСС (фронту, Коша і Вишколу), якою проводив сот. Д. Вітовський.

Нарада мала вирішити питання: чи Легіон УСС, який постав як добровільна формація, має існувати та боротись далі по боці Австрії, чи має розв'язатись тому, що його даліше існування втратило політичний сенс. Після довшої, дуже живої дискусії, більшість присутніх вирішила, що Легіон УСС треба зліквідувати. Висловлені погляди, за і проти, були підтверджені дуже поважними аргументами. З огляду на розбіжність думок між УССстрілецтвом у тій серйозній справі, передано її вирішення нашому політичному проводові.¹²⁸

В днях 24 і 25 липня відбулася у Відні під проводом посла Ю. Романчука довірочна нарада українських парламентарних послів і членів Палати Панів, членів Української Бовшої Управи, представників УССстрілецтва, делегатів українських політичних партій (нац. дем., радик. і соц. дем.), представника Союзу Визволення України та представників української студентської молоді. Той збір ствердив, що Загальна Українська Рада не існує і тому узяв себе компетентним рішати про справи Легіону УСС.¹²⁹ Після дводенних основних, оживлених та гострих дебат, збір ствердив, що справа Легіону УСС в'яжеться тісно з цілою низкою важних політичних питань і вирішив удержати і не ліквідувати Легіону УСС. Як показали пізніші події, те рішення політичного проводу було правильне. Перемогла давня думка сот. Д. Вітовського, на основі якої він обстоював збереження УСС за всяку ціну до слухного часу, коли нація буде ще їх потребувати. Дуже сильні чуттєво-емоціональні аргументи національного ентузіазму, були переважені холодною і продуманою логікою визвольної стратегії.

На тім же зборі переведено реорганізацію Української Бовшої Управи, змінюючи її назву на „Центральна Управа Українських Січових Стрільців”. Її головою в місце д-ра К. Трильовського став д-р Степан Смаль-Стоцький.

Так пройшла остання спроба самоліквідації УСС. УССстрілецтво визнало авторитетне рішення свого політичного проводу. Але нездійснені мрії далі жили в душах УССстрільців. Вони мали надалі єдине бажання: порвати цілком всякі зв'язки, що їх лучили з займанницькою державою, та стати повноправними громадянами нової України та її вірними вояками.

Незалежно від повищої акції за ліквідацією Легіону УСС зорганізувався в травні 1917 р. у Відні тайний український революційний гурток, до якого входили старшини УСС (М. Опока, С. Безпалко і В. Свідерський) та старшини австрійської армії. Його метою було відірвати від Австрії українські землі і прилучити їх до наддніпрянської України. Гурток вирішив вести

ірредентистичну пропаганду в галицьких і буковинських полках. Заходами членів цього гуртка старшин-УСС видано в Коші дві літографовані відозви до вояків українців з зазивом до непослуху Австрії і дезерції. Відозви поширювано в запіллі і на фронті. Пересилано їх також на протиіталійський фронт, де українських полків стояло найбільше.¹³⁰

Коли в половині травня перекинено УСС під Конюхи, то їх зв'язки з наддніпрянськими українцями перервалися, бо Легіон поставлено в запас, в глибокім ярі, зараз за фронтом. Тут захопила його 29 червня велика офензива революційних військ, т. зв. офензива Керенського, в якій боролися переважно зукраїнізовані полки. Після двох днів гураганного вогню із соток батерій російської артилерії, зруйновано дощенту австрійські становища. Третього дня офензиви, 1 липня, пішли в наступ 6-ий і 41-ий російські корпуси та частини Чеського легіону. Вони проламали фронт під Конюхами на ширині 10-ти км. Пролом облегли 88-ий австрійський полк, що складався з чехів та стояв на становищах перед Легіоном УСС. Вже в перших годинах наступу той полк перейшов на російський бік. УСС-ів не повідомлено про пролом. Російські війська, що прорвалися на зади австрійського фронту, оточили яр та забрали в полон більшу частину Легіону УСС wraz із командантом пполк. Ф. Кікалем, який був ранений.

Під Конюхами згинули: командант стрілецької кінноти пор. Р. Камінський, командант сотні пор. О. Яримович та багато підхорунжих, підстаршин і стрільців. Більшість полонених УСС попала до табору полонених в Дарниці коло Києва, де їх відвідали, м. інш., члени Генерального Секретаріату В. Винниченко й інші. Всіх старшин УСС з наказу команданта київської округи Оберучева відправлено в глибину Росії. Багато з полонених під Конюхами вступило в листопаді в ряди Січових Стрільців в Києві. До того часу вони не були бажаним елементом для російської революційної армії.

В три тижні після бою під Конюхами почалася австрійсько-німецька протиофензива, яка закінчилась звільненням усієї Галичини. УССтрільці рушили з Конюх в південно-східньому напрямі, скріплені Гуцульською сотнею, що якраз вернулася сюди з Карпат. По дорозі до Збруча мали УСС важніші бої біля Козови, Бурканова і над самим Збручем, під Бурдяківцями, де особливо відзначилася Гуцульська сотня, здобувши шість скорострілів.

Деякий час стояли УСС над Збручем. 14 вересня стягнуто їх до села Залісся, де вони перебули до кінця листопада. Туди

прийшов з Вишколу цілий курінь під командою от. М. Тарнавського, якого призначено командантом цілої фронтової формації УСС. З тим куренем прибуло на фронт багато відомих давніх старшин і стрільців зі „старої війни”, бувших ранених на Лисоні, що вернулися з шпиталів, а між ними також сот. Д. Вітовський. Легіон значно поповнив свій бойовий стан. Відродилось давнє духово-ідейне та товариське життя. Центр політичної активності УСС перенісся знову з Коша і Вишколу до фронтових частин. Серед оживлених дискусій на зборах обговорювано політичні події та майбутню роль УСС. На передодні переходу УСС Стрілецтва на Україну, закріплювалась остаточно його політична ідеологія.

Із Залісся перейшов Легіон до Гуштина, а звідси до Волі Чорнокіньської. Різдво 1918 р. святковано вже в Лосячі.

20 листопада проголошено в Києві Третій Універсал Української Центральної Ради, в якому проклямовано Українську Народню Республіку. Той історичний акт прийняло УСС Стрілецтво з великим ентузіазмом. В усіх формаціях Легіону УСС спонтанно вирішено маніфестаційно відсвяткувати цю радісну для цілого українського народу подію.

Величаво відбулось таке свято в Коші, в Пісочній, де збудовано тріумфальну браму, прибрану національними прапорами з написом: „Хай живе Українська Народна Республіка!” На святочному зібранні промовляв чот. д-р В. Старосольський. Після того перемаршували маніфестаційним походом усі відділи Коша, в числі понад 1000 стрільців, через усі сусідні села з оркестрою та стрілецькими піснями.¹³¹

Команда фронтових частин Легіону вислала до штабу корпусу прохання підписане усіма старшинами про дозвіл на влаштування свята III-го Універсалу. Але корпусна команда заборонила УСС Стрільцям святкувати той український державний акт, уважаючи це нельояльністю у відношенні до австрійської держави. Також збірне прохання, підписане командантом от. М. Тарнавським разом з усіма старшинами, не подобалось „приятелям” УСС-ів із корпусної команди, яка з повищих причин відібрала от. Тарнавському команду над УСС та відкликала його на інше становище.

Усунення от. М. Тарнавського з команди УСС скріпило ірредентистичні настрої серед Стрільцтва. По сотнях велася конспіративна праця. Оживилися знову думки про потребу ліквідації. На тайній нараді старшин в Гуштині, в грудні, поставив пхор. Д. Паліїв внесок, щоб Легіон УСС перейшов Збруч на службу Українській Центральній Раді. Перемогла однак думка сот. Д.

Вітовського, що УСС повинні остатися на своєму місці, бо їх роля по цьому боці фронту ще не скінчена. Також другий проєкт пхор. Паліва, висунений на нараді старшин при кінці січня в Сков'ятині, щоб створити тайну організацію українців в австрійській армії з метою допомогти УЦРаді, не здійснився через відхід УСС за Збруч.¹³²

Похід на Україну

Першого дня Різдва перебрав команду над УСС в полі сотник австрійської армії Осип Микитка. Спершу Стрілецтво не довіряло йому, але коли пізніше і він піддався залізному законіві стрілецької асиміляції, та став свідомим українським старшиною, він виявив себе одним з найкращих командантів Легіону УСС.

Уже в тиждень після обняття команди Легіону УСС — сот. О. Микитка в своїм новорічнім Легіоновім приказі незвичайно тепло привітав Українське Січове Стрілецтво з визволенням України, підкреслюючи, що пролита Стрілецька кров під прапором Вільної України — не пішла намарно.

Подасмо точний текст цього цінного документу з історії УСС:

„Приказ Легіону УСС ч. 14.
Дня 14 січня 1918.

НОВИЙ РІК: Четвертий рік зустрічають УСС в полі, — та нині перший раз можемо сказати собі, що Судьба ласкавіше повернула долею України, даючи їй Свободу, за яку сотки стрілецьких голов лягло в могилі. З нинішнім Новим Роком кожний з нас має певну надію на краще, вільніше життя у своїй власній хаті. Наші труди і жертви не пішли намарно. Ми видвигнули й винесли малиновий стяг Свобідної України. Хай грядучий рік утвердить наші здобутки й свободу народу в ряді всіх держав народів світу.

З Новим Роком Щастя Боже!

сотник ОСИП МИКИТКА.”

В цьому приказі ствердила Команда Легіону УСС, що визволення України через проголошення III Універсалом Української Народньої Республіки — це також вислід трудів і кривавих жертв Українського Січового Стрілецтва.

Тим часом на Україні почали розвиватися дуже загрозові події для української незалежності. Московські большевики, що захопили владу від Тимчасового Правительства, пішли війною на Україну. В Україні стали їм до помочі місцеві москалі та збаламучені большевицькою пропагандою українські військові частини. В січні опанували большевики Лівобережжя та без-

посередньо загрозили Києву. 22 січня 1918 р. проголосила УЦРада свій Четвертий Універсал, яким проклямовано Україну незалежною, суверенною державою. Після десятиденних боїв за Київ, УЦРада була примушена опустити столицю разом із військом. Перед тим ще почала УЦРада через своїх делегатів мирові переговори з Центральними Державами в Бересті, а 9 лютого заключено з ними окремий мир.

Щоб викинути большевиків з України та завести лад і порядок, звернулась УЦРада за військовою допомогою до Австрії, а саме, за висланням на Україну Українських Січових Стрільців, і регулярних українських полків австрійської армії. Але Австрія не похочувала вислати УССтрільців, ні українських полків, а навіть спочатку зовсім відмовлялась від допомоги.¹³³ Щойно коли Німеччина погодилась, очевидно в своїм інтересі, вислати своє військо на Україну і воно почало вже переходити границю, тоді й Австрія замість повного Легіону УСС і українських полків, почала вислати на Україну в першу чергу полки мадярські, польські й інші.

Про велике бажання Української Центральної Ради дістати в допомогу Українських Січових Стрільців, М. Грушевський писав так: „З огляду на велику цінність, яка виявилась за відділами галицьких Січових Стрільців, що організувались на Україні з воєннополонених і виселенців і віддавали важну прислугу в боротьбі з большевиками, дуже бажано було в даній хвилі дістати такі січові дружини з Австрії.”¹³⁴

Сам М. Грушевський в перших роках війни не надто одушевлявся участю УССтрільців по стороні Центральних Держав. Однак треба ствердити, що коли після його гіркого досвіду, показала велика цінність Січових Стрільців як національно-свідомого, дисциплінованого і жертвенного війська в критичних моментах УЦРади, він визнав велике значення Українських Січових Стрільців для українського народу. Коли б не було в 1914 р. УССтрільців, то не було б можливості створити в 1918 р. в Києві куреня Січових Стрільців, що по його словам, віддали важну прислугу в боротьбі з большевиками, як також не було б кого кликати, крім німців і австрійців, на допомогу УЦРаді після Берестейського договору.

Про прихід УССтрільців на Україну для допомоги УЦРаді в її боротьбі проти московських большевиків, об'явлено в окремій відозві Ради Народніх Міністрів, якої текст частинно наводимо:

Від Ради Народніх Міністрів

ДО ВСІЄЇ ЛЮДНОСТІ
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ

Громадяни!

Рада Народніх Міністрів прийняла військову допомогу від нині дружніх держав, Німеччини й Австро-Угорщини.

На Україну для допомоги українським козакам, котрі зараз б'ються з ватагами великоросів червоногвардійців та солдатів, йдуть дивізія українських полонених, Українські Січові Стрільці з Галичини та німецькі війська . . .

Рада Народніх Міністрів

Голова Ради Мін. — В. Голубович; Нар. Військовий Мін. —

А. Жуковський; Мін. Внутр. Справ — П. Христюк.

1918 року, 10 (23) лютого.

В половині січня перенесено Легіон УСС з Лосяча до Скочув'ятина й Шишківців. Тут довідалося УССтрілецтво про нові історичні події, що вирішили дальшу долю України: проголошення суверенної державности України, заключення мирового договору в Бересті і похід німецької армії на допомогу УЦРаді. Після довгого вижидання, Легіон УСС перейшов 27 лютого 1918 року річку Збруч через село Окопи до Кам'янця Подільського. Тоді ж увійшла вперше австрійська армія на Україну.

В історії Українського Січового Стрілецтва доконалась переломова подія. Щойно тепер, після трьох з половиною років тяжких трудів і кривавих боїв, воно осягнуло свою золоту мрію та з почуттям безмежної радості переступило пороги батьківщини, побачило вперше, на власні очі, оспівану в стрілецьких піснях Україну. Після стількох заведених надій та гірких переживань, після стількох пройдених моментів сумніву, зневіри й одчаю, моральних терпінь та ворожих ударів і зневаг, УССтрілецтво втримало зброю в руках та донесло її на вільну українську землю, щоб на заклик своєї держави і її президента, допомогти вигнати ворога та завести на Україні лад і порядок.

Не довелось однак відійти тоді на Україну цілому Легіонові УСС. Більша частина його складу залишилась ще в Галичині, а саме, цілий Вишкіл і Кіш. Сам Вишкіл числив тоді десять похідних сотень, то є два і пів куреня, разом понад 1000 людей. Також Кіш мав тоді високий стан. Не зважаючи на бажання УЦРади та енергійні заходи команди Коша і Вишколу, австрійська влада вперто не хотіла сповнити цих українських побажань. Дуже багато стрільців із Коша і Вишколу не схотіло ждати на ласку займанницької команди і самі, без її дозволу, виїздили групами і поодинокі на Україну, до фронтових частин УСС, або прямо на службу УЦРади, як лектори, вчителі і організатори.

Щойно в днях 7-ого до 13-ого червня виїхав на Україну також Кіш і Вишкіл до місця постою в Єлисаветі на Херсонщині. За три місяці від часу, коли при кінці лютого перейшли там фронтові частини УСС, відносини на Україні значно погіршилися: УЦРаду усунено насильно від влади. Запрошені на допомогу, німці й австрійці, завели тяжкий окупаційний терор. Настрої УССтрільцтва, що належало тоді до Вишколу, вилилися в новій пісні Р. Купчинського „За Збруч, за Збруч хоч голіруч, підемо всі, підемо!”, в якій містилась актуальна політична тенденція в дальших строфах, де співалося: „Чи ворог той в кашкеті (розумілось: большевик) лиш, чи ворог той в шоломі, ми панувать їм не дамо, у нашім власнім домі!”

Власним домом, вільною батьківщиною була для УССтрільців українська держава над Дніпром. Коли 7 червня 1918 року від'їздили з Галичини перші сотні Вишколу УСС на Україну, до міста Єлисаветгороду, — його командант от. Гриць Коссак видав з тієї нагоди денний наказ, в якому пригадав Стрільцям обов'язки, які мають сповнити в вільній Україні. Цей наказ закінчувався таким покликом:

„Стрільці! Нехай через весь час в українській державі руководить вами любов України і її населення, тверда воля служити Україні кождим словом, ділом і помишленієм, непохитна воля сповнити вповні вояцький і громадянський обов'язок Українських Січових Стрільців!”^{134а}

Вступивши на територію України, УССтрільцтво відразу почулося, як у власній хаті. З повною свідомістю та зовсім отверто маніфестували тепер УССтрільці свої державницькі почування. Вони вважали себе вже тільки українськими громадянами та українськими вояками, покликаними до оборони тільки українських інтересів. Тут, на території української держави, перестали вони респектувати закони і накази займанницької влади, бо своєю дійсною владою вважали тільки Українську Центральну Раду в Києві.

Пам'ятаємо добре той момент, коли транспорт Вишколу УСС минув австрійсько-український кордон та станув на вільній українській землі. Безмежне одушевлення та стихійна, бурхлива радість охопила всіх стрільців, що вперше діткнули своїми ногами вимріяну, обітовану землю. Багато стрільців, зворушених до глибини, вискочило з вагонів, щоб в щасті та радості привітатись з першими стрічними громадянами вільної України. Один із старшин пристанувши, тупнув ногою в землю та гордо кликнув на весь голос: „От тут наше право!”

Від Кам'янця Подільського почався похід фронтових частин УСС вглиб України. Був це похід політично-військової формації, яка в тих особливих революційних відносинах діяла в більшій мірі як політична група, ніж як військова формація. Легіон УСС розділений на сотні, а навіть на чоти і стежі, проходив різними шляхами через область подільської губернії, майже без ніякого спротиву, не стрічаючи ніде організованих большевицьких сил.

В своєму поході пройшли УСС через райони Нової Ушиці, Бару, Жмеринки, Вапнярки, Тульчина та багато тамошніх сіл. Вони мали доручення від австрійського командування інформувати населення про приязні політичні пляни Австрії супроти населення України, охороняти зайняте австрійцями воєнне майно, та зберігати лад у своєму районі. Але УССтрільці, дорученої їм служби не виконували в інтересі Австрії, а тільки всю свою працю спрямували на пропаганду між населенням справи української державної самостійности та на допомогу і скріплення державницької праці УЦРади.

Протягом понад тритижневого постою в містах і селах подільської губернії, УССтрільці перевели там широку освідомну роботу про організацію, завдання та пляни УЦРади. Вони були рішучими прихильниками УЦРади, бо вірили в авторитет провідників УЦРади, які ще до революції керували українським визвольним рухом. Також познайомили вони населення про національне життя галицьких українців та про ідею і завдання УССтрільцтва. Багато інших тем було предметом стрілецької пропаганди та освідомної роботи, як наприклад: наслідки московського панування для українського народу, потреба сепаратизму від Московщини та власної незалежної держави, необхідність організації і т. п.

Але та пропагандивна і освідомна робота натрапляла на великі труднощі через брак національної свідомости в більшості населення Поділля, яке майже не цікавилось працею Української Центральної Ради та взагалі політично-державними справами України. УССтрільцтво пізнало тепер страшні наслідки довголітнього польського та московського панування в Україні та усвідомило собі потребу колосальної праці для піднесення національно-політичної свідомости та організації українських народних мас. З тим більшим запалом і енергією вело воно ту роботу в своєму дальшому поході на Україну.

Зокрема найбільш активною виявила себе сотня Д. Вітовського, в склад якої вибрано з Легіону найкращих стрільців. Під проводом досвідченого в громадських справах і енергійного команданта, та сотня, поділена на чоти і стежі, проходила се-

лами Поділля і освідомляла народ та пропагувала незалежну українську державність. Сам сотник Вітовський виступав з промовами на багатьох сільських зборах та виясняв селянам усі справи, що їх цікавили.¹³⁵ Він уміло потрапив під психіку малосвідомого селянина та зацепити в його душі перше зерно національної свідомости.

Також другу функцію, доручену їм австрійським командуванням, а саме, охорону воєнного майна, якого було дуже багато на Поділлі, виконували УССтрільці тільки в інтересі і для добра власної української держави. Вони не допускали відділів австрійської і мадярської армій до розграблювання українських державних складів та в той спосіб зберегли багато цінного майна, яке вони передавали під опіку української влади. Коли мадярські вояки почали грабувати населення, УССтрільці також охороняли його перед безправними реквізиціями, при чому доходило часто до дуже гострих конфліктів між УССтрільцями й австрійськими командантами.

Тут, на Поділлі почало УССтрільцтво включатися в безпосередню державну працю УЦРади. В м. Барі стояла постоем кілька тижнів чота пхор. Д. Палієва. Він разом з своїми стрільцями активно допомагали органам місцевої української влади у їх праці. Дуже близько співпрацювали вони з міською управою та причинились до українізації того міста. До УССтрільців, що стояли в Новій Ушиці, звертались селяни з порадами і скаргами в різних справах. Дес. Л. Чубатий виїздив на села та немов мировий суддя вирішував різні спірні справи між селянами. Він також писав численні скарги до вищої австрійської команди за різні надужиття та безправства, які робили селянам мадярські окупаційні військові частини. Були випадки, що він виконував розподіл поміщицької землі між селян, коли місцевий Земельний Комітет не зміг уговою цього вирішити. Те саме робили й інші УССтрільці, м. ін., пхор. М. Романюк, який особливо ставав в обороні селян перед безправними реквізиціями, які в Курилівцях і інших селах робили мадяри. За ту діяльність арештувала мадярська жандармерія повітового комісаря УЦРади в Новій Ушиці, дес. Л. Чубатого і пхор. М. Романюка. Тих трьох арештованих ескортувала до тюрми ціла сотня мадярського війська, але військовий суд у Єлисаветі звільнив арештованих.¹³⁶

Із Поділля від'їхали УСС 17 березня до Одеси. По дорозі до Одеси УССтрільці довідувалися про місцеві відносини, організацію української влади та про представників українського руху. Усюди заохочували людей підтримувати УЦРаду. Вкінці станули УСС над Чорним морем. Нововідкриті області нашої великої

батьківщини, її чудова природа, а передусім українське море, викликали могутнє враження в УССтрільців, мешканців західніх земель. Ті глибоко пережиті образи так змальовує в своїх спогадах один з учасників:

„Який чудовий наш рідний край! Яка екзотична Придніпрянщина для мешканця Західніх Земель, що вперше її бачить!.. Наше море!.. Ми побігли стрімкою стежкою в долину, хвилюючись як паломники вблизу святих місць. Його краса й могутність перевищила всі наші сподівання. Давні часи наводило воно на думку і шуміло про нашу ясну будучину. Ця неприборкана стихія, сувора й невблаганна як життя, виховувала найкращі прикмети вдачі в наших предків і злиховуватиме в наших вольних нащадків”.¹³⁷

Як усюди, так і в Одесі, знайомились УСС із тамошніми земляками, відвідували „Просвіту”, редакцію українського часопису та державні установи. Всюди інформувались, обмінювались думками і плянами, та служили своїми порадами та допомогою. 5-го квітня покинули УСС Одесу і переїхали до Херсону, де побули два дні і 8-го квітня поплили двома пароплавами вгору Дніпром до Олександрівська.

На Запоріжжі

Плавба УСС на пароплавах Дніпром угору з Херсону до Олександрівська — це один із найкращих моментів, які пережило УССтрілецтво впродовж свого існування. Серед чудової весняної погоди та піднеслого настрою з приводу відродження української державности, УССтрільцям довелось власними очима бачити Дніпро та оглядати дорогі місця колишньої Запорізької Січі. Тут на Запоріжжі вони почули себе в вимріяній, живій Україні. Безмежна радість та горде почуття осягненого щастя наповнили вщерть усю істоту УССтрільців, що цілу свою традицію та січово-стрілецьку ідею черпали із тих історичних місць та із тих славних подій, що тут у минулому відбувались.

І знову наведемо деякі уступи із цінних спогадів Мирона Заклинського, — що яскраво і вірно відтворюють настрої і переживання УССтрілецтва в тому часі:

„Незабутні були для нас ці дні, коли ми плили по Дніпрі колишніми землями Запоріжців, серединою нашої великої батьківщини... Проїздили ми попри історичні місцевості, де останніми століттями відбувались найважливіші події нашої історії. Не раз ми читали про них в книжках та уявляли їх в мріях. Тут була Січ за часів Мазепи, там ублизу Сіркова могила, там знову була Січ за часів Хмельницького.

Плили ми попри Кам'яний Затон, де весною 1648 р. приєднались реєстрові козаки, що їх вислала Польща проти Хмельницького, до повстанчих військ. Оживали в нашій уяві славні події бувальщини: ми

плили тією течією, що бачила княжі кораблі і стільки разів носила козацькі чайки... А величина і краса рідного краю, яку ми тут вперше відчули, наповняла гордістю і радістю.

Зі зброєю в руці пройшли ми чималий кусень рідної землі від Мукачева до Збруча. Три тижні міряли своїми ногами Подільщину; їхали цілими днями залізницею, і це все тільки південна частина Правобережжя. Це лише кусень величезної нашої батьківщини, цього 45-мільйонного велетня, що розлягся над Чорним морем на мільйони кілометрів від Татр і Дунаю по Кавказ і Каспій”.¹³⁸

Наведені думки Заклинського — це вірний документ стрілецької ідеології, яка глибоко корінилась в історичній традиції українського народу, а зокрема в традиції Козаччини і Запорізької Січі. Ідея масового січового руху та мілітарної організації, що прийняла історичну назву „Січових Стрільців” — це доказ великої пошани та гарячого пієтизму до січово-козацького періоду нашої історії. І коли тепер довелося тим же УСССтрільцям не тільки бачити на власні очі ті широкі степи, Дніпрові пороги й Великий Луг, де козацтво гуляло й славу добувало, але коли їм доля дозволила як новітнім січовикам, зі зброєю в руках виганяти із земель колишньої Січі нових московських загарбників, то це була дійсно знаменна подія й момент великого щастя для Українських Січових Стрільців.

Місто Олександрівськ (сьогодні: Запоріжжя), положене над Дніпром, було тоді ще в руках большевиків, які зібрали тут більші сили, що відступали з Правобережжя і півдня України. Легіон УСС дістав наказ здобути це місто. 13 квітня почали прибулі пароплавами УСС наступ на Олександрівськ. Одна сотня УСС з відділом Вільних Козаків здобула залізничу станцію, втративши одного вбитого (стр. М. Ярему) і декількох ранених. На другий день продовжено наступ цілим куренем. Зав’язався завзятий бій. Після того, як большевики дістали великі підкріплення та кількома розстрільними пішли до протинаступу й оточили з крил стрілецькі сотні, курінь УСС довго здержував большевиків, але перед перевагою ворога мусів відступити з Олександрівська. Був це останній бій УСС в складі австрійської армії. На третій день після того, опустили большевики Олександрівськ під натиском німців. До міста ввійшли УСС з відділами Запорізької Дивізії.

УСС поховали свого побратима Михайла Ярему на високій козацькій могилі, над стрімким берегом Дніпра, серед широкого степу, близько села Біленького, недалеко історичної Січі. Тамошні селяни, нащадки січовиків з сердечним захопленням приймали УСС. Коли сотня УСС входила в село, на привітання за-

грали всі дзвони. На похорон УСС М. Яреми зійшло усе село. Місцевий хор під управою вчителя відспівав „Заповіт”.

В Олександрівську, столиці Запоріжжя, пробули УСС майже два місяці. Тут стрінулися вони вперше з регулярними частинами української армії, Запорізькою Дивізією, що затрималася в Олександрівську в перемарші на Мелітопіль і Крим. Після Кримського походу вона вернулася в першій половині травня назад до Олександрівська. Була це найкраща частина тодішньої української армії, сильно здисциплінована, національно свідома й ідейна. УССтрільці дуже близько збраталися з Запоріжцями, а особливо сердечно заприятималися з Гайдамацьким кінним полком ім. Гордієнка, що ним командував полк. В. Петрів. Добрі вояки пізнали себе та взаємно поважали. Пам'ятною остане зустріч Гайдамаків із УССтрільцями на великім Гайдамацько-селянським святі, улаштованім у Царичинім Куті в присутності довколишнього селянства. Кінний полк ім. Гордієнка продемонстрував тоді перегляд в формі кінної атаки в повному розгоні. „Присутні старшини УСС” — оповідає полк. Петрів у своїх споминах — „дивляться широкими відчиненими очима, мабуть того й не бачили, а правду казати і я за 16 років своєї дійсної служби, такого теж не бачив...”¹³⁹ Весь день тривала народна забава, запорожці, гайдамаки, стрільці, маси селянського народу в чудових настроях провели в Великому Лузі свято української радості.

Присутній на тому народному святі поет, сот. Остап Луцький, такими словами змалював ту незабутню всеукраїнську зустріч.

„Яка радість розпирала тоді груди, особливо нам, галичанам, що перший раз найшлися на оспіванім і вимріянім Запоріжжі. Яеним, чаруючим, нестримним полум'ям гордої втіхи, розгорілися наші душі... Радісно усміхасться степ до Дніпра і сонця. Серце тішиться кожним засіяним клаптиком землі, кожною деревиною, кожним жайворонком, кожним подувом вітру, бо ж усе це наше, рідне, знову вільне!

Ніяке слово не може висказати радості, що молотом билася в серці кожного галицького українця в той день серед українського війська, на запорозькім Великому Лузі! Неясно в нетрах підсвідомости заховане історичне почуття єдності і колишньої козацької сили та слави, нарешті прорвалося найсильнішою, найрадіснішою, найживішою свідомістю і бухнуло полум'ям повного щастя, яке вщерть сповнило всі наші душі. Там ми найглибше відчули і живими очима побачили все ми нуле, вічну єдність України, її вчорашній і завтрішній день”.¹⁴⁰

В Олександрівську розгорнуло УССстрілецтво широку культурно-освітню, пропагандивну і державно-творчу працю. Головним тереном праці УСС стала місцева „Просвіта” та редакція

газети „Січ”. В багатьох установах працювали УССтрільці. Ожилося національне життя в місті й околиці. Місто зукраїнізовано. Усюди залунала українська мова. Театр не міг помістити усіх відвідувачів. Українська книжка розходилась масово. Населення міста і сіл приймало УССтрільців і гостило як рідних. Масові прогулянки на Хортицю ставали національними маніфестаціями. Не забракло і ворогів УССтрільців. Це були місцеві москалі, усіх політичних напрямків. Вони говорили, що УССтрільці — галичани — це погані люди.

Гетьманський переворот у кінці квітня прийняло все свідоме й активне українське громадянство в Олександрівську та на всьому Запорозжі — вороже. Так само зустріло його і УССтрілецтво, яке до глибини було вражене вісткою про розігнання Січових Стрільців у Києві, з якими воно держало постійний зв'язок. Від першого моменту вступу в Україну, багато старшин і стрільців УСС втікло до київської формації Січових Стрільців, бажаючи служити безпосередньо УЦРаді. Це негативне відношення до гетьманського режиму займали УССтрільці весь час свого побуту в Україні.

Після перевороту повіяло в Олександрівську російським духом. Українізація міста спинилася. По селах бушували карні відділи, що несли на села терор. Здирали безправно високі грошові суми від селян. Тяжко побивали людей. З приходом гетьмана скінчилася для УССтрільців радісна доба безжурного романтичного захоплення Східньою Україною. Настали тривожні, поважні часи...¹⁴¹ Почалися селянські повстання. Тюрма в Олександрівську заповнилась свідомими народними робітниками, селянами, вчителями. Окупаційні війська почали паціфікувати українські села. УССтрільці станули перед можливістю, що й їх вживуть до цієї акції...

Поодинокі сотні УСС дістали наказ від австрійського командування взяти участь у карних експедиціях на села, реквірувати збіжжя, розоружувати збунтовані села, арештувати „протидержавні” елементи. Усі ці накази виконували УССтрільці по своєму.

УСССтрілецтво ні на хвилю не сумнівалось, що воно в ніякім випадку не сміє ніколи виступити проти інтересів українського селянства, не сміє зробити йому ніякої кривди, а навпаки було вповні свідоме, що його обов'язком є помагати українським чорноробам, вчити їх боротися за свої права та свою людську гідність. Це ж був один з основних принципів їхньої ідеології.

Ту неприємну для УССтрільців та небажану ними службу в великій мірі злагіднювала особа австрійського архикнязя

Вільгельма Габсбурга, що був в тім часі командантом військової групи в Олександрівську, в склад якої входив м. інш. також Легіон УСС.

Під час походу на Україні, з початком квітня, на стації Копань за Одесою, включено Легіон УСС в склад військової групи, якою командував архикнязь Вільгельм. До цієї групи належали крім УСС також інші австрійські частини. Командантом Легіону УСС був тоді сотн. Микитка, який лишився на тім становищі аж до розпаду Австрії.¹⁴² Особа архикнязя Вільгельма стала відома галицьким українцям щойно з осені 1917 р. В тім часі він познайомився вперше з деякими визначнішими українськими громадянами. Ні одна українська політична організація не стояла з ним у якомунебудь зв'язку. З моментом актуалізації української проблеми на Сході Європи, а зокрема коли Україна стала самостійною державою, і на її територію увійшли німецька й австрійська армії, панувала загальна опінія, що австрійські кола уплянували свою політичну комбінацію, зміряючи проведення Вільгельма на зверхнє становище в українській державі. Одначе всі ті австрійські пляни показались безнадійними, бо німецька політика з ними не погоджувалась. Після зааранжованого німцями гетьманського перевороту не могло вже бути мови про якийнебудь успіх габсбурзьких династичних плянів в Україні. Ні Австрія, ні архикнязь Вільгельм не сміли вести ніякої сепаратної політики в Україні всупереч політичним плянам німців. Розумів це передусім сам Вільгельм, який опісля з місця відкидав усякі сугестії щодо захоплення ним влади, як наприклад проєкт Болбочана і Запорожців, що плянували скинути гетьмана Скоропадського, а на його місце поставити архикнязя Вільгельма.¹⁴³

У всіх згаданих комбінаціях політичного характеру УССтрільці не брали ніякої участі, ні як політично-військова формація, ні поодинокі їх провідні люди. Архимкнязя Вільгельма, якого прозвано Василем Вишиваним, УССтрільці оцінювали, як особу прихильну українській справі, як дуже милу людину, гуманного характеру, оборонця українських селян під час реакційного гетьманського режиму і вкінці як безумовного приятеля УССтрілецтва, що боронив його перед вищим австрійським командуванням. До гетьманського перевороту було УССтрілецтво беззастережним сторонником Української Центральної Ради, а Вишиваний був для УСС тільки командантом військової групи, до якої вони входили. Після наставлення німцями гетьмана Скоропадського, УСС були переконані, що про дальшу свою долю буде рішати сам український народ, без участі якихнебудь по-

сторонніх спасителів, а тільки під проводом своєї авторитетної політичної організації, якою тоді був Український Національно-Державний Союз.

Високе становище Вишиваного, як члена цісарської родини, давало йому можливість якийсь час оберігати українське селянство в районі його групи перед злочинствами карних експедицій та надужиттям гетьманської адміністрації. Це показалося особливо в районі Єлисавету на Херсонщині, куди перенесено 10 червня цілу групу архикнязя Вільгельма, а в тому і УСС.

В обороні українського селянства

В тім самім часі прибули із Галичини до Єлисавету, як це уже вище згадано, Кіш і Вишкіл УСС. Ціла формація УСС, якої чисельний стан дорівнював тоді майже силі Легіону УСС восени 1914 р., стояла в районі Єлисавету, в самім місті й довколишніх селах: Масляниківці, Грузькому, Карлівці та Іванівці. На цьому місці перебували УСС повні чотири місяці, аж до свого виїзду з України. За той час відіграли вони позитивну ролю в українському житті, з честю захоронили стрілецьку ідею, та оставили по собі найкращу пам'ять серед широких мас українського народу північної Херсонщини.

Єлисавет мав давні традиції українського національно-культурного центру. Тут жили і працювали письменник Василь Мова, та основоположник української кооперації, артільний батько, Микола Левітський, якого галицькі українці з великим ентузіазмом вітали в 1908 році у Львові на Конгресі Просвіти, тут був осідок родини Тобілевичів — славних театральних артистів — Карпенка-Карого, Садовського і Саксаганського. В місті було багато інтелігентних родин, свідомих українців, які щиро вітали та гостинно приймали в своїх домах УССтрільців.

Спільні часті зустрічі, робота в Просвіті, взаємна виміна думок про сучасну тяжку політичну дійсність, спільні заходи і боротьба проти московських впливів в Єлисаветі, — створили взаємне довір'я та щирю дружбу між УССтрільцями і місцевим громадянством. Тут ведено курси української мови та українознавства. Також по селах, де стояли УСС, ожила широка культурно-освітня праця, улаштовувано багато викладів і гутірок, основано Просвіти, селяни зацікавились книжками, які масово розходилися, селянсько-стрілецькі театральні гуртки ставили вистави. На місце недовір'я, з яким стрінуло селянство УССтрільців в перших днях, запанувала сердечна приязнь і найкращі відносини. Але це довір'я, з яким селянство віднеслося до УССтріль-

ців, було вповні оправдане і закріплене незабаром, коли ті останні ділом доказали, що є щирими і вірними оборонцями українського села.

УСС перенесено до Єлисавету у моменті, коли в південній Київщині і північній Херсонщині розгорілось селянське повстання проти гетьманського режиму і німецько-австрійських окупантів. УССстрільці симпатизували з повстанчим рухом, знаючи про його український характер та засуджували всю політику гетьманської влади.

Тоді працював в Одесі б. командант куреня УСС, от. д-р С. Шухевич, який так говорить про гетьманський режим: „Була це пора, коли нам усім стало без сумніву ясным, що політика гетьмана Скоропадського провадить до відбудування єдиної, неділимої Росії, до повного закріпощення України”.¹⁴⁴ Начальний лікар Легіону УСС д-р В. Щуровський, так характеризує в своїх спогадах політику гетьманської влади: „Гетьман шукав опертя в явно протиукраїнських чинників. Тим розбурхав пристрасті, напровадив на країну змору чорної реакції, підготовив ґрунт большевикам.”¹⁴⁵ Пхор. М. Заклинський, якого спогади ми згадували, приходить до таких висновків при оцінці гетьманського режиму: „Терор над селом за гетьманщини був причиною, що бажання самостійної держави затрачувалось серед селянства, пропадала молода державницька свідомість. Гетьманщина скомпромітувала нашу державність серед мас і була причиною, що пізніше, як скинули гетьмана, наше селянство за слабо піддержувало свою владу проти московської, большевицької.”¹⁴⁶

УССстрільці під час свого побуту в Єлисаветщині, станули по стороні покривджених селянських мас, станули по стороні дійсної української державної рації. Коли австрійське командування висилало їх на збунтовані села для наведення ладу, вони йшли туди із своїм українським законом, своїм моральним наказом, що його носили в серці від хвилини, коли прийняли чесне ім'я Українських Січових Стрільців. Наведемо за М. Заклинським такі факти:

Друга сотня УСС дістала наказ роззброїти кільканадцять сіл на Херсонщині й арештувати „33-ох большевиків”, яким москаль, поміщик, м. інш., закидав участь у безпорядках 1905 р., за що навіть царська влада не карала їх. Коли селяни в першому селі побачили, що УСС не роблять їм кривди, тоді перед дальшими селами ждали вже селянські делегації, які вітали сотню УСС хлібом і сіллю. Для старшин приготовано обід. Стрільці дістали квартири та угощення. Вечором стрілецьким звичаєм на вулиці загула музика, скрипки, гармонія, пішли співи,

танці... Командант сотні чот. Савчин списав протокол з усіма названими по імені і прізвищу 33 „большевиками”. Показалось, що були це найдіяльніші, найінтелігентніші українські діячі тієї округи, члени УЦРади, кооператори, вчителі, студенти... Селяни дали себе роззброїти, позносили добровільно трохи старої зброї. Зате в мешканні двох поміщиків перевели УСС основніше роззброєння. Забрали добрі рушниці, револьвери, шаблі. Про повищу стрілецьку пацифікацію українських сіл зложили згадані поміщики-москалі скаргу до команданта австрійської дивізії ген. Маренці. Він прикликав до рапорту команданта Легіону УСС сот. Микитку і команданта сотні чот. Савчина і назвав їх „модерними большевиками” та передав їх справу на польовий суд. Внаслідок інтервенції архикнязя Вільгельма судову справу проти обох старшин анульовано, а скомпромітований протоколом проти 33 „большевиків” ген. Маренці відійшов на італійський фронт.

Подібне завдання в тім же часі дістала 3-тя сотня чот. Г. Голинського, якій наказано успокоїти збунтоване населення містечка Добровеличківці та доколишніх сіл. Населення Добровеличківців вітало сотню хлібом і сіллю. А після того пішла музика, співи й танці. Селяни щиро заприязнились з УССтрільцями та з жалем їх прощали. Було це коло Нової Українки, великого, свідомого села, де була гімназія та багато місцевої інтелігенції. Дивізійна команда також була невдоволена з такої пацифікації та поставила команданта сотні і ще одного старшину під польовий суд. Справу цю анульовано, як і попередню.

Такий стан напружених відносин не втримався б довше і Легіон УСС був би розв'язаний, коли б не особа архикнязя Вільгельма, завдяки якому існування Легіону УСС було збережене. Німецьке і австрійське вище командування отримувало масу скарг і зажалень з тої причини від гетьманської адміністрації та польських і московських поміщиків, і не було задоволене з повищої гуманної поведінки УССтрільцтва з селянством.

Серед УССтрільців скривалося тоді багато українських інтелігентів і селян, що втікали з своїх околиць перед переслідуваннями гетьманських і окупаційних властей. Бували люди і з далекого Лівобережжя та прохали, щоб і туди вислати частини УССтрільців, бо й там широко пішла слава про „правдиве українське військо”, Січових Стрільців, що стоїть за народом.

Селяни зверталися також до УССтрільців зі скаргами, проханнями та порадами. Ті справи полагоджував пор. д-р В. Старосольський та не раз виїздив на села особисто провірювати надужиття та списував протоколи, на основі яких робив інтервенції в команді Дивізії, помагаючи селянам.

Громадсько-суспільна праця УСС на Херсонщині і Поділлі

Уся праця УСС вліті 1918 р. на Херсонщині — культурно-освітня, політична, мистецька, гуманітарна й інша відбувалась на очах всього українського громадянства. Добра слава про неї розходилась далеко по всій Україні серед широких мас українського народу.

І найшовся вірний свідок цієї праці УССтрільців, їх починів і діл, сл. п. Софія Тобілевич, вдова по славнім українським драматургові Іванові Тобілевичеві (Карпенко-Карий), яка з відкритою душею та теплом української жінки, розказала всім про свою зустріч в те пам'ятне літо 1918 р. з УССтрільцями, яких вона назвала „рідними гостями”. Вона так пише про працю УССтрільців на Херсонщині:

„Українське Січове Стрільцтво, роздивившись навколо, взялося негайно до праці. Незабаром серед селянства розійшлися чутки одні від одних чудніші: вони вчать... вони лікують... вони посилають своїх людей на роботу в поміч удовам і недужим. За все платять... Поводяться по-людськи... Позаводили крамниці, дають селянам світло, роздають книжки... Щось нечуване робиться від коли світ світом! І справді — селяни не знайшли в цих людях неправди й лукавства проти себе... Добрі люди. Хороші люди... Таких би нам більше, то не було б цього, що тепер коїться... Послані сюди, щоб нещадно карати винуватців, стрільці замість того помагали людям...”¹⁴⁷

А далі в той спосіб змальовує вона культурно-освітню працю УССтрільців серед українського селянства:

„Під проводом старших, з участю знавців свого діла: артистів, співців і музик, позаводили вони виклади шкільної науки для дітей і дорослих, світляні картини, концерти, театральні вистави й народні гулянки. Було творене спільною працею велике діло культури, що зацікавило й привабило до них усю околицю... Чи сподівалася ти, наша нещасна, підяремна степова Україно, небом і людьми забута, чи сподівалася ти колинебудь у своїх селах вітати таких талановитих гостей?... Учителів... Братів... Що прийшли сюди з єдиним лиш бажанням — не карати, а все, що людина має найкращого — серце, талант, знання — усе віддати на послугу тобі, рідний краю... рідний народі...”¹⁴⁸

Софія Тобілевич знала добре про минулу громадську працю УССтрільців в Галичині до війни та про джерела ідейних спонук їхньої праці для народу. З подивугідним знанням справи вона пише про це:

„Всі вони майже селянські діти, яким батьки їх, хлібороби, своїм потом і кров'ю цю освіту по школах і університетах здобували. Вони в Галичині агітували по селах, вибираючи послів до парламенту, організували товариства „Січ” у кожному майже селі і містечку, заклада-

ли „Просвіти” й були дома тією духовою силою, що оживляє, будить і веде перед усьому.

Перше, ніж прийшли в Україну, у героїчних боях на війні і своєю діяльністю у громадському житті, доказали, хто вони, куди йдуть і за що змагаються.

Згуртувавшись під стягом і назвою стародавньої Запорозької Січі, прийшли на Україну, як сини до матері, до якої здавна тужили!.. Прийшли, щоб віддати Україні все, чим багата душа запального юнака та збудити народ України з вікового сну й зацепити в його душі перші парості людської і національної свідомості...”¹⁴⁹

А гадаючи після довшої розлуки дорогих її серцю Українських Січових Стрільців, вона немов говорить устами всієї степової України:

„Знайте, що й до нині сумує за вами село, куди внесені вами перші проміння національного почуття та освіти і вся інтелігенція степової України, яка дожидала від вас помочі, маючи на увазі ваш військовий досвід і моральну дисципліну... Нехай відомо вам буде, що тужуть за вами й сумують степи України, що стогнуть під копитами чужинного війська... Ваші жертви не пішли на марне. Бо є духові перемоги, що на вазі історії важніші, ніж зброїні!”¹⁵⁰

Ми подали це цінне свідчення української патріотки, як об’єктивний доказ тої скромної служби, яку протягом кількох місяців 1918 р. прийшлося виконати УССтрільцтву на Наддніпрянщині, в тім тяжкім і понурім періоді української революції. А з другого боку, є воно щирим ствердженням тої правдивої вдячності, що остала в серцях населення степової України до УССтрільців за їх виконаний народний обов’язок.

Для повного образу громадської праці УССтрільців на Україні вліті 1918 р., треба ще згадати про діяльність Комісаріату УСС в Кам’янці Подільськім. Завдяки меткості і енергії пор. М. Саввича, колишнього організатора культурно-освітньої і шкільної праці УСС на Волині, заложено в липні 1918 р. за згодою австрійського командування при губерніяльнім старості в Кам’янці Подільськім т. зв. Комісаріят УСС, якого завданням мала бути „допомога при організації шкільництва та при заснуванні і веденню інших культурно-освітніх установ, як рівно ж захист інтересів населення”. В такий спосіб сформульовано завдання Комісаріату в урядових документах, виданих поодиноким співробітникам Комісаріату подільським губерніяльним старостою С. Кісільвом та командантом 129 бригади ген. май. Банковачем 11 липня 1918 року.¹⁵¹

Усіх співробітників Комісаріату було 18, з яких десять були приділені до праці при поодиноких повітових старостах Подільської губернії. Ті комісари УСС в більшості працювали вже на культурно-освітній роботі на Волині. Ті члени Комісаріату, які

залишилися в Кам'янці, виконували працю лекторів українознавства на різних курсах, що тут відбувались для урядовців, залізничників, поштовців, учителів, студентів і інших.

Діловим керівником усієї роботи Комісаріату був пхор. д-р О. Назарук, який видавав відповідні методичні інструкції для тих, що працювали по повітах. Він отримував від них звіти про виконувану культурно-освітню роботу та інформації про стан української національної справи на місцях, про настрої української інтелігенції і селянства, а зокрема про протиукраїнську акцію всяких чужонаціональних елементів (московських і польських), що дістались на керівні місця в тодішній українській державі. На основі тих джерельних та провірених відомостей почали появлятися в галицькій пресі вірні і солідні інформації про тяжке національно-політичне положення на Україні. Відомий був тоді українській публічній opinii відкритий лист д-ра О. Назарука до гетьманського міністра внутрішніх справ Кістяковського за підписом 75-ти українців з Подільської губернії, напечатаний в львівському щоденнику „Діло” з 28 серпня 1918 р. В цьому відкритому листі подано десятки фактів, які ілюстрували протиукраїнський курс політики гетьманської адміністрації, реакційний терор проти українського селянства, ведений ворожими Українській Державі московськими поміщиками, при помочі повітових старостів та плянову русифікацію всього публічного життя на Україні.

В тих відносинах дуже тяжко було вести на провінції якунебудь незалежну, українську національну працю. Трудно було найти інтелігентних людей до співпраці, бо всі боялися репресій місцевих урядовців-москалів. Знаємо з особистого досвіду, що неможливо було найти в Літині людини, що схотіла б стати головою Просвіти. Усі відмовлялись, ради спокою.

Але не зважаючи на те, культурно-освітні комісари УСС, що перебували по повітах, робили свою корисну роботу. На власну відповідальність, без формально організованих товариств, самі проводили сходами, закладали бібліотеки і позичали книжки, організували хори, виголошували виклади, та влаштуували курси. Учасників і слухачів було багато. В першій мірі молодь радо горнулася до культурної праці, цікавилась національним життям в Галичині, вчилася співати нових пісень, читала книжки, вивчала історію України.¹⁵² Те все робилося в повітовому місті. На селі всяка громадська робота була майже неможлива.

Та національно-освітня праця УССтрільців не подобалась місцевим повітовим старостам і їхнім урядовцям, москалям або

полякам. Вони почали обвинувачувати УССтрільців перед австрійською військовою владою, що вони бунтують народ проти існуючої влади та симпатизують з большевиками. А коли комісари УСС почали з успіхом інтервенювати перед австрійською окупаційною владою і польовими судами в справі арештованих українських патріотів, та багато невинних людей внаслідок цієї інтервенції випущено на волю, тоді УССтрільцтво закінчило свою кар'єру в подільській губернії. Після двомісячного заледве існування Комісаріят УСС розв'язано на домагання гетьманського міністра внутрішніх справ Кістяковського в половині вересня 1918 р., і всіх його працівників у повітах відкликано до УСС, або на іншу працю.

Виїзд УСС з України

Конфлікти між австрійською військовою владою та УССтрільцтвом загострювалися все більше і більше. Невиконання військових наказів ліквідувати селянські бунти, роззброювати села і реквірувати харчі, зв'язок із повстанцями та ворожа поставка до гетьманської адміністрації, — мусіли остаточно покінутися або розв'язанням Легіону УСС, або його перенесенням з України.

Велике невдоволення серед німецького командування та гетьманських кіл спричинила також окрема політика архикнязя Вільгельма, прихильного українській справі, та його популярність серед українського селянства. Авторитет гетьманського режиму був загрожений. Тому німці і гетьманська влада вжили заходів у Відні, щоб Вільгельма позбутися з України.

Коли над Україною нависла загроза протигетьманського повстання, а УССтрільці знову відмовилися йти проти збунтованих селян в одному із дуже неспокійних районів на північ від Єлисаветгороду, тоді австрійське командування перенесло групу архикнязя Вільгельма з України на Буковину.

Дня 8 жовтня покинули УССтрільці Єлисаветгорсд і Наддніпрянську Україну, де перебули понад сім місяців у вірній службі для української справи. Пізнали широкі простори своєї батьківщини, яких досі не знали, бачили Чорне море, Дніпро, Хортицю, а багато з них відвідало Київ і Шевченкову могилу. Виросли ідейно за тих сім місяців. І полюбили той народ, що там жие. З сумом виїздили УССтрільці з України. „Треба було бачити прощальні сцени УСС-ів з селянами, коли вони від'їздили з України до Чернівців — прощався щиро й сердечно брат із братом...” — оповідає свідок тих сцен.¹⁵³

Після прибуття на Буковину — команда УСС з більшістю сотень розмістилися в Чернівцях, Кіш станув в Вижниці, а дві сотні приділено до прикордонної служби, на буковинсько-бесарабській границі.

Українські Січові Стрільці в боротьбі проти Польщі

а) Даремні надії на УСС

Коли з початком жовтня 1918 р. перенесено цілу формуацію УСС (фронтові частини, Вишкіл і Кіш) з Херсонщини на Буковину, з тим моментом починає Українське Січове Стрілецтво новий період своєї історії. З одного боку кінчився остаточно той особливий трагізм, що тяжів над ним від 1914 р., а саме підлеглість чужій окупантській силі, а з другого — УССтрільці стали тепер внаслідок міжнародних подій та політичних перемін, важливим національно-політичним і військовим чинником в боротьбі проти другого історичного ворога України, Польщі.

Український політичний провід та Українське Січове Стрілецтво в моменті вибуху світової війни вважали основною і єдиною метою змагань українського народу в тій війні — розгром російської імперії та відновлення політичної самостійності України. Створення перших основ української державности над Дніпром Українською Центральною Радою було здійсненням визвольних плянів УССтрілецтва з 1914 року. Дотеперішня роля Австрії, як союзниці українського народу в боротьбі проти Росії, закінчилася.

УССтрілецтво стануло тепер, після чотирьох років війни, перед новим історичним завданням. Непередбачені події поставили перед ним це нове завдання.

Коли з кінцем 1917 р. воєнна ситуація Центральних Держав почала погіршуватися, а в їх нутрі появилися признаки розкладу й хаосу, гостра економічна криза та численні голодові заворушення, а з другої сторони оживилися ірредентські стремління поневолених народів в Австрії, тоді не було вже ніякого сумніву щодо висліду війни та майбутньої долі Австрії. Після капітуляції Болгарії у вересні 1918 р., програма Центральних Держав стала вже зовсім очевидна.

Серед такої серйозної внутрішньо-політичної та міжнародної ситуації опинилися УССтрільці в початках жовтня 1918 року на Буковині.

Непередбачені воєнні події на фронтах, близький розпад Австрії, несподіване й майже припадкове перенесення Легіону

УСС з Єлисавету до Чернівців, були тими передумовами, що дозволили УССтрільцям виконати в найближчому майбутньому їх нове почесне завдання оборони західних кордонів України та боротьби за західно-українські землі і їх столицю, Львів.

В тім переломовім моменті українці в Галичині і Буковині приступили до зорганізування збройної акції, щоб революційним шляхом перебрати владу із рук австро-польської адміністрації, та самому створити незалежне життя на своїй етнографічній території.

Ще в половині вересня 1918 р. створено у Львові тасмну старшинську організацію, яка підготовляла переворот у Галичині. Однак ж у перших тижнях свого існування вона була малоактивна, бо всі свої пляни будувала на безпідставній надії стягнення Легіону УСС з України до Львова. В цьому напрямі робила Українська Парляментарна Репрезентація дуже енергійні заходи, а після 18 жовтня також Українська Національна Рада, однак ж, на жаль, без позитивного висліді. Впливові польські кола вирішили не допустити УСС до Львова. Їхні впливи були сильніші і вони перемогли у рішальних австрійських чинників. Легіону УСС не вдалося стягнути до Львова.

Той факт, що австрійська влада і австрійське військове командування відмовились спровадити УССтрільців з України до Львова, збиває фальшиві твердження всіх польських істориків та провідних політиків, немов би Австрія разом з німцями підтримувала українців у Галичині, помагала їм організувати повстання та в тій цілі спеціально стягала до Львова і Східної Галичини військові частини австрійської армії, зложені з українців.

Перегляньмо деякі польські голоси в тій справі.

Юзеф Пілсудскі приписує австрійцям, а зокрема цісареві Карлові, ролю ініціаторів та помагачів у боротьбі українців проти поляків за Львів. Він твердить, що відповідальність за цю боротьбу спадає в значній мірі на цісаря Карла, який спонукав до неї українців. Тим також пояснюється присутність між українцями австрійських і німецьких офіцерів.¹⁵⁴

Польський історик Роберт Махрай так говорить про ту справу: „11 листопада більша частина Східної Галичини находилась у руках українців завдяки прихильности австрійців і німців... Перша допомога для поляків прийшла з Кракова. Відібрано Перемишль, який був зайнятий українцями за допомогою австрійців...”¹⁵⁵

Професор історії на Львівському університеті, Ольгерд Гурка, пише про львівські бої в листопаді 1918 р.: „Галицькі українці,

яких підтримувала австрійська влада в тій області на некористь поляків, несподівано заатакували Львів і Східню Галичину.”¹⁵⁶

Один з найбільших польських щоденників в Америці, „Нови Свят” в Нью Йорку так пише в 1951 р. на повищу тему: „Австрія, яка розпадалася, спільно з німцями видала в підступний спосіб, таємно скликаним русінським бандам місто (Львів) wraz з арсеналом і зброєю та амуніцією...”¹⁵⁷

Ігнаци Падеревскі, польсько-американський патріот, тодішній прем'єр польської влади, у своїм листі з дня 12 січня 1919 р., висланім з Варшави до Вашингтону, до свого американського приятеля, полковника Гавзе, політичного дорадника президента В. Вилсона, в такий спосіб представляє воєнну ситуацію в боротьбі за Львів: „Заскочені розбишацькою українською большевицькою армією, жінки і дітвора Львова вхопили за зброю і боронять міста. В данім моменті сила около 80 000 українців, узброєних і виеквіпованих німцями, якими командують німецькі офіцери під начальним проводом австрійського архикнязя Вільгельма Габсбурга, стоїть перед брамами Львова...”¹⁵⁸

Свідома неправда, якою послуговувалися члени польської еліти, та яку вони по сьогодні повторюють, тільки для пропаганди та як засіб дипломатичної боротьби проти українців перед західнім світом, є очевидна. Коли б це відповідало дійсності, що австрійські, чи німецькі політичні й військові чинники фактично сприяли тоді українцям, то без сумніву вони в першій мірі були б постарались спровадити в жовтні 1918 р. до Львова Легіон УСС в силі 1500 добре вишколених бойовиків. Якщо б це було сталось, то поляки були б не здобули Львова в 1918 р., і були б програли українсько-польську кампанію. Постій фронтвих частин, Вишколу і Коша УСС у Львові, від початку жовтня 1918 р., дав би можливість впродовж трьох тижнів зорганізувати у Східній Галичині, а у Львові зокрема, таку збройну українську силу, яка б уже на самому початку боротьби зліквідувала всякі спроби польського збройного спротиву у Львові, та закріпила український бойовий фронт на західніх кордонах нашої етнографічної території.

Австрія, навіть конаючи, не виявила прихильности до українських національних аспірацій в Галичині. Вона не тільки не бажала дразнити своїх довголітніх сердечних приятелів, поляків, присутністю УСС-ів у Львові, але навпаки, вона пляново допомагала польській Ліквідаційній Комісії перебрати владу у Львові.

б) Підготовка до перевороту

Хоч УССтрільці мусіли погодитись на перебування в той критичний для Львова і Галичини час в далекій від Львова закутині, то вони усвідомили собі свою ролю в грядучих подіях. УССтрільці становили в цій поважній ситуації єдину добре організовану, зразково вишколену та ідейно споену українську збройну частину на терені Галичини і Буковини, яка могла рішально вплинути на дальший розвиток нашої боротьби за західні українські землі.

У всіх частинах Легіону УСС почалась таємна організаційна й політична робота. На кількох зборах таємного гурта старшин і підстаршин УСС, в тайні перед своєю командою, обговорено політичну ситуацію та перспективи грядучих подій, усталено їх революційний, протиавстрійський і протипольський характер та визначено самостійницьку, державницьку і соборницьку мету.

До львівського таємного військового комітету, що прийняв нову назву: „Український Генеральний Військовий Комісаріят” увійшли в першій половині жовтня від УСС два нові члени, як його стали співробітники: пор. д-р В. Старосольський і пхор. Д. Паліїв, які взяли визначну участь в підготовці листопадового перевороту. Зокрема пхор. Д. Паліїв, як організаційний референт Комісаріату, виробив плян організації перевороту у цілій Східній Галичині та зі сфери нарад і балачок посунув цілу акцію на шлях плянкової і систематичної роботи. Як зв'язковий Комісаріату виконував його доручення серед УСС сот. д-р. Н. Гірняк. Головою Комісаріату намічено сот. Д. Вітовського і цей обов'язок перебрав він 29 жовтня після приїзду до Львова.

18 жовтня 1918 року зібралась у Львові Українська Конституанта в складі українських членів австрійської палати послів і палати панів, галицького і буковинського соймів та по три делегати від кожної української політичної партії Галичини і Буковини. Вона визнала себе Українською Національною Радою і 19 жовтня проголосила резолюції, на основі яких українську етнографічну територію в Австро-Угорщині уконституовано як українську державу в складі австрійської федерації. Не входячи на цьому місці в політичну оцінку тих резолюцій, треба ствердити факт, що значна частина українського громадянства, а зокрема українська студентська молодь, українські соціялісти та Українські Січові Стрільці зайняли до них опозиційне становище. Вони вимагали негайного засадничого проголошення з'єднання всіх українських земель в одну державу, самостійну Українську Рес-

публіку та зірвання державного зв'язку з Австро-Угорською монархією.¹⁵⁹

Український політичний провід не був приготований на розвал Австрії, переговорював з віденським урядом, та вірив ще в можливість перетворення Австрії в федерацію національних держав, як це заповів у своїм маніфесті з 16 жовтня цісар Карло.

24 жовтня 1918 р. відбулися в Чернівцях збори старшин Легіону УСС, на яких обговорено тодішнє положення Австрії і зв'язану з тим нашу політичну ситуацію. Збори ті зареагували на львівську конституанту і одобрили опозиційне становище меншости конституанти. Прийнято резолюції, в яких проголошено, що безпосередньою метою наших національних змагань є соборна, вільна, самостійна Українська Республіка.

На тих же зборах доручено сот. Д. Вітовському від'їхати до Львова, як відпоручникові УСС в Українським Генеральнім Військовім Комісаріяті та в Українській Національній Раді. Сот. Вітовський мав давати УСС потрібні інструкції і накази. Так найшовся сот. Д. Вітовський, після деяких труднощів, в пору у Львові.

Збори відбулися в тайні перед архикн. Вільгельмом, бо старшини УСС не довіряли йому, як австрійському архикнязеві та близькому родичеві цісаря, і не можна було знати напевно, як він віднесеться до нових подій.

Вкінці затверджено давнішу постанову старшинського корпусу УСС змінити команду Легіону УСС та призначено сот. О. Букшованого на команданта всіх формацій УСС.¹⁶⁰

Українське Січове Стрілецтво постановою своїх старшин зірвало в той спосіб остаточно усякі зв'язки з Австрією, узнало себе громадянами і військом соборної і самостійної Української Республіки, визначило власну, українську команду Легіону УСС, та віддало себе до розпорядимости Українського Генерального Військового Комісаріату у Львові.

в) Листопадовий зрив і львівські бої

Сот. Д. Вітовський, як вище вже сказано, прибув до Львова 29 жовтня і перебрав керму УГВКомісаріату та провід акції революційного перевороту у Львові і на провінції. Політичний провід, зокрема віденська делегація УНРади та дехто із старшин дораджували виждати ще якийсь час із активним виступом. Вітовський відкинув поради відложити переворот і назначив час збройного виступу українських військових сил у Львові на год. 4 ранку 1-го листопада. УГВКомісаріят перейменував себе

на „Українську Генеральну Команду”, яка була першим штабом Української Галицької Армії. В її склад ввійшли: сот. УСС. Д. Вітовський, отам. УСС С. Горук, пор. УСС Б. Гнатович, пор. І. Бубела, пор. УСС І. Цьокан, чот. Іванчук і підхор. УСС Д. Паліїв.

УГКоманда на чолі з сот. Д. Вітовським уложила плян зайняття Львова, який точно виконано 1 листопада в означенім часі. Акцією перевороту на провінції керував з рамени УГКоманди пхор. Д. Паліїв, і вона також закінчилася повним успіхом.

Незважаючи на своє ізольоване положення та далеке віддалення від Львова, УССтрільці, завдяки рішальній участі в УГКоманді на чолі з сот. Д. Вітовським, разом з іншими провідними старшинами українцями, стали передовими виконавцями української листопадової революції в Галичині та творцями української державности на західньо-українських землях.

Листопадовий зрив та викликана ним боротьба за Львів були в великій мірі духовим і збройним ділом УССтрільцтва.

Першого листопада 1918 р. надійшла та історична хвилина, яку Вітовський передбачував в Стрию в 1914 р., і в листопаді 1916 р. після ганебного цісарського патенту, і в травні 1917 року в Пісочній, коли УССтрільцтво рішило розформувати Легіон УСС.

Деякі публіцисти й історики вважають Листопадовий Зрив головним політичним і бойовим досягненням УССтрільцтва. Вони переносять увесь тягар історичного значення формації УСС — на листопадові події, вслід за чим навіть дещо перебільшують фактичну ролю УСС в боротьбі за Львів. Вони недоцінюють значення чотирирічної збройної боротьби УСС від 1914 до 1918 р. проти російського імперіялізму та забувають про ідеологічні засновки довоєнного стрілецького руху та УССтрільцтва під час війни, а саме, про його засадниче спрямування проти Московщини, на здобуття політичної незалежности всього українського народу.

Вже першого листопада почали поляки збройний спротив у Львові та в наступних днях продовжали і поширювали його. Українські сили у Львові були ослабі. Відсутність УССтрільців в перших трьох днях боротьби за Львів була вирішальною для дальшого її висліді.

Щойно третього листопада прибув під Львів перший транспорт УСС з Чернівців в силі 800 людей, під проводом нового команданта УСС сот. О. Букшованого. На вулицях Львова йшли вже завзяті бої з поляками. Дня 4-го листопада прибула під Львів решта Легіону. Після кривавих дводенних вуличних боїв, в яких брали участь усі сотні УСС, прочищено багато вулиць,

зайнятих ворогом, та здобуто або зайнято важні будинки, що становили потім основні заборони бойової лінії, яка ділила Львів на дві частини.

Такими заборонами, коло яких ведено бої, і які обсадили й боронили УСС, були: Цитаделя, Оссолінеум, касарні Фердинанда, будинок сойму, касарні поліції при вул. Казимирівській, стація Підзамче, міська різниця, касарні при вул. Яблонівській і низка інших будинків. Особливо криваві бої велися за соймовий будинок і Цитаделю. Легіон УСС був головною військовою частиною, на якій спиралась вся бойова акція у Львові. Ні разу не вдалось ворогові переломити українського фронту на відтинках, які займали УСС.

Коли 21 листопада команда українських військ була змушена під натиском значно переважаючих сил ворога рішитись на евакуацію Львова, тоді цей наказ відвороту стрінувся з рішучим протестом старшин УСС. Вони вважали, що наказ відступу зі Львова є передчасний, бо загрозливу ситуацію можна ще зліквідувати.

г) *Облога Львова, Вовгухи і Чортківська офензива*

Коли ж, не зважаючи на це, дано наказ нашим військам відійти до Курович для реорганізації, тоді УСС всупереч наказові стрималися під Львовом, де почали негайно самочинно організувати облогу Львова. За ініціативою і переважно силами УСС твориться бойова група „Схід” та з південної сторони група „Старе Село”, які відбивають наступи польських відділів зі Львова. Скріплені присланими з краю частинами, УСС переходять до наступу, значно зближаються до Львова та зменшують перстень довкола міста.

З моментом плянової облоги почалась дійсна організація Української Галицької Армії. Її основною, найкраще зорганізованою та вишколеною частиною, були УСС. Тому від самого початку існування УГА стає Легіон УСС її бойовою основою, а в майбутніх боях показався одним з її найкращих відділів. Довша, систематична національно-виховна і військово-вишкільна праця не пішла на марно. Українські Січові Стрільці стають зразковими кадрами та прикладом вояцької постави для інших частин УГА.

Ці вояцькі і бойові прикмети УСС виступили тепер тим виразніше, бо у власній державі відійшла на задній плян політична роля УСС. УСС стали частиною єдиної національної армії, стали вояками української держави, нарівні з іншими стя-

гами. Політична роля УССтрілецтва скінчилася. Та все таки, в тяжких моментах нашої визвольної боротьби, довелося ще УССтрілецтву забирати слово.

В складі УГА формація УСС прийняла нову назву: „Бригада УСС”, яка обнімала один полк піхоти з трьома куренями, один полк артилерії з чотирма батареями польових гармат та одною батареєю 10 см. гавбиць. Крім цього мала бригада скорострільні частини, технічну і кінну сотні. В запллі були Кіш і Вишкіл. Командантом бригади УСС був сот. О. Букшований, командантом полку піхоти сот. З. Носковський, а командантом полку артилерії от. д-р Я. Воєвідка. Командантами куренів були: 1-го пор. О. Іванович, 2-го сот. Б. Білинкевич, 3-го пор. С. Іваницький.

В двох перших офензивах на Львів 27 грудня і 11 січня брали УСС рішальну участь і здобули підльвівські місцевості Пасіки Зубрицькі, Лапаївку, Скнилів, Соکیلники та дійшли до Личакова й Кульпаркова. Головної цілі цих наступів не досягнуто, Львова не здобуто. Українські сили були ослабі, щоб фронтним наступом сфорсувати сильно укріплені комплекси мешкальних і промислових будинків на периферіях великого міста.

Після досвіду двох невдалих наступів Начальна Команда УГА, перевівши реорганізацію і перегрупування військ, підготувала третю офензиву на Львів, на основі зовсім нового пляну, який передбачував в першому своєму етапі відрізання Львова від заходу, через зайняття залізничної лінії між Львовом і Перемишлем. Головне бойове завдання в цьому пляні припало Бригаді УСС, яка в тій цілі відійшла на відтинок групи „Рудки”.

Та третя, т. зв. „Вовчухівська” офензива, почалася 16-го лютого сильним артилерійським вогнем, після чого бригада УСС зайняла в бою важні для дальших операцій села Вовчухи і Долиняни, положені при залізничній лінії Львів-Перемишль. Переїзд по тім шляху став майже неможливий. Протинаступ поляків відбито. В тім критичнім для поляків моменті антантська місія Мирової Конференції під проводом ген. Бертельмі вимусила на українцях перемир'я, яке поляки використали для скріплення свого захитаного фронту.

Після перемир'я, яке в дійсності було упрянованою французами допомогою полякам в їх скрутнім воєннім положенні, на воєнній нараді, що відбулася 6 березня в Рудках в привності начального команданта УГА ген. М. Омеляновича-Павленка, вирішено продовжати офензиву, а бригаді УСС, як окремій бойовій групі, приділено важливе завдання в офензивних операціях.

Дня 7 березня по полудні пішли до наступу 1 курінь УСС під командою пор. О. Івановича і Гуцульський Курінь під командою чот. УСС Г. Голинського та після завзятого бою відбили забрані поляками попередньо Долиняни й Вовчухи, і перерізали залізничу лінію коло Родатич. Польські війська на цьому відтинку розгромлено. Оба курені здобули 350 полонених, 30 скорострільів, 6 гармат, два міномети та багато воєнного матеріялу. Піонерська сотня УСС під командою пор. Котлярчука основно зруйнувала залізничий шлях між Вовчухами і Городком. Дня 8 березня бригада УСС зайняла Братковичі і Бургталь, та з'єдналася з відділами 1-го корпусу, що рівночасно наступали з півночі. Після того бригада УСС враз з групою „Городок” вдарили сильним бойовим фронтом на польські становища над Верещицею, щоб зайняти Городок Ягайлонський. УСС здобули Гартфельд, Галичанів і Речичани. Група „Городок” серед кривавих боїв вдерлася рівночасно на передмістя Городка та здобула Черляни. Під рішучими ударами українських куренів захитався польський фронт. Наближався розгром поляків та здача Львова.

В тім критичнім моменті, коли велися вирішальні бої за Городок, дістали поляки з Заходу велику військову допомогу. Українці припинили офензиву. Під переважаючими силами ворога, українські війська були змушені здати всі місцевості, здобуті в тій офензиві. Усі геройські та криваві зусилля бригади УСС і других українських груп, пішли нінащо.

Пролом польського фронту під Вовчухами це найбільший подвиг УГА за перших кілька місяців її протипольської кампанії. Доконали його УСС, виповнивши блискуче доручене їм завдання. Бої за пролом залізничого шляху і здобуття Городка належать до найбільш кривавих в історії УГА. Зокрема бригада УСС понесла в них дуже великі втрати в убитих і ранених. Після Маківки і Лисоні, — стали Вовчухи третім пам'ятним місцем в історії збройного чину УСС.

Жалко, що ця блискуча перемога стрілецької зброї, яка повинна була корисно вирішити долю західньо-українських земель, закінчилася невдачею. Сьогодні немає вже сумніву, що плян Начальної Команди УГА, на підставі якого після пролomu звернено головні сили до наступу на Городок, а не на Перемишль і лінію Сяну, був помилковий.

Під час великої польської офензиви, що почалася 15 травня, при переважній участі організованої і командованої французами армії Галлера, бригада УСС була при відвороті 2-го корпусу його ар'єргардом та серед боїв відступала через Бібрку, Свірж, Бережани, Підгайці, Соснів — на Чортків.

В перших днях червня зібралася ціла УГА в південно-східній закутині Галичини. Положення було безвихідне. Окружені ворогами, без амуніції, розгромлені кількакратно переважаючими силами ворога, війська УГА зірвалися звідси на несподіваний героїчний чин: розпочали т. зв. Чортківську офензиву, здобуваючи 8-го червня Ягольницю і Чортків. Бригада УСС належала до перших ударних груп, що наступали на Чортків з південного сходу. 10 червня перекинено бригаду УСС на допомогу 1 корпусові під Тереховлю, де ворог був найсильніший. Під Ласківцями і Вербівцями УСС в нічному бою розгромили польський полк, та сміливими ударами допомогли 1 корпусові наступати на північ. Блискучим подвигом визначилася бригада УСС у бою під Денисовом і Купчинцями, ліквідуючи спробу 3-ої дивізії легіонів впасти на зади УГА та вдарити на Підгайці. 15 червня 2-ий і 3-ій курені бригади УСС вдарили на польські становища під Купчинцями, а 1-ий курінь перервав ворожу оборонну лінію коло Ходачкова, впав на зади ворога і спинив його резерви, що йшли на допомогу. Поляки відступили, невиконавши своїх плянів.

Після успішного бою під Купчинцями перенесено бригаду УСС під Бережани, де вона одержала завдання співдіяти з півночі при оточенні Бережан. Вечором 20 червня рушили УСС до наступу на сильно укріплені польські становища в Гиновичах і рішучим ударом у рукопашнім бою проломили дві оборонні лінії ворога. Нагальні польські протинаступи заломилися в вогні стрілецької артилерії під командою от. Я. Вовідки. Поляки тої ж ночі залишили Бережани. Під Наравом зайшов на зади польських військ II курінь УСС та, замкнувши шлях відвороту, розгромив їх.

Останній більший бій у Чортківській офензиві звели УСС під Дунаєвом, де вони віднесли світлу перемогу над познанськими і легіоновими відділами. Тут також відзначилася стрілецька артилерія.

Через цілковитий брак амуніції УГА, підійшовши на 50 км. під Львів, мусіла спинити дальшу офензиву, а під натиском кількох нових польських дивізій, почала серед ар'єргардних боїв пляново відступати на схід. Бригада УСС під час відвороту була охороною II-го корпусу. 16 липня 1919 р. перейшли УСС річку Збруч в селі Кудринці, після дев'ятимісячної збройної боротьби з польськими наїзниками.

Переходом за Збруч закінчився окремий період історії УСС, започаткований полк. Дмитром Вітовським з товаришами, у Львові 1-го листопада 1918 р.

Епілог епопеї Українських Січових Стрільців на Великій Україні

Після нерівної боротьби проти західнього ворога, УСС з сумом покидали свої рідні сторони, ту дорогу для них частину батьківщини, де вони народилися, зросли та звідки зірвалися в 1914 р. до високого лету за волю України. Та рівночасно вони запрягнули в глибині своєї душі, що ще вернуться туди, як переможці і визволителі.

Висловом того глибокого зворушення та тих тяжких настроїв, що їх в тому історичному моменті наших визвольних змагань пережили УСС та вся Українська Галицька Армія — була одна з найкращих стрілецьких пісень, що постала в тому часі. Це була популярна вже тепер між українським народом пісня Р. Купчинського: „Ой та зажурились, Стрільці Січовії, як Збруч річку проходили . . .”

УССтрільці перейшли тепер на Наддніпрянщину, яку вони вже минулого року в інших умовах добре пізнали і полюбили та де залишили тривкі плоди своєї семимісячної жертвенної праці. Вони були вповні свідомі своїх нових завдань і обов'язків, які тут уже давно виконували їх товариші, в Києві зорганізовані, Січові Стрільці.

Бригада УСС стала на довший постій в Кам'янці Подільському. Політичне і воєнне положення на Наддніпрянщині було в тому часі незвичайно тяжке, Внаслідок натиску большевиків всі війська Директорії УНР скупчилися в районі Кам'янця Подільського. Тут зібралась і вся УГА. Зорганізовано спільний провід обох українських армій, якого завданням мало бути їх об'єднання та одне керівництво бойовими діями.

В перших днях серпня розпочали об'єднані українські армії офензиву на Київ. УСС залишилися в Кам'янці, як запас наступаючих армій. Коли українські війська вже наближались до Києва, 27 серпня спрямовано бригаду УСС на праве крило Дієвої Армії, щоб відтяти відворот большевицьким військам, які хотіли передертися з Одеси на північ. Бригада УСС з іншими частинами Дієвої Армії УНР та УГА розбила большевиків під Христинівкою та забрала в них багато воєнного майна. Визначилися при цьому особливо кіннота УСС.

В дальшому поході зайняли УСС Умань, де стрінулися з відділами отамана Махна, який воював тоді проти Денікінців. Штаб бригади УСС старався спонукати махнівців до об'єднаної акції проти Денікіна, але безуспішно. Тут у районі Уманя стрінулися УСС вперше з частинами Денікінської армії, з якими зведено завзяті бої. В тих боях видатно помагало УССтрільцям свідоме

селянство Уманщини. Під тиском переважаючих ворожих сил бригада УСС відійшла за річку Буг. Під Ладижином оточила денікінська кіннота бригаду УСС, яка з великими втратами пробилася на Жмеринку.

Коли надійшла пізня осінь, положення українських військ погіршилось, та стало майже безнадійне. Українські війська, оточені з усіх сторін ворогами, від півночі большевиками, від сходу і півдня денікінцями, а від заходу поляками і румунами, почала безпощадно нищити страшна пошесть тифу. Вона поширювалася серед загалу нашого вояцтва через брак ліків та забирала тисячі жертв. У районі Вінниця-Жмеринка лежало кільканадцять тисяч хворих на тиф бойовиків УГА. Тяжка зима і голод утруднювали боротьбу з тим лихом. Бригада УСС, незважаючи на жертвенну працю її лікаря пор. д-ра В. Свідерського, віддала також багато дорогих жертв цьому страшному ворогові.

Пролунали тоді останні звуки славної стрілецької пісні... Історична трагедія УГАрмії, що зломилася нінащо її бойову силу через смерть десятків тисяч вояків, вилілася в повній жалю і суму мелодії — пісні:

*Засумуй, трембіто, та по всьому світу,
Що пропало галиганам сорок тисяч цвіту.*

*Засумуй трембіто, що галицька сила
Та від Збруга по Славуту групом застелила.*

В тій трагічній ситуації Начальна Команда УГА рішилася на розпучливий крок і заключила 6 листопада військовий договір про перемир'я з Командою Добровольчої Армії. Хоч цей договір урятував в деякій мірі тисячі стрільців УГАрмії перед неминучою смертю, то з другого боку, він викликав погані політичні наслідки у внутрішніх українських відносинах та спричинив глибокий розкол і недовір'я між галичанами і наддніпрянцями. УССтрільці болісно відчували та переживали цю національну драму та ясно і одверто висловлювали свій жаль з приводу шкоди для ідеї соборности та всеукраїнської єдности в той історичний момент. Вони не дали себе полонити ніяким настроям ні підшептам, спрямованим проти ідеї української державности і соборности, з якого боку вони не походили б.

УССтрільці розуміли особливий трагізм тодішнього положення та об'єктивно оцінювали всі причини, що його викликали. Вони не поділяли тих політичних тенденцій, що сепарували долю Східньої Галичини від українського материка, та які впливали із недовір'я у власні сили українського народу. УССтрільці рі-

шуче засуджували політичні комбінації В. Панейка в Парижі з представниками реакційної Росії та поборювали прихильників тої політики серед галицьких кіл на Україні. Вони були послідовними соборниками та одностудцями свого духового провідника, полк. Дмитра Вітовського, який, перебуваючи в Парижі в травні і червні на Міровій Конференції, разом з д-ром М. Лозинським та делегатами Директорії УНР, Сидоренком і Шульгином, рішуче відкидали та поборювали шкідливі для української справи політичні концепції В. Панейка і С. Томашівського.¹⁶¹

І тому дуже правильно вважаємо думку Л. Лепкого, яку він висловив в статті з нагоди 11-их роковин смерті полк. Д. Вітовського, який згинув в летунській катастрофі 8 липня 1919 р.: „Трагічна смерть Вітовського під Ратибором тісно в'яжеться з пізнішою трагедією УГАрмії. Бо коли б не згинув Вітовський, то хто зна, яка була б її дальша доля...”¹⁶²

Не може бути найменшого сумніву, що сильна авторитетна індивідуальність та ясний національно-державницький світогляд Вітовського, були б успішно протиставилися психозі зневіри та шкідливим політичним сугестіям деяких старшин-чужинців.

Але з другої сторони УССтрільці протиставилися також усім зневажливим обвинуваченням про „зраду галичан” та неслухним закидам під адресою УГАрмії, які не брали під увагу того виїмкового положення, в якому тоді найшлася УГА.

Бойові частини бригади УСС перебували тоді в околиці Браїлова на північ від Жмеринки. Вишкіл та Кіш поміщувалися в районі Ялтушкова.

Звідси відступила бригада УСС на південь в околицю Бершаді. Тиф шалів далі. Серед тяжкої зими та голоду залишалось на шляху відступу багато хворих без помочі. Щоб рятувати рештки УГАрмії, яка не діждалася від командування Добровольчої Армії сподіваного відпочинку та стояла на порозі повного знищення, у Вінниці заснувався т. зв. Революційний Комітет, який розпочав переговори з большевиками. 12 лютого 1920 р. підписано перемир'я з командуванням XII-ої совєтської армії.

Дальший похід УГА спинився. Пошесть тифу зменшилась. Багато виздоровців вернулося до бригади, яка збільшила свій стан. З весною покращав також моральний стан стрільців. Бригада УСС знову віджила.

На основі уміщеної в договорі з большевиками постанови про реорганізацію УГА, переведено основні зміни в бригаді УСС. Утворено т. зв. I Бригаду Червоних Українських Січових Стрільців (на місце давнішого II-го корпусу), в склад якої увійшли

крім бригади УСС, також частини 3-ої та 7-ої бригад. Бригада УСС стала тепер 1-им піхотним полком під командою сот. З. Носковського, 3-тя бригада — 3-ім полком, командант сот. П. Баківич, а 7-ма бригада — 7-им полком, командант сот. Р. Волощук. Командантом полку артилерії став от. Ю. Шепарович. Під командою сот. Скацеля сформовано дивізіон кінноти в складі двох сотень. Комісарем бригади був призначений М. Баран, комуніст, колишній сотник УСС. Якийсь час командували бригадою полк. Шаманек, а після нього сот. Білінкевич.

Колішній I-ий корпус переформовано на 2-гу бригаду, III-ій корпус на 3-тю бригаду. Кожна з тих новоутворених бригад приділена була до різних большевицьких дивізій. 1-у бригаду УСС приділено до 44-ої дивізії, що стояла в районі Чуднова.

Про тодішні переживання і настрої УССтрільців оповідає старшина Н. Н.: „Умовини співпраці з большевиками, зокрема для старшин, були прикрі. Червоне командування вперто звертало увагу на большевицьку активізацію бригади УСС і в тому напрямі йшов невпинний натиск... Та було в нас при УСС велике почуття відповідальності за збереження української збройної сили, бо відчували ми надто добре, що як довго вона існуватиме, так довго актуальною залишається наша справа, ціль наших кривавих важких змагань. Перебули ми, УСС, школу за Австрії, не одно перетерпіли, щоб лиш удержати в руках зброю на слухний час. Гаслом нашим стало і тепер: Витримати за всяку ціну, зберегти армію в трудних умовинах соціальної революції, працювати над її збільшенням і скріпленням. Тому і відхід на фронт весною 1920 р. повітали ми радісно, надіючись змін на краще.”¹⁶³

„Зберегти і врятувати свою збройну силу та витримати за всяку ціну до слухного часу”, це — на думку тодішнього УССтрільцтва один з основних мотивів, що керував поведінкою УГАрмії в чотирикутнику смерті, та який вияснює м. інш. її приневільну, коротку співпрацю з большевиками. УССтрільці відчували своє перебування в союзі з большевиками — як моральну муку, яку треба перетерпіти до слухного часу. В тому часі згинув від кулі большевицького комісара б. командант артилерії УСС — от. д-р Я. Воевідка, що вславився в протипольській війні.

Великою моральною полегшою для УССтрільцтва було в тих тяжких часах надзвичайно прихильне відношення до нього всього населення околиці Чуднова. Населення відітхнуло там, де галицькі частини перебрали фронт. Селяни щиро гостили в себе стрільців та доставляли їм харчі з власного почину. В першій

половині квітня УСС відбили від поляків в протинаступі село Сербинівку коло Чуднова, в якому згинули кілька стрільців. Після похорону уладили місцеві селяни на цвинтарі для 500 стрільців величаву гостину-тризну, та щиро їх угощували. Улаштували це незвичайно культурно та організовано. Один поручник УСС дякував в імені УСС Стрілецтва селянам із Сербинівки за їх сердечне відношення до УСС. Як у минулому, так і тепер черпали УСС стрільці із своїх зв'язків з народними масами ту вічно живу моральну силу, що кріпила їх в найтяжчих хвилинах зневіри й упадку духа.

Коли 24 квітня почалася польська офензива на Київ, — 2-га і 3-тя бригади покинули фронт, довідавшись, що з польськими військами йде українська армія. Цей відступ двох галицьких бригад, допоміг польським військам розбити та проломити фронт большевицьких дивізій. Але з другого боку це спричинило арештування багатьох старшин УГА, які находились у Києві й на тилах большевиків, та вивезення їх до концентраційного табору в Кожухові під Москвою. Багато українських старшин там розстріляно, а ще більше померло з голоду. Із старшин УСС згинули в тім часі ген. О. Микитка, от. С. Горук, сот. Р. Дудинський, пор. І. Цяпка, чот. Є. Ясеницький і інші.

Бригада УСС зброї не кинула. В дальшій наступі поляки вдарили на Козятин. 25 квітня почала бригада УСС відворот, щоб уникнути оточення, та серед тяжких боїв із переважаючими силами ворога відступила в напрямі Бердичева. „Цей відворот був анаbasis бригади УСС, останнім її бойовим походом” — оповідає очевидець. Серед безупинної загрози оточення, окремі її частини втратили зв'язок, та в завзятих боях продирались крізь ворожі сили.

2-ий курінь УСС перейшов на лівий берег Дніпра, а 3-ій курінь УСС та частини 3-го і 7-го полку перебилися на Немирів та включилися в склад армії ген. Омеляновича-Павленка, в її 5-ту Херсонську дивізію, якою командував от. Долуд.

І-ий курінь УСС, з обозом бригади і частиною кінноти перейшов через Бердичів до містечка Махнівки, де стояв штаб та різні відділи 44-ої дивізії. Тим часом 30 квітня польська дивізія ген. Ромера оточила Махнівку та відрізала куреневі шлях відвороту. І-ий курінь УСС під командою сот. М. Чичкевича пішов до наступу на обсаджений ворогом залізничний шлях Козятин-Вінниця. Під сильним і рішучим ударом ворог подався. УСС очистили залізничний шлях, здобули скоростріли та забрали полонених, між ними шефа штабу дивізії Ромера. Прориву не вико-

ристано, бо інші частини не надійшли з допомогою. Поляки рушили до протинаступу. Зав'язався останній бій в історії УСС.

Учасник цього пам'ятного бою оповідає про це так: „Сот. Чичкевич держав позицію для проходу нашої артилерії... Війська противника рушили до протинаступу. Впало тоді ще доволі стрільців. Гинули вони тепер вже не як вояки на полі битви, а як глядіятори без надії на якусь згадку про себе. Бились лиш за саму вояцьку честь УСС”¹⁶⁴

В цьому бою попав у вир бойової метушні обоз бригади УСС. Тоді то вивернувся також віз з дорогоцінним архівом УСС. Пропали там рукописні матеріяли до визвольної війни, пропало до 900 цінних фотографічних негативів. Багато рисунків і етюдів. Пішло намарне багато воєнної праці Пресової Кватири УСС. Пропала там і бібліотека оркестри УСС, ноти, партитури і оркестральні композиції.

Так трагічно, але з вояцьким достоїнством, закінчила бригада УСС своє існування. Поки сил стало боролися УССтрільці за волю України. Зі зброєю в руках, до кінця чесно виконали вони свій стрілецький обов'язок.

Як один із стягів Української Армії поділила бригада УСС спільну долю визвольних змагань українського народу. Ту саму відповідальність несло УССтрілецтво за стан нашої визвольної справи та той самий обов'язок виконувало, як і інші українські військові частини. Ту саму трагедію пережили УССтрільці після нашої невдачі, як і інші їх товариші зброї. Однаково цінну жертву крові складало УССтрілецтво від вересня 1914 р. для ідеї української державности, як і всі другі українські курені, полки, бригади і дивізії кілька років пізніше.

IV.

КИЇВСЬКІ СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ

Полонені УССтрільці і революція в Україні

Під час багатьох тяжких боїв Українських Січових Стрільців, на їхньому шляху від Карпат по Тернопіль попадали в ворожий московський полон в роках 1914-1917 різні частини, групи або й поодинокі стрільці. Кожну таку втрату в бойовому стані сотень і куренів відчувалось дуже болюче, як послаблення УСС, як вихід із рядів багатьох найкращих старшин, підстаршин і стрільців, головно т. зв. „старої війни”. Їх брак не всилі були заступити молоденькі новобранці та новоприділені запасні старшини українці із австрійської армії, що в переважній частині не розуміли ідеології, мети і завдань такої політично-військової формації, якою були УСС. Також і під духово-ідейним оглядом значно обнизився престиж УСС, коли в боях на Лисоні і під Потуторами восени 1916 року попали в полон найстарші і найбільш випробовані учасники передвоєнного стрілецького руху та карпатських боїв, найкращі бойовики та передові носії того стрілецького духа, що був основою ідейно-моральної, політичної і бойової сили УСС. Відходили вони, здавалось, назавжди в далекі табори полонених. Але химерна доля захотіла інакше...

Бо якраз навпаки, тим Українським Січовим Стрільцям, що в роках 1914-1917 попали в московський полон на Сибір, над Волгу, до Туркестану, в копальні донецького та криворізького басейну і в інші місця бувшої широкої Росії, призначено було стати творцями нової формації Українських Січових Стрільців, у непередбаченій ніким новій історичній ситуації в Україні після березневої революції. Їм довелося стати організаторами, ідейними керівниками та основними військовими кадрами цієї нової, військової і революційної формації, що під старою назвою „Січових Стрільців” відіграла важну роль в історії української революції та своєю безпосередньою участю в збройній боротьбі за нашу державність була в критичних моментах рішальною силою. Вони започаткували той найсвітліший період історії Українського Січового Стрілецтва, що був основною метою його історичної місії.

Зараз після вибуху російської революції зорганізувався в Києві, в березні 1917 року, провід українського революційного руху: Українська Центральна Рада. По всій Україні почалася стихійна розбудова національного життя. Нестримний гін пробудженої нації виявився в могутніх, масових маніфестаціях. Визволена енергія організує розбуджені із довголітнього рабства народні маси. Засуджена ще недавно цілим світом на смерть, велика нація воскресла до нового життя. Організувалася українська армія, українізація обхопила всі частини російської армії, де служили українці. Українська Центральна Рада, під проводом Михайла Грушевського, своїм I-им Універсалом із гордістю та радісним ентузіазмом проголосила на весь світ, що „від нині самі будемо творити наше життя...”, та стала авторитетним національно-державним представництвом українського народу. Усе це відбувалося скорим темпом, стихійною силою, протягом тільки кількох тижнів.

Ще недавно, коли амбасадор Французької Республіки при петербурзькій владі, М. Палеольог, запитував царського прем'єра Горемікина про стан української проблеми в Росії, то той самовпевнено заявив, що українська проблема в Росії взагалі не існує, а її тільки штучно пропагує нікчемна купка австро-німецьких шпигунів із Союзу Визволення України у Відні.¹⁶⁵ Ту саму мерзенну брехню повторив із думської трибуни московський міністер закордонних справ Сазонов 9 лютого 1915 р., заявляючи, що український рух в Росії утворився за німецькі гроші.¹⁶⁶ Так оклеветували московські великодержавники український рух перед усім культурним світом, надаючи йому п'ятно німецької інтриги. А тепер і прийшов той передбачений Т. Шевченком час, коли в крові революції встала потоптана Московщиною українська правда. На сцену історії увійшла пробуджена велика українська нація.

Цей несподіваний величавий зрив українського народу був доказом його життєвої сили та будив у кожного великі надії на майбутнє. Невідхильною силою історичного процесу, вся українська справа та її значення, як рівно ж центр українських національно-державних змагань, перенеслися із дотеперішнього галицького П'ємонту на вільний, наддніпрянський материк, що станув на порозі свого незалежного державного життя.

Коли УСС по австрійським боці бойового фронту станули всею душею по боці Києва, то для УСС в російським полоні відкрились широкі можливості віддати себе безпосередньо на службу українській революції, для праці над розбудовою української державности та для оборони її незалежности.

Полонені Українські Січові Стрільці та під їх впливом полонені старшини і вояки українці австрійської армії, усвідомили собі тепер свої обов'язки супроти України. Вони почули себе вже не в уяві, а таки в дійсності громадянами відновленої української держави. Щоб здійснити цю все живу ідею національної соборности, що присвічувала їм ще від передвоєнного періоду стрілецької організації, вони мріяли вже навіть про свою активну участь в офензиві української революційної армії на Галичину, щоб визволити її з-під австро-польського панування та з'єднати з Україною. А треба пам'ятати, що був це час, коли Центральні Держави ще сильно стояли на своїх воєнних фронтах і ніхто ще не передбачав розвалу Австрії. Це була в тому часі глибоко революційна ідея.

Не всі за нею пішли. Навпаки багато полонених українців вважали за доцільне бути далі вірними громадянами Австрії. Тих старшин УСС, що вирішили стати в ряди нової української армії, вони вважали „державними зрадниками”. За це велася тоді завзята ідеологічна боротьба в таборах полонених. Крім страху перед воєнним судом, головним аргументом австрійських льюялістів було твердження, що, виступивши проти Австрії, втратимо всі дотеперішні національно-культурні здобутки в Галичині і Буковині. Так отже навіть у таборах полонених, серед радісного гомону революції, коли візія власної, незалежної держави ставала вже дійсністю, прийшлося Українським Січовим Стрільцям знову звести засадничу боротьбу за правильну лінію української політичної думки. Полонені УСС та їхні однодумці із бувших австрійських вояків і старшин, прислухаючись до далекого золотого гомону над Дніпром, двигнулись тепер до найбільшого в їх воєнній історії маршу, через тисячі верстов, щоб стати на службу визволеній батьківщині, в рядах українського війська. І як вліті 1914 року їх метою був княжий город Львів, звідки вони вирушили в бій за Україну, то тепер після трьох років кривавої війни, восени 1917 року, вони прямували до вимріяного, золотоговерхого Києва, щоб віддати всі свої сили на оборону здобутої волі. І з тою самою стрілецькою піснею на устах вони їхали до Києва. З невмирущою піснею про червону калину. Перша частина цього стрілецького бойового маршу про визволення братів українців з московських кайдан, перед трьома роками у Львові мала ще в собі глибоку ударну силу, як безпосередній бойовий клич. Тепер, коли розвалилася царська Росія, а український народ ставав вільним, перед борцями за стрілецьку ідею остало нездійснене ще друге гасло цієї стрілецької пісні: „розвеселити Україну!” Це значить: забезпечити Україні

щасливе життя, закріпити її силу, завести лад і порядок, зорганізувати власну сильну армію.

Їм ніщо не стояло на перешкоді, щоб вернутись до свого рідного села, до свого міста, до своїх близьких і рідних та після кількालітнього полону відпочити заслужено по трудах. Їх не манила приємність повороту до своєї провінції. Бо вони вже від гімназійних років виховані в своїх таємних організаціях, в ідейній школі передвоєнного стрілецького руху та під час кривавого бойового шляху від Карпат до Поділля, вирости ідейно. Вони були твердо переконані, що їхня батьківщина, це не тільки та частина української землі, на території якої вони народились. Вони однаково любили всю ту землю, де жив один український народ.

З великими надіями, з гарячим бажанням якнайскоріше стати після довгої мандрівки на старовинній київській землі, минали бувші полонені УСС та їх однодумці московсько-український кордон. А ступивши своїми ногами на українській землі, оповідає учасник, вони цілувалися в почутті безмежної радості, що вперше в своєму житті вступили в пороги обітваної землі, вільної України.¹⁶⁷

Утворення в Києві Куреня Січових Стрільців

Після кількох тижнів першого революційного захоплення, коли минули святочні дні маніфестацій та промов, коли вільний народ уже достаточо виявив стихійну радість із свого визволення, настали сірі будні, щоденна праця над розбудовою нового життя. Перед Українською Центральною Радою були поважні труднощі та перешкоди на шляху до організації власної держави.

Зараз, при перших кроках самостійної української політичної праці, показалося, що нова російська демократична влада не співчуває із домаганнями українського народу, що вона не має охоти зрікатись своєї опіки над Україною та веде політику „старшого брата”, правда, вже не під кличем „собиранія русских земель”, а для збереження „єдиного революційного фронту”. Почалась затяжна боротьба між Українською Центральною Радою і російським Тимчасовим Урядом. Побіч української влади урядував в Києві представник Петрограду та пильно слідкував, щоб удержати Україну при спільнім „котьолку”. Найбільше боялись нові російські централісти самостійної, української національної армії. Тому забороняли військові з'їзди та розгромили перший український Богданівський полк, який їхав на фронт.

Щойно тепер показалися страшні наслідки панування на Україні царської Росії. Обезсилена та зруйнована довголітньою московською неволею, Україна не мала своєї провідної верстви. Міста обмосковцено. Не було власного свідомого адміністративного апарату. Брак потрібного опертя в масах, які продемонстрували стихійно на початку революції свої національні почування, але не освідомлені національно та не виховані політично, не були тою конструктивною силою, потрібною для державного будівництва. З тяжкими зусиллями прийшлося Українській Центральній Раді переборювати усі ці труднощі.

Коли в Росії прийшли до влади большевики, які своїм впливом захопили значні кола вояцтва і повели серед війська завзяту пропаганду проти української влади, вживаючи демагогічних кличів, тоді наступило значне ослаблення авторитету і сили Української Центральної Ради. Серед зукраїнізованих військових частин почала ширитись анархія. Виконна влада держави та її збройне рам'я — армія, недомагали сильно. Україна мала неборонені кордони. Українська влада не виявила достаточної енергії для створення хоч невеликої, але свідомої і боєздатної армії. Це було велике занедбання УЦРади. Та що найгірше, внутрі краю почалися бунти і збройні виступи проти української влади збольшевичених українських військових частин, які гордились навіть іменами українських гетьманів.

Серед цієї загальної ситуації на Україні, полонені старшини і стрільці, що прибули сюди із таборів полонених, застали в листопаді 1917 року в Києві великий гурт галицьких і буковинських українців, які вже від кількох місяців брали активну участь у державному житті України, працюючи в різних урядових установах на технічно-організаційних посадах. Вони були організовані у „Галицько-Буковинським Комітеті”.

Вже в липні 1917 року зродилась тут ідея створити окрему галицьку військову частину, якої завданням мало б бути: вишколення зразкової бойової формації, охорона Української Центральної Ради, збройна боротьба за відбиття Галичини і Буковини від Австрії та об'єднання з Україною. Однак двомісячні заходи „Галицько-Буковинського Комітету” в справі отримання дозволу на організацію такої військової частини, були без успіху через надто великі ще впливи в Києві російського Тимчасового Уряду.

При кінці жовтня 1917 року відбулось у Києві велике віче галичан, буковинців і закарпатських українців, щоб запротестувати проти дволичної політики Австрії супроти українців, а зокрема проти згадуваного вже вище цісарського акту з листопада 1916 року, що підготовляв передачу Східньої Галичини поля-

кам. Учасники віча прийняли з великим одушевленням резолюцію про негайну потребу зорганізування галицької військової частини для боротьби проти Австрії, за визволення українських земель з-під австро-польського панування.

Щойно в половині листопада 1917 року, після упадку Тимчасового Уряду в Петербурзі, отримано дозвіл на формування галицької військової частини.

13 листопада 1917 року появилася в українській пресі, в Києві та інших містах України відозва „Тимчасової Головної Ради Галицьких, Буковинських і Угорських Українців”, яка закликала добровольців ставати в ряди військової формації, якій надано назву „Галицько-Буковинський Курінь Січових Стрільців”. В тій відозві говорилося:

„... Ми галицькі, буковинські і угорські українці, сини єдиного українського народу, в цей важкий час, почувавши свою відповідальність перед будучими поколіннями, не можемо бути тільки глядачами, а повинні взяти як найдіяльнішу участь в творенні нового ладу на Україні і в закріпленні тих всіх свобод, які виборов собі український народ.

Сповняючи цей наш святий обов'язок, ми повинні створити таку силу, яка змогла б допомогти українському народові здобути і закріпити те все, що було проголошено в Третім Універсалі. В порозумінні і за згодою Генерального Військового Секретаріату — Головна Рада Галицьких, Буковинських і Угорських Українців приступає до переводження організації військових частей з галицьких, буковинських і угорських Українців...”

Відозву підписали: Іван Лизанівський, як голова, товариш голови Гр. Лисенко, секретар Федь Черник, члени: Микола Низкокклон, Іван Чмола, Євген Коновалець і Роман Дашкевич.¹⁶⁸

Та знаменна відозва, що так близько нагадує маніфести ГУРади та УБУправи в 1914 р., є історичним документом, що покликав до життя формацію Січових Стрільців в Києві. Почуття відповідальности та національного обов'язку були тими моральними спонуками, що керували її ініціаторами і творцями.

Крім згаданих вище осіб, до перших організаторів Куреня Січових Стрільців належали: В. Семець, А. Домарадський і Г. Гладкий.

Більшість підписаних під відозвою осіб, як також майже всі пізніші передові старшини і організатори Куреня Січових Стрільців — це були активні члени передвоєнних Січових Стрільців у Львові, або які воювали від 1914 року в рядах Українських Січових Стрільців.

Назва „Куреня Січових Стрільців” та особовий склад його організаторів і старшин вказували, що нова військова формація буде продовженням обох згаданих стрілецьких формацій. Основана на тій же ідеології, зорганізована на засаді добровільності, та мала ту саму мету: здобуття і закріплення самостійної і соборної української держави.

Першим командантом куреня призначив Військовий Секретаріят сот. Олександра Лисенка. Осідком та місцем кватрування куреня була касарня при вул. Пирогівській, ч. 9.

На оголошений поклик численно збиралися добровольці з полонених галицьких, буковинських і закарпатських українців, які втікали з різних російських таборів полонених та з великими перешкодами продиралися до Києва. Перші явилися добровольці з табору в Дарниці. Впродовж місяця було вже в курені коло 200 стрільців. Найбільша кількість свідомих добровольців прибула під проводом О. Думіна з Катеринославщини і Кривого Рогу — разом 263-ох. Вони прибули в половині січня 1918 р. та утворили другу сотню під командою І. Чмоли.

Організаційна, вишкільна і виховна праця

Початки організаційної праці при організації київських Січових Стрільців не були легкі. Спізнене на кілька місяців формування куреня почалось серед крайно несприятливих відносин, повного розвалу суспільно-державного життя, загальної анархії та безладдя, хаосу революційних настроїв, які дуже утруднювали усяку творчу державно-громадську працю. Новостворена формація вимагала основної перебудови на здорових засадах та мусіла відмежуватись від розкладових впливів і кличів.

Хоч ці перші добровольці, які зголосились до Січових Стрільців, були ідейним та національно свідомим елементом, то багато з них, пояснюючи фальшиво принципи демократії, захопилась новою ідеєю радянського ладу в війську. Агітатори, яким залежало на тому, щоб знищити українську збройну силу та не допустити до зорганізування здисциплінованого куреня Січових Стрільців, ширили між стрільцями недовір'я та ненависть до старшин. Внаслідок цього почали показуватись в курені ознаки безпорядків, безладдя в касарні, та часті мітинги. В перших тижнях існування куреня, його вартість була дуже мала. Але ідейна і патріотична більшість стрілецтва давала надію, що всі перешкоди переможесться.

В першій половині січня 1918 року прибула до Києва з табору полонених у місті Дубовка над Волгою більша група був-

ших старшин і підстаршин УССтрільців: А. Мельник, В. Кучабський, Р. Сушко, П. Пасіка, Д. Герчанівський, Ф. Микуляк, М. Матчак та інші, які як рядовики вступили в склад куреня Січових Стрільців. Разом із дотеперішніми старшинами та стрільцями (УСС), які вже були в складі куреня: — Ф. Черником, І. Чмолюю, А. Домарадським, В. Семцем і іншими, — вирішили вони зреорганізувати Курінь Січових Стрільців та утворити з нього дисципліновану та боєздатну військову формуацію.

На 19 січня 1918 року скликали курінні збори-віче всіх стрільців, на яких прийшло до остаточного бою між прихильниками виборности старшин і мітингового ладу в курені, та тими, які були за суворою дисципліною. Ці останні вияснили присутнім шкідливість радянського ладу в війську та безумовну потребу послуху наказам старшин. Вони доказували, що серед панівного довкруги розвалу й безладдя, тільки твердо дисципліноване та ідейне військо зможе відвернути ту велику небезпеку, що надтягає з півночі на Україну. Збори були дуже бурхливі, бо прихильників радянства підтримував присутній на них голова Всеукраїнської Ради Військових Депутатів та грозив роззброїти Січових Стрільців. Момент був критичний, бо від постанови зборів залежало даліше існування Січових Стрільців. Гарячі патріотичні промови старшин та деяких стрільців, переважно бувших УСС, вирішили перемогу стрілецької, державницької ідеї. Приявне на зборах Січове Стрільцтво майже одногосно скасувало вояцькі ради в курені та постановило підчинятись без застереження наказам старшин та твердій військовій дисципліні.

Установлено однак новий чинник в організації куреня, що аж до кінця існування Січових Стрільців відіграв вирішну роль в їх історії, а саме т. зв. „Стрілецьку Раду”, яка мала на майбутнє вирішувати всі справи ідеологічного, політичного, а також організаційного значення. В її склад входив командант Січових Стрільців, команданти сотень та підібрані ними старшини.

На місце команданта куреня сот. О. Лисенка, назначено командантом Січових Стрільців Євгена Коновальця.

Перша Стрілецька Рада виробила основний план реорганізації Січового Стрільцтва, при якому мав залишитись тільки кращий, ідейний і бойовий елемент, а решту мали звільнити. Рівночасно мусіли стрільці підписати заяву, що будуть готові боротись також проти Австрії. В казармі, що містилась в Духовній Семінарії на Подолі, заведено суворий лад. Обмежено вихід з казарми та примушено всіх спати в казармі, а не по приватних мешканнях, як це діялось у всіх інших частинах київського гарнізону. Заведено систематичну військову муштру, навчання та

культурно-освітню працю, головню виклади і гутірки на політичні і біжучі теми. Старшини перебували вдень і вночі при стрільцях та працювали з повним самовідреченням. Щоб створити дисципліноване військо, старшини самі, власним прикладом, на кожному кроці впливали на стрільців і в цей спосіб здобули собі їхню повне довір'я та пошану. Вже в короткому часі показали добрі наслідки нового стрілецького ладу в курені, який став передовою частиною українського війська в Києві.

В тому ж часі змінено назву куреня на „І Курінь Січових Стрільців”, відкидаючи дотеперішній додаток про його галицько-буковинське походження. З тою хвилиною стали Січові Стрільці всеукраїнським військом. І такою всеукраїнською, військовою формацією, і своєю ідеологією, і своїм особовим складом були Січові Стрільці весь час свого існування.

Командантом усієї формації Січових Стрільців був Євген Коновалець, який керував загальними організаційними і політичними справами при співучасті Стрілецької Ради. Командантом куреня піхоти призначено Андрія Мельника, а курінним адьютантом Михайла Матчака. Курінь піхоти складався з двох сотень, з яких кожна мала понад 200 стрільців. 1-ою сотнею командував Роман Сушко, 2-ою Іван Чмола. Крім цього була там запасна сотня (100 стрільців) під командуванням Василя Кучабського та сотня скорострільів (150 стрільців) під командуванням Федя Черника. Невеличким відділом гармашів командував Роман Дашкевич. Усі команданти сотень і відділів — це передові активні члени й провідники Січових Стрільців та майже всі старшини Українських Січових Стрільців.

Ідеологічні та організаційні принципи Січових Стрільців

Стрілецька Рада, переорганізовуючи курінь, обдумала основно свій плян, та обхопила в ньому всі проблеми, які треба було розв'язати при творенні основ нової революційної армії. Практику сліпого послуху, автоматичного виконання наказів, ізоляцію офіцерської касты від вояцтва, тупоумну бездушність, що робила вояка і старшину манекінами реакційного мілітаризму, треба було відкинути. На їх місце треба було впровадити нові організаційні принципи при творенні революційного війська, які відповідали б вимогам хвилі і здоровому розумові та були оперті на глибокому знанні суспільної психології і революційної практики.

І той гурт старшин І Куреня Січових Стрільців, який входив у склад Стрілецької Ради та займав старшинські становища, був

до цього діла добре підготований. Вони, як старшини УСС, пройшли добру школу військової і громадсько-політичної практики та воєнного досвіду. Студії суспільних наук в полоні та практична обсервація процесу російської революції, збагатили остаточно їх суспільно-політичний світогляд. Безпомічність та безсильність молодого української влади стали для них безпосереднім поштовхом до рішучого творчого діла: творення сильної, боездатної української революційної армії.

І це своє військовоє знання та досвід вони сформулювали в певну систему організаційних правил, які в процесі боротьби Січових Стрільців були доповнювані та вдосконалювані. На її основі будувалася вся організація куреня Січових Стрільців та пізніших формацій, в першій мірі в Білій Церкві перед повстанням проти гетьмана.

З огляду на їх вагу подаємо в цілості ці правила, прийняті Стрільською Радою I-го Куреня Січових Стрільців в Києві дня 19 січня 1918 року:¹⁶⁹

1. Всяка демократизація устрою — але не духа армії — шкідлива. Армія мусить бути цілком централістичною установою, в якій відповідальність є лише перед зверхниками, ніколи перед підчиненими.

2. Дисципліни в революційній армії не можуть творити ні мертві приписи, ні кари, лише: віра в одну ідею, особистий вплив старшин на його підчинених, як розумної і владної одиниці, військової зайняття, внутрішній лад, точно означений наказами, та культурно-освітня праця.

3. Основною ідеєю Січового Стрільцтва є: „Самостійна Українська Народна Республіка, зложена з усіх українських земель, із таким внутрішнім устроєм, який вирішить вільна воля українських громадян без впливу війська з його насильницьким багнетом”. В цій ідеї повинні виховувати Січового Стрільця його старшини, щоб він завжди знав, за віщо повинен збройно боротися. Зі стрільцьких рядів слід безпоцадно викинути кожного, хто не є готовий за цю ідею полягти, во ім'я засади — „якість перед кількістю”.

4. Від стрільцького старшини вимагається: щоб терпів усі ті незгоди, які терпить його стрілець, чи в бою, чи в мирі, і так особистим прикладом скріплювати витривалість рядовика; щоб завше відносився до свого стрільця привітливо і з рівним настроєм, але не входив із ним у тісні товариські „фамільярні” зносини, бо вони підкопують його повагу, отже й дисципліну, і щоб не потурав настроям і бажанням вояцької маси, якщо вони шкідливі для військової справи, але завжди йшов назустріч бажанням

своїєї частини, щоб зробити сіре життя в казармі різноманітним і приємним; щоб рішуче вмів виступити проти безладдя, навіть коли б такий виступ погрожував його життю; щоб у бою був прикладом сміливості й холонокровності, не вагаючись для прикладу наражувати своє життя; щоб у виконанні своїх обов'язків був взірцем самопосвяти. Прикмети старшини революційного війська ціняться вище його фахово-військового знання. Тому старшини займанницьких армій — австрійської та російської — мусять починати службу в Січовому Стрільцтві від рядовика, щоб доказати, що справа збройної боротьби за українську державність їм цінніша від їхнього старшинського ступня, і виявити такі прикмети характеру, в першу чергу почуття обов'язку на підрядних постах, які доказували б здібність стати старшиною теж у Січових Стрільцях.

5. Брак військового зайняття розвалює військо. Час вояка мусить бути заповнений так, щоб вільних годин у нього було менше, ніж зайнятих.

6. Ніяких провин, зокрема провин проти дисципліни, не можна лишати безкарно. Найменшою карою є докір старшини, найбільшою — виключення з рядів Січового Стрільцтва. Тілесних і принизливих кар Стрільцтво не знає ніяких. Але всякі кари (з рівночасним виключенням із Стрільцьких рядів) і кара смерті є допущені за всяке свавілля у відношенні до мирного населення, бо безчинства руйнують дисципліну й перемінюють військо у озброєну юрбу.

7. Виховання Січового Стрільця повинно викликати в нього в першу чергу почуття особистої честі, в другу — почуття гордості на Січове Стрільцтво, бо це необхідні і підставові прикмети доброго вояка. Інтенсивною культурно-освітньою працею слід поширити світогляд Січового Стрільця, бо чим вояк більше освічений, тим кращий.

Щойно маючи перед собою текст повищих організаційних правил, можемо зрозуміти загадку: в який спосіб зуміло Січове Стрільцтво поєднати у своїй праці і боротьбі ті прикмети вояка, які характеризували Січового Стрільця як здисциплінованого бойовика, з принципами демократії, революційного світогляду та кличами свободи й рівності. І ми бачимо глибоку розв'язку цієї проблеми в першій тезі тих принципів, де сказано, що армія є своєрідною організацією і не може бути побудована на засадах формальної, устроєвої демократії. Зверхники (старшини) не є відповідальні перед підчиненими. Але дух війська повинен опиратись на основних засадах демократичної ідеї. Дух посвяти, віра в ідею та довір'я до старшини, культурна поведінка та привіт-

ливе відношення старшин до стрільців, виховання в Стрілецтві почуття особистої гідності та особистої честі, однакова мета боротьби — це все елементи людської, демократичної ідеї, яка не має нічого спільного з всякими демагогічними гаслами, що їх довкруги кидала злочинна большевицька пропаганда і які темна маса приймала.

Січові Стрільці у своїх організаційних тезах блискуче розв'язали і сформулювали трудні і вічні проблеми: демократія і військо, наказ і свобода, ці формальні антитези, що почавши від французької революції, ворушили і ворушать умами передових політичних мислителів.

Про внутрішній устрій держави — по думці повищих принципів — має вирішити тільки вільна воля її громадян, при чому виразно застережено, що цей вільний вияв волі населення має відбутись без впливу війська. Це мудре становище Січових Стрільців є доказом їхньої пошани до закону, до народоправства, до вияву волі народу, як єдиного джерела правопорядку і ладу громадського, відкидаючи одночасно рішуче всяке вмішування війська у внутрішні справи держави. І Січові Стрільці весь час свого існування дуже суворо додержувалися засади своєї аполітичності, не вмішувались ніколи самовільно у внутрішні політичні українські проблеми, не мали ніколи амбіції старатись за участь у владі та навіть відмовились від прийняття пропонованого їхньому репрезентантові високого становища в уряді. Тому всякі протидержавні підшепти та інтриги не находили в Січових Стрільців ніякого відгуку і ніяка політична партія чи група не змогла найти в них особливої піддержки чи симпатії. Суверенність Самостійної і Соборної Української Республіки була їх найвищою ідеєю, а готовість полягти за цю ідею — їх життєвою програмою. І це становище Січових Стрільців охоронило їх перед популярним на Україні явищем отаманії та можливим закидом надужиття військової сили для політичних цілей.

І тому Січові Стрільці були військом модерним, революційним і демократичним, вірним своїй основній ідеї: Самостійної, Соборної Української Народної Республіки. Цю основну свою ідею вони видвинули ще перед 22. I. 1918 року та більш як рік перед 22. I. 1919 року.

Озброєні залізною дисципліною та високими ідейними засадами демократії, Січові Стрільці виправдали вповні ті надії, які на них поклала Українська Центральна Рада.

Перша зустріч з дійсністю

Після большевицького перевороту в Московщині найшлась Україна перед безпосередньою загрозою московсько-большевицької агресії. Большевики рішили за всяку ціну повалити владу Української Центральної Ради. Опираючись на змосковценим населенні міст, вони підготовляли переворот в Києві та інших містах України. В тій цілі повели шалену агітацію між рештками зукраїнізованих полків, стараючись перетягнути їх на свій бік. І це їм, на жаль, в багатьох випадках удавалось.

В другій половині січня 1918 р. почали московські большевики наступ на Україну. Українська Центральна Рада найшлась у надзвичайно важкому положенні. Не зорганізовано навіть малої армії, зложеної хоч би з кількох, але певних і здисциплінованих полків. Лиш невеликі та незорганізовані військові частини були готові боронити Україну. Деякі відділи почали формувати щойно тоді, коли большевики, під команду Муравйова і Антонова, зайняли вже Полтаву. Зукраїнізовані полки заявляли нейтральність, а деколи переходили на сторону ворога. Геройська оборона Крутів, ідейною але військово невишколеною сотнею київських студентів, закінчилась трагічно.

Для Січових Стрільців надійшла пора виступити вперше до боротьби на оборону загроженої української волі. Перший бойовий наказ для Січових Стрільців дістала 23 січня 1-ша сотня під команду сот. Р. Сушка, в силі около 200 бойовиків. Вона виїхала разом з сотнею Чорних Гайдамаків (Юнацькою Школою) в напрямі Полтави з завданням стримати наступаючі большевицькі сили. „З Чорними Гайдамаками, оповідає командант сотні СС, ми відразу заприязились. Це була дійсно „юнацька школа“. Дисципліна у них була повна. Це було не те, що ми бачили по інших частинах київського гарнізону. Дисципліна і постава нашої сотні, що нагадувала регулярне військо, імпонували дуже юнакам . . . ”¹⁷⁰

Під станцією Кононівка Чорні Гайдамаки і Січові Стрільці стримали большевиків, але після тяжкого бою уступили перед десятикратно більшими силами ворога.

При відвороті до Києва стрінулись Січові Стрільці вперше із трагічною дійсністю української революції. На станції Бровари стояв зукраїнізований полк ім. Наливайка в силі 1400 багнетів. Під впливом большевицької агітації він збирався вдарити на Київ, проти Української Центральної Ради. Висланий із того полку підричник, якого зловлено, намагався висадити в повітря поїзд Січових Стрільців ладунком піроксиліни. Сотня Січових

Стрільців, при допомозі деяких старшин того полку, роззброїла 1400 салдатів. Забрано 2500 крісів, 75 скорострільів, 8 гармат та багато іншого воєнного матеріалу.

Командант сотні, яка переводила повищу операцію, в своїх споминах таке говорить про цю трагічну подію: „Стрільці хоч і раділи з самого переведення, то гірко відчували цю трагедію народу. Дикі азіати з Муравйовим тиснули на Київ, а український полк, так гарно озброєний, доводилося роззброїти. Завелика була в них несвідомість. Не дивно, що нас прийняли Наливайківці за чехословаків. Бо де ж то? В той час, коли „воля” панувала на Україні, являється сотня дисциплінована, слухняна, з поняттям порядку, спосна одним духом, без жадоби грабунку і насильства! Це не могли бути українці в понятті місцевого населення: це мусіли бути тільки — чужинці.”¹⁷¹

Та подія була великою трагедією для Січових Стрільців. Їм було незрозуміле, що в грізнім моменті для столиці України, коли українська влада палкими відозвами закликала всіх вірних синів України ставати до зброї на оборону загроженої волі, досвідчені і добре вишколені українські полки не тільки не ставали під прапор Української Центральної Ради, але навпаки організовано переходили на сторону ворога України. А невеличка, ідейна і вірна Україні горстка Січових Стрільців, замість того, щоб посвятити себе всеціло боротьбі з ворогом та підготувитися до оборони української влади, була змушена звернути свої багнети проти рідного, несвідомого брата, проти озброєного українського полку...

Бої Січових Стрільців на вулицях Києва

В тім часі, коли проти большевицьких військ на Лівобережжі змагався в нерівнім бою Лівобережний Кіш під проводом Симона Петлюри та 1-ша сотня Січових Стрільців, в самім Києві відбуло грізне большевицьке повстання. Воно поставило в стан поважної загрози українські сили в місті та зокрема саме існування української влади.

В днях 27 до 29 січня зайняли большевицькі диверсанти київський арсенал, всі залізничні двірці, частину міста Поділ та серед завзятих вуличних боїв почали просуватися в напрямі середини міста, де в будинку Педагогічного Музею відбувалися безперервно засідання Української Центральної Ради під проводом Михайла Грушевського.

В обороні УЦРади станули до боротьби тільки зібрані на швидко невеликі частини з давніх зукраїнізованих полків та різні

окремі відділи Вільного Козацтва. Та вони, не зважаючи на велику хоробрість, не мали бойових успіхів, бо кількістю були невеликі, а крім цього не були об'єднані кріпкою та однотайною організацією й стислим бойовим пляном. Добре держалися рештки зукраїнізованих полків на Печерську, а під Арсеналом — сотні Вільного Козацтва, що скалалися із студентства й робітництва, а зокрема т. зв. Дніпровська сотня¹⁷² і полк ім. Гордієнка. Сили большевицьких повстанців були більші та краще зорганізовані. Вони склалися з місцевого московського населення.

Курінь Січових Стрільців був від першого моменту повстання в гострім бойовім поготівлі, підготовляючись інтенсивно до сподіваного вирішного бою. Прочищувано кулемети, випробовувано кріси, йшли вправи як поводитись у вуличних боях. В полудне 29 січня настала критична ситуація. Большевики дійшли під Хрещатик та Вібіківський бульвар, на Пирогівську вулицю і зайняли готель „Прага”, віддалений тільки на чотириста кроків від будинку УЦРади, який вони почали сильно обстрілювати. УЦРада якраз засідала в повному складі. Стрільцька казарма в Духовній Семінарії була окружена большевиками та відрізана від центру міста і від УЦРади.

Деякі відділи оборонців Центральної Ради обсадили найближчу околицю її будинку, відстрілюючись майже безнадійно. Так отже вся українська влада, члени Генерального Секретаріату і Української Центральної Ради найшлися в крайній небезпеці, а українська державність перед очевидною можливістю ліквідації. Вся еліта української нації, увесь її провідний актив, творці і автори Четвертого Універсалу, президент Михайло Грушевський та його співробітники при віднові української державности, опинились несподівано перед загрозою неминучого фізичного знищення. Українська нація найшлась в критичнім моменті своєї історії.

У цій тяжкій історичній хвилині Командант Січового Стрільцтва негайно видав наказ Куреневі Січових Стрільців виступити в бій. Курінь отримав бойове завдання вдарити в головну большевицьку групу, що наступала з Подолу, зіпхнути її по Великій Володимирській назад за Дніпро та зліквідувати повстання також на Подолі. Тому, що 1-шу сотню перед кількома днями вислали на фронт проти большевиків на Лівобережжя, до бою виступили: 2-га сотня Івана Чмоли в силі около 180 багнетів та сотня скорострільів Федя Черника із 8 скорострільами та 120 стрільцями. Усі інші стрільцькі відділи з 2-ма скорострільами залишилися як резерва у казармі під командою Василя Кучабського. Усією бойовою акцією мав керувати Андрій Мельник.

Старшина-учасник і очевидець цього важкого, славного першого бою Січових Стрільців в столиці України, що почався по полудні 29 січня 1918 року, — так його змальовує:¹⁷³

„Хто не хоче полягти, хай відступить на бік!“ — заявлено перед виступом Січовим Стрільцям. Не відступив ніхто. В год. 2,45 по полудні вхідна брама в казармі відчинилася, на ній став нув грузовик зі скорострілом і відкрив огонь по большевиках, що залягли від Львівської. Рівночасно під проводом Петра Пасіки пішов у бій перший стрілецький відділ. Він швидко зайняв Львівську і вдарив на Сінну Площу.

Тут зав'язався короткий, але надзвичайно кривавий бій. Там один із перших був важко ранений Петро Пасіка. На заїмпровізованім броневикі за кілька хвилин полягла вся залога. Один тільки наводчик у живих остався і, не відриваючись від скоростріла, ні на хвилину не переставав обстрілювати большевиків. Тут рішив удар Січових Стрільців на багнети й ручні гранати. Сінну Площу здобуто.

Після того перший відділ Січових Стрільців під проводом Федя Черника пробіг Велику Житомирську серед вогню, що сипався з домів. Від будинку Старокиївського Поліцейського Участку, що на розі Великої Житомирської та Великої Володимирської, густо обсадженого сильним большевицьким відділом, він стрінув важкий опір. Тут два стрілецькі скоростріли підсунулися аж під будинок і своїм огнем розторожили ворожий скоростріл, що стояв у брамі будинку. Тридцять стрільців вдерлися в браму й ручними гранатами здобули поверхи будинку, одну кімнату беручи за другою. Самих полонених узяли тоді поверх 70. В околиці Трьохсвятительської відділ стрінув непереможний ворожий опір. Ввесь час на тилах першого стрілецького відділу не вгавали постріли з будинків. На них раз-у-раз муіли звертатися стрілецькі скоростріли. Здобута вулиця нарешті втишилася.

Такі величезні втрати мав перший стрілецький відділ, що вночі довелось післати йому на підмогу одну чоту новобранців, щоб робила службу на його тилах. Всю ніч на цьому відтинку не вгавав бій. Большевики пробували відкинути стрільців зі здобутих позицій, але безуспішно. Тоді підтягнули міномети, важкими мінами густо обстрілюючи стрільців.

Поки перший стрілецький відділ Федя Черника приймав на себе найтяжчі удари, другий відділ під проводом Івана Вирвича легко дійшов Великою Підвальною під готель „Прага“ і здобув його, а також Старокиївський Участок. Так припинено безпосередній обстріл будинку Центральної Ради. Під вечір відділ зупи-

нився перед Софійським Майданом, виславши стежі аж по Хрещатик.

Третій відділ Івана Чмоли дійшов до Софійського Майдану.

На другий день, 30 січня, відділ Івана Чмоли після бою зайняв Михайлівський монастир, а відділ Івана Вирвича дійшов по Хрещатик та здобув Володимирську Гірку і перервав большевицький зв'язок між Подолом і Печерським. У боях відділу Вирвича взяли дуже визначну участь й інші відділи оборонців Центральної Ради, головно Вільні Козаки, що першого дня бою боролись на Хрещатику в околиці Думської Площі. Але важкий бій кипів весь цей день на відтинку Федя Черника в околиці Трьохсвятительської, де большевики скупчили всі свої сили, щоб проломитися в середину столиці. Туди теж впродовж дня Січові Стрільці кинули все, що мали, за виїмком одного скоростріла й 15-ох новобранців, які боронили доступу до казарми проулками з Подолу. Сам будинок казарми боронили навіть ті ранені Січові Стрільці, які могли стріляти з вікон. Кілька разів ходили стрільці під проводом Федя Черника в наступ на Трьохсвятительську, і всі рази відбили їх большевики. Большевицькі проти-наступи теж криваво відбито.

Третього дня, 31 січня, всі стрілецькі скоростріли, за виїмком одного, скупчилися на відтинку Федя Черника проти Трьохсвятительської. Побудовані за ніч большевиками барикади розсічено вогнем стрілецьких скорострілів на тріски. Під охороною цього вогню ще раз пішли тут Січові Стрільці в наступ, зламали ворожий опір і дійшли до Андріївського Спуску. Дорога на Поділ лежала перед ними відкрита. Рівночасно большевицький полк Георгієвських Кавалірів ударив від Подолу на казарму Січових Стрільців. Криваво відбитий, — відступив. Перемога Федя Черника на відтинку Трьохсвятительської вулиці та успішна оборона казарми стрільцями, — перерішила долю Подолу й усього большевицького повстання.

Четвертого дня, 1 лютого вранці, почалося здобування Подолу. Під проводом Василя Кучабського та Івана Чмоли, з якими рушили й інші відділи оборонців Центральної Ради, ведено наступ на Поділ. Впродовж дня обидва стрілецькі відділи в бою, деколи дуже завзятому, здобули Поділ із Житомирським Базаром і Фроловським монастирем, який здобув Дашкевич своїми гарматами.

П'ятого дня, 2 лютого, вибито рукопашним боєм із Щекавицького цвинтаря, положеного на стрімкій і важко доступній горі останній більший відділ большевицьких повстанців, який закріпився там попередньої ночі в силі 300-400 багнетів.

До повної української перемоги залишився ще Печерський Арсенал та залізничні двірці.

Цей опис першого збройного виступу Січових Стрільців, змальований його учасником, відомим істориком, на основі його власних спостережень та свідoctва інших учасників, стрілецьких старшин, зображує нам точно тодішню критичну ситуацію, яка заіснувала в Києві в хвилі вибуху грізного большевицького повстання. Він змальовує цю рішальну роль в обороні столиці України, Української Центральної Ради і української державности взагалі, яку тоді довелось відограти щойно недавно основаному куреневі Січових Стрільців, а властиво його частині, бо 1-шу сотню, що творила понад третину куреня, перед тижнем вислано в розпорядження Лівобережного Коша для стримання наступу московських большевиків із Полтави.

Протягом п'ятиденних, тяжких і дуже кривавих боїв з великими, добре обізнаними із місцевим тереном, ворожими силами, Січові Стрільці були основною, ударною військовою силою, яка при нечисленній кількості бойовиків, завдяки своїй зразковій зорганізованості, знаменитій дисципліні, серед незвичайно тяжких умов вуличної боротьби у півмільйоновім місті, разом з іншими українськими військовими частинами, віднесла блискучу перемогу. І це шляхетне і горде почуття чести, що якраз їм, Січовим Стрільцям, припав цей високий обов'язок своїми грудьми боронити мури дорогої, старовинної столиці України, не спиняло їх перед ніякою небезпекою, а навпаки сповняло їх серця щастям та гордістю. Цей обов'язок вони вповні виконали, рятуючи існування Української Центральної Ради, якої знищення в тому часі, коли в Бересті рішались якраз переговори про міжнародне признание самостійної державности України, було б катастрофою.

Цей переможний бій Січових Стрільців за столицю України коштував їх дуже багато жертв в убитих і ранених. Втрати виносили около половини їхнього бойового стану. Між убитими був також один з перших організаторів і ідеологів передвоєнного стрілецтва у Львові, кол. голова таємної середньошкільної організації в Самборі, УСС, студент львівського університету Василь Сеμεць.

Вкінці треба зауважити, що цей знаменитий київський бій Січових Стрільців та інших частин, що брали в ньому участь, на жаль, не знайшов належного відзначення в традиції наших визвольних змагань, а зокрема в традиції Українського Січового Стрілецтва, хоч своїм характером та історичним значенням він на це заслуговує.

Остаточну перемогу над большевицьким повстанням в Києві осягнуто тоді, коли на відсіч вирушили 2 лютого з лівого берега Дніпра, з Дарниці: Гайдамацький Кіш під проводом Симона Петлюри та 1-ша сотня Січових Стрільців і інші менші військові відділи. Вони сфорсували смілим і рішучим ударом, із великими кривавими втратами, переходи через обидва мости на Дніпрі та продерлись у напрямі Печерська, займаючи Лавру.

На другий день 1-ша сотня СС з куренем Гайдамаків та Дорошенківцями пішла в наступ на київський Арсенал, здобуваючи в тяжких боях дім за домом. Начальник штабу куреня Гайдамаків так змальовує фрагмент наступу на Арсенал: „...звідти летять ручні гранати, такає кулемет, а разом з тим з інших домів ворог стріляє по нас з кожної щілини. Бійка, страшна вулична бійка, розпочалася. Січові Стрільці вриваються в дім, кидають гранати, а через кілька хвилин вертаються, обличчя розпалені, докладають, що все покінчено, на місці залишилось 15 трупів ворога.”

Весь день йшов завзятий бій. Вільні Козаки, Гайдамацький Кіш, Січові Стрільці, Гордієнківці, гармати Алмазова й інші частини, безперервно атакували Арсенал. Той же старшина оповідає про фінал боїв за Арсенал: „... Бій стихає. На ранок о 5 годині над Арсеналом видко білий прапор, а у слід за тим з нього виходить до 2 000 людей. В 9 годині Гайдамацький курінь і Січові Стрільці під згуки „Ще не вмерла Україна” рушають у центр Києва”.¹⁷⁴

Так отже і 1-ша сотня Січових Стрільців в складі 180 багнетів, рішальною участю при здобутті мостів на Дніпрі та в наступі на Арсенал, вплела і свою китицю червоної калини в лавровий вінок слави куреня Січових Стрільців.

Відворот з Києва і поновне здобуття столиці

Але не зважаючи на криваво окуплену перемогу героїчних оборонців Києва, його упадок був невідхильний. Большевицькі банди Муравйова, що наступали на Київ із Лівобережжя, ще того самого дня станули над Дніпром. Після тяжкого обстрілу міста большевицькою артилерією та після дводенних завятих боїв, зморені тяжкими змаганнями оборонці Києва в ночі з 7 на 8 лютого залишають столицю і подаються на захід в напрямі Житомира.

Січові Стрільці дістають від уряду наказ забезпечити шлях відступу з Києва на захід, а зокрема скріпити стежами шлях зі Святошина до центру Києва, щоб Центральна Рада під певною

охороною Січових Стрільців безпечно опустила столицю в напрямі Житомира.

Відступ Січових Стрільців та інших військових частин на захід, — це не був відхід у безпечне запілля, а тільки дальша боротьба вздовж залізничних шляхів, крізь околиці, обсажені сильними збільшеними військовими відділами, серед безперестанних, часто тяжких боїв. Обі піхотні сотні Січових Стрільців, сильно проріджені після київських боїв, а саме 1-ша сотня Романа Сушка і 2-га сотня Івана Чмоли, йшли як авангард, як охорона уряду. Приходилось зводити не раз тяжкі бої з ворогами. Під Бердичевом мала Запорізька Дивізія запеклі бої із большевицькими частинами. Для здобуття важної позиції, станції Коростень, Січові Стрільці пішли в наступ як авангард. Після тяжких боїв Січові Стрільці здобули Коростень, пізніше 2-га сотня Січових Стрільців зайняла Сарни.

Під час відвороту з Києва, дійшла до відома Січових Стрільців, 9 лютого, дуже вірадна вістка про заключення міждержавного договору між Україною й Центральними Державами та признання ними Української Народної Республіки незалежною державою. З українського боку були це відділи Січових Стрільців, що в Маневичах, близько бувшого воєнного фронту, перші стрінулися із німецькими військами, які йшли на Україну.

Розпочався тепер поворот української влади до Києва. Головним шляхом Коростень-Київ наступали Січові Стрільці і Гайдамацький Кіш, яким проводив Симон Петлюра. Після багатьох сутичок та більшого бою над річкою Ірпень під Києвом, в якому обі стрілецькі сотні ударом на багнети та батарея Січових Стрільців під командою Романа Дашкевича, відкинули ворога поза Ірпень. Січові Стрільці та Гайдамацький Кіш 3 березня 1918 року перші ввійшли до визволеної столиці, якої населення з великою радістю вітало визвольників. Генерал Кірей, помічник команданта Гайдамацького Коша Симона Петлюри, став з того часу великим приятелем Січових Стрільців. Він говорив тоді про них, що „вони зуміли в той час зорганізувати майже регулярну військову частину”.

Із визволенням Києва закінчився перший період трудів, боротьби, жертв і слави Січових Стрільців у власній державі. Коли тепер для України надійшла можливість спокійної, конструктивної праці, та відпала загроза для її безпеки, то здаватися могло, що роля Січових Стрільців скінчилася та їх дальше існування неактуальне. Та найвищий політично-ідейний і організаційний авторитет Січового Стрілецтва, яким завсіди була Стрілецька Рада, ще в Сарнах вирішила, що поки в Україні не зорга-

нізується сильна власна армія, оперта на загальному обов'язковій військовій служби, до того часу повинні існувати Січові Стрільці, як збройна опора Української Центральної Ради та запорука внутрішньої сили й ладу в державі.

На вершинах організації і бойовій сили

Идучи по думці цього рішення, Січове Стрілецьтво після повороту в Київ, вступило в новий період своєї організаційної праці. Серед сприятливих відносин та повного спокою воно розбудувало та значно поширило свою формацію. Уряд Української Центральної Ради, а зокрема її голова М. Грушевський, поставились до нього з великою увагою та пошаною. Січових Стрільців визнано за гвардію війська України і залишено в Києві для охорони уряду, допомагаючи їм всебічно в їх організації і повненні.

Пішла дуже енергійна організаційна праця. Січові Стрільці показали себе незрівняними організаторами. Розпочато формування нових сотень через набір добровольців, наплив яких був великий. В Запасному курені провірювано докладно характер, минуле та мотиви зголошення до СС. Віддаювано всякий підозрілий елемент та осіб непевних з морального боку. Бувші старшини (російські чи австрійські) мусіли заявити згоду служити в СС від рядовика. Охотник мусів погодитись на строгий службовий режим. Вкінці підписував відповідне писемне зобов'язання. Найточніший добір переводив до своєї сотні скорострільів Федь Черник, бо служба в скорострільній сотні вимагала найкращої вояцької постави в боях. В процесі вишколу відпадала частина зголошених. Заведено дуже гостру муштру і навчання. Обережно підібраний та в основі ідейний і свідомий елемент, після переведеного основного вишколу швидко дорівняв старим сотням куреня.

Зорганізовано та введено в життя зразкову школу для підстаршин. Відновлено склад старшинських кадрів.

Стрілецьке командування іменувало стрілецьких старшин не по думці постанов українського військового міністерства, яке не признавало старшинам постійних старшинських ступнів, а тільки кваліфікувало їх на основі виконуваної службової посади. Стрілецька Рада вирішила залишити в Січовому Стрілецьтві сталі старшинські ранги. Перед іменуванням старшин Стрілецька Рада висловлювала свою опінію про фахові і моральні кваліфікації кандидата на старшину, а якщо не було застережень, то повний збір стрілецьких старшин мусів також дати свою згоду на

іменування. Щойно після цього Стрілецьке командування іменувало даного кандидата старшиною Січових Стрільців.

Ця оригінальна січово-стрілецька практика при іменуванні старшин, та ці безумовно суворі вимоги, які ставилось кожному кандидатові на старшину, є доказом серйозности та почуття великої відповідальности найвищого органу Січового Стрілецтва, — Стрілецької Ради. В цьому і містилась одна з основних передумов сили і боєздатности та ідейної спаяности Січових Стрільців.

Завдяки наполегливій праці стрілецьких старшин, уже протягом кількох тижнів вишколювані і виховувані добровольці стали Січовими Стрільцями. Крім муштри та військового вишколу, звертали велику увагу на духово-моральний стан стрільців, їх бадьорий настрій, культурне і товариське відношення підстаршин і старшин до стрільців. Зорганізовано постійну культурно-освітню працю, курси, читальні, хори, драматичний гурток, бібліотеки, реферати, дискусії, прогулянки до церков, музеїв і театрів, — одним словом, — усе, що виховувало стрільця на культурну людину та свідомого громадянина. Старшини своїм прикладом виховували стрільців, живучи в касарні при сотнях та харчуючись разом зі стрільцями. Зокрема добре поставлено виховну і культурно-освітню працю в стрілецькій артилерії.

З кінцем квітня 1918 року, це є продовж не цілих двох місяців, на місце прорідженого куреня станув у Києві піший полк Січових Стрільців в складі трьох куренів по чотири сотні (в сотні 160-170 багнетів). Командантами куренів у тому часі були: Роман Сушко, Іван Чмола і Василь Кучабський. Команданти сотень: Андрій Домарадський, Осип Думін, Іван Рогольський, Микола Загасвич, Іван Андрух, Микола Бісик, Федь Мамчур, Мирон Маренін, Дмитро Бочан і Іван Чорниш.

Крім піших сотень належали до полку дві сотні скорострільів, разом 16 скорострільів, обидві під командою Федя Черника.

Кінною частиною в силі 50 шабелъ командував Франц Борис.

Артилерія СС побільшилась до двох батарей під командою Романа Дашкевича та його заступника Михайла Кураха.

Січове Стрілецтво виросло на сильну військову формацію в лучній кількості около 3000 боєвиків.

Усім Січовим Стрілецтвом керував штаб з Євгеном Коновальцем у проводі. Технічно - організаційну працю провадив Андрій Мельник з помічником Михайлом Магчаком та адьютантом Грицьком Гладким.

В цьому періоді історії Січового Стрілецтва треба відмітити знаменне явище. В його склад включилось уперше поважне число наддніпрянців, які творили одну четверту частину полку.

Це вперше в історії новітніх українських збройних сил досягнуто дійсну соборність зброї і боротьби. Між стрільцями із обох колишніх займанщин затерлись різниці походження. Січові Стрільці перестали бути галицькою військовою частиною, а стають всеукраїнською формацією, у якій служать уродженці всіх українських земель, об'єднані одним стрілецьким духом, одною соборницькою ідеєю. В процесі спільних змагань і боротьби, окремі СС затрачували прикмети, набуті в літах неволі в різних займанщинах. В рядах Січових Стрільців вони духово переродились та стали вояками єдиної України.

Той соборницький дух, що від початку існування Січового Стрілецтва був його провідною ідеєю, тепер став здійсненим фактом. Січові Стрільці в своїх найшляхетніших почуваннях національної відповідальності, нищили довкруги себе вщиплену в нас в минулому нашими ворогами, отрую взаємного недовір'я та відкидали всякі підшепти і голоси, які утривали чужинецьке роздертя нашої нації.

Уряд Української Центральної Ради з повним зрозумінням і довір'ям ставився до організаційної, творчої праці цього передового відділу українського війська, і тому після закінченої організації повного стрілецького полку, плянував у порозумінні з командуванням та Стрілецькою Радою негайно приступити до розгорнення широкої і основної розбудови української армії. Зразком організації армії, її дисципліни і духа — мав бути створений полк Січових Стрільців.

Зокрема президент Михайло Грушевський, що весь час з глибокою любов'ю та подивом і вдячністю відносився до Січових Стрільців, був тим державним мужем, який після прикрого і трагічного досвіду минулих місяців, присвятив свою особливу увагу справі організації молоді, сильної української армії. В окремій статті: „Армія” він писав у тому часі: „Коли охоронним засобом нашої держави має бути армія, треба подбати, щоб її скласти якнайкраще, влити в неї елементи здорові, надійні, дати їй напрям певний і незломний... Нам доконче потрібна хоч невелика, але добра, тверда, дисциплінована армія. Треба раз поставитись до армії не як до якоїсь свалки, куди скидають найменш цінні, на ніщо краще непридатні елементи, а як до окраси держави і нації, її почетну варту, куди йде все що найкраще, найбільше перейняте щирим, серйозним відношенням до держави, її демократичних, соціальних і національних завдань, не за напасть, не за страх, а за совість, щоб віддати кілька найкращих літ сповненню найвищого громадського обов'язку: боронити найвищі народні досягнення своєю кров'ю!”¹⁷⁵

Ці самі знаменні думки повторив М. Грушевський у своїй „Історії України”, де він про пляни українського уряду після повороту до Києва писав так: „На чергу дня виступали пекучі, негайні справи внутрішнього упорядкування... утворення армії, власної, твердої, дисциплінованої армії, яка б в найближчих роках, поки буде змога перейти до міліційної оборони, послужила запорукою політичних і соціальних здобутків України!”¹⁷⁶

Коли Грушевський писав ці слова, мав перед собою правдивий образ майбутньої української армії: доброї, твердої, дисциплінованої. Він мав на думці, при його допомозі сформований полк Січових Стрільців, що став уже почетною вартою та окрасою держави і нації.

І так з кінцем квітня 1918 року знайшлися Січові Стрільці перед великої ваги історичним завданням — стати кадрами, основою української армії. Можливість планової праці у досить спокійний час будила багато творчих задумів і надій. Заплановано заснувати школу старшин Січових Стрільців, що мала б бути зав'язком української військової академії. У ній мали виховуватись молоді, майбутні провідні старшини для всієї української армії. В Січового Стрілецтва вже зродилась вимріяна візія сильної та вірної Україні армії, що в короткім часі поставить українську державність на твердий, здоровий і непохитний ґрунт власної сили нації.

В тому ж часі, на половину місяця травня, запроєктовано Українською Центральною Радою скликання Українських Установчих Зборів, що мали на основі власної конституції покласти тверді підвалини під незалежну українську державність.

І саме в цьому зворотному моменті нашого державного будівництва, коли розбудова власних збройних сил Української Народної Республіки починала здійснюватися, доля не заощадила українській нації нового удару, який прийшов тим разом з іншого боку.

Січові Стрільці вірні Українській Народній Республіці

Незабаром після того, як німці та австрійці прийшли в Україну, почали вони міняти своє льояльне відношення до УЦРади та стали поводитися, як завойовники України. Проголошений в Четвертому Універсалі плян широкої земельної реформи через поділ поміщицьких маєтків, викликав незадоволення між московськими і польськими землевласниками. Вони використали прихід німецьких і австрійських військ, щоб при їх допомозі не допустити до виконання того пляну. Вони робили заходи перед

німецькою владою, щоб вона зліквідувала Українську Центральну Раду. До них прилучилися також московські промислові, торговельні і фінансові кола, які також не були задоволені соціальним законодавством УЦРади. Одночасно всі вони були ворогами української державности, яку репрезентувала УЦРада.

Німці прийняли до уваги ці заходи реакційних кіл, думаючи, що великі землевласники зможуть успішніше та обильніше забезпечити Центральні Держави збіжжям, ніж маси дрібного селянства. Крім того, німецька політика почала в тому часі підготовляти плян відбудови „єдиної, неділимої” Росії, вважаючи небажаним для себе дальше існування незалежної української держави.

Німці, зговорившись з поміщицько-реакційними елементами, почали готуватися до скинення влади Української Центральної Ради. На два тижні перед гетьманським переворотом Січові Стрільці дізналися про намір німців форсувати ген. Павла Скоропадського на гетьмана України та розв'язати УЦРаду. Стрілецьке командування поінформувало тоді про це негайно президента М. Грушевського та інших членів УЦРади. На це заявив през. Грушевський, що нема чого лякатися, бо він має певні відомості, що УЦРаді ніщо не грозить.¹⁷⁷

В наслідок цієї заяви президента напад німців на будинок УЦРади в дні 28 квітня заскочив Січових Стрільців неприготованих, бо не зміцнено відповідно її охорони. Того дня вдерся на залу засідань Української Центральної Ради відділ озброєних німецьких вояків, а його командант, заарештувавши декого із міністрів, розігнав засідання українського парламенту. Рівночасно дозволили німці організуватись відділам московських офіцерів та навіть озброїли їх. Центральна Рада не зробила потрібних заходів для ліквідації очевидної підготовки перевороту. Січові Стрільці не могли розігнати озброєні банди московських офіцерів, бо не мали на це наказу.

Тоді Січові Стрільці обмежились тільки на скріпленні охорони УЦРади та її президента. Дня 29 квітня дві піші сотні та сотня скорострільів із 12 скорострілами, усі в бойовому виряді, під проводом Федя Черника пішли скріпити охорону УЦРади. Вони переходили через Софійський Майдан в моменті, коли там відбувався молебень з нагоди помазання П. Скоропадського. Заховуючи військову дисципліну, відділи Черника пройшли спокійно в напрямі будинку УЦРади, який забезпечено скорострілами.

29 квітня проголосили зібрані в київськiм цирку під охороною німецького війська великі землевласники України — гене-

рала Павла Скоропадського гетьманом України. Січове Стрілецтво остало єдиним залишком Української Народної Республіки. На вимогу німецького командування Січові Стрільці, що були розміщені в різних місцях Києва, перейшли до Львівських касарень, забираючи з собою президента М. Грушевського з родиною. Положення в Києві було неясне. Січові Стрільці були переконані, що на їх очах загибає державна незалежність України. Їхнє обурення та нервово напруження дійшло до крайности.

Ввечорі того ж дня окремі післанці запросили до гетьмана П. Скоропадського Є. Коновальця і А. Мельника. Стрілецька Рада вирішила, щоб вони поїхали до гетьмана. Гетьман запропонував стрілецьким представникам, щоб Січові Стрільці перейшли на його службу, та щоб на другий день урочисто продефілювали перед його палатою і в той спосіб визнали його за законну владу України. Командант Січового Стрілецтва Є. Коловалець, висловлюючи погляд цілої Стрілецької Ради, заявив, що Січові Стрільці є військом, яке служить рідному краю та підчиняється його законному урядові, а цим урядом України до моменту доконання насильницького перевороту була для Січових Стрільців Українська Центральна Рада. Стрільці не можуть через ніч переходити з табору до табору лише тому, що хтось ставить їх перед доконаний силою факт. Вкінці ствердив, що вважає гетьманський переворот нещастям та початком лиха для України.

Коли показалось, що гетьман одного власного слова не скаже, не отримавши вказівок від німців, та що він є під впливом середовища московських офіцерів, Стрілецька Рада рішила переговорювати тільки з німцями щодо дальшої долі Січового Стрілецтва.¹⁷⁸

Але надії на розмови з німецьким командуванням та його обіцянки і заспокоювання показалися наївними. Два дні балачок з німцями дали їм можливість опанувати та використати положення в Києві та в цілій Україні. Збройний виступ проти німців був тепер зовсім безнадійний. 30 квітня окружено стрілецькі казарми сильними відділами німецького війська, броневиками та артилерією. Будинок УЦРади зайняли відділи московських офіцерів. Німці поставили тепер Січовим Стрільцям ультимативний наказ: перейти на службу німців або гетьмана, або скласти зброю. Збір усіх стрілецьких старшин вирішив переважаючою більшістю голосів зложити зброю, як єдиний розумний вихід із цієї трагічної ситуації. Частина стрілецьких старшин, між ними Ф. Черник, І. Андрух, І. Рогульський, М. Загаввич і інші, заявила за тим, щоб Січові Стрільці збройно виступили проти німецького насильства та славно полягли в бою за нашу державну

незалежність, бо інакше історія осудить їх за капітуляцію перед німцями.¹⁷⁹

І тут знову, як це вже було давніше в історії УССтрілецтва, воно найшлося перед серйозним, невідкладним питанням, яке треба було вирішити.

Стрілецтво вирішило не доконувати самовбивства, вважаючи, що гетьманський переворот, це тільки незначний епізод в українських визвольних змаганнях, які ще довго потребуватимуть випробуваної помічі Січового Стрілецтва. Тут повторилася подібна ситуація, яка в 1914 р. заскочила УСС в Стрії (присяга Австрії) і вліті 1917 р., коли після революції на Україні, даліше існування УСС по стороні Центральних Держав видавалося зайвим.

Січове Стрілецтво для збереження своєї вояцької честі поставило німцям такі два домагання: Перше, що складення зброї не сміє відбутись під загрозою німецької сили, а тільки як добровільне розформування, то значить, що німці мають відійти зі стрілецьких казарм і сусідніх вулиць, — і друге, що президента Української Центральної Ради Михайла Грушевського не сміє переслідувати ні німецька, ні гетьманська влада. Німецьке командування прийняло повищі вимоги.

Січові Стрільці виявили цим своїм домаганням глибоку пошану до президента незалежної української держави, якого вони весь час у найтяжчих хвилях вірно охороняли, за що він не раз висловлював їм свою щиро вдячність.

Зібраному полкові проголошено наказ про його розформування та про обов'язок ставитись у слухний час на нову стрілецьку збірку. Про цей трагічний момент в історії Січового Стрілецтва так розказує його учасник:

„... Наказано зложити зброю на землю. Тут ридання озвалися в стрілецьких рядах. Холодну сталь цілували Січові Стрільці і ламали кріси й шаблі... Пів години пізніше пусті були подвір'я стрілецьких казарм. Тільки на одному з них стояв Федь Черник, що ніяк не міг розпроцатися зі своїми скорострілами. Тут німецький старшина приступив до нього... а сотник Січових Стрільців Федь Черник погідливо поглянув на нього і сказав: „Сьогодні ви відбираєте нам зброю, але вважайте, бо прийде час, коли разом із вашою зброєю складатимете ваші голови — нам!”¹⁸⁰

Полк Січових Стрільців перестав існувати. Розбито внівець двомісячну працю українських патріотів, що бажали збудувати сильну українську армію, та мріяли про забезпечену, незалежну батьківщину.

В надії на нову Стрілецьку збірку

Пригноблені та озлоблені розходились Січові Стрільці по всій Україні, бо щиро полюбили січове товариство, горді були на свою добру славу, все готові були під стрілецьким прапором життя віддати у вірній службі Україні. Деякі огірчені вернулися до Галичини.

А два з них, тих найчутливішого серця, що не в силі були пережити тяжкого болю після складення зброї, покінчили самі з своїм життям. Один із них, гармаш із Закарпатської України, а другий галичанин із скорострільної сотні. Хоронило їх січово-стрілецьке товариство в саму Великодню неділю, — гармаша в Києві, а скорострільця в Таращі.

В Києві осталася Стрілецька Рада, яка діяла даліше як таємний провід Січового Стрілецтва.

Після розформування полку Січові Стрільці розійшлися по всій Україні у твердій вірі, що скоро дістануть наказ на нову збірку. Цілими відділами перейшли вони на службу при вартових і повітових сотнях та інших військових частинах, а найчисленніше влились до бригади Натієва при Запорізьким Корпусі, якого старшини і козаки були неприхильно настроєні до Гетьманщини і радо прийняли їх до себе. Січові Стрільці утворили при 2 Запорізьким пішим полку окремих курінь під проводом Романа Сушка, із чотирма сотнями під командою Миколи Загаєвича, Івана Рогульського, Івана Андруха і Михайла Турка. Роман Дашкевич сформував стрілецьку батарею при Запорізьким гарматнім полку.

Стрілецький курінь і тут здобув собі перше місце. Зокрема закріпився тоді серед Січових Стрільців їх всеукраїнський характер, в наслідок близького співжиття уродженців усіх українських земель у Запорізьким полку. Вони близько стоварищувалися із славними вояками, Запоріжцями, серед яких вони служили, а передусім із смілими і одчайдушними бойовиками, Гайдамаками, із якими лучила їх найближча дружба. Дружне воєнське співжиття, взаємна пошана і довір'я до решти затерли існуючі між ними спогади про старі займанницькі кордони.

Служачи в 2-му Запорізькому полку, Січові Стрільці пізнали майже усю територію України: історичні землі Запорізької Січі, області над Дінцем, східню Харківщину і північну Чернігівщину. Пізнали також селянський нарід та зжились з ним сердечно. При прощанні лишали по собі щирий жаль. Цікаву картину співжиття селян з Січовими Стрільцями в тому часі подає Роман Сушко, командант цього куреня, що повнив тоді службу охо-

рони північних кордонів України, над Десною в Чернігівщині. Він оповідає:

„Місцеве населення в околиці м. Воронки, між Стародубом а Новгородом Сіверським, відносилось до Січових Стрільців як до свого рідного війська. Заховалась ще там свіжа та жива козацька традиція, де селами правили сотники, а вулиці більших сіл називано числами давніх козацьких сотень. Одного Січового Стрільця, що згинув в бою з большевиками, рада села Дем'янівки рішила похоронити старим козацьким звичаєм, з козацькими почестями. Зразу думали похоронити стрільця коло церкви, але один старий козарлюга радив, щоб поховати його при в'їзді до села, на найвищому горбі. Там все село висипало високу могилу, ще й шапками для старої козацької честі землю носили...”¹⁸¹

Національна політика гетьманської влади

Гетьманський переворот приніс з собою великі зміни національно-політичного і соціального характеру. Дійшовши до влади завдяки чужинецькому насильству шляхом таємного заговору, гетьманщина не виросла органічно з українського ґрунту, і тому від самого початку вона показала штучним і нежиттєздатним твором.¹⁸² Ні одна українська політична партія не брала участі в перевороті. Спираючись виключно на фізичній силі німецьких багнетів та авторитеті і впливах польського і московського або зрусифікованого поміщицтва та промислових, торговельних і фінансових кіл, як рівнож на тисячах московських офіцерів і чиновників, новий режим розпочав реакційний курс своєї політики. Гетьманський уряд складався переважно із представників ворожих українській нації і українській державності російських правих партій.

Гетьман Скоропадський, що був слабою індивідуальністю, оточив себе людьми, ворожими до всього українського, і сліпо слухав їхніх порад та вказівок. Деякі свідомі українці із гетьманського оточення були в меншості і без впливу на політику уряду.¹⁸³ Майже весь національно свідомий український елемент усунено з громадських та державних інституцій. Міські, повітові і губерніяльні управи розв'язано та віддано в більшості в руки старих царських чиновників або поміщиків, ворожих Українській Державі. Формування української армії зовсім занедбано, а старшинські кадри для проєктованих 8-ох корпусів набрано найбільше з москалів. Одночасно ішла інтенсивна організація московських військових відділів, яких сила щораз більше зростала.

Політика гетьманського уряду занепокоїла всіх свідомих українців. Щоб рятувати українську національну справу та не допустити до перемоги Росії на Україні, помірковані українські партії створили т. зв. „Національно-Державний Союз”, який звернувся до публічної opinio українського народу з відозвою-протестом проти віддання влади на Україні в руки чужинців. Опісля, коли збоку московських сил почала грозити крайня небезпека для України, тоді до цього Союзу приступили всі інші українські партії і організації та назвали його Український Національний Союз, який став найвищою українською громадсько-політичною установою та єдиним авторитетом усього свідомого українства. Його головою вибрано А. Ніковського, а пізніше В. Винниченка. Завданням Союзу була боротьба за сильну самостійну Українську Державу та за законну владу, відповідальну перед парламентом, вибраним на основі демократичного виборчого закону.

Назначені губернаторами і старостами москалі, розпочали плянову нагінку на український національний рух. Закривано українські просвітні установи, в суді запанувала знову російська мова, арештовано свідоміших громадян тільки зате, що вони були відомі як активні українські діячі. В Україні утворивсь єдиний російський фронт від монархістів до соціалістів з метою відновлення єдиної неділимої Росії. Київ став осередком найчорнішої російської реакції, що збіглася тут із цілою колишньою Росією. Появилися численні російські часописи ворожі українству. У вересні виявилось уже зовсім виразно, що Німеччина сприяє об'єднанню України з Росією. В цій критичній ситуації увійшов Український Національний Союз в переговори із гетьманом, щоб рятувати zagrożену українську державність. Переговори скінчились без успіху для українців.

Січові Стрільці, в тому часі розсіяні по всіх областях України, були тим станом дуже занепокоєні та вижидали на рішення і дальші накази Стрільцької Ради, яка весь час пильно стежила за подіями та обмірковувала нові завдання Січових Стрільців в тяжкій для українського народу ситуації.

Соціально-політичний світогляд Січового Стрільцтва

Але, як з одного боку Січових Стрільців дратувало надзвичайно тяжке національно-державне становище українського народу, яке рівнялось майже повній ліквідації основ незалежного національного будівництва, залочаткованого Четвертим Універсалом Української Центральної Ради, так з другого боку їх обу-

рював новий реакційний режим, який зліквідував ті всі соціальні та економічні здобутки і права, які вибороло українське селянство та робітництво впродовж революції. Московські та польські поміщики, ставши головною опорою гетьманського режиму, при збройній допомозі німецьких і австрійських окупаційних військ, відновили на Україні старий суспільний лад з-перед революції, відбираючи від селян назад втрачену землю, та заводячи брутальну систему соціального терору та визиску. Зовсім довільно, без ніякої контролю почали вони накладати на селян високі грошові контрибуції. Ці контрибуції стягали поміщики при допомозі окупаційного війська або т. зв. „катарельних отрядів”, зложених переважно з московських офіцерів, які били й катували селян. По селах заведено кріпацькі порядки, селян гонили на роботу на панські лани, без огляду на те, чи вони обробили своє поле, чи ні.¹⁸⁴

Заборонено відбути в Києві Всеукраїнський Селянський З'їзд, а рівночасно відбувались численні з'їзди російських реакціонерів, які підготовляли повалення української державности. Полк. Коновалець пише у своїй праці: „Внутрішньо-адміністраційний режим у той час доходив до шпилью безглузлого соціального терору проти селянства і робітництва та національного — проти живіших проявів стихійного національного руху. Серед народних мас почало кипіти, невдоволення селянства і робітництва переходило в завзяте обурення та бажання помсти...”¹⁸⁵ Українське селянство, доведене до краю, почало збройний спротив проти поміщицьких карательних відділів та окупаційного війська.

На ці відносини мусіло гостро зареагувати глибоко діткнене соціальне чуття Січових Стрільців. Пробиваючи по селах усєї України, вони пізнали ближче селянський народ, який творив основу української нації. Пізнали життя селян, їх тяжку працю і злидні. Самі, переважно діти галицького села, глибоко співчували з долею тих чорноробів, що століттями каралися в тяжкій соціальній неволі та пробудилися у вогні революції до нового життя. Січові Стрільці зі щирим серцем відносились до селянства, як до своїх найближчих братів, живо інтересувались його життям, освідомляли його національно, помагали йому в праці та все ставали в його обороні.

Впродовж війни і революції Січові Стрільці достаточо пізнали інтереси та домагання народних мас. Вони пішли за ідеями Т. Шевченка, який „як апостол соціального визволення селянства, був рівночасно Прометеем державного визволення України та пов'язував ці ідеї у нерозривну єдність національного і соціального ідеалу”.¹⁸⁶ Ці ідеї були основним дороговказом усєї сві-

домої молодої української генерації, яка вступила в бойові лави Українських Січових Стрільців, щоб їх здійснити в боротьбі проти російського царату.

По лінії цих принципів простувала весь час січово-стрілецька думка, праця і боротьба.

І якраз тому, що Січове Стрілецтво, дозрівши духово і політично в процесі української революції, бачило в Українській Центральній Раді, її особовому складі, її президенті М. Грушевським, її законодавстві і напрямі її політики — правильний вияв своєї національно-політичної і соціальної ідеології — було воно таким гарячим і вірним оборонцем УЦРади.

Та таке позитивне і щире ставлення Січових Стрільців до Української Центральної Ради не позбавляло їх права та обов'язку критично ставитись до її помилкових і непродуманих актів та поважних занедбань. Це своє право лояльної критики діяльності молодого революційного уряду, Січові Стрільці, як громадяни України, здійснювали, вважаючи його своїм громадським обов'язком.

Історик Січових Стрільців так пише про цю сторінку стрілецької ідеології: „Змістом стрілецької самостійницької думки був якнайбільш демократичний внутрішній державний устрій, земля селянам, воля робітникам . . . Новосформоване в Білій Церкві Січове Стрілецтво було свідоме того, що воно повинно стати не тільки оборонцем Самостійної України, але й революційною силою, яка має за ціль повалити реакцію”.¹⁸⁷

В ім'я цієї ідеї пішли вкоротці Січові Стрільці в рішучий бій проти тодішньої реакції, а то під двома основними кличами, видвигненими в Білій Церкві: „Ми хочемо і мусимо здобути самостійність України” і „Земля і воля на вістрю нашого багнета”.¹⁸⁸ І з того шляху Січові Стрільці не сходили ніколи і перейшли в історію як передове, народне, революційне військо, вірне інтересам української державности і широких трудових мас українського народу.

Вони власними очима бачили загрожене існування української держави та невиносимий соціальний терор над українським селянством і робітництвом, і тому нетерпеливо чекали на наказ Команди Січових Стрільців, який взивав би їх ставитись на нову стрілецьку збірку.

Відновлення формації Січових Стрільців

Внутрішнє положення на Україні докотилось до того, що все громадянство перестало вірити в довше існування незалежної

гетьманської Української Держави, бо її злиття з реакційною Росією показалося неминучим. Коли російські реакційні впливи зросли в наслідок підтримки німцями концепції відбудови єдиної Росії, і коли на очах росла організована сила російських збройних відділів, тоді серед відповідальних українських громадян запанувала думка, що в тій тяжкій ситуації треба рятувати, що можна, щоб зберегти державну самостійність України.

В тій критичній ситуації прийшла знову до слова Стрілецька Рада, що була завсіди вирішним авторитетом для Січового Стрілецтва. Після основного обміркування політичного положення України, вона винесла засадниче рішення: з огляду на загрозу для українського народу становище, належить зорганізувати негайно власну українську збройну силу. Тому постановлено відновити організацію Січових Стрільців і розпочати заходи перед гетьманським урядом у справі їх формування. Український Національний Союз дав свою згоду на повище рішення Стрілецької Ради.

Делегація Стрілецької Ради, під час переговорів з гетьманом, заявила, що Січове Стрілецтво є готове формувати свою військову частину при гетьманській владі, якщо вона буде непохитно боронити самостійну українську державність, та що СС виступлять збройно проти кожної сили, яка наважиться цю державність валити. Гетьман за порадою деяких українців, які були в його оточенні, дозволив на формування „Окремого Загону Січових Стрільців” з осідком у Білій Церкві.

Окремий Загін Січових Стрільців мав складатись з одного пішого куреня в складі чотирьох сотень, одної сотні скорострільів, кінної розвідки та одної легкої батареї. Розміщення Січових Стрільців у Білій Церкві, а не в Києві, як бажала Стрілецька Рада, вказувало на брак повного довір'я гетьманського уряду до них.

Стрілецьке командування видало з початком вересня 1918 р. наказ, який закликав усіх Січових Стрільців явитися негайно на збірку в Білій Церкві. Після чотирьох місяців розсіяння прибували ССтрільці цілими відділами з усіх сторін України в Білу Церкву. Там замешкали вони спершу в знищених та брудних бараках, які мусіли два тижні чистити та напружати. Також і щодо постачання військових матеріалів треба було перебороти різні перешкоди, які ставили московські офіцери, в руках яких находилося військове майно.

Щойно при кінці вересня почалася тут енергійна організаційна та військово-вишкільна праця. Стрілецька Рада вигото-

вила плян і методи вишколу та, спираючись на минулому до-свіді, прийняла в цілості організаційні засади з січня 1918 р.

З-поміж членів Стрілецької Ради висунулася в Білій Церкві на чолове місце особа Федя Черника. Своєю надзвичайною енергією та працьовитістю і передусім тою внутрішньою силою стрілецького духа, яка була з нього, та вогнем гарячого одушевлення, він запалював усіх до праці.

Заведено дуже твердий військовий режим, а до стрільців поставлено надзвичайно суворі вимоги, фізичного і морального характеру. Для вишколу Загону закликали кращих інструкторів із старшин і підстаршин Українських Січових Стрільців, які тоді стояли коло Єлисавету. Вони повели інтенсивну працю, яка зразково вишколила і здисциплінувала Стрілецьтво. За основу бойового вишколу прийнято тактику німецьких пробойових куренів, практиковану в Вишколі УСС.

Усю цю вишкільну та організаційну працю вели з поспіхом, до чого спонукував Федь Черник. І тому історик говорить про білоцерківський період діяльності Черника: „Душею усієї праці був Федь Черник”. Він з найбільшою енергією і пильністю готував Січове Стрілецьтво до майбутніх історичних подій. Просто інстинктом передбачував ворожу перевагу та тяжку боротьбу і відчував, що вже незабаром буде бій проти ворога.

Черник був також у Білій Церкві речником ідеології Січового Стрілецьтва. На нього припав обов'язок сказати вирішне слово в історичній хвилині на засіданні Стрілецької Ради.

Стрілецька Рада звернула особливу увагу на духово-ідейне виховання Стрілецьтва, на оформлення його моралі і характеру та на громадсько-політичне освідомлення. „Стрільці не знають, що значить „назад”, — було кличем виховання в Білій Церкві.

Зокрема виховання почуття особистої гідності й чести та власної вартости розвинуло в Стрілецьтві дуже позитивну прикмету почуття січово-стрілецької гордості та свідомости приналежності до передового революційного війська. В критичних хвилях та тяжких переживаннях це шляхетне почуття було для Січового Стрілецьтва великою моральною опорою.

Добрі висліди організаційної і вишкільної праці в Білій Церкві треба завдячувати ідейній та саможертвенній праці стрілецьких старшин. Свідомі свої відповідальности вони працювали без відпочинку, самі пильно вчилися та підготовлялися. Своєю роботящістю і посвятою були вони живим прикладом для стрільців. Та висока військова мораль стрілецького старшинства, незвичайна солідність стрілецької організаційної праці спри-

чинили те, що в короткому часі, впродовж шести тижнів, створено сильний військовий відділ.

Один із передових старшин Січових Стрільців, який брав активну участь в вишколі в Білій Церкві — твердить, що Січове Стрільцтво досягнуло тоді вершок своєї босздатности, якій ніколи не дорівнювало.

Стан Окремого Загону Січових Стрільців напередодні проти-гетьманського повстання, це є дня 15 листопада 1918 року: курінь піхоти, зложений з чотирьох сотень, разом бойового стану 20-ох старшин і 474 багнетів; одна скорострільна сотня — 12 скорострільів; одна легка батарея — 4 польові гармати; кінна розвідка — 30 шабель та інші менші допоміжні відділи. Разом бойовий стан виносив 46 старшин і 816 стрільців.

Окремий Загін СС складався в двох третіх із галичан, а в одній третій частині із наддніпрянців. Ціла 4-та сотня складалася з молоденьких новобранців із Білоцерківщини, які протягом тільки десятиденного вишколу стали такими добрими бойовиками, що в критичному положенні йшли на багнети проти кількакратно сильнішого ворога. Так отже і тут, у Білій Церкві, Січове Стрільцтво мало в своїм складі уродженців усіх українських земель.

Підготовка до боротьби проти московської загрози

Впродовж жовтня московські впливи на Україні скріпились до того ступня, що почався вже одвертий наступ на українську державність. І хоч під натиском Українського Національного Союзу до гетьманського уряду увійшло хвилево кілька українців, то вони не могли вже завернути тієї московсько-реакційної навали, що від кількох місяців пляново опановувала Україну. Не існувала українська збройна сила, яка змогла б зліквідувати сформовані на Україні сильні московські військові відділи. Кінець української державности став неминучий.

В останніх днях жовтня повідомив голова Українського Національного Союзу, Володимир Винниченко, відпоручників Стрільцької Ради Андрія Мельника і Федя Черника, що Національний Союз постановив виступити проти гетьманщини,¹⁸⁹ бо якраз були певні докази, що гетьман підготовляє федерацію України з Росією. Далі заявив Винниченко в присутності М. Шаповала і ген. О. Осецького, що Національний Союз поклав усі свої надії і пляни на Січове Стрільцтво і тому центром повстання буде Біла Церква. У відповідь на те, делегати Стрільцтва зложили заяву, що Січове Стрільцтво для рятування ідеї української дер-

жавности піде в передовій лаві всенародного повстання навіть проти переважаючих сил ворога.

Стрілецька Рада одобрива заяву своїх відпоручників, і для виготовлення пляну та технічної підготовки Січових Стрільців до повстання і для означення його реченця доручено Федеві Черникові виїхати до Києва, до Повстанчого Оперативного Штабу.

З усією енергією підготовлялось Стрілецтво до бойового виступу. Заряджено спеціальні вправи для вишколу стрільців у вуличних боях. Громаджено звідусіль запаси амуніції. Праця йшла вдень і вночі. Стрілецтво добре розуміло свою ролю.

Діялось це все якраз тоді, коли галицькі українці після листопадового зриву змагались із поляками в кривавих вуличних боях у Львові за посідання цього важного історичного, політичного та стратегічного центру. Боротьба була затяжна та вимагала багато жертв з огляду на польське населення міста та брак воєнно-технічних засобів. Щоб дістати ці дуже потрібні для боротьби засоби, вислано зі Львова до гетьманського уряду делегацію з д-ром О. Назаруком на чолі, яка мала просити гетьмана цієї помочі. Але делегація — крім матеріальної помочі почала просити також про поміч військову, а саме про вислання Загону Січових Стрільців на галицький фронт.

Тому, що в тій справі єдиним вирішним чинником була Стрілецька Рада, д-р Назарук виїхав до Білої Церкви і тут виступив особисто на засіданні Стрілецької Ради з пропозицією негайного вимаршу Січових Стрільців до Львова. Свій внесок піддержував він чуттєвими аргументами, був дуже схвильований, говорив про галицький П'ємонт та про плян пізнішого походу проти Росії і навіть старався зворушити членів Стрілецької Ради гнівом та прокляттям батьків, якщо Січові Стрільці не підуть боронити Львова.¹⁹⁰

З присутніх на цьому засіданні 8-ох членів Стрілецької Ради та 4-ох окремо запрошених старшин, усіх уродженців Галичини, після довшого та ґрунтовного обговорення справи, тільки один прихилився до пропозиції д-ра Назарука. Всі інші члени і учасники засідання заявили проти виїзду до Галичини та вирішили, що Загін Січових Стрільців буде боротись за визволення столиці України — Києва та за установлення там влади Української Народньої Республіки.

Блискучим речником членів Стрілецької Ради, які заявили проти виїзду до Галичини, був Федь Черник, душа білоцерківського Січового Стрілецтва. Він найбільш переконливо та гаряче аргументував konieczність оборони української державности з Києва.

Це історичне рішення Стрілецької Ради з дня 13 листопада 1918 р. належить до найсвітліших маніфестацій січово-стрілецької національно-політичної думки. Воно було висловом їхньої державницької і всеукраїнської ідеології та є документом глибокого патріотизму її учасників. Це не був формальний військовий наказ, ані сугестія вождя чи політиків, які велили Січовим Стрільцям в тім часі рятувати zagrożену українську державність у серці України. Це була та провідна державницька ідея українського стрілецького руху, яка народилася ще в перших передвоєнних стрілецьких організаціях, яка не знала займанницьких кордонів, не благотворила ніякої української області, а знала тільки один український народ від Кубані до Сяну.

Один з передових старшин Січових Стрільців, пізніший їх історик, учасник засідання Стрілецької Ради з 13 листопада, так змальовує тодішні настрої:

Для СС Київ був ціллю мрій, бажань і змагань. Не пригадую собі ні одного випадку, щоб якийнебудь стрілець після того, як стало відомим, що Галичина проголосила свою самостійність, виявив був охоту їхати негайно туди. Певно, що кожний СС був душею в своїй тіснішій батьківщині і бажав їй якнайкращих успіхів, але себе вважав щасливим вибранцем долі, призваним нею на виконання ще більшого всеукраїнського завдання, яким був одушевлений.

Боротьба за дійсно українську державу на Наддніпрянщині, за повалення і розторочення огидного і зненавидженого російського чорносотенного кубла, це було в понятті СС головнішим, ніж боротьба у Львові. Київський фронт був для СС головним, львівський другорядним. Він розумів, що доля Соборної України вирішиться над Дніпром, а не у Львові.¹⁹¹

Стрілецька Рада керувалась у своєму рішенні такими головними мотивами: Від самого початку формування Січових Стрільців, їх виховувано в тому дусі, що вони є революційним військом, яке має стояти на сторожі української державности, і тому не можна його відтягати далеко від центру саме тоді, коли ця державність zagrożена. Центром української державности є Київ, а не Львів, і з Наддніпрянщиною впаде теж Галичина. Якщо СС підуть на Львів, а Україна стане базою відбудови єдиної Росії, большевицької чи реакційної, то результат тимчасової перемоги у Львові все одно пропаде, бо поміж Польщею і Росією Галичина ніяк втриматися не зможе. Для чого ж тоді не дозволити Січовим Стрільцям полягти під Києвом, бодай на спогад про героїську боротьбу за українську державу та для історичної маніфестації на доказ, що Україна вже ніколи не об'єднається добровільно з Московщиною. Смерть Січового Стрілецтва виховуватиме

майбутні покоління українського народу, який зірветься ще колись до боротьби за свою державність і тоді здобуде її.¹⁹²

Ці останні мотиви переважили серед членів Стрілецької Ради, бо при малих силах Стрілецтва у порівнянні з масою вишколеного московського офіцера, яке боронило Києва, невеликі були вигляди на перемогу. Тому було дуже правдоподібним, що Січовому Стрілецтву прийдеться полягти в цій боротьбі.

Такої ж думки був і голова Директорії, В. Винниченко, а також Симон Петлюра, що сказав тоді: „Хіба ж можна думати, що чотирма гарматами й кількома сотнями людей ми розіб'ємо гетьмансько-німецькі полки? Я знаю, що всі ідемо на смерть. Але ми мусимо пожертвувати собою. Це має бути крик розпуки народу, котрого насильно женуть в обійми ненависної Москви”.¹⁹³

Соборницьке становище Січових Стрільців спопуляризувало цю зрозумілу вже сьогодні кожному свідомому українцеві правду, що тільки через вільний материк, тільки від центру й основи українських земель може бути здійснена національно-державна соборність і об'єднання України. А виразом цієї правди став уже тоді в Білій Церкві клич: „Через Київ, на Львів!” Рік пізніше, під цим кличем пішли на Київ об'єднані українські армії.

Як показалося пізніше, повище рішення було зовсім оправдане і мілітарно і політично.

Січові Стрільці на чолі всенародньої революції

14 листопада гетьман сформував новий уряд, що складався з прихильників царської Росії та видав грамоту, у якій м. ін. проголосив, що Україні „першій належить виступити в справі утворення всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення великої Росії... Глибоко переконаний, що інші шляхи були б загибеллю для самої України, я кличу всіх, кому дорога її майбутність, тісно зв'язана з будучиною і щастям усієї Росії, з'єднатися біля мене і стати грудьми на захист України і Росії...”¹⁹⁴

Повище проголошення гетьманом ліквідації української незалежної державності та об'єднання України з Московщиною викликало надзвичайне обурення серед українського громадянства і було остаточним сигналом до повстання. На чолі протигетьманського повстання станула Директорія Української Народної Республіки, вибрана Українським Національним Союзом, із Володимиром Винниченком як головою і Симоном Петлюрою як головним отаманом українського війська.

Основною і єдиною збройною силою Директорії, що мала розпочати повстання, як ударна бойова група, був Окремий Загін Січових Стрільців. Національний Союз майже нічого не зробив в справі військової підготовки повстання. Голова Директорії В. Винниченко так висловився про роллю Січових Стрільців:

„Головною нашою силою, на яку я принаймні найбільше рахував, був полк Січових Стрільців, галиччани, що стояв у Білій Церкві. Він мав півтори тисячі багнетів, був зразково дисциплінований і складався з національно свідомого елемента. Цей полк на думку організації, мав би служити ядром повстання, круг якого гуртувались би інші наші сили...“

Січові Стрільці — це єдиний твердий опорний пункт повстання, єдина наша опорна військова сила.”¹⁹⁵

Члени Директорії прибули 14 листопада до Білої Церкви, яка стала центром повстання. Січові Стрільці вже були в поготівлі, чекаючи тільки на наказ виступу. Впродовж найближчих двох днів перевели стрілецькі представники переговори з вояцькими радами німецьких військ, у Києві і Білій Церкві, щоб забезпечити українській повстанчій акції неутральність з боку двістисячної німецької окупаційної армії. Директорія УНР та відпоручники німецької окупаційної армії 17 листопада підписали умову. Німці зобов'язались до неутральности, а Директорія до недоторкальности, прохарчування німців та відсилки їх додому.

Січовим Стрільцям подано до відома гетьманський маніфест про злуку України з Росією, який вони прийняли з глибоким обуренням, як найтяжчу зневагу їх національно-державницьких почувань та як зраду українських визвольних змагань. Надзвичайне одушевлення та радість викликав наказ, що Січові Стрільці переходять під нову владу Директорії Української Народної Республіки та вирушають негайно в похід на Київ.

Стрілецьтво почало гарячково готуватись до збройного виступу проти гетьмано-московських сил. Білоцерківські бараки перемінилися в готовий до бою табір. Стрільці отримали бойові залізні шоломи, на яких вони припняли червоні стрічки під тризубом, як історичний символ стрілецької „Червоної Калини”.

Небувалий ніколи до того часу бойовий ентузіазм опанував усе Стрілецьтво. Надійшла довго очікувана хвиля помсти за зневажену українську незалежність. Це вже третій раз впродовж останніх років війни і революції довелось Українському Стрілецьтву стати знову в передовій лаві на чолі збройного зриву проти смертельного, історичного ворога української нації — Московщини.

Вперше це було в вересні 1914 року, а другий раз на початку 1918 року в боротьбі проти російських комуністів.

Першою стратегічною концепцією Оперативного Штабу, який керував повстанчою акцією під командою ген. О. Осецького, була дефензива, скріплювання сил Директорії, після чого мала розпочатися воєнна акція проти московських сил, зібраних у Києві. Стрілецька Рада на своєму засіданні 30 жовтня спротивилася цьому плянові, вважаючи, що в даних обставинах тільки наглість нападу і швидкість діяння є передумовою перемоги. Наказом Січових Стрільців було здобути в найкоротшому часі Київ.¹⁹⁶

Оперативний Штаб прийняв змодифікований дещо плян, на основі якого доручено Січовим Стрільцям виконати тяжке й відповідальне завдання — своїми власними силами, не вижидавши на допомогу других повстанчих формацій, негайно вдарити на Київ.

При твердій волі і рішучості діяння Січові Стрільці поставили дійти до своєї мети без огляду на небезпеки і перешкоди.

Після закінчення остаточної підготовки вирушили з Білої Церкви у бойовій готовості три потяги Січових Стрільців в напрямі Хвастова і Києва. В усіх цих поїздах були розміщені перед паровозами два вагони з готовими до стрілу гарматами і скорострілами; за паровозом були криті вагони з піхотою; також на останньому відкритому вагоні були скоростріли.

Першим потягом виїхала 2-га сотня Осипа Думіна, із курінним командантом Романом Сушком, яка роззброївши гетьманську залозу, зайняла станцію Хвастів, яка від тоді стала осідком і центром Директорії і повстанського Оперативного Штабу аж до моменту здобуття Києва. Небуденна, енергійна та мовчазна постава Січових Стрільців викликала у всіх здогад, що це французи приїхали з Одеси.

Другий стрілецький транспорт вирушив вполудне 17 листопада під командою Федя Черника. Їхала в ньому 3-тя сотня Миколи Загасевича в силі около 120 багнетів, одна гармата з Романом Дашкевичем та чотири скоростріли. Учасник і очевидець так пише про цей транспорт: „Цей потяг потім перший почав був славний для СС бій під Мотовилівкою. Заквітчані червоною калиною з білоцерківських лісів, їхали Січові Стрільці наче на весілля. Сталева гармата і сталеві скоростріли, навіть і вони заквітчані були грознами червоних ягідок”.¹⁹⁷

В третьому потязі їхала 1-ша сотня Івана Рогульського і 4-та сотня Мирона Мареніна. Цим потягом приїхали також до Хвастова Директорія і Оперативний та Стрілецький Штаби.

Очевидець так оповідає про це: „І поки третій стрілецький поїзд наспів у Хвастів, то другий стрілецький потяг серед нічної пільми обережно сунув уже далі на Київ. Їхав у ньому під Мотовилівку як його командант, грознами червоної калини завітчаний Федь Черник по стрілецьку перемогу й кінець гетьманщини... і по свою смерть”.¹⁹⁸

Мотовилівка

а) Ворожі сили

Рівночасно в Києві готовилися сили московської реакції до збройної стрічі з українським повстанчим військом. Гетьман призначив командантом своїх збройних сил генерала графа Келлера, відомого реакціонера-чорносотенця. Він скасував зараз усі статuti, вироблені для української армії, і повернув статuti старої російської армії. Зараз же розгромила московська офіцерня в Києві українські інституції, почала нищити бюсти та портрети Шевченка, зневажати український прапор.

Проти Січових Стрільців вирушили з Києва десять разів більші гетьмано-московські війська, які ранком 18 листопада зайняли станцію Васильків. В їх склад входила добірна дружина московських офіцерів, в силі коло 600 багнетів, цілий перший полк гетьманської гвардії Сердюків в силі понад 1000 багнетів, дуже багато скорострільів, дві сотні кінноти та один броневий потяг. Разом виносили ворожі сили понад 3000 війська.

Командантом цієї московської бойової групи був ген. князь Святополк-Мірський. Він рішив здобути Мотовилівку та вдарити на Хвастів, де був центр повстання і звідки керувала Директорія революційною акцією по всій Україні. У своїм пляні він легковажив противника, думаючи, що має проти себе тільки незорганізовані групи повстанців, які уступлять після першого наступу московських офіцерських сотень. Одначе дуже помилився.

б) Бій

Того ж ранку зайняв перший відділ Січових Стрільців під командою сот. Ф. Черника станцію Мотовилівку. В його складі були: 3-тя сотня сот. Загаєвича, одна чота 2-ої сотні, сотня скорострільів, кінна розвідка хор. Бориса та бронепотяг з одною гарматою сот. Р. Дашкевича. Цілий відділ мав коло 300 людей.

Около год. 8-ої ранку рушили Січові Стрільці зі станції Мотовилівки — до наступу з метою здобути станцію Васильків.

По обох боках залізничного шляху розвинулася в бойову лінію третя сотня. Ліворуч, чистим полем, під командою хор. Володимира Стефанишина¹⁹⁹ із одним скорострілом, а праворуч шляху, лісом, наступала друга половина сотні з двома скорострілами, під проводом команданта сотні сот. М. Загаєвича. Серединою наступаючої колони посувався комбінований стрілецький броневик з одною гарматою і двома скорострілами під командою сот. Р. Дашкевича та решта піхотних частин. Кінна розвідка хор. Бориса повнила зв'язкову і розвідчу службу. Цілою бойовою операцією керував сот. Ф. Черник.

Якраз у тому часі, коли розпочався наступ Січових Стрільців, показалися на полі, на ліво від шляху, три густі ворожі розстрільні офіцерської дружини Святополк-Мірського. Проти стрілецького броневика з'явився ворожий броневик, між якими почався артилерійський двобій. Ф. Черник зняв з броневика обидва скоростріли та, зайнявши кількасот кроків праворуч залізниці відповідну позицію, відкрив вогонь по ворожих розстрільних. На тій позиції Черник пізніше згинув.

Відділ Стефанишина найшовся вже на 400 кроків від першої московської офіцерської розстрільної. Цільним вогнем завдавав великі втрати ворожим розстрільним, що залягли на полі. Відізвалися численні московські скоростріли, яким відповідали стрілецькі. Кілька разів зривалися москалі до наступу. З кривавими втратами їх відкинено.

Московська офіцерська дружина наступала вздовж залізниці, по чистому полі, і творила центральну групу військ Святополк-Мірського. На крилах йшли гетьманські Сердюки, які не були певним військом. Одна їх частина займала ліве крило гетьманських військ і посувалася лісом, де наступала півсотня Січових Стрільців під командою Загаєвича, а друга частина на правому крилі підходила полями під село Плисецьке, де затрималася і поводитися досить пасивно.

Сердюки, що наступали лісом, мало що не спричинили розгрому Січових Стрільців, бо могли зайти на їхній тил, в моменті, коли вони стояли у важкій бою проти офіцерської дружини.

Коли сот. М. Загаєвич почув крісову і гарматню стрілянину наліво поза собою, звернувся зі своєю півсотнею фронтом до шляху, звідки чути було бій. Щоб зорієнтуватися особисто в ситуації, сот. Загаєвич із 7-ма стрільцями пішов у напрямі залізничного шляху. Туди ж почала підсуватися за кілька хвилин півсотня під проводом хор. Степана Козака. В місці, де кінчився густий ліс і починалася лісова галявина, півсотня натрапила на більший ворожий відділ та численні ворожі групи, які пряму-

вали в напрямі Мотовилівки, щоб оточити головні стрілецькі сили, якими командував Ф. Черник. Так отже ця півсотня найшлася на тилах ворожих сил. Стрілецька розстрільна відкрила нагло крісовий і скорострільний вогонь по ворогах, між якими зчинилася паніка. Після завзятого бою розгромлено ворожі групи, які намагалися пройти лісом.

В тому ж приблизно часі зустріла стежа сот. Загаєвича інший ворожий відділ, який загрожував стрілецьким лініям наліво від шляху. Після короткої перестрілки сот. Загаєвич кинувся з своїми кількома стрільцями на ворога з багнетами та ручними гранатами. Були це Сердюки, які піддалися, але московські офіцери, яких було більше, кинулися на стрілецьку стежу. В рукопашнім бою від ворожих куль і багнетів згинув сот. М. Загаєвич та п'ять його стрільців. Своім героїським виступом сот. Загаєвич спричинив захитання ворожих груп.

Частина ворожих сил (Сердюки), яка була уже далеко впереді, збентежилася і втратила боздатність, коли почула далеко за своїми плечима стрілянину. Вона почала безладно відступати. Решту Сердюцьких резерв, які мали оточити сили Черника розбив хор. С. Козак зі своєю півсотнею та скорострїли хор. Я. Талпаша.

Весь час бою відбувався завзятий двобій стрілецького „броневика” Р. Дашкевича з ворожим справжнім броневим потягом.

Під час бою в лісі, наліво від залізничного шляху продовжувався завзятий бій під проводом сот. Ф. Черника. Лави московських офіцерів напірали, не зважаючи на великі втрати, та все ближче підходили до стрілецьких становищ. Багато офіцерських скорострїлів густим вогнем засипували безперервно стрілецьку розстрільну, в якій швидко почали вичерпуватися набої. Також вогонь стрілецької гармати ставав слабший. Стрільці відстрілювалися в міру можливости та держалися непохитно. Положення було грізне. Було вже багато вбитих і ранених.

Стрілецький історик так змальовує цей критичний момент мотовилівського бою та смерти сот. Ф. Черника: „Не зважаючи на благання своїх скорострїльців, щоб положився на землю, Федь Черник увесь час стоїть біля своїх скорострїлів, кермуючи вогнем останніх скорострїльних лент. Нараз якийсь ворожий скорострїл відкриває його й повертає на нього свій вогонь. Смертельно ранений Федь Черник падає. Рівночасно і всій стрілецькій розстрільній бракує набоїв. Змовкають стрілецькі скорострїли. Тут дружина московських офіцерів зривається й рушає вперед на приступ. Наближається розгром”.²⁰⁰

Якраз в саму пору, в цій найкритичнішій хвилині, наспіла з Хвастова на місце бою решта стрілецьких сотень: 1-ша, 2-га і 4-та, з двома гарматами і сімома скорострілами, разом із штабом. Зараз же вислано половину 2-ої сотні під командою сот. Осипа Думіна на скріплення і продовження лівого крила. На центр бойового фронту спрямовано другий новоприбулий скомбінований броневи́к з одною гарматою та чотирма скорострілами і одну чоту 2-ої сотні, усе під проводом сот. Романа Сушка.

Решткам півсотні Стефанишина доставлено набоїв. Чотири скоростріли зайняли становище на залізничім насипі та разом із двома скорострілами, коло яких лежав смертельно ранений Федь Черник, відкрили по московських розстрільних вогонь. Рівночасно заграла і новоприбула гармата, якою керував хор. Олекса Пилькевич. Густо вкрила вона шрапнелями ворожі лінії. Наступ московської офіцерської дружини спинено.

Півсотня Думіна вступила в бій з правим ворожим крилом та заходила його збоку. Сотня Івана Рогоульського скріпила центр фронту та загрожувала лівому крилу ворога. 4-та сотня Мирона Мареніна була в запасі.

На центрі фронту продовжувався завзятий бій. Зі сторони Василькова почали підходити ворожі резерви. Стрілецький скорострільний, гарматний і крісовий вогонь не послаблювався ні на хвилю. Бажання перемоги та відплати за смерть Черника і Загаєвича опанувало стрільців. Броневи́к з гарматою Р. Дашкевича одчайдушно ввірвався між ворожі сили та завдав їм гарматою і скорострілами величезну втрату. Тоді усі стрілецькі сотні кинулися до наступу. Коли добігли до становищ московських офіцерів, винищили їх багнетами безпощадно. Ворожі сили, які були на крилах і в резерві, розбіглися. Мотовилівський бій скінчився повним розгромом військ ген. Святополк-Мірського. На побосєвищі залишилося коло 600 ворожих трупів.²⁰¹

Стрілецьку перемогу під Мотовилівкою окуплено смертю двох найкращих старшин Січових Стрільців, обох активних і передових членів довоєнного стрілецького руху (Черник у Львові, Загаєвич в Яворові), та пізніше визначних старшин УССтрільців під час світової війни. Велика це була втрата для УССтрільцтва. Черника, що був душею Стрільцтва, ніхто не зміг заступити. Він був одним з найздібніших творців і провідників Стрільцтва і дехто навіть приписує пізніший упадок стрілецького духа в значній мірі тому, що його не стало.²⁰²

Крім Черника і Загаєвича полягло під Мотовилівкою 17 стрільців, переважно з 3-ої сотні, 22 стрільців було важко раних, а легше — кількадесят.

З нагоди Мотовилівського бою один зі старшин Дівої Армії УНР присвятив пізніше сот. Ф. Черникові таку згадку:

„УСС Федь Черник приплатив нашу перемогу власною смертю... Загально люблений, товариський, відважний до абсурду, рішучий, хоч по вдачі трохи мрійник, улюбленець покійного Отамана Петлюри, він був тим героєм, яких імена будуть записані в безсмертну книгу української слави... Я твердо переконаний, що вже в недалекому майбутньому, на місці пролому під Мотовилівкою та й у самім Києві стане монумент Федеві Черникові, з кавалерійською рушницею в руці, з піднесеною головою й очима, оберненими до золотих Київських бань. Хай сплять ці безсмертні герої. дух яких кличе доконати недокінчене! Прекрасна легенда живе і жити буде...”²⁰³

Про похід Січових Стрільців з Білої Церкви на Київ, їх бій з москалями під Мотовилівкою, про сотника Федя Черника та його геройську смерть, написав стрілецький поет Р. Купчинський поему п. з. „Дума про Хведора Черника”, яку в цілості подаємо при кінці цієї книжки.

в) Похорон героїв

В два місяці після Мотовилівського бою всіх поляглих похоронили в Києві. Був це історичний похорон, величава національна маніфестація.

Дня 19 січня 1919 р., на сам Йордан, вполудне, хоронив український народ у визволеній столиці — Києві, своїх синів-героїв, Січових Стрільців, що полягли під Мотовилівкою. Хоронили їх по княжому. Цілий Київ вийшов на вулиці, щоб віддати честь поляглим за справу визволення України та за її незалежну державність. Цілий Бібіковський бульвар та сусідні вулиці залито масами народу. Із Володимирського Собору, де були зложені домовини поляглих, загули дзвони. За ними заграли чудовою мелодією дзвони всіх київських церков. Похоронний похід рушив головними вулицями Києва, Володимирською, Бібіковським бульварем, Хрещатиком, Олександрівською вулицею.

Напереді йшли церковні процесії з хрестами й хоругвами, делегації несли безліч вінків, маршували почоти з військовими знаменами й прапорами. За ними почесна сотня Січових Стрільців із військовою оркестрою впереді.

А далі їхали гарматні ляфети запряжені в шестірню карих коней кожна, по дві поруч. На них металеві домовини з тілами мотовилівських героїв, вкриті козацькою червоною китайкою

і перепоясані національними синьо-жовтими прапорами. На кожній домовині в головах, стрілецький шолом завітчаний червоною калиною. Кожного коня провадив за узди козак у шапці з червоним шликом і з крісом через плече, а біля кожної домовини по обох боках ішло в почесній сторожі 6 стрільців, учасників мотовилівського бою в шоломах із крісами на рамені. При домовинах сотників ішли стрілецькі старшини.

Попереду їхали домовини обох сотників, М. Загаєвича й Ф. Черника, за ними 17 домовин з тілами стрільців.

Перед самими домовинами йшло духовенство й церковні хори, а за ними родини Поляглих, які змогли прибути на похорон, члени Директорії з Головним Отаманом Петлюрою на чолі, представники Галицького Уряду, полк. Коновалець зі старшинами СС і делегати від різних громадських організацій.

Похід замикала сотня кінноти, а за нею йшов лавами народ. Цілу трасу походу обставлено військовим шпаліром у віддалі одного метра вояк від вояка, які стояли струнко й віддавали почесність зброєю, коли похоронний похід проходив повз них.

Вкінці похід дійшов до Аскольдової Могили над Дніпром, де героїв з-під Мотовилівки похоронено поруч героїв з-під Крут. Поляглих Січових Стрільців попрощали промовами представники влади і війська. Палку промову над могилою виголосив Головний Отаман Петлюра. Від серця дякував поляглим Січовим Стрільцям за їх вірну службу Україні. Він також зложив від себе вінок.

Стрілецькі гармати над Дніпром віддали останній салют Поляглим Героям, військо віддало почесність зброєю, і під звуки прощальної стрілецької пісні „Видиш, брате мій”... — стрілецькі домовини лягли в спільній братській могилі. Лягли як гранітовий камінь під величню Будівлю.²⁰⁴

Інший свідок цього похорону так пише про цю хвилину в історії Києва:

„Маніфестація справді була імпозантна й мала тим більше значення, що полягли були з другої частини української землі. За кілька днів тут же в Києві, в матері городів українських, мало відбутися свято об'єднання всіх українських земель в одно тіло, а покищо завдатком і вічною підставою того об'єднання мали бути могили галицьких синів одної спільної нашої Матері, поділеної і пошматованої нашими сусідами! Справді, великий історичний символ: з-над Дністра ріки прийшли вірні своєму обов'язкові, її вірні сини, щоб своєю кров'ю навіки запечатати ту злуку і зложити свої благородні кості на берегах Дніпра-Сла-

вуги! В нашій столиці матимемо нарешті й ми свої святі могили, бо досі ми їх не мали.”²⁰⁵

Могутня похоронна маніфестація об'єднаного українського народу, на чолі з представниками його державної влади і війська, в столиці України, якою віддано найглибшу честь і пошану поляглим в критичнім моменті історії України, її вірним бойовикам і оборонцям, Січовим Стрільцям, це zarazом найвище і найбільш авторитетне признание та ствердження тої великої ролі, яку відограла Українські Січові Стрільці в новітній історії України.

Український народ виявив при цій нагоді ті думки і почування, що їх уже попередньо висловлювали передові люди української нації про ті високі морально-громадські і бойові цінності, які дали українському народові лицарі Червоної Калини.

Українське Січове Стрілецтво осягнуло вершини своєї слави, якої свідками були і старовинний Київ, і Дніпро-Славута, і небосяжні Карпати з Дністром річкою, і княжий Галич, і подільський чорнозем, і славне Запоріжжя.

Могили сотників Федя Черника та Миколи Загаєвича і їх Товаришів-Стрільців з-під Мотовилівки будуть вічним доказом чесно виконаного обов'язку та свідомством безмежної вірності ідеї тих, які в них спочили.

І коли б на їх величному похороні прийшлося сказати прощальну промову полковникові Дмитрові Вітовському, який так часто проважав своїм золотим словом погиблих Січових Стрільців у вічність, то він напевно був би повторив те саме, що говорив у своїм прощальнім слові на похороні УСС Василя Підручняка в Шумлянах в грудні 1915 р.: „Не скажу я тепер Покійним Товаришам „Прощайте!” Я певний, що в нашій народі кружлятиме тасмна, велика легенда. З січових могил вставатимуть засдно лицарі з січовими стягами. І один з них застромить наш стяг на верхів'ях Карпат і скаже: „Товариші, вставайте! Збірка!” Другий застромить наш стяг на високім синім Кавказі та скаже: „Вставайте! Збірка!” Третій застромить наш стяг над Сяном і те саме скаже: „Вставайте! Збірка!” Й буде загальна „Збірка”... І щойно тоді покладуться ці лицарі на вічний спочинок, певні того, Україна-Мати свобідна і щаслива!... А тепер на прощання можу Вам тільки сказати „Спочинь”!...²⁰⁶

І ми віримо, що Січові лицарі з-під Мотовилівки та автор цих золотих слів — полк. Д. Вітовський, не вмерли, а живуть між нашим народом і кличуть усіх живих українців до загальної

„Збірки”, до всенародної єдності і до боротьби, поки Україна не буде вільна.

г) *Сізові Стрільці і С. Петлюра*

Тріумф Січових Стрільців над багато разів більшими силами москалів був вислідом стихійного гону до перемоги, розмаху, наполегливої і ідейної праці, завзятої енергії та твердої віри в свої сили і в свою ідею.

Згідно з прийнятою думкою істориків українських визвольних змагань Мотовилівка стала Маратоном новітньої української історії, так як Крути є її Термопілами.

Бій під Мотовилівкою був вирішним ударом по головній московській силі. Він розгромив ворога та його самопевність і надію на перемогу. Дальший розвиток та мета протигетьманського повстання були вирішені. Упадок і зайняття Києва були тільки питанням часу. Відгомін про розгром московських сил недалеко Києва, був тою іскрою, що розпалила вогонь всенародної революції. Німецькі військові кола, що все ще хиталися та були поважною небезпекою для успішного повстання, щойно після розгрому військ Святополк-Мірського переконалися наочно про силу і розмах повстанчого руху та перестали бути загрозою для Директорії.

Жертвенний та геройський характер виступу Січових Стрільців скріпив історичне значення їхньої перемоги. Дальшу долю української державности у великій мірі врятував рішучий чин Січових Стрільців.

Правильний погляд висловив про це один з ближчих співробітників Симона Петлюри, пполк. О. Доценко. Він заявив: „Треба тут констатувати історичну справу, що невідомо, якби розвинулись події без участі Січових Стрільців. Започатковане в Білій Церкві Січовими Стрільцями повстання розгорнулося у всенациональну, величню повстанську стихію.”²⁰⁷

Блискуча перемога Січових Стрільців 18 листопада 1918 р. була важливою історичною подією, яка започаткувала новий період українських визвольних змагань під проводом Головного Отамана Симона Петлюри. Під верховним командуванням С. Петлюри розпочали Січові Стрільці під Мотовилівкою тяжкий і кривавий шлях, яким довелося йти Українській Армії до нової затажної боротьби за незалежну державність, в нових, дуже трудних умовах української революції.

Січові Стрільці вже від початку свого існування, від листопада 1917 р., стояли в близькім діловім і службовім зв'язку

з тодішнім Генеральним Секретарем Військових Справ Симоном Петлюрою. Під час спільних боїв з большевиками на Лівобережжі в січні 1918 р. та з початком лютого в київських боях за Арсенал, Петлюра пізнав і полюбив Січових Стрільців і став їх приятелем. Незабутня була зустріч Петлюри з старшинами СС на заініційованій ним товариській вечері в Києві з початком березня 1918 р., де він особисто познайомився з усіма старшинами та з кожним декілька хвилин говорив. Один з учасників цього вечора оповідає: „Ці повні взаємної симпатії і дійсної щирости сходуни, оставили у всіх стрілецьких старшин незабутнє враження”.²⁰⁸

Біла Церква зв'язала Симона Петлюру і Січових Стрільців в нерозривну дружбу та створила між ними відношення взаємного довір'я та відповідальности. Мотовилівський бій цю дружбу закріпив. Січові Стрільці стали в майбутньому важливою опорою праці і боротьби Симона Петлюри. Вони оправдали це довір'я як передова бойова формація військ Української Народної Республіки та як вірна охорона Уряду і Штабу Дісвої Армії УНР в їх найкритичніших хвилинах.²⁰⁹

Ці незабутні моменти наших визвольних змагань, коли Петлюра приїхав з тюрми до Білої Церкви між Січових Стрільців, оспівали поети і народні співці в своїх піснях і думках.

При кінці цієї книжки подаємо одну з таких народних пісень, яку в 1919 р. співали бандуристи між українським військом. Є це „Пісня про Петлюру”.²¹⁰

Облога столиці й організація її здобуття

Після Мотовилівського бою Січові Стрільці зайняли того ж дня станцію Васильків. Розгромлені недобитки московських сил втекли до Києва, де виникла жахлива паніка, бо вони розказували про Січових Стрільців, як про непереможне військо. На другий день зайняли стрілецькі сотні Глеваху та Боярку. 20-го листопада зайнято Гатне, а 21-го після цілоденного завзятого бою здобуто Юріївку.

20-го листопада наспіла в розпорядження Стрелецької Команди перша поміч із повстанських сил — Чорноморський Кіш із Бердичева в силі 500 багнетів. 22 листопада поведено з новими силами наступ на Київ. Січові Стрільці здобули Крюківщину і в запеклім бою зайняли станцію Жуляни. На бік Січових Стрільців перейшов цілий Сердюцький Лубенський кінний полк під командою старшини ген. штабу Юрія Отмарштейна, що став пізніше визначним штабовим старшиною Січових Стріль-

ців. Тому, що фронт Чорноморців заломився під натиском московських офіцерських відділів, і плянований наступ не вдався, припинено дальшу офензивну акцію на Київ до часу, доки не наспіють більші сили.

Відомість про переможний бій Січових Стрільців під Мотовилівкою та про їх похід на Київ голосно залунала по всій Україні та була гаслом і закликком до всенародного повстання. Вона надхнула широкі народні маси духом боротьби та вірою в перемогу. Директорія оголосила мобілізаційний маніфест до українського народу. Десятки тисяч озброєних селян станули до боротьби під прапори Директорії Української Народної Республіки.

В Стрілецький табір в Білій Церкві напливали тисячі повстанців, яких формували в сотні і курені оставші старшини СС під проводом сот. А. Домарадського. Була це дуже важка праця порядкувати масу селян та перетворювати її в військові частини, не маючи відповідно налагодженого організаційного апарату, це значить старшин і підстаршин, які змогли б ці частини здисциплінувати.

Оголошення загальної мобілізації було — на думку Стрілецької Ради — передчасне та непродумане. Вона була того погляду, що належить від самого початку повстання приступити до організації боєздатної і здисциплінованої армії під проводом ідейних та бойових старшин і підстаршин. Вона вважала, що невишколені та нездисципліновані війська, до яких на основі загальної мобілізації напливе багато непевних і здеморалізованих елементів — спричинять в майбутньому хаос і безладдя в військовій організації та в бойових операціях. На жаль, ці передбачення Стрілецької Ради справилися в короткому часі.

Мобілізація народних мас при браку військового апарату давала можливість появитися багатьом самозванчим командантам різних частин, без моральних та фахових кваліфікацій. В той спосіб зродилася т. зв. „отаманія”, яка накоїла багато лиха в наших визвольних змаганнях.

На плечі Січових Стрільців покладено завдання організації багатотисячних селянських мас. Стрілецькі старшини і підстаршини, яких було небагато, працювали без відпочинку, день і ніч, із надзвичайною енергією та з найбільшою самопосвятою. Рівночасно несли Січові Стрільці головний тягар бойових операцій на фронті під Києвом. Стрілецьке постачання зодягало і озброювало в Білій Церкві і Хвастові зорганізовані нашвидку сотні і курені та відсидало їх в розпорядження Стрілецького штабу в Боярці. Великого сприту, організаційного хисту та тяжких

зусиль вимагало постачання всього фронту під Києвом, яке з великим успіхом організували стрілецькі старшини.

Стрілецький штаб в Боярці розбудовував свою формацію, доповняв існуючі та творив нові сотні і курені зі змобілізованих повстанців, настановляючи на старшинські становища молодших стрілецьких старшин та підстаршин. Формовано нові скорострільні сотні в окремій скорострільній Коші під командою Василя Соловчука. Стрілецька артилерія з одної батареї розвинулася в полк із сімома батареями.

Протягом десяти днів від Мотовилівського бою створено Дивізію Січових Стрільців, зложена з двох полків піхоти і одного полку артилерії. Так поширили Січові Стрільці свою формацію до великої військової групи в кількості 6000 бойовиків. Але стрілецькі старшини, підстаршини та стрільці порозходилися по новостворених сотнях і куренях та батареях та розгубилися між масою нового вояцтва. Новостворена дивізія не дорівнювала вже своїм характером і боєздатністю білоцерківському Січовому Стрільцтву.

Про цей період історії Січових Стрільців пише один із його найактивніших учасників: „Січові Стрільці робили на посторонніх у тих днях враження загіпнотизованих, людей сліпих і глухих на все, що довкруги діється, які знають лише одну мету: організацію здобуття столиці... „Святі якісь люди йдуть на Київ”, — іноді говорили селяни. „Вони нічого для себе не бажають. Усе дають за волю народу”. Були це часи ніколи перед тим і ніколи потім незрівняного героїчного підйому Січового Стрільцтва, про який із найвищим подивом висловлювалися всі очевидці.”²¹¹

Повищі слова В. Кучабського вповні потверджусь голова Директорії В. Винниченко: „Військове становище наше було не з блискучих. Не було офіцерів, не було одягу, не було зброї... Розуміється, в два-три тижні неможливо організувати, навіть у найкращих обставинах, армії. І треба зазначити, що Січові Стрільці робили просто чудеса енергії, спритности, сміливости і працездатности... Українське селянство і робітництво, сформоване Січовими Стрільцями в сильне, дисципліноване й озброєне військо, почало все виразніше і виразніше перемагати...”²¹²

В наслідок ультимативного домагання німців, повстанчі війська з наказу Верховного Командування УНР відступили вночі з 29 на 30 листопада з-під Києва на лінію віддалену 25 верстов від столиці. Бої під Києвом припинено до часу виїзду німців з України. Не зважаючи на це перемир'я з німцями, Верховне Командування, організувавши достаточну повстанські збройні

сили, наказало роззброїти німців на всьому Правобережжі. Цей наказ виконано 8 грудня, майже без бою. Тільки в Хвастові і Білій Церкві прийшло до важких боїв з німцями, в яких брала участь також одна сотня скорострільів Січових Стрільців з броневим потягом. Решта німців стягнулася до Києва, заявляючи про свою нейтральність.

Рівночасно йшла організація військових частин під Києвом. Крім дивізії Січових Стрільців сформовано ще дивізію Чорноморців і дивізію Дніпровську, яку зібрав отаман Зелений на Трипільщині. Із тих трьох дивізій утворено наказом Верховного Командування з 3 грудня, Осадний Корпус, на чолі з командантом Січового Стрілецтва Євгеном Коновальцем. 8 грудня приділено до Осадного Корпусу ще 2-гу Дніпровську дивізію, та інші військові групи, які називано дивізіями, бригадами або куренями. Перед наступом на Київ Осадний Корпус рахував коло 50000 бойовиків і 48 гармат.

13 грудня рушив Осадний Корпус в складі чотирьох дивізій, разом понад 20000 багнетів, на Київ. 14 грудня після артилерійської підготовки почався загальний наступ. Зараз після полудня спротив гетьманських військ заломався. Увечері відділи Січових Стрільців і Дніпровців зайняли столицю.

Січові Стрільці співгосподарі визволеної столиці

Після визволення Києва, Директорія передала Січовим Стрільцям військову владу в Києві, вважаючи, що тільки вони зможуть завести лад і безпеку в столиці. Цей дуже відповідальний обов'язок адмініструвати столичним містом під час революції був отриманий з небезпекою втручання військових чинників в політику та вмішування в справи громадсько-політичного характеру. Ця небезпека була тим більша, що Директорія не дала Команді Січових Стрільців певних директив щодо поступування в основних політичних справах, як рівнож в багатьох складних проблемах місцевого значення.

Стрілецька Рада не радо погодилася перебрати політично-військову владу в Києві, бо це противилося основним принципам аполітичності Січового Стрілецтва, яке ніколи не бажало впливати силою своїх багнетів на громадсько-політичне життя. Вона передбачала, що кожен військовий дію чи наказ збоку Січових Стрільців політичного характеру, будуть оцінювати як наджиття влади і самоволю.

Стрілецька Команда мала в пляні скріплення босздатности та поширення Дивізії Січових Стрільців, перед якою стояли в

майбутньому важливі бойові завдання. Тому Січові Стрільці не думали залишатися в Києві та грати там політичну роль. Вони бажали радше стати залогою в іншому районі України, щоб в сприятливіших і спокійніших обставинах попрацювати над збільшенням і скріпленням своєї бойової сили.

Та передання Січовим Стрільцям такого важливого і важкого обов'язку як безпека столиці, було доказом заслуженого довір'я до них нової влади і найширших кіл українського громадянства. Директорія, передавши Січовим Стрільцям організацію Осадного Корпусу, мала в проєкті доручити їм також організацію всієї армії УНР.

Головним завданням Осадного Корпусу була охорона майна і життя мешканців столиці та заведення ладу і порядку, в першій мірі серед багатьох нездисциплінованих військових частин, які ввійшли з Осадним Корпусом до Києва, та почали втворювати там анархію, та всякі бешкети. Були між ними частини, які відмовилися виконати наказ Команди відійти на фронт проти большевиків (обидві Дніпровські дивізії), та які, забравши з військових магазинів багато майна, відійшли пізніше до Трипілля, звідки підняли бунт проти Директорії. Появилось багато самозванчих отаманів, які користаючи з революційного хаосу, на чолі збройних відділів творили безладдя й анархію. Своїм авантюризмом і розгнужаною поведінкою, вони підривали авторитет Директорії. Найбільш небезпечною була підривна робота, яку почали вести серед українських військових частин агенти большевицької Москви та всякі провокатори, з метою розвалити основи молодій українській армії. Ця акція, на жаль, находила прихожий ґрунт серед національно несвідомих та нездисциплінованих частин залоги Осадного Корпусу.

Проти всіх тих явищ повели Січові Стрільці енергійну боротьбу, маючи на увазі тільки інтерес і добро української державности. Усі протидержавні виступи явних і скритих ворогів української влади ліквідовано на основі розпорядків Команди Осадного Корпусу. Обвинувачення з цієї причини Січових Стрільців у військовій диктатурі та реакційності, які дехто кидав пізніше на них, являються з сьогоднішньої перспективи зовсім безпідставними.

Січове Стрілецтво знову стало в обличчі повтореної трагедії української революції. Директорія, як і УЦРада рік тому, після великого тріумфу та могутнього зриву народних мас, опинилася перед загрозою катастрофи. Україна найшлася напередодні нової агресії московських большевиків та затяжної війни з Московщиною. В тім грізнім моменті забракло знову цієї сили,

яка рiшала про перемогу кожної революцiї та про успіх усіх визвольних змагань поневолених народiв: власної, сильної армiї.

Ісаак Мазепа оповiдає: „Бистро, як гiрський потiк, вирiсла армiя Директорiї, але так само швидко почала потiм розпливатися. Це була армiя головно з повстанської маси селян, маси неорганiзованої, яка боролася проти влади помiщикiв i не мала ще потрiбної свiдомості для того, щоб боротися за Україну. Тому, вiдбравши землю назад i вигнавши помiщикiв, селяни почали розходитися додому.”²¹³

Команда Сiчових Стрiльцiв, передбачаючи це, вже вiд початку протигетьманського повстання звернула вi свої старшинські i пiдстаршинські сили на формування, вишкiл та виховання нових безздатних частин, на створення нової формацiї Сiчового Стрiлецтва, на зразок давнiх стрiлецьких сотень.

Крiм iснуючих двох полкiв пiхоти, сформовано ще при Дивiзiї Сiчових Стрiльцiв 3-ий полк iз останкiв трьох Сердюцьких полкiв, якi лишилися в Києві, а iз останкiв 4-го Сердюцького полку i iнших частин створено 4-ий полк.

На початку сiчня 1919 р. прибуло до Дивiзiї СС понад 2000 новобранцiв з Галичини, з яких створено 10 сотень та сформовано з них Вишкiл СС пiд проводом колишнього УСС, сотн. Володимира Чорнiя. Бойовий стан всiєї пiхоти Дивiзiї СС мав тодi 7000 стрiльцiв. Знамениту частину творила Стрiлецька кiннота пiд командою Франца Бориса, коло 200 шабель. Стрiлецький Скорострiльний Кiш пiд командою Василя Соловчука за один тiльки мiсяць сiчень випустив 8 нових сотень. Найкращi органiзацiйні успiхи мав Гарматний Кiш пiд командою Романа Дашкевича, сформувавши до кiнця сiчня новi чотири легкi i двi важкi батерiї. Дивiзiя мала тодi 10 легких i 3 важкi батерiї.

В. Кучабський твердить, що коли б Дивiзiя мала змогу хоч би лише один мiсяць довше спокiйно формуватися, то вiйна з большевицькою Московщиною була б розвинулася пiзнiше кориснiше для України, нiж це сталося.²¹⁴

Важке становище України

Директорiя УНР найшла серед дуже трудних внутрiшнiх полiтично-громадських обставин на Україні. Але ще важчим було в тому часі зовнiшне мiжнародне положення України.

На ґрунті поширених ще пiд час гетьманського режиму большевицьких симпатiй серед народних мас, iхнi настрої ставали щораз то бiльш неприхильнi до Директорiї, а декуди обер-

нулися в отверту ворожнечу, яка проявлялася в бунтах і повстаннях проти нової української влади.

Як згадано вище, найбільше таке повстання б. Дніпровців загорілося на Трипільщині під проводом от. Зеленого, де поширено провокаційні чутки, немов би Петлюра і Січові Стрільці помирилися зі Скоропадським і хочуть завести старий режим. Проти от. Зеленого вислано окрему експедицію Січових Стрільців в силі двох куренів піхоти, 8-ох скорострільів, 8-ох гармат і дивізіону кінноти, разом коло 1500 людей, під командую сот. Осипа Думіна. Після бою під Обуховом, де згинуло кілька Січових Стрільців, та після промов стрілецьких старшин до збунтованих селян, переведено частинне роззброєння Трипільщини, бо війська експедиції мусіли вернутися до Києва, щоб його боронити перед большевицькими військами. Також 2-га і 5-та батареї артилерії СС під командую М. Кураха і В. Зарицького ліквідували ватаги большевицьких і інших повстанців на півдні України, і під Левковом та Житомиром, де розбито ватаги от. Палієнка та не допущено до жидівського погрому. Також на Херсонщині підняв повстання проти Директорії от. Григоріїв. „Хвиля анархії пронеслася через цілу Україну”, — говорить Ісаак Мазепа.²¹⁵

Рівночасно повели московські большевики наступ на Україну з півночі. На півдні України, в околиці Одеси, висадилися війська Антанти, головню французькі, яких командування і політичний провід вороже поставилися до самостійної державности України та станули на становищі реставрації російської імперії. Серед членів Директорії не було однодушности щодо відношення до обох повищих сил. Одні стояли за порозуміння з Антантою, другі за союз з большевиками. Голова Директорії В. Винниченко часто хитався й не знав, як поступити. В урядових колах запанувала загальна безпорадність. Ніхто не знав, яка є політика Директорії.²¹⁶ Запанував хаос політичної думки.

Стрільецька Рада, яка не вмішувалася до політики Директорії, висловила тоді свою думку в справі положення України. На її погляд, Директорія повинна була рішитися на тверду лінію у внутрішній і закордонній політиці, та вести рішучу боротьбу з внутрішньою анархією, щоб військо знало, яка є мета нашої боротьби, хто є нашим ворогом, як берегтися перед демагогічними гаслами ворожої пропаганди, та щоб було ясно, куди Україна прямує. Так зродилися тоді в Стрільецькій Раді думки про потребу твердої влади, з широкими повноваженнями в тому грізному моменті української революції. Стрільецька Рада „ізза небезпеки, в якій знаходиться Рідний Край”, запропонувала Го-

лові Директорії В. Винниченкові перейняти диктаторську владу, заявляючи йому через своїх представників, що Січові Стрільці підтримають його диктатуру, безоглядно йому підпорядкуються і будуть йому помагати в переведенні його політичної і соціальної програми. Винниченко відмовився. Те саме запропонувала Стрілецька Рада Головному Отаманові С. Петлюрі, який найбільше вибивався серед усіх членів Директорії, як людина чесна, безкорисна та великої віри і енергії. Але і він відмовився від цієї пропозиції.²¹⁷

На день 16 січня скликали в Києві державну нараду з участю членів уряду і представників політичних партій та війська, якої метою було вислухати думку ширшого українського громадянства щодо дальшого ведення української боротьби. На цій нараді внесли представники Стрілецької Ради свій проєкт оборони zagrożеної державности, піддаючи думку створення тріумвірату з диктаторськими повноваженнями, до якого мали б увійти Головний Отаман С. Петлюра, командант корпусу Січових Стрільців Є. Коновалець і начальник його штабу А. Мельник. Коли учасники наради почали негативно висловлюватися про цей проєкт, тоді представники Стрілецької Ради, ще до закінчення дискусії та її вирішення, відкликали свій проєкт.

Не місце тут входити в політичну оцінку та питання доцільности повищих задумів Січового Стрілецтва. Хай це розсудить історія. Та немає найменшого сумніву, що мотиви Стрілецької Ради були ідейні і чесні. Вона не керувалася бажанням влади ані честилюбністю, а тільки єдиним мотивом кінечности зберегти державну самостійність України. Це був природний відривок жертвенних і ідейних людей, свідомих своєї відповідальности перед історією, які бажали рятувати zagrożену незалежність батьківщини, коли бачили довкруги себе повний розвал.

Також, на нашу думку, не керувалися Січові Стрільці якимись антидемократичними або реакційними мотивами, коли видвинули ідею сильної революційної влади та коли хотіли, щоб Україною в той грізний, переходовий час керувала тверда і відповідальна рука українських патріотів і демократів.

Січові Стрільці виконали свій революційний і громадський обов'язок, подавши державному проводові свій проєкт, в якого успішність твердо вірили і який гаряче боронили. А що вирішив тоді для рятування України наш відповідальний політичний актив, про це пише учасник державної наради Ісаак Мазепа: „Коли після всіх цих промов представники Січових Стрільців взяли свій внесок назад, нарада нічого іншого не могла придумати, як те, що, мовляв, нехай залишається все так, як було.”²¹⁸

Після цієї наради вирішила Стрілецька Рада не вмішуватися взагалі в політичні справи, не займати ніяких відповідальних політичних становищ та не впливати на політику уряду.

В тому часі довелось Січовим Стрільцям бути активними учасниками історичної події, що відбулася в Києві 22 січня 1919 року, а саме: акту проголошення соборности української держави. Січові Стрільці, як співгосподарі столиці України, приготували все, щоб ця знаменна маніфестація всеукраїнської державної єдності пройшла достойно. Зокрема припав їм обов'язок зустрічі численної делегації з Галичини, яку вони з військовими почестями привітали на залізничній станції почесною сотнею в повнім бойовім виряді. Командант сотні склав звіт, прибувшому з галицькою делегацією полк. Д. Вітовському.

Під час самого свята проголошення Соборности на Софійській площі — Січові Стрільці удержували взірцевий лад і порядок. Це історичне свято України закінчила дефіляда Дивізії Січових Стрільців і інших військових частин, яку провадив полковник СС Іван Чмола.

Був це зовсім неприпадковий збіг обставин, що цією могутньою маніфестацією Січового Стрілецтва та інших частин українського війська в столиці Соборної України, у найважливішій моменті її новітньої історії, — довелось проводити колишньому голові першої Стрілецької організації, що стала основою відродженої української збройної сили у власній, соборній державі.

Оборона Києва

Тим часом Україну заливали московсько-большевицькі війська, які вже в другій половині грудня рушили походом на Україну. Під їхнім натиском заломилися північний і східний фронти, які на кордонах України тримали Чорноморська і Сіра дивізії та Запорізький корпус. Впав Чернігів і Харків, а в обороні Полтави зав'язалися завзяті бої, ведені рештками бойовиків Запорізького корпусу. Тяжкі бої зломали боєздатність українських військ.

Большевики зближались до Києва з двох сторін, від Полтави і Чернігова та при кінці січня загрозили столиці України. Завдання оборони Києва припало майже в цілості Осадному Корпусові Січових Стрільців.

В половині січня вислав Штаб Корпусу на Лівобережжя Ударну Групу Січових Стрільців під командою полк. Р. Сушка, в якій склад увійшли: 2-ий курінь 1-го полку та 4-ий полк СС, разом 1800 багнетів, дивізіон кінноти 200 шабель, дві батерії

артилерії, технічний курінь і два броневі потяги. Після відходу Запорізького корпусу на Правобережжя, Ударна Група Січових Стрільців стала одиноким оборонцем Лівобережжя. Коли большевики зайняли Чернігів, тоді відтягнуто на оборону столиці 4-ий полк і дивізіон кінноти.

Серед боїв з наступаючими з Полтави большевиками та з місцевими повстанськими відділами решта Ударної Групи та інші менші частини відступили на станцію Гребінка. В тій критичній для оборони Києва хвилині вирушив із Золотоноші проти Ударної Групи зі значними повстанськими силами, понад 3000 людей — отаман Хименко, який перейшов на бік большевиків. Рівночасно повсталала залога Переяслава, яка відрізала Ударній Групі шлях на Київ. Оточені з усіх боків, виступили чотири Стрілецькі сотні піхоти з артилерією і бронепотягами під проводом сот. А. Домарадського проти чисельно більшого ворога.

Під Гребінкою зав'язався кривавий та завзятий бій. Повстанці Хименка наступали великими масами, в кількох розстрільних, не зважаючи на великі втрати. В загрозовим моменті, коли повстанці відділи підходили вже під саму станцію та оточили її з усіх сторін, курінь Січових Стрільців зірвався до приступу на багнети і примусив ворога відступити. У наступ пішли також гармаші як піхотинці. Січові Стрільці втрималися в тім нерівнім бою перевагою своєї ідеї, дисципліни та вояцьких якостей. Був це добре вишколений та досвідчений білоцерківський курінь, під проводом давніх, ідейних стрілецьких старшин.

Ворог мав великі втрати: коло 250 убитих, 400 ранених і 500 полонених. Втрати Січових Стрільців в убитих і ранених були десятикратно менші.

Бій Січових Стрільців з українськими селянськими повстанцями під Гребінкою, це картина трагедії українських визвольних змагань. Проти Січових Стрільців, які на своїх багнетах несли незалежну державність та землю і волю для українських селян і робітників, станули під Гребінкою як вороги — тисячі селян збаламучених брехливою ворожою пропагандою, допомагаючи московсько-большевицьким загарбникам валити українську народну владу.

Та Гребінка не одинока. В тому ж часі йшли бої військової експедиції Січових Стрільців під Обуховом і Трипіллям, де повстанці отамана Зеленого в силі двох дивізій виповіли війну українській Директорії, як „панській” владі.

А на Чернігівщині в тім саме часі змагався висланий туди з Києва 1-ий полк Січових Стрільців під командою полк. Івана Рогульського. В селі Семиполки розгромили большевики 30-го

січня вночі один курінь цього полку. Розбитий та ослаблений полк відступав на Київ.²¹⁹

Командант Ударної Групи та учасник бою під Гребінкою так пише про це в своїх споминах: „Душа Січового Стрільця відчула тяжко трагедію цієї різни, це трагічне непорозуміння і прокляття несвідомої української маси.” Він же оповідає, що коли три роки після бою під Гребінкою стрінулися в румунській тюрмі два учасники цього бою: сотник СС-ів Кичун і відомий повстанський отаман Ангел, то цей останній сказав: „Ех, дурні ми були тоді, не розуміли, не доросли до того, щоб розуміти вас, Січових Стрільців.”²²⁰

Безнадійне положення на фронті трудно вже було рятувати. Під час відступу Груп Сушка і Рогульського та інших військових частин із Полтавщини і Чернігівщини, яким не вдалося стримати походу большевиків, показалися загрозливі наслідки безнадійних настроїв і апатії, які тоді запанували, та большевицької пропаганди і розкладової акції, веденої систематично між українським військом від часу облоги Києва. Вістки про успіхи большевиків та повстання проти Директорії погано впливали на військо. Військова дисципліна заломилася, боєздатність війська впала, почалася масова дезерція.

Усі ці негативні явища показалися також між деякими частинами, які належали до Дивізії Січових Стрільців. Як вище згадано, полки Січових Стрільців втратили свій давній стрілецький характер. Від моменту поширення білоцерківського Загону Січових Стрільців із трьох сотень піхоти — до Дивізії, що складалася з чотирьох полків, — дісталася до неї багато ненадійного елементу, маловартісного під оглядом бойовим, а навіть моральним. В тодішніх обставинах було неможливим перевіряти якість добровольців, як це мало місце в Києві в 1917 р. або навесні 1918 р. та в Білій Церкві. Не було також і можливості і часу перевиховати і вишколити набраних добровольців у військо, гідне назви Січових Стрільців.

Тому престиж Січового Стрілецтва падав, його боєздатність понизилася, показалася навіть значна дезерція серед новосформованих полків. Тільки завдяки давній стрілецькій гвардії, її жертвенній праці та героїству, знову досягала формація Січових Стрільців колишнього розмаху та її моральних і бойових висот.

Вночі з 4-го на 5-те лютого вийшли з Києва останні відділи кінноти Січових Стрільців. На захід від Києва почала формуватися нова оборонна лінія українських військ т. зв. Східній Фронт під командуванням Осадного Корпусу. Фронт поділено на три групи: північну — на ріці Ірпень під командою полк. Р.

Сушка, центральну — для оборони шляху Київ-Житомир — під командою полк. І. Рогульського і південну на шляху Київ-Хвастів — під командою полк. І. Чмоли. Новий фронт складався з багатьох невеличких частин, малої бойової вартости і не давав надії на стримання большевиків, які мали в Києві значні сили.

В днях 13 і 16 лютого розгромили большевики південну групу. 3-ій полк піхоти СС втратив тоді понад 500 стрільців полоненими, вбитими і раненими. Почався загальний відворот.

Настав цілковитий розвал фронту. Невиконування бойових наказів, самовільне залишення фронту цілими частинами, перехід деяких відділів до ворога, злочинства дезертирів, постійна відсутність зв'язку з фронтом — це страшно, безнадійна картина розкладу і хаосу, які руйнували останки збройних сил української держави.²²¹

Січове Стрілецтво, яке більш як три місяці несло на своїх плечах головний тягар організаційної праці та жертвенної фронтової служби в Осадному Корпусі, усвідомило собі вповні небезпеку ситуації, та хоч знесилене фізично і пригноблене морально, вирішило діяти як найенергійніше, щоб в найкоротшому часі відвернути катастрофу. Стрілецький історик, старшина штабу Осадного Корпусу, так про це пише:

„Тут було очевидне, що лише поява міцно зорганізованої більшої регулярної частини може змінити безнадійне положення на фронті. Тому Стрілецька Рада рішила, що слід усі стрілецькі частини, які були розкинені по всьому фронті, стягнути з фронту в глибоке запілля, там поповнити їх бодай в міцну дивізію, і щойно тоді вислати як одностайний відділ для наступних чинів на фронті. До цього проєкту Штаб Дієвої Армії УНР прихилився. 26 лютого давнє Командування Осадного Корпусу передало Східний фронт полк. Хилобоченкові і його Начальникові Штабу полк. Ген. Штабу О. Мишковському. Рівночасно знято з фронту всі частини давньої Дивізії Січових Стрільців, перекидаючи їх у глибоке запілля в район Проскурова і Староконстантинова. На фронті залишився 4-ий піший полк Січових Стрільців у Північній Групі під командою полк. Р. Сушка, яка боронила Коростеня і доступу до Житомира, і 2-ий піший полк Січових Стрільців у групі от. Оскілка, під Коростенем, Олевськом і Мозирем. Ці полки вернулися до Січового Стрілецтва щойно згодом. Скупчення стрілецьких частин у спокійному запіллі й швидко переведена їхня реорганізація спасла Січове Стрілецтво, а це причинилося до того, що большевикам не вдалося цілком зліквідувати війська, а з ним й існування УНР вже на весну 1919 р.”²²²

Проскурівська Деклярація

Як місце для відпочинку і реорганізації призначило Верховне Командування Січовим Стрільцям — район Проскурова.

Від початку вересня 1918 р. до кінця лютого 1919 р., то є повних шість місяців, стояли Січові Стрільці у безперервній, інтенсивній та виснажуючій праці і в важких боях. Організація і вишкіл білоцерківського Загону СС вимагали надзвичайних зусиль та великої витрати енергії. Підготовка повстання, бій під Мотовилівкою, організація Осадного Корпусу та облога столиці і бої за Київ, — відбувалися без відпочинку, бо не було кому заступити Січових Стрільців. Виснажлива служба в Осадному Корпусі в Києві, важкі бої ударних груп на Лівобережжі, Чернігівщині і Трипільщині проти московських большевиків та проти збольшевичених повстанців, великі втрати в убитих і ранених, розвал і сваволя довкруги, вороже ставлення частини селянства до української влади та до Січових Стрільців, а вкінці власні поразки на фронті — це все могло знесилити фізично найсильніших людей та зневірити духовно найбільших героїв.

Та найбільше боліло Січових Стрільців недовір'я та вороже ставлення до них українського селянства в деяких околицях. Внаслідок большевицької пропаганди були поширені між селянами поголоски, що Січові Стрільці це протинародне, реакційне військо, яке хоче повернути назад гетьманщину та старий суспільний лад.

Стрільецька Рада, дбаючи про добру славу Січових Стрільців, вирішила вияснити публічно своє ідейно-політичне кредо і в тій цілі проголосила іменем Січового Стрільцтва Деклярацію, в якій з'ясувала своє позитивне і некомпромісове становище відносно демократичної суверенності Української Народної Республіки, та свою солідарність з соціальними постулятами українських народних мас.

Тому, що ця Деклярація є важним документом ідеології та політичної думки Січового Стрільцтва, передаємо її в цілості.²²³

ДЕКЛЯРАЦІЯ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

Супроти всяких поголосок, які кривдять й оскорбляють честь Січового Війська, особливо ж супроти закиду, немов би Січові Стрільці хотіли служити реакціонерам, заявляємо отсим прилюдно:

1. Січові Стрільці, які разом з масами Українського Народу скинули гетьмана і зломали його реакційний режим, виступивши проти гетьмана по проголошенні його маніфесту з 14-го листопада 1918 року, яким він хотів прилучити Україну до Москви — боролись, боряться і будуть боротись за суверенність Українського Народу і за його Самостійну Республіку.

2. Стоючи принципово на платформі самостійної Української Народної Республіки і тим самим визнаючи суверенність Українського Народу в вирішуванні всіх справ політичних і господарських, уважають Січові Стрільці, що тільки Український Народ має право вирішувати по своїй волі і без усякого вмішування чужих сил, які б вони не були, також найважлишу з економічних справ, а саме справу земельну. — Український народ має свої політичні й культурні сили, які без чужинців вирішать його життєві справи. Вся земля на Україні належить Українському Народові, і тільки Український Народ має право розпоряджатись землею. Во ім'я цих справедливих засад проливали Січові Стрільці свою кров і від них ніколи і перед ніким не відступали і не відступлять.

3. Стоючи на цих засадах, заявляють Січові Стрільці, що все будуть карним і слухняним військом кожного українського народоправного Правительства, яке стоятиме на платформі самостійности Української Народної Республіки й признання Українському Народові всієї землі в його розпорядимість. Щодо форми влади, то Січові Стрільці були тими, які охороняли Трудовий Конгрес Українського Народу в часи, коли він не виявив був свого обличчя, а тепер, коли представники Українського Трудового Народу знову підтвердили, що стоять на платформі самостійности Української Народної Республіки, Січові Стрільці з тим більшим запалом підпиратимуть радянську владу на місцях, яка заводить лад і порядок.

Стомлені тяжкими боями, змучені недовір'ям народу, який несправедливо думав, що Січові Стрільці схочуть піддержати ті сили, які стремлять до поневолення Українського Трудового Люду, Січові Стрільці відійшли, щоб переорганізуватися і з новими силами рішуче і твердо, як все, ударити на всіх, хто б посмів посягнути на здобутки революції Українського Народу.

З народом йшло, йде й буде йти Січове Стрілецтво.
В березні 1919 року.

За Стрілецьку Раду:
Отаман Євген Коновалець,
Отаман Андрій Мельник
Д-р Осип Назарук.

Ця Деклярація є ствердженням і розвиненням тих ідей і політичних принципів, які Січове Стрілецтво усе визнавало і проголошувало. Вона визнає беззастережний принцип суверенности і народоправства Української Народної Республіки, та потверджує революційний і демократичний характер Стрілецької спільноти та її солідарність із змаганнями й інтересами народу. В цій Деклярації знову виявлено правильне розуміння обох рушійних сил української революції: національної і соціальної, та їх взаємну пов'язаність. З неї видно, яку велику ролю відігравав тоді соціальний момент в українській політиці.

Дехто з істориків української революції говорить про „полівіння” Січових Стрільців, маючи на увазі їх заяву, що вони будуть підтримувати радянську владу на місцях. Цей погляд

не є правильний, бо згадана теза не є доказом якоїсь засадничої зміни Стрілецької ідеології. Якщо Січові Стрільці охороняли Трудовий Конгрес та солідаризувалися цілковито з усіма його постановами, то згадка про радянську владу на місцях відноситься до т. зв. „трудоих рад”, які згідно з Універсалом Трудового Конгресу з 28 січня 1919 р. та з законом Директорії „Про місцеві конгреси і ради трудового народу”, мали бути організовані на місцях для боротьби з контрреволюцією і анархією, та для контролю над діяльністю місцевих органів влади.²²⁴

Ті місцеві „ради трудового народу” не були „радянською владою” в стислому значенні того слова. Зокрема, вони не були „владою”, як їх неточно названо в Деклярації, бо до них не належали ні законодавчі, ні адміністраційні функції. Вони були тільки контрольними органами діяльності місцевих адміністраційних властей Директорії та їх урядовців, та мали з ними співпрацювати в заведенні ладу й порядку. Вони також були управнені намічати урядові УНР кандидатів на вищі посади місцевих властей.

Січове Стрілецтво визнало потребу закріплення соціальних здобутків української революції та прихилилося до ідеї революційної форми влади на Україні, установлені волею українського трудового народу, репрезентованого Трудовим Конгресом і Директорією.

Був це одночасно вияв орієнтації на власні сили українського народу, всупереч політичній лінії тодішнього уряду Директорії, зложеного з правих українських угруповань, та очолюваного Остапенком, який орієнтувався на Антанту. Січове Стрілецтво було наставлене проти союзу з Антантою та проти переговорів з французьким військовим штабом в Одесі, який вимагав від Директорії скасування державної суверенності Української Народної Республіки, та усунення від державного проводу Винниченка, Чехівського і Петлюри. З другого боку, переговори Директорії з французьким штабом викликали недовір'я народних мас до Директорії та були добрим аргументом для большевицької пропаганди.

Хоч Січові Стрільці не раз деклярували своє політичне кредо, то все таки вони заховали засадничо свою аполітичність та не бажали впливати активно на вирішування державних справ. Але голос Січового Стрілецтва та його опінія — усе були поважним, авторитетним чинником, що формував тодішню політичну думку. Представники Стрілецької Ради висловлювали офіційно свою опінію в засадничих справах державної політики під час різних нарад, скликуваних урядом, на які їх усе запрошували. Вони усе солідаризувалися з лінією зовнішньої і внутрішньо-дер-

жавної політики тих політичних партій, що заступали тоді більшість трудового населення України.²²⁵

Тодішній міністер пропаганди при уряді Директорії УНР, Никифор Григорій, стверджує зовсім виразно існування авторитетної політичної opinio Січового Стрілецтва. Він подає, що після відступу Директорії до Винниці, коли українська революція найшла-ся в трагічному становищі і постало питання: з ким іти? самим, чи з народом? з комуністами, з поляками, чи з Антантою? — тоді вирішальну роль відігравали Січові Стрільці, хоч самі, як вояки, в політику не втручалися.²²⁶

Стрілецька Рада — провідний орган Січового Стрілецтва

Згадана вище т. зв. Проскурівська Деклярація не була проголошена Командуванням СС, ані окремими особами з-поміж Січового Стрілецтва. Вона була політичним актом особливої інституції, створеної Стрілецькою спільнотою, а саме, багато разів уже згадуваної вище, т. зв. Стрілецької Ради, яка від початку існування формації Січових Стрільців була їх властивим проводом і відповідальним репрезентантом.

На цьому місці треба дещо сказати про цю дуже важну, керівну інституцію Січового Стрілецтва.

Подумана в січні 1918 р., як дорадча колегія Команданта — Стрілецька Рада стала в процесі праці і боротьби СС вирішальним органом Січового Стрілецтва в усіх засадничих і важливих справах, а зокрема в справах ідеологічного, політичного та організаційного характеру.

Вона складалася з Команданта Січового Стрілецтва, із старшин, що займали вищі командні становища, а також із кооптованих старшин. Кількість її членів вносила спершу сім, а пізніше до п'ятнадцяти старшин. Стрілецька Рада відбувала формальні засідання, на яких основно обговорювано справи, що були на денному порядку, та які вирішувано шляхом голосування, або взаємного узгодження думок.

Опінія і постанови Стрілецької Ради обов'язували Стрілецьке Командування. Усі засадничі справи, що торкалися основ та методів організації Січового Стрілецтва та його існування, усі справи політичного значення, усі важливі проблеми внутрішнього організаційного характеру та питання зовнішньої репрезентації, а навіть деякі справи чисто військового характеру — не рішав сам Командант СС, а передавав їх на вирішення Стрілецької Ради. Стрілецька Рада вирішувала також згадані справи з ініціативи своїх членів. Цілий ряд політичних та зовнішньо-репрезента-

ційних функцій виконував Командант СС на виразне доручення Стрілецької Ради.

Існування побіч властивого Командування формації СС такого керівного органу як Стрілецька Рада — видається на перший погляд ненормальним явищем, що суперечить духові та загальним принципам організації армії. Та в дійсності так не було.

Січове Стрілецтво, як військова формація, було твором української революції і тому мало усі типові признаки революційного війська, що постало і діяло серед дуже трудних і складних суспільно-політичних відносин. Воно створилося на засадах добровільности, для оборони української державної незалежности, як продовження існуючої уже до 1914 року і під час світової війни — військово-політичної формації, що мала власну ідеологію та багату визвольно-бойову традицію. Весь командний склад Січових Стрільців в першому році їх існування — це були майже колишні Українські Січові Стрільці або активні члени передвоєнних Стрілецьких організацій. І вони саме створили Стрілецьку Раду, як авторитетний провід своєї формації, що в той революційний час мав стояти на сторожі визвольної Стрілецької ідеї і її репрезентувати.

Стрілецька Рада не була колективом осіб, вибраних формально, чи призначених довільно Командантом. Була це група осіб, які ще до початку війни клали ідейні та організаційні основи новітнього українського військового руху. Під час війни це були передові, досвідчені старшини УСС, що пройшли весь процес ідейного росту та бойового досвіду Стрілецтва. Вони також перебрали пізніше ініціативу відновлення своєї формації та відповідальність за неї серед бурхливих хвиль української революції. Їх в'язали глибока визвольна ідея, близьке знайомство, спільна стрілецька доля та взаємне довір'я, що були основою цієї внутрішньої ідейно-моральної сили, яка оправдала існування Стрілецької Ради, як рішального і відповідального органу Січового Стрілецтва.²²⁷

Командант СС, Є. Коновалець, був рівночасно головою Стрілецької Ради, та беззастережно узнавав її авторитет, передавав на її обміркування і вирішення усі важніші справи ССтрілецтва і респектував її постанови. Він стверджує також у своїх спогадах на багатьох фактах — цю провідну і рішальну роллю Стрілецької Ради, наводячи цілий ряд важливих і відповідальних дій, які він виконував на її доручення.²²⁸ З другого боку, він добре орієнтувався в складних ситуаціях української революції та правильно розумів роллю Січового Стрілецтва, і тому, завдяки своєму особистому і політичному тактові та організаційним здібностям — він умів об'єднати, розбіжні часом, погляди членів Стрілецької Ради.

Стрілецька Рада була також єдиним голосом публічної opinio усього Січового Стрілецтва. В першій мірі її заслугою було задержання правильної ідейно-політичної, державницької і революційно-демократичної лінії, за весь час існування і боротьби Січового Стрілецтва.

Стрілецька Рада була перманентно діючим органом та продовжувала своє існування також в часі, коли формація СС була зліквідована. Вона не перестала існувати і після розв'язання полку СС німцями під час гетьманського перевороту. Вона відновила пізніше формацію СС в Білій Церкві. Навіть після остаточної ліквідації Групи СС в Новій Чорторії з початком грудня 1919 р. — Стрілецька Рада продовжувала своє існування і свою працю під час інтернування в Польщі та на еміграції в Чехословаччині. Щойно в липні 1920 р. відбула Стрілецька Рада в Празі своє останнє засідання.

Так перестала існувати Стрілецька Рада, а з нею також формація Січових Стрільців.

Аналогічної інституції, як Стрілецька Рада, не мала ніяка інша частина української армії. Її існування та доцільність були можливі тільки в такій особливій, політично-військовій, революційній формації, якою були Січові Стрільці, що опирали свою моральну і бойову силу на власній ідеології, на довголітній стрілецькій традиції та високій ідейності, взаємному довір'ю і жертвенності свого старшинського і підстаршинського складу.

Обнова Корпусу Січових Стрільців

В Проскуріві переведено протягом трьох тижнів, прискореним темпом, основну реорганізацію Січового Стрілецтва. Наказом Штабу Дієвої Армії утворено „Корпус Січових Стрільців” із усіх частин Січових Стрільців, що входили в склад Осадного Корпусу. Новим начальником штабу новоутвореного Корпусу СС назначено старшину ген. штабу полк. Марка Безручка, одного з найкращих бойових старшин Армії УНР. Він керував бойовими операціями Корпусу СС до кінця його існування, то є до грудня 1919 р.

Реорганізація Січового Стрілецтва полягала в першій мірі на духовім зіспоюванні тих нових елементів, що ввійшли в його склад в останніх місяцях.

Ген. М. Безручко написав в своїй книжці: „Основою Корпусу й надалі лишилися славні кадри полку СС, з невиміручими традиціями Маківки, Золотої Липи, Потутор . . .”²²⁹

Колишні київські і білоцерківські Січові Стрільці асимілювали в душі січово-стрілецької традиції нових старшин і стрільців-новобранців, які прийшли з Галичини на доповнення, — та тих старшин і козаків наддніпрянців, які включилися в Січове Стрілецтво під час протигетьманського повстання або пізніше. Між обома згаданими групами було багато гарних старшин і рядовиків, які видатно скріпили та відновили Корпус СС. Відроджувалося нове Січове Стрілецтво.

В першій мірі переформовано основно та поповнено новими силами дотепершні чотири полки піхоти. Зформовано 5-ий піший полк під командою Василя Мончинського. В місяці квітні, після переходу на бік Січових Стрільців Миргородського куреня 5-го совітського полку, — створено з нього після доповнення — 6-ий (Миргородський) полк СС, під командою Тимоша Виборного.

Найкращою частиною Корпусу СС був 1-ий піший полк, під командою Івана Рогульського, а пізніше Івана Андруха, — обох знаменитих старшин, та колишніх УСС-ів. Щодо дисципліни і боєздатности він дорівнював формації СС з 1918 р., маючи в своїм проводі дуже добрий старшинський склад. На одно з перших місць вибився в 1-ому полку молодий командант сотні В. Стефанишин, колишній УСС та визначний учасник бою під Мотовилівкою. Його „сотня пішої розвідки” була найкращим, зразково здисциплінованим відділом СС-ів, складалася переважно із білоцерківських СС-ів та виконувала найбільш відповідальні і важкі бойові завдання. Під час перебування СС-ів в Києві та сотня повнила в грудні і січні службу особистої охорони Головного Отамана С. Петлюри та його ставки.

3-ій піший полк СС, що складався майже виключно з наддніпрянців — дорівнював своєю поставою 1-му полкові. Його командантом був знаменитий старшина Сава Пищаленко. Командантом 2-го полку піхоти був Юхим Осипенко, а 4-го — Лазаревський, а пізніше Архип Кмета.

Піші частини Корпусу СС мали 18 березня 1919 р. около 500 старшин і 7,000 рядовиків, а 1 червня — 319 старшин і 8,067 рядовиків.

Дотеперішній відділ кінноти перетворено в дивізіон, а пізніше в полк кінноти під командою Франца Бориса. Була це дуже гарна і бойова частина Корпусу СС. В другій половині березня самий лише бойовий склад її становив 15 старшин і 297 вершників.

Найбільші організаційні успіхи досягнула в Проскуріві, — як це було і давніше — артилерія Січових Стрільців. Вона творила гарматну бригаду, яка складалася з 6-ти гарматних полків. Кожний полк мав по три батерії. Гарматна бригада мала 76 гармат,

120 старшин, 480 підстаршин, 3,250 стрільців-гармашів і 1,900 коней. Вона мала також величезні запаси муніції та артилерійського майна.

Артилерія Січових Стрільців становила більше половини усієї артилерії Армії УНР. Полки і батерії цієї бригади СС були розкинені по різних фронтах. 2-ий і 6-ий гарм. полки були вислані на протипольський фронт до Галичини, де вони особливо відзначилися при облозі Львова та чортківській офензиві. В складі УГА перебували ті два полки аж до переходу УГА до Денікіна. 4-ий гарм. полк був приділений до 3-ої Залізної дивізії полк. Удовиченка. В складі Корпусу СС боролися весь час тільки гарм. полки 1-ий, 3-ій і 5-ий.

Командантом гарматної бригади був Роман Дашкевич, а його помічником Дмитро Бурко. Командантами полків були: 1-го і найкращого — Михайло Курах, 2-го — Володимир Зарицький, 3-го — Олександр Голубаїв, 4-го — Н. Інків, 5-го — Дмитро Михайлів, 6-го — Н. Бутрим.

Переважна більшість старшин і гармашів — були наддніпрянці. Зокрема, старшини наддніпрянці, колишні активні старшини російської армії, були знаменитими фахівцями артилерійської техніки.

Гарматна бригада була зразковою частиною Корпусу СС. Її знаменита організація, здисциплінованість та бойова постава були гордощами Січового Стрілецтва. Особливо серед її підстаршинського складу був живий колишній стрілецький дух та бойовий запал із часів УЦРади та Білої Церкви.

Крім тих основних родів зброї Корпус СС мав багато інших допоміжних частин: технічно-інженерну сотню, зв'язкову (телеграфно-телефонну) сотню, панцерний дивізіон з чотирьома панцерними потягами, авто-панцерний дивізіон, що мав кілька панцерних автомобілів, сотню польової варти (жандармерію), потяг-майстерню, санітарно-лікарську службу, відділ постачання і інші.

В цілі організації запасних частин та доповнення Корпусу і для вишколу мобілізованих новобранців заложено в березні 1919 р. в Крем'янці — „Кіш Січових Стрільців”, який в липні перенесли до Старокостянтинова. Кіш СС був центром вишколу всіх родів зброї СС-ів (крім кінноти) та осідком старшинської і підстаршинської школи СС. Під командою І. Чмоли розгорнув Кіш СС, з великим розмахом і енергією, організаційно-вишкільну працю, не зважаючи на дуже тяжкі тогочасні обставини.²³⁰

Кіш став тоді також ідейно-духовим осередком Січового Стрілецтва. Зорганізовано Пресову Кватиру СС, яка видавала газету „Стрілецька Думка”, що була офіційним органом Корпусу СС

та виразником ідеології і визвольно-політичної думки Січових Стрільців. Її редактором був Степан Рудик.²³¹ До Пресової Кватири належали ще: О. Бабій, стрілецький поет, автор багатьох віршів із ідейної тематики Січового Стрільцтва; Я. Чиж, старшина при штабі Корпусу СС, який був дуже активним її працівником та автором статей на ідеологічні теми СС; М. Опока, кол. член УСС, про якого ми уже згадували вище; О. Кучерішка, кол. член редакції першого стрілецького часопису „Відгуки” у Львові 1913 р., та інші. „Стрілецьку Думку” видавали в першій мірі для Січових Стрільців, що боролися на фронті, для яких була великою духовою підтримкою серед дуже тяжких тогочасних відносин. Від травня до листопада 1919 р. вийшло 65 чисел „Стрілецької Думки”, та деякі інші публікації. Велике число дуже цікавих змістом випусків „С. Д.” є доказом живої й інтенсивної духової творчості та ідейних зусиль Січового Стрільцтва. Дуже тяжкі та невідрадні обставини, серед яких довелося працювати та боротися Січовому Стрільцтву, не дали можливості вповні виявитися дійсному багатству стрілецького духа.

Бої за Бердичів і оборона Шепетівки

Відтягнення в заплілля Корпусу СС та його основна реорганізація дали можливість Командуванню Армії УНР створити в районі Проскурова сильну запасну групу, якої завданням мав бути рішучий контр-маневр проти наступаючих на захід большевицьких військ. Головний Отаман С. Петлюра підготовляв цю акцію особисто з непосильною енергією. На нараді 8 березня з І. Мазепою він заявив, що приготував проти большевиків в районі Проскурова і Волочиськ поважні сили. „Там формується кулак, що буде кинутий на Київський фронт”. Цим кулаком був зреорганізований Корпус СС.²³²

Тут належить зауважити, що якраз в тому часі почалися вперше поважні повстання українського селянства проти большевиків. В настроях народних мас наступив рішучий перелім у відношенні до большевицьких окупантів, коли народ на власній шкурі пізнав їхній терор та грабіжницьку політику. Багато повстанчих загонів, збаламучених давніше большевицькою пропагандою, перейшло на сторону Директорії. До них належав також отам. Зелений з повстанцями Трипільщини.

Зокрема Січове Стрільцтво здобуло знову симпатії народу. У майбутніх боях під Бердичевом, Шепетівкою, Карабчевом і ін. українське селянство побачило, що Січові Стрільці є його прав-

дивою обороною та жертвенним військом, що хоробро боролось з ворогами України та заводило всюди лад і порядок.

Коли 19 березня большевики взяли Жмеринку, для Української Армії настав найкритичніший момент від часу евакуації Києва. Вона переходить тоді в протинаступ і після завятих боїв відсуває назад переважаючі сили ворога.

Головний удар протинаступу був спрямований на центр большевицьких сил, проти найсильнішої ворожої групи в районі Бердичева і Козятина. Туди кинуло Командування Армії УНР Корпус Січових Стрільців, із завданням взяти Бердичів та просуватися в напрямі Козятина. Сусідні групи мали рівночасно спідіяти в наступі СС на Бердичів.

Уже вполудне 20 березня вступили перші сотні Корпусу СС в сутичку з передніми частинами ворога, розпочинаючи найбільш кривавий бій в історії Січових Стрільців. 21 і 22 березня здобувають 1-ий і 3-ий полки піхоти ряд місцевостей від большевиків, виборюють переправу через Случ, просуваються енергійним маршем вперед та змушують ворога до втечі. 23 березня здобуває 1-ий полк м. Райгородок енергійною атакою, яку веде до бою в перших рядах полк. І. Рогульський, один з найкращих бойових старшин. На півдні і півночі від терену цих боїв, частини Армії УНР були примушені відступити на захід, залишаючи большевикам Житомир.

Ранком 24 березня пішли 1-ий і 3-ий полки піх. в наступ на Бердичів, при підтримці двох полків артилерії. Частини 1-го полку піх. підійшли під самий Бердичів, заатакували Лису Гору під містом, при чому мали тяжкі втрати і відступили назад. Командир полку І. Рогульський вдруге попровадив особисто полк до наступу і після завязаного бою здобув Лису Гору і більшу частину міста. Тоді ворожа бригада Таращанців, яка щойно висадилася з потягу, заатакувала 1-ий полк та примусила його до відступу. 3-ий полк, оперуючи окремо з північного заходу, не зміг переломити ворожого опору після невдачі 1-го полку. Оба полки втратили в цьому дні 45 старшин та кількясот стрільців вбитими, раниними і полоненими.

26 березня повели оба полки поновний наступ, який вдався. СС зайняли Лису Гору і станцію Бердичів. Большевики підвезли значні резерви з Житомира і Козятина та знову примусили СС залишити місто, завдяки великій допомозі збоку місцевих комуністів, які в вирішнім моменті вдарили на СС ззаду, стріляючи з вікон і дахів. Оба полки мали ще більші втрати, ніж при першому наступі.

29 березня повели 1-ий, 3-тій і 5-тий полки піх. третій загальний наступ на Бердичів, при підтримці усієї стрілецької артилерії. Хоч стрілецька піхота дійшла аж до передмість Бердичева, наступ цей також не вдався. Стрілецьтво було цілковито виснажене попередніми боями.

Причиною невдачі бою за Бердичів був, на думку ген. М. Безручка, між ін., також непродуманий плян Штабу Корпусу, який не кинув до наступу відразу всі сили СС, а тільки поступово вводив їх частинами до акції. Також невдача Армії УНР на півночі і на півдні від Бердичева, яка уможливила більшовикам перекинути під Бердичів сильні транспорти резерв проти Корпусу СС, надзвичайно утруднила успішний наступ і зайняття Бердичева.

З боку СС брали участь в бою три полки піхоти, а з боку більшовиків — сім. Кількаденний бій за Бердичів був незвичайно кривавий і коштував Січових Стрільців около 1,500 вбитими і раними. Ворожі втрати були не менші.

Про повищу березневу операцію Армії УНР і участь в ній Корпусу СС — ген. О. Удовиченко пише в своїй праці так: „В середині березня Українська Армія переходить в рішучий наступ та після жорстоких боїв розбиває фронт Червоної Армії. Особливо запеклі бої були за оволодіння Бердичева, який кілька разів переходив з рук до рук. Головний тягар боїв в цьому напрямі героїчно виніс на своїх плечах Корпус Січових Стрільців . . .”

Після невдатної операції під Бердичевом переходить Корпус СС в дефензиву. Переважаючі сили ворога займають Проскурів, а частини Армії УНР відходять на Збруч. Січові Стрільці після оборонних боїв за м. Полонне, відступають в район Шепетівки та впродовж майже одного місяця ведуть завзяту оборону цього важливого вузла. Шепетівка стає центром протибільшовицького фронту.

В боях 12, 13 і в наступних днях квітня — 1-ий і 3-ій полки піх. розбивають в протинаступі ворожі сили. На бік Січових Стрільців переходить Миргородський курінь 14-го совітського полку, який став зав'язком 6-го полку піх. СС. Частини 3-го полку піх. здобувають більшовицький бронепотяг „Товарищ Ворошилов”. Зусилля ворога за всяку ціну захопити Шепетівку натрапили на героїчний опір Січових Стрільців. Станція і місто стояли цілими днями під обстрілом тяжких гармат. Корпус СС, не маючи потрібних резерв та диспонуючи тільки виснаженими і перетомленими людьми, стримував зручними маневрами сильний ворожий натиск. Дуже активну участь в тих боях брали чотири

бронепотяги СС-ів. Тими боями керував добрий знавець воєнної тактики — полк. М. Безручко.

Про бої Січових Стрільців під Шепетівкою та їх значення — він так написав: „Оборона Шепетівки була проведена по мистецьки... Але вона виснажила Корпус СС. Понесені були колосальні жертви, згинули найліпші люди, і тій організації, що намічалась, завдано сильний удар. Корпус СС Шепетівки не втримав, але героїчна її оборона лишилася назавжди дорогою сторінкою в серці кожного Січового Стрільця, й спомини про бої тих днів завше будитимуть у Стрільцях гордість і силу”.²³³

В перших днях травня продовжалися завзяті наступи і протинаступи під Шепетівкою аж до моменту, коли її стратегічне значення зменшилося і Корпус СС відійшов на нові позиції. В тому ж часі вернулись назад до Корпусу СС 2-ий і 4-ий полки піх., сильно ослаблені боями під Мозирем і Сарнами.

В часі гарячої оборони Шепетівки, 27 квітня, припав Січовим Стрільцям неприємний обов'язок ліквідації бунту отамана Оскілка на Волині, який від якогось часу підготовляв державний переворот проти Директорії УНР. Він ще давніше боявся, що по закінченні реорганізації Корпусу СС, Головний Отаман С. Петлюра за допомогою Січових Стрільців усуне його з посади командуючого Північною Групою. Тому проголосив себе головним отаманом українського війська. В цілі ліквідації авантюри Оскілка, Корпус СС вислав один бронепотяг та сотню польової варті. Одночасно Січові Стрільці охороняли тоді Головного Отамана, Директорію і Штаб Дієвої Армії, що находилися в той час в Здолбунові.²³⁴

Тяжкі змагання на Волині і Поділлі

Після відступу з Шепетівки, сильно ослаблений Корпус СС продовжав завзяті бої, із наступаючими вперто на захід переважаючими силами ворога. 20 травня заатакували большевики несподівано Крем'янець, де стояв Кіш та воєнний шпиталь СС. Большевики зайняли місто та вбили багато ранених і хворих СС-Стрільців, що там находилися. В два дні після цього, частини СС розгромили большевиків та відбили Крем'янець.

Большевики далі натискали на захід. Одночасно поляки повели офензиву проти українських військ. Існування української армії було zagrożене. В тій критичній ситуації Командування Корпусу СС, щоб рятувати військове майно Армії УНР, дало наказ перейти до наступу на цілому фронті корпусу. В незвичайно удачнім наступі Січові Стрільці 23 травня розбили большевиків,

які в поспішнім відвороті евакуювали Шепетівку. Але, на жаль, наступ треба було припинити внаслідок цілковитого розвалу Північної Групи, якої частини перейшли на бік ворога. Внаслідок безустанного тиску большевиків, СС були змушені відійти на старі позиції в район Крем'янця.

При кінці травня вся Армія УНР переходить у загальний наступ. Січові Стрільці мали завдання охороняти ліве крило груп, які наступали на Проскурів і Жмеринку. Виконуючи це завдання, Січові Стрільці стримували впродовж місяця червня головні наступи большевиків, які бажали в той спосіб спаралізувати акцію українських військ. В тім часі звели Січові Стрільці ряд більших і менших боїв під Салихами, Пузирками, Чорним Островом, Зозулинцями і над р. Случ. Один з тяжчих боїв мали Січові Стрільці під Базалією. Ген. М. Безручко змальовує цей бій так:

„24 червня ворог ставить жорстокий опір атакам 1-го полку СС на Базалію... Командир 1-го полку, полк. Іван Рогульський кидається особисто з кінною розвідкою свого полку в атаку і цим урятовує положення. Під ним ранено двічі коня, кілька розвідчиків забито, але цей приклад начальника пориває до атаки весь полк, який із шаленою швидкістю атакує ворога під страшним вогнем, збиває його з позиції і на ворожих плечах вискакує за м. Базалію, опановуючи горби на північ від містечка...”

В тому ж часі розгорнувся в різних околицях України сильний повстанчий рух проти большевиків. В районі Теофіполя навіязали Січові Стрільці контакт з повстанцями, та спільно переслідували ворога.

Також під Чорним Островом відбувся 2 липня великий бій СС з большевиками. На відтинку десяти верстов брали участь в бою всі стрілецькі полки. По обох боках стріляло 40 гармат і 150 скорострільів. Завзятий бій тривав чотири години, але внаслідок глибокого окрилення СС мусіли відступити.

10-го липня переформовано Корпус СС у дві дивізії, 10-ту і 11-ту, по три полки піхоти, та з відповідною кількістю гармат. Дотеперішній Корпус СС перемінено на: „Групу Січових Стрільців”.

20-го липня обі дивізії СС рішучим протинаступом розбили під Фрамполем большевицьку т. зв. Богунівську бригаду, а в три дні пізніше, знаменито обдуману Штабом Групи операцією, розгромили цілковито під Карабчевом Тарацанську бригаду, одну з найсильніших ворожих частин. До рук Січових Стрільців попало 518 полонених, 28 кулеметів, 3 гармати, 40 возів обозу з кіньми та багато військового майна. В цьому бою відзначився

особливо кінний дивізіон СС під командою сот. Ф. Бориса, який в останніх двох місяцях показався одною з найкращих частин Групи СС. Ген. М. Безручко, описуючи в своїй праці бойові операції Групи СС від хвилі наступу на Бердичів, згадує кількадесят разів про дивізіон кінноти СС та його визначну участь в боях.

Цей успішний бій СС відсунув загрозу дальших ворожих наступів в напрямі Кам'янця, а рівночасно уможливив концентрацію частин УГАрмії, які перед тижнем перейшли Збруч і скупчилися на невеликій території між Збручем і Смотричем.

Не довелося втретє визволити Київ

В найближчих днях почали об'єднані українські армії загальний наступ в напрямі Проскурова, Жмеринки і Вапнярки, щоб поширити зайнятий ними терен для дальших офензивних операцій. Наступ розпочала Група СС, 26 липня, та після завзятого бою проломила ворожий фронт і переслідувала ворога в наступних днях. 29 липня 10-та дивізія СС і кінний дивізіон СС здобули Чорний Острів, зі значними втратами. Ранений був командант кінного дивізіону сотн. Ф. Борис. Того ж дня здобувають Запорожці і частини УГА Проскурів, при видатній участі авто-дивізіону СС, що ним командував сотн. Михайло Турок, кол. активний член довоєнних Січових Стрільців в Бориславі та пізніший УСС. 30 липня СС осягнули лінію р. Случ.

Після цієї вступної акції, штаб об'єднаних українських армій вирішив розпочати велику офензивну операцію з метою зайняття Києва і всього Правобережжя. Групу СС підчинено II-му Галицькому Корпусові та поставлено на лівому крилі цілого фронту, то є між УГА і польською армією. Команда Групи СС просила Головне Командування змінити цей наказ, та перенести СС на інший відтинок фронту, щоб не допустити до небажаної зустрічі поляків з СС-ми, як галичанами. Цього прохання не узгляднили, і від Чорного Острова, з днем 3 серпня, Група СС іде вперед, як охорона лівого крила армії.

В своєму поході Січові Стрільці переслідують большевиків, та впродовж місяця серпня, після боїв під Красиловом, Вел. Пузирками, Шепетівкою і Соколомом, який кілька разів переходив з рук до рук, доходять до Зв'ягеля, який 20 серпня здобула 10-та дивізія з кінним дивізіоном Бориса.

Під час цього походу стрічалися частини СС кілька разів із більшими і меншими відділами польської кавалерії та вступали з ними в бій. Коли під Зв'ягелем 23 серпня рішався запеклий бій

із большевиками, поляки наскочили на обоз СС та спричинили замішання на фронті та хвилиний відворот фронткових частин.

Центральні групи Української Армії наступали в тому ж часі в напрямі Києва, який здобули 30 серпня. Світлий тріумф українських військ не тривав довго. Українські війська дезорієнтовані незрозумілим наказом Головного Командування, утриматися від ворожих акцій проти денікінців,²³⁵ та необзнайомлені з тереном незнаного їм великого міста, уже на другий день під натиском денікінців відступили з Києва. Залишення столиці України в тому часі було тяжкою невдачею української зброї, яка стала причиною катастрофи наших визвольних змагань.

На цьому місці можна поставити питання: чи можна було заздалегідь передбачити повищу невдачу і поразку українських військ в Києві, та вслід за тим, чи була якась правдоподібна можливість не допустити до цієї поразки. Є це не тільки академічне питання, але є воно зв'язане з деякими моментами історії Січових Стрільців.

Коли Головне Командування вирішило повести офензиву українських військ не на Одесу, а на Київ, тоді Штаб Групи СС і Стрільцька Рада звернулися до нього з пропозицією і проханням, вислати туди Січових Стрільців. Цей внесок узасаднено тим, що Січові Стрільці були знаменито обзнайомлені з тереном столиці та з усіма відносинами в Києві, перебуваючи там три рази в різних періодах революції, та орієнтуючися у найменших деталях київського життя. Їх видатна участь і досвід в боях на вулицях Києва давали певну запоруку бойовій непохитності на випадок ворожої акції. Досвідчений та енергійний Штаб Групи СС, диспонуючи кількома добрими полками піхоти та більшою кількістю артилерії, мав достаточну силу, щоб відперти усякі спроби усунути їх з Києва.

Головне Командування злегковажило акцію денікінських військ, спрямовуючи на Київ військові частини, які не визнавалися на київському терені, та уже в моменті зайняття міста допустилися поважних занедбань. Воно не взяло до уваги пропозиції Командування Січових Стрільців, думаючи, що їм, як твердить полк. Є. Коновалець, залежало тільки на честі ввійти першими в Київ.²³⁶

Немає сумніву, що коли б Січові Стрільці увійшли 30 серпня до Києва, вони були б поводитися рішуче та енергійно, з почуттям повної відповідальности та зрозумінням серйозної ситуації, і зовсім певно не думали б у тім грізнім моменті про маніфестації і паради. Вони, на нашу думку, не тільки усунули б тоді московський прапор із Городської Думи, але, що важніше,

були б не занедбали подбати про те, щоб не віддати здобутої столиці так легко ворогам, але втримати її враз з іншими частинами українських військ в наших руках.

З початком вересня Група СС взяла участь в загальному наступі II-го Галицького Корпусу на Коростень. Січові Стрільці отримали завдання зайняти втрачений Зв'ягель та ударити на Коростень з заходу. 5. вересня СС після бою здобули Зв'ягель. Завзятий бій звели СС 8 вересня під Сушками, де відзначився командант I-го полку піхоти, підполк. І. Андрух, який рішучою атакою розбив наскок большевиків та врятував штаб 10-ої дивізії. Коли частини II-го Гал. Корпусу були уже під Коростенем, перейшли большевики до протинаступу і після боїв, в яких Група СС мала поважні втрати, II Гал. Корпус відійшов до Бердичева, а Група СС в другій половині вересня відступила в район Полонного і Шепетівки.

Останні місяці боротьби Січових Стрільців

На протибольшевицькому фронті настав спокій, та виник проти Української Армії новий ворожий фронт Добровольчої Армії, білих москалів. Проти перевтомлених українських військ станули переважаючі чисельно сили ген. Денікіна, прекрасно зодягнені та озброєні західними державами, з багатими запасами амуніції та інших технічних матеріалів. Знесилені в тяжких боях, погано одягнені, без бойових припасів українські війська почали відходити в другій половині вересня на захід під натиском денікінців.

Перенесений з Крем'янця до Старокостянтинова Кіш СС перевів протягом місяця вересня дуже енергійну акцію в цілі доповнення бойового стану Групи СС. В тім же часі настали дощі і холод, і тому багато стрільців із-за браку одягу і взуття відходили до шпиталів, як хворі. На невеликій території змобілізовано понад три тисячі новобранців, з яких утворили два курені піхоти, і після інтенсивного вишколу доповнено ними обидві дивізії і інші частини Групи. Зваживши на тодішнє дуже тяжке положення, безнадійні настрої та брак одягу, взуття, зброї, ліків і інших припасів, — був це великий успіх наполегливої праці і енергійних зусиль Січових Стрільців, щоб задержати боєздатність Групи СС в той критичний період нашої боротьби.

Особливе признание дістали за це Січові Стрільці від Головного Отамана С. Петлюри, який взяв особисту участь в за-

присяженні двох тисяч новобранців СС з початком жовтня в Старокостянтинові.

Про цю урочисту подію, що була останнім відраднішим моментом в праці і боротьбі Січового Стрілецтва, очевидець, старшина СС, писав так:²³⁷

„Початок жовтня 1919 р. В стрілецьких касарнях в Старокостянтинові немов в улюю. За кілька днів має приїхати до нас Головний Отаман на святочне запряження двох тисячів новобранців. Сотні вправляють від ранку до вечора. Треба показатись перед верховодом Української Армії.

В означений день прибув Головний Отаман зі своїм почетом. Присяга й дефіляда стрілецьких куренів пройшла справно. Лице Петлюри сіяло від вдоволення.

Після паради обід в старшинській харчівні. І знову Головний Отаман серед Стрілецької братії. Настрій святочний, але відчувається, що його зверхніх форм не пружить колишня бадьорість. В Коші, правда, праця кипить та з фронту повзуть до нас вістки чорні, як крила гайвороння. Гине наша сила від лютих пошестей, від перемоги ворогів, що сунуть із всіх сторін.

Посеред обіду встає Головний Отаман, говорить промову. З запертим віддихом слухає старшинство його слів.

„...Видержати! Видержати треба нам за всяку ціну. Я ні на хвилину не сумніваюсь, що наша свята справа побідить. Ми упорасмося з червоними і білими москвинами, ворогами-сусідами, які зі всіх боків натискають на нас. Тоді стане тільки один український лан!”

Не передбачував Головний Отаман, що це буде його лебедина пісня серед Січового Стрілецтва, що не суджено йому буде сповнити свої завітні мрії...”

15 жовтня отримала Група СС наказ перейти на південний денікінський фронт в район Жмеринки. Пересування Групи було надзвичайно утяжливе внаслідок слоти і поганих, розмоклих доріг. Після прибуття Групи на місце впав густий сніг та почалися великі морози. Становище на денікінським фронті було катастрофальне.

28 жовтня обі дивізії СС перейшли в наступ, та звели під Кічманем і Голинчинцями тяжкі бої з денікінцями, які продовжувалися ще наступного дня. При сильнім морозі прийшлося цілими годинами лежати стрільцям в снігу в поганій одежі та знищеному взутті. Багато з них повідморожувало руки і ноги. Перемучені до краю частини СС мали невдачу, хоч фронт Групи СС все таки утримала 10-та дивізія.

2 листопада заатакували денікінці позиції 11-ої дивізії СС під Мурафою. Тут розігрався останній бій Січових Стрільців, які завзято боронили своїх становищ, незважаючи на поважні втрати. Окрилена ворожими силами Група СС почала відходити

на захід, як прикриття всієї Армії УНР, яка вже раніше відійшла з фронту.

Серед сильних морозів і вітрів, обдерті і босі, з масою хворих і ранених, відступали Січові Стрільці із району Нової Ушиці до Старокостянтинова. Більшість стрільців почала хворіти тифом, а зле одягнені змобілізовані новобранці масово дезертували. Внаслідок надзвичайних трудів і недостатків, деякі полки СС зменшилися до сотні і менше бойового стану. Під час перших боїв на денікінському фронті, з одного куреня, що мав вісімсот щойно вишколених новобранців, впродовж одного тижня залишилося тільки 200 людей. 2-ий і 3-ий полки були небоєздатні і були зведені в одну сотню. Настрій і моральний стан стрільців дуже понизився. Надія на перемогу меншала. Усі почали усвідомлювати собі безвихідність положення. Очевидець так писав: „... рештки Січового Стрілецтва були подібні до решток армії Наполеона після відвороту з Росії...”²³⁸

В тім часі повідомлено Січових Стрільців про договір УГ-Армії з денікінцями. Командування СС мало вже давніше відомості про пляни деяких старшин-чужинців (майор ген. штабу Ерле) із Начальної Команди УГА, щодо переходу на сторону Денікіна та повідомляло про це своєчасно Головного Отамана. Факт договору УГА з Денікіним, без попереднього повідомлення про це Армії УНР, дуже болюче вразив загал Січового Стрілецтва, яке вважало його великою шкодою для соборницької ідеї українських визвольних змагань. Стрілецька Рада вживала всіх заходів, щоб цю трагічну подію і її наслідки не роз'ятрювали урядові і громадські кола, на шкоду нашої дальшої боротьби. Представники Стрілецької Ради (сот. М. Матчак і сот. Я. Чиж) явилися в тій справі у Головного Отамана, який на їх прохання злагіднив в останній хвилині тон і зміст офіційної відозви, яку він приготував і в якій осуджував УГАрмію.

Січові Стрільці були соборницьким, об'єднуючим чинником в тім трагічному періоді духового розколу між двома частинами нації.

Розв'язання формації Січових Стрільців

Після трьох тижнів дуже тяжких маршів, Група СС, прикриваючи відхід Армії УНР, найшлася 23 листопада в районі Старокостянтинова, де сконцентрувалася також решта всієї Армії УНР. Тут стрінула Січових Стрільців велика неприсмність, коли Гайдамацька бригада отам. Волоха напала вночі на 1-ий полк СС, та, обеззброївши його частинно, арештувала заслуже-

ного команданта полку І. Андруха. Цей випадок зараз зліквідовано, але він вплинув дуже погано на дальші настрої Січових Стрільців.

Становище було безнадійне. Уся армія була цілковито ізольована на невеликому клаптику Волині, оточена з усіх сторін білими і червоними москалями та поляками. Вирішено виждати якийсь час. Переведено перегрупування військ. Група СС перейшла до Нової і Старої Чорторії. Уряд і Штаб Армії умістилися в Любарі, разом з Гайдамацькою бригадою і Юнацькою Школою. В залишеному Запорізькою Групою Старокостянтиніві остали всі шпиталі Групи СС, всі ранені та дуже багато хворих на тиф, які попали в руки денікінців. Багато хворих померло.

3-го грудня отам. Волох на чолі Гайдамацької бригади підняв в Любарі бунт проти Директорії. Юнацька Школа відмовилася виступити проти Волоха, і тому Головний Отаман з урядом і штабом залишили Любар, щоб уникнути нових несподіванок. Вони всі переїхали негайно до Нової Чорторії, де стояли Січові Стрільці. Так отже і тут довелося Січовим Стрільцям виконати востаннє свою почесну службу: вірної охорони Уряду Української Народної Республіки, яку вони не раз впродовж наших визвольних змагань жертвенно сповняли.

В зв'язку з катастрофальним положенням армії, та з безвихідним політичним становищем, яке тоді витворилося, відбувалися наради Головного Отамана, членів уряду і вищих командантів. На останній нараді, 6 грудня вирішено ліквідувати регулярну війну і перейти на партизанщину, пробиваючись на тили ворога. Окремим особам і частинам оставлено свободний вибір рішення щодо їхньої дальшої долі.

Стрільцька Рада та всі старшини Групи СС, галичани й наддніпрянці, рішили одногосно розв'язати Групу СС та здемобілізувати її. Усім СС залишено вільну руку, або включитися до Повстанської армії, яку очолив ген. Омелянович-Павленко, або вернутися додому.

Мотиви цього рішення були такі: Винищена тифом та до останніх границь перевтомлена і вичерпана фізично внаслідок тяжких тритижневих маршів і ар'єргардних боїв — Група СС не становила уже ніякої бойової сили і не була здатна до яких-небудь бойових операцій. Також напад Гайдамацької бригади в Старокостянтиніві на 1-ий полк СС та його роззброєння, страшенно пригнобили Січових Стрільців і відобрали їм решту бойового запалу. По-друге — дальша збройна боротьба в партизанських формах була, на думку СС, недоцільна та безвиглядна.

Тільки у фронтовій боротьбі української регулярної армії — був сенс, при зміні політичних обставин, продовжати наші визвольні змагання. До того ж переконання прийшов також після закінчення Зимового походу прем'єр І. Мазепа, який заявив на основі пережитого досвіду, що „кожна партизанська армія врешті приходить до ліквідації, якщо не має допомоги збоку. Партизанське військо, окружене ворожими силами, не мавши зброї і постачання, гине, або мусить тікати зі своєї території”.^{338a} І по третє — великий вплив на рішення Січових Стрільців мав факт, що Головний Отаман несподівано виїхав до Варшави, ще перед останньою нарадою вищих командантів Армії УНР, 6-го грудня, не повідомляючи, ні уряду, ні вищих військових командантів про мету своєї подорожі, ні про свої пляни в Варшаві. Це викликало велике невдоволення військових командантів, а зокрема командування групи СС.^{338b}

Вслід за тим частина Січових Стрільців на основі свого свobodного рішення потягнула з іншими частинами Повстанської армії на схід, у т. зв. Зимовий похід, а друга частина зі Штабом Групи відійшла на захід, де була 7 грудня інтернована поляками, та перевезена до Луцька. Група СС перестала існувати.

Збройна боротьба Січового Стрільцтва закінчилася. Непоборні перешкоди і труднощі на визвольному шляху українського народу не дозволили здійснитися тій Великій Ідеї, що її перед двома роками підняла в Києві горстка лицарів Червоної Калини.

Хоч Групу СС розв'язано і здемобілізовано 6 грудня, то Стрільцька Рада, як найвищий орган ССтрільцтва, ще існувала вісім місяців, використовуючи всякі можливості для відновлення своєї формації для активної, фронтової боротьби проти большевиків. Стрільцька Рада, більша частина якої перебувала спершу в Луцьку, а з весною 1920 р. на Чехословаччині, мала на увазі в першій мірі Українську Бригаду в Німецькому Яблінному в ЧСР, яку, на її думку, належало перевезти на Україну в район Одеси, та, після доповнення її іншими частинами, створити нову базу для відновлення боротьби за українську державність. Про ці пляни повідомляла Стрільцька Рада Головного Отамана, що перебував тоді в Варшаві.

Коли ж після Грудневої угоди (1919 р.) і Квітневої умови УНР з Польщею (1920 р.), взаємовідносини між галичанами і наддніпрянцями погіршилися, повищого пляну не можна було зреалізувати, бо уряд д-ра Є. Петрушевича негативно відносився до його ініціаторів, старшин Стрільцької Ради.

В липні 1920 р. відбулося в Празі останнє засідання Стрілецької Ради, на якому визнано безцільність дальшого перебування СС закордоном, і тому рішено візвати всіх Січових Стрільців до повороту в Галичину.

Так закінчила своє існування Стрілецька Рада, як останній залишок формації Січових Стрільців.

Роля Січового Стрілецтва в Українській Революції

Січові Стрільці займали передове місце серед революційних сил на Україні, як один з найбільш рішальних і порядкуючих чинників. Вони з найбільшою послідовністю і рішучістю спрямовували усю свою енергію до одної, основної мети: здобуття суверенної і соборної української держави. Для здійснення цієї ідеї вони невтомно працювали і з повною посвятою за неї боролися. У найтяжчих ситуаціях вони давали достойну і сміливу відсіч ворогам України.

Москалі та інші вороги українських визвольних змагань бачили в Січових Стрільцях найбільш некомпромісних і небезпечних противників поневолення України. Золоті ініціали „СС” на одностроях Січових Стрільців, викликали глибоку до них ненависть збоку московських великодержавників усіх мастей. Та рівночасно мусіли вони з повним респектом відноситися до СС, як до військової частини, яка справедливо відносилася до всіх льояльних громадян української держави.

Серед хаосу революції та неупорядкованих відносин Січові Стрільці стояли на сторожі ладу і спокою та безпеки майна і життя всіх громадян. Своїм коректним відношенням до населення підтримували авторитет революційної української влади. Безпощадно розправлялися вони із явищами бандитизму, безладдя, авантюриництва, отаманії та ворожої диверсії. Це важливе завдання могла успішно виконувати тільки дійсно революційна, ідейна і здисциплінована військова формація, якою були Січові Стрільці.

Про цю військово-революційну дисципліну дбали самі стрільці-рядовики, які не допускали, щоб між ними самими мали місце якінебудь випадки грабунку та погромництва. Під час роззброювання Січовими Стрільцями села Германівка, Канівського повіту, при кінці березня 1918 р., два стрільці пограбували місцевого жида. Щоб змити ганьбу, яка впала на ціле Січове Стрілецтво, самі стрільці скликали Стрілецький Суд, який засудив обох винників до кари смерті. Незважаючи на прохання місцевих се-

лян і жидів про помилування засуджених, обидвох їх негайно розстріляно.²³⁹

Така поведінка Січового Стрілецтва здобувала йому правдиві симпатії та глибоку пошану серед загалу населення усіх клас і національностей. Усюди, куди проходили Січові Стрільці, залишали вони по собі добру славу. Щиро прощалися з громадянством тих місцевостей, де вони перебували. Коли Січові Стрільці відходили з Шепетівки на протиденікінський фронт, представник місцевого громадянства, лікар жид, такими словами прощав їх: „Січовим Стрільцям нічого жалувати за Шепетівкою. При такому багатстві своєї душі вони всюди найдуть щирий прийом. Але, як ми, мешканці нещасної Шепетівки, знайдемо других Січових Стрільців?”²⁴⁰

Цю знаменну прикмету СС стверджують різні очевидці протижидівського погрому в Проскуріві навесні 1919 р. спровокованого ворожими до українства елементами. Відомий громадський діяч, Василь Мудрий, що перебував тоді в Проскуріві, пише: „Місто відітхнуло аж тоді, як до нього прийшли щось два тижні після погрому, Січові Стрільці. Тоді життя відновилося і населення відітхнуло. Жидівське населення обдаровувало СС-ів незвичайно великим довір'ям”.²⁴¹

Також англійський історик В. Е. Д. Аллен, який в своєму творі „Історія України” згадує про проскурівський погром, стверджує рівночасно, що вбивства зменшилися, коли на місці явилися здисципліновані, стрілецькі військові відділи. Очевидно, автор мав на думці Січових Стрільців.²⁴²

Як військово-революційна формація Січові Стрільці не тільки в себе удержували зразкову дисципліну, але також вони респектували кожночасну владу України і її верховне командування, якому вони підлягали. Були вірні Українській Центральній Раді і Директорії УНР та своєю непохитною вояцькою поставою підтримували усе їх авторитет. Були певною для них безпекою, не бунтувалися, а навпаки, в найкритичніших моментах ліквідували спроби анархії і бунту.

Цю особливу цінну прикмету Січових Стрільців, їх вірності і послуху українській революційній владі серед пануючого тоді безладдя, ствердили також деякі чужинецькі дослідники східньо-європейської революції.²⁴³ Також діючі тоді в Україні вороги української державності стверджують це. Один з большевицьких агентів в Україні, М. Рафес, так оцінював відношення Січових Стрільців до Директорії УНР: „Українська Директо-

рія, це влада українських куркулів. Контрреволюційна ролія Директорії об'легчалася ще її союзом з Галичиною... Освіченість і більший вплив на галичан буржуазної культури зробили із галицьких „Січових Стрільців” вірне забороло куркульської влади... В той час, як частини мобілізовані на Україні, одна за одною переходили на бік большевиків, галичани до кінця оставалися вірні Директорії.”²⁴⁴

Історія зв'язала Січових Стрільців нерозлучно з українською революцією та її проводом. Вони стали її невід'ємним чинником. У відношенні СС до державної влади і до вищого командування не існувало ставлення: ми і вони. Зокрема, в ідейно-політичних і національно-державних проблемах, не було між Січовими Стрільцями і проводом української революції ніяких розходжень. Січові Стрільці вповні солідаризувалися з основним національно-державним і соціальним напрямом політики української влади.

Найбільш істотне значення та головну заслугу Січових Стрільців в новітній добі української історії треба бачити в цьому, що вони були першою військовою формацією, яка була соборницькою і своєю ідеологією, своїм характером та особовим складом. Всеукраїнська, соборницька ідея була покладена в основу організації Січових Стрільців уже при її народженні, та була головним дороговказом в їхній праці і боротьбі.

Галичани були ініціаторами, творцями і першими організаторами Куреня Січових Стрільців. В першому році існування СС тільки вони служили в Курені СС, та в більшості в пізнішому Полку СС. В процесі революції і боротьби СС поповнялися наддніпрянським елементом та перестали бути галицькою формацією. Вони стали всеукраїнською бойовою групою, в якій служили старшини і стрільці з усіх українських земель. Серед них панував всеціло дух соборности, та закріпилася висока свідомість національної єдності і братньої солідарности між синами однієї нації.

Своїм соборницьким, всеукраїнським духом і збройним чином стали Січові Стрільці для майбутніх поколінь найкращим прикладом, як треба розуміти і здійснювати ідею національно-державної соборности українського народу.

Січові Стрільці в опінії їх сучасників

Рішальна ролія Січового Стрільцтва в українській революції і у визвольних змаганнях українського народу найшла належну оцінку сучасних передових представників української держави.

Зокрема, обидва провідні мужі Української Народної Республіки: Президент Михайло Грушевський і Головний Отаман Симон Петлюра, часто висловлювали Січовим Стрільцям своє щире признання, правдиву вдячність і глибоку пошану за їхню жертвенну службу для України. Бо Січові Стрільці були усе їх вірною охороною в найкритичніших хвилинах та твердою і певною основою для їх державницьких задумів і плянів. Об'єктивні історики, біографи Грушевського і Петлюри, не зможуть поминути тої великої ролі, яку відіграли Січові Стрільці в боротьбі за українську державність.

Прем'єр першої української влади і голова Директорії УНР Володимир Винниченко, який тішився особливим довір'ям Січових Стрільців, висловлювався про них з найвищою пошаною, вважаючи їх зразком ідейного та патріотичного війська, беззастережно вірного ідеї Самостійної України. „Таке військо трапляється раз на сотки літ!” — сказав Винниченко, дивлячись на Січового Стрільця, що стояв на варті в своєму залізному шоломі, завітчаний знаком Червоної Калини, похожий на грізну залізну статую.²⁴⁵

Вище подали ми інші вислови Винниченка про Січових Стрільців при нагоді їх активної участі в протигетьманськiм повстанні.

Про старшин Січових Стрільців, а особливо про їхній штаб, писав Винниченко: „Це була група молодих, енергічних, до фанатизму й екстази проіннятих національним чуттям людей. Вся вага військових операцій проти гетьманщини лягла на їхні плечі й через те вони вважали себе визволителями України”.²⁴⁶

Високо оцінив Січових Стрільців військовий міністер Директорії УНР — ген. Михайло Греків, який заявив на засіданні Трудового Конгресу: „Наші вояки не можуть устояти проти російських регулярних відділів. Ми вдягаємо людей, даємо їм гроші, харчі, але вони воювати не хочуть. Тільки Січові Стрільці тримаються на фронті.”²⁴⁷

Цей погляд ген. Грекова потвердив пізніше прем'єр уряду Директорії УНР Ісаак Мазепа, який у своїх спогадах написав такі слова про Січових Стрільців: „На Трудовому Конгресі Греків не перебільшував, коли казав, що Січові Стрільці — це майже єдина надійна частина на нашому фронті. Майже всі наддніпрянські формування в той час розтавали, як сніг, від дезерції, а ті з вояків, що залишилися в армії Директорії, здебільшого панічно відступали перед зовсім нечисленним ворогом. Наддніпрянські частини легше піддавалися впливові боль-

шевицької пропаганди. Січові Стрільці були відпорніші до цієї пропаганди, бо були свідоміші національно. Тому вони визначалися більшою босздатністю в порівнянні з відділами наддніпрянськими.”²⁴⁸

Товариш міністра військових справ за доби гетьманщини, ген. Лігнау, після перегляду стрілецьких казарм в Білій Церкві і частин Січових Стрільців під час їхньої бойової муштри — був ними захоплений і не вагався пізніше казати, що Січовому Стрілецтву не дорівнювали навіть найкращі колишні російські частини гвардії мирного часу.”²⁴⁹

Начальник штабу Корпусу СС, ген. Микола Безручко, який впродовж дев'ятох місяців, аж до розв'язання формації СС, керував її бойовими операціями, висловив в своїй історичній праці такий погляд про організаційні здібності Січових Стрільців: „Група Січових Стрільців в Українській Армії являлася найкраще зорганізованою частиною тогочасної Української Армії.”²⁵⁰

Історик української революції, близький співробітник М. Грушевського, Павло Христюк подав таку похвальну характеристику Січових Стрільців. „Січове Стрілецтво було дійсно відданим Українській Державності військом: відважним, хоробрим, сміливим, свідомим своєї цілі, повним самопожертви”.²⁵¹

Міністер гетьманської влади Дмитро Дорошенко, коли бачив роззброєних німцями Січових Стрільців після гетьманського перевороту, як вони розходилися із казарм, так писав про той момент: „Боляче мені було дивитися на них, гарні то були хлопці, безмежно віддані українській національній ідеї.”²⁵²

Обмежуємося тільки до тих кількох авторитетних голосів, які вірно висловлюють погляд сучасників та їхню думку про Січове Стрілецтво. Бо така була і загальна тогочасна опінія про них серед загалу українського громадянства, без різниці світогляду і політично-партійної приналежности.

Найщиріші вислови признання і пошани та найкращу оцінку отримали Січові Стрільці в історичному дні проголошення соборности Української Народної Республіки.

Того пам'ятного дня Січове Стрілецтво символізувало Велику Ідею всеукраїнської єдности і суверенної державности, освячену Стрілецькою кров'ю, пролитою на їх бойовому шляху, що почався від перших карпатських боїв в 1914 р., а довершився славною перемогою 18 листопада 1918 р. під Мотовилівкою.

У святочному виданні головного київського щоденника „Україна”, що його редагував відомий український письменник Володимир Самійленко, в числі 7, під датою: Київ, середа 22(9)

січня 1919 року, була поміщена передова стаття, присвячена цій великій події здійснення державної єдності українського народу.

В тій знаменній статті, що є найкращою інтерпретацією державного акту Соборности та найвірнішим висловом тогочасної публічної opinii українського громадянства про його історичне значення, присвячено також щирі і теплі слова признання синам галицької землі, Січовим Стрільцям, за їх віддану і жертвенну працю для України. Була це, в цьому великому і радісному дні, достойна нагорода для всього Українського Січового Стрілецтва, за його вірно виконаний національний обов'язок.

Цей уступ згаданої статті звучить дослівно так:

„Галичина була тим захистним кутком, тим „Пьемонтом України”, де могла зберігтись українська національність і розвинутись українська культура. Коли прийшов час будувати державу, галичани віддали Україні не тільки свої сили, національну свідомість і європейське знання, а й життя. Галицькі Січові Стрільці — їх роля в українському відродженню неоцінима і перед іменами їх будуть схиляти голову всі українці”.²⁵³

V.

ЛЮДИ І ПРОБЛЕМИ

Праця і боротьба поза формаціями

Дух Стрілецької спільноти жив і діяв не тільки всередині громади УССтрілецтва, в його бойових та позафронтових формаціях. Він формував духову істоту кожного окремого УССтрільця, виховуючи його характер та витискаючи на ньому нестерпу печать своїх ідейно-моральних і громадсько-політичних принципів. Надзвичайний вплив внутрішнього ідейно-духового життя Стрілецького колективу позначався на ментальності і поведінці кожного УССтрільця, якому довелося внаслідок різних обставин перебувати окремо поза організованим УССтрілецтвом, а також тоді, коли воно уже перестало існувати. Зокрема, ідеологічні та морально-громадські звички, набуті під час праці і боротьби серед Стрілецької спільноти, ставали немов другою природою кожного її члена, та керували його поведінкою через ціле життя. Лицарські прикмети воюючого, готовість до посвяти, глибоке почуття національних обов'язків та активна і жертвенна суспільна праця супроводили кожного УССтрільця, коли він найшовся поза сферою своєї військової формації.

Для прикладу наведемо кілька характеристичних фактів, які, хоч відокремлені, належать до цілоти історичного комплексу визвольних ідей та збройних чинів Українського Січового Стрілецтва.

Спершу подаємо деякі приклади про поведінку та діла деяких УССтрільців, яким довелося одинцем або гуртом втекти з російського полону.

При кінці жовтня 1914 р. попав в Карпатах в російський полон студент львівського університету, УСС, Василь Семень, родом з Турчанщини. По дорозі до полону він втік і за допомогою своїх знайомих київських студентів (в 1913/14 рр. він жив якийсь час в Києві, де займався організацією таємних гуртків молоді середніх шкіл і студентства) — жив нелегально на Україні та працював в революційних студентських організаціях. Був одним із співробітників підпільної газети „Боротьба”. Ос-

танній рік до революції жив в Москві, де працював як член не-легальної організації Української Партії Соціалістів Революціо-нерів. Напередодні революції був заарештований царською вла-дою. Після революції виїхав до Києва як делегат на Установ-чий З'їзд УПСР. Перебуваючи в Києві, він розвинув надзви-чайно живу організаційну діяльність в самому Києві і в селах Київської і Подільської губерній. Стає сталим співробітником ча-сопису „Народня Воля”. Зі студентом Олельком Поповичем і ін-шими організує Студентський Курінь, який боровся пізніше під Крутами. Брав діяльну участь в творенні куреня Січових Стріль-ців і першого дня боїв з большевиками на вулицях Києва — 29 січня 1918 р. як Січовий Стрільць згинув геройською смертю.²⁵⁴

Під час боїв І-го куреня УСС під Болеховом, при кінці трав-ня 1915 р., попали в російський полон м. ін. студенти універси-тету — сотник Осип Букшований і хорунжий Володимир Свідер-ський. Перевезені до табору полонених в Ташкенті, в Турке-стані, після короткого побуту втекли звідтам, незважаючи на загрозу гострих кар. Втекли вони в напрямі перського кордону, проходячи пішки безмежні степові і пустинні простори. Після надзвичайних пригод та тяжкої подорожі дісталися до Персії. Відбувши тут кару кількатижневої в'язниці, перекралися на те-риторію Туреччини, де жили якийсь час серед знаного бойового племені курдів. Потім попали на месопотамський фронт, де би-лися по турецькій стороні на чолі кількатисячної ватаги курдів. Після багатьох боїв на широкому фронті, яким командував один німецький майор, О. Букшований і В. Свідерський були відзна-чені за особливу хоробрість бойовими медалями — турецьким півмісяцем та німецьким залізним хрестом. До Коша УСС вер-нулися обидва через Балкани і Мадярщину восени 1916 року.²⁵⁵

Трифон Янів нафтовий робітник і активний член передвосн-ної організації Січових Стрільців в Бориславі, дістався в пер-ших днях вересня 1916 р. на Лисоні, як старший десятник УСС, до російського полону. Із вибухом революції він втік із табору полонених над Волгою і прибув до Одеси. Тут стає він провід-ником і інструктором військової організації молоді „Січ”. Її член, Юрій Липа, оповідає: „Ми обсіли його (Янова), як мухи мед: щось чудесного було в тому — перед нами справжній Усу-сус! Побожно повторювали його кожний вираз... Перше, чого він навчив нас, це було „Ой у лузі червона калина”, що ста-лася нашою улюбленою піснею. Пізніш ми забрались до муш-три... старанно вчилися чвіркової системи Усусусів...”. Одно-часно входить Янів в гурт старшин І-го Гайдамацького Куреня. Як командант сотні бере активну участь в грудні 1917 р. у ву-

личних боях в Одесі проти большевиків. Відзначився в них особливою енергією та відвагою. Важко ранений лікується в шпиталі та тішиться загальною симпатією українського громадянства Одеси. Сотня Янова стала популярним гніздом „мазепинців”. Військові дружини російських офіцерів нападають одної ночі на казарму сотні Янова, яка відбиває наступ при великих втратах для ворога. При протигетьманській повстанні сотня Янова була авангардом в боротьбі проти московського засилля в Одесі. Коли під натиском французького десанту українські війська на наказ Директорії опустили Одесу, Янів став на чолі групи військ Армії УНР, що почали бльокаду Одеси. Згинув з рук московських офіцерів в Одесі.

Юрій Липа так говорить про Трифона Янова: „Було в нім щось із стихії української і зробив він більше для України, як багато тих, що були коло нього. Грiб його стане серед сотень і тисяч галицьких, вірних гробів, засіяних над нашим морем від Кавказу і Криму аж по Дністер”.²⁵⁶

Після бою під Потуторами при кінці вересня 1916 р. був полонений студент львівського університету, командант сотні, чотар УСС Агатон Добрянський. Він також втік з полону і опинився аж в Петербурзі. Тут він переховувався з великими труднощами під прибраним прізвищем — Короленко. Завдяки помочі українських студентів, а головно студента техніки Миколи Чечеля, Агатон Добрянський перебував тасмно в студентських гуртожитках, займаючись революційною пропагандою серед вояків української національності в Петербурзі. В моменті вибуху революції А. Добрянський висунувся на чолі місце серед українських революціонерів та, як знаємо з оповідання М. Чечеля, був діяльний також серед вояцтва Волинського полку, що один із перших підняв повстання проти царату. В дні революції він бував на різних українських військових зборах і виголошував палкі промови та був дуже популярною особою серед українського вояцтва в Петербурзі.²⁵⁷

А. Добрянський був також головним організатором величавої маніфестації українського вояцтва в столиці Росії, що відбулася там в Шевченківську річницю 12 березня 1917 р. В поході, яким він проводив, брало участь понад 30 тисяч маніфестантів, головно вояків-українців. Маніфестація зробила величезне враження. Свідок маніфестації, відомий український діяч О. Лотоцький, що перебував стало в Петербурзі, описуючи її, згадує в своїх споминах про А. Добрянського такими славами: „Головним розпорядчиком походу був полонений Агатон Добрянський Короленко, який ще до революції утік зі заслання та перехову-

вався в столиці, ховаючись під студентськими ліжками”. Про працю коло підготовки походу Лотоцький говорить: „Справа то була нелегка, клопітлива, вимагала багато енергії, руху, біганини . . . ”²⁵⁸

Кілька років пізніше, після невдачі нашої визвольної боротьби та після розв’язання і ліквідації усіх формацій Українського Січового Стрілецтва, не згас ні на хвилину стрілецький революційний дух. Ті, що перші підняли зброю проти гнобителів українського народу за його визволення, не могли погодитися з думкою про нову, ще тяжчу неволю, що налягла на Україну.

Визвольна ідея і збройний чин Українського Січового Стрілецтва почали тепер виявлятися новими шляхами.

Після розв’язання формації Січових Стрільців та Стрілецької Ради в липні 1920 р. не припинялася політична і військова активність кол. Січових Стрільців. На весну 1921 р. продерлася на Україну, переважно таємним шляхом, з Галичини і з еміграції в Європі, група кол. страшин СС, які зорганізували в Києві „Центральний Повстанчий Комітет”. Ця організація охопила своїми зв’язками широкі кола тогочасного повстанського руху та мала в плані скинути большевицький режим і установити владу УНР. На чолі УПКомітету станули, м. ін., також кол. старшини Січових Стрільців: Іван Андрух, Микола Опока (оба кол. УСС), Василь Григорович, Осип Думін і інші. Цей останній став тоді командантом великого повстанського загону, що оперував під проводом отам. Зеленого на Трипільщині, з головним осідком в Гошівському лісі. Повстанську організацію розконспіровано. В липні 1921 р. арештувала большевицька Че-Ка Андруха, Опоку і інших членів УПКомітету, а 28 серпня 1921 р. їх розстріляли в Києві, враз з кількадесяти іншими українськими революціонерами, м. ін., з відомим поетом Григором Чупринкою.²⁵⁹

В особах обох згаданих революціонерів склало УССтрілецтво надзвичайно цінну жертву для української визвольної ідеї. Іван Андрух, абсолювент української гімназії в Перемишлі і Микола Опока, абсолювент української гімназії у Львові, родом з Бобреччини, — виховані в середньошкільних таємних організаціях, це одні з найкращих молодих старшин УСС, учасники багатьох боїв, оба ранені, Опока під Галичем, Андрух на Лисоні. Оба надзвичайно здібні, енергійні та ідейні. Іван Андрух, маючи 23 роки, став в червні 1919 р. командантом 1-го полку піхоти Січових Стрільців.

Останній трагічний акт наших збройних змагань за державну незалежність в 1914-1921 рр., — був зазначений також геройською участю і жертвою крові УСС-ів. Українське Січове Стрілец-

тво, яке розпочало у вересні 1914 р. першу сторінку української визвольної епопеї, закінчило її також участю своїх передових старшин і стрільців у героїчнім Другім Зимовім Поході, що його почала Українська Повстанча Армія 4 листопада 1921 р. під проводом ген. Юрка Тютюнника.

В її складі знаходилася і боролася 2-га збірна бригада в силі 294 людей, під командою полк. СС Романа Сушка, кол. чотаря УСС. Одним із старшин цієї бригади був сотн. СС, кол. підхор. УСС, Володимир Стефанишин, абсолювент гімназії в Станиславо-ві, „найкращий з найкращих”, герой Лисоні і Мотовилівки. Він згинув враз з кількома Січовими Стрільцями героїською смертю у завзятім бою-наступі на Коростень, 7 листопада 1921 р., та в той спосіб вписав враз із своїми поляглими стрільцями ім'я УСС у славну легенду Базару, побіч тих героїв, що їх два тижні пізніше зловили і розстріляли большевики в Мінках Малих 22 листопада 1921 р.²⁶⁰

Начальником штабу командування Другого Зимового Походу був полковник Січових Стрільців Юрко Отмарштейн.

Під час жорстокого терору польської влади над українським народом в Галичині виринув 22 жовтня 1922 р. на захід від Збруча невеликий відділ бовіжків з 12 людей, на чолі якого стояли Іван Цепко, Петро Шеремета і Степан Мельничук. Були озброєні в кріси, ручні гранати і один скоростріл. Переходили від села до села і несли нову, таємну вістку про нестримну боротьбу, яка перед чотирьома роками тут розпочалася, а тепер перейшла в нову фазу.²⁶¹

Петро Шеремета і Степан Мельничук — це кол. молоді старшини УССтрільців, абсолювенти української гімназії, Мельничук — коломийської, Шеремета — рогатинської. Брали участь в різних боях Легіону, пізніше Бригади УСС.

Перейшовши з України через Збруч на терен Галичини, вони перебивалися серед боїв на захід з великими труднощами. Дійшли до Дністра, щоб перейти на Покуття і тут перенести партизанську акцію. Крайно виснажені, попали в засідку польської жандармерії. І. Цепко згинув, а Шеремету і Мельничука ув'язнили, та 9 листопада 1922 р. поставили перед польський наглий суд в Чорткові. Три дні йшла в суді безвиглядна боротьба їхніх оборонців д-ра В. Старосольського і д-ра С. Барана за життя підсудних. 11 листопада о год. 12 вполудне оголошено засуд, яким засуджено Шеремету і Мельничука — до кари смерти.

„Ні один м'яз їх обличчя не задрожав, оповідав нам один місяць після цього в Празі д-р В. Старосольський, спокійні як і на протязі цілої розправи, вони тільки обнялися і поцілувалися. Бу-

ло ясно, що давно вже були вони рішені віддати своє життя, що рішилися на те ще тоді, коли переходили Збруч, а може і скорше ще перед роками, коли вступали в ряди Українських Січових Стрільців”.

Першого випроводили на в'язничне подвір'я на розстріл — С. Мельничука. Він співав революційну пісню, коли впала сальва польських жандармів.

А про геройську смерть П. Шеремети — так оповідав д-р В. Старосольський: „А відтак виведено Шеремету Петра. Ви знаєте, які були його останні слова: — Хай живе революція, хай живе народ, хай живе Україна! А потім командував: „Стрільай!” Але ви не бачили його в той момент. Ви не бачили, як стояв він гордо, як гордо підніс голову і яким дужим і владним голосом він вносив ці оклики й казав стріляти. В цій постаті й голосі почувалося, що він не є переможений, а переможець...”²⁶²

Поет Василь Пачовський написав в честь розстріляних революціонерів-УСС-ів „Думу про Івана Цепка, Петра Шеремету і Степана Мельничука”, яку закінчив такою строфою:²⁶³

*„А як їх стріляли в Чорткові у суді,
Блиснули як громом на весь рідний край,
Гордо зола підняли і з повної груди
„Нехай живе Україна!” — крикнули — „Стрільай!”*

В тім же приблизно часі, ті колишні УСС-стрільці та київські СС-стрільці, що були на західних українських землях, також не погоджувалися з новим польським ярмом, і розпочали організовану боротьбу з окупантським режимом. Вони оснували і очолили в 1920 р., при співучасті кол. членів інших частин Української Армії, підпільну бойову організацію, т. зв. „Українську Військову Організацію” (УВО), яка була побудована на засаді понадпартійности, та об'єднувала кращі елементи кол. військовиків, різних політичних напрямків. Вона провадила довший час живу пропагандивну та революційно-бойову акцію проти окупантів. З її рамени виконав кол. чотар УСС, Степан Федак, збрійний атентат в 1921 р. у Львові на тодішнього начальника Польщі Юзефа Пілсудського.

Рівночасно, переважна більшість кол. УСС і СС, враз з іншими кол. військовиками і активними громадянами, взяла в свої руки ініціативу відновлення і розбудови, зруйнованого війнами і ворожими окупаціями, українського національного життя під Польщею. Вони повели цю роботу з одушевленням, енергією і посвятою, при великих недостатках матеріально знищеного влас-

ного громадянства, не зважаючи на надзвичайні перешкоди чужої влади.

Відновлено і упорядковано політичне життя. У проводі різних політичних груп і партій, бачимо численних кол. УСС-ів. Багато з них стає кращими провідниками та організаторами усіх політичних груп, партій і організацій, як ПНР, УНДО, УСРП, УСДП, УХО, ФНС і інших. Після розв'язання УВО частина кол. УСС і СС взяла участь в створенні ОУН і в його проводі. Були вони і послами до варшавського сойму з рамени українських політичних партій.

В усіх ділянках національного життя бачимо кол. УСС-ів на відповідальних і передових місцях. Вони творять нові організації молоді та стають на їх чолі. Те саме і на культурно-освітньому і виховно-шкільному полі.

Дуже активну участь та велику енергію виявили кол. УСС-ці на новому полі суспільно-національного будівництва, а саме в кооперативнім русі. Тут ми бачили їх на керуючих постах, головню в багатьох містах на провінції і по селах, де вони зі стрілецькою енергією клали нові основи нашої господарської сили і незалежності.

Та найбільш видатні і ефективні висліди праці здобули кол. УСС на журналістичному, літературному і видавничому полі, як публіцисти, письменники і організатори видавничої справи. Про заслуги видавничої кооперативи „Червона Калина” згадуємо на іншому місці. Найбільш заслужене видавництво у Львові, „Українська Преса”, яке видавало кілька масово поширених часописів і багато корисних книжок національно-виховного змісту, включно зі щоденником, це майже виключне діло кол. УСС-ів.

Трудно є вичислити детально усі ті численні галузі нашого життя, де проявилася творча ініціатива і жертвенна праця кол. УСС-ів, а зокрема, подавати багато соток їх прізвищ. Вони з тим самим колишнім запалом і почуттям національного обов'язку працювали тепер для тої самої ідеї, за яку недавно боролися. І головне те, що всюди вносили вони давній стрілецький дух, ширили довкруги себе бадьорий настрій оптимізму і віри в свої сили, та своїм творчим ділом були прикладом національної єдності і солідарності. Вони відиграли велику ролю в розбудові нашого публічного життя на засадах здорової громадської моралі, та були позитивним елементом в українськiм життю.

Усюди, де прийшлося жити УСС-ям після трагічного закінчення наших збройних змагань, вони несли з собою творчу дум-

ку та бажання праці для лікування тих тяжких ран, які нам на-несло минуле лихоліття.

Численна громада УСС на еміграції в Празі була на першому місці між тими трьома організаціями, які в 1921 р. створили там „Український Громадський Комітет”, який в наступних літах розвинув великого значення українську національно-культурну працю в ЧСР.

Ті численні УСССтрільці, які після 1920 р. остали на Україні, або переїхали туди пізніше, відіграли там знаменну роль, як національно свідомий елемент, підтримуючи активно українську національну течію, яка там змагалася з московсько-більшевицьким централізмом. Вони займали там в періоді т. зв. українізації поважні позиції в національно-культурнім, шкільнім, мистецьким (театр), літературнім і взагалі, в громадським житті, маючи все на увазі український національний інтерес. Оставили по собі добру пам'ять серед наших тамошніх земляків. Підчас жорстоких переслідувань в 30-их роках московсько-більшовицькою владою українського національного життя, усіх кол. УСС увязнено, як небезпечний для Москви елемент, і зліквідовано в добі жакливої Єжовщини. Було між ними багато визначних старшин і культурних діячів, УСС-ів. Про декого з них були відомості про те, що перебували на соловецьких островах або в далекому Сибірі.

Коли після розвалу Польщі звільнено північно-західні українські землі з-під польського режиму, тоді із багатьома іншими українськими громадянами пішли туди на громадську працю також кол. УСС. В 1943 р., в часі підпольного польського терору, згинули деякі з них на відповідальній стійці, яку вони там серед незвичайно трудних відносин займали. 28 лютого 1943 р. згинув в Потурині, на Грубешівщині, волосний старшина Потурин, Франц Борис, кол. сотник Січових Стрільців, командант славного дивізіону кінноти СС. В тім же часі згинув 20 березня 1943 р., з рук польського вбивника голова Українського Допомогового Комітету в Грубешові, кол. УСС, др. Микола Струтинський.

Також в останніх змаганнях української зброї не бракло УСС-ів. Були вони в УПА та в кривавім бою Української Дивізії під Бродами.

Ці короткі і досить неповні відомості про працю і боротьбу УСССтрільцтва поза формаціями і після збройних змагань — це доказ невсипущої життєздатности, енергії і жертвенности УСС та непоборної тугости Стрільцького духа.

До питання: 1914, чи 1917 рік?

Найважливішим моментом, що визначає історичне значення та головну роллю Українського Січового Стрілецтва в історії українського народу, є факт, що воно перше, після втрати нашої державної незалежності, видвигнуло новаторську, революційну ідею відродження і створення власної збройної сили, для боротьби за наше визволення і самостійну державність, та здійснило цю ідею, і стало першою збройною формацією українського народу в новітній добі його історії. Воно мало усі типові признаки національної збройної сили.

Вимарш перших сотень УСС на фронт у Карпатах та їх перші бої з московським військом в вересні 1914 р., були початком новітніх визвольних змагань українського народу та його збройної боротьби за незалежну державність.

Дехто думає, що зв'язок УСС з займанницькою державою та їх підлеглість чужому командуванню, як також брак своєї державної влади, позбавляє їх підстави вважати себе українським військом, чи українською збройною силою, в стислім того слова значенні, і тому дату 1913 чи 1914 рр. не можна вважати датою народження новітньої української збройної сили. Стрічаємо часто погляд, що початком новітніх українських визвольних змагань не були перші бої УССстрільців в вересні 1914 р., бо, мовляв, боротьба українського народу за державність почалася щойно в 1917 р.

Цей помилковий погляд, який без належного узasadнення пересуває дату народження новітнього українського війська та початку наших збройних змагань на кілька років пізніше, до 1917 р., є надто поверховний і необґрунтований. Його досить тяжко спростовувати та вияснювати, бо його автори не подають переконливих і стислих тверджень, ні тих конкретних фактів і історичних подій, які доказували б нестійність тези про 1914 рік, як початок нашої визвольної боротьби.

Треба припускати, що автори повищого погляду базуються на тому, що тільки власна держава, або її сурогат, чи ембріон з певними признаками державного авторитету, яким була в початковій фазі УЦРада, можуть творити своє військо, свою армію. Вони думають, що тільки держава і її уряд може бути власником і диспонентом збройної сили, якої завданням є боротьба за державність.

При такому ставленні справи залишається нерозв'язаним питанням, як треба кваліфікувати збройні сили поневоленої і недержавної нації та їх довголітню, часто тяжку боротьбу за неза-

лежну державність. Відомо ж, що усі ці визвольні, революційні, повстанчі ітп. військові формації, чи армії поневолених народів, провадили під власним національним прапором та за контролею і відповідальністю свого національного проводу визвольну боротьбу в різних організаційних формах, вживаючи різномірної тактики та використовуючи усякі пригожі політичні комбінації. Вони боролися за визволення своєї батьківщини, або зовсім самостійно, або при допомозі, а навіть під формальним військовим проводом своїх союзників.

Для кращого з'ясування цієї проблеми треба вияснити та устійнити коротко два соціологічні і політичні поняття: нація і держава. Їх сплутується часто разом, не розрізняючи виразно їх істотних признаков і взаємовідносин.

Коли ми кажемо: українське військо, або визвольні змагання української нації, то в обох випадках суб'єктом даних понять, чи явищ, є нація. Нація, а не держава, є основним, вищим поняттям в ієрархії суспільних груп. Нація є самостійною особою, та є носієм і центром усіх її функцій, змагань і інтересів. В 3-тій артикулі французької „Деклярації прав людини і громадянина” сказано, що „засада усієї суверенности остає по своїй істоті в нації”. Але нація, як спільнота, змагає до політичної самостійности в формі держави. Для повного вияву своєї індивідуальности та для заспокоєння своїх інтересів, вона мусить заволодіти наймогутнішим суспільним механізмом — державою. Нація стає власником держави.²⁶⁴ Після здобуття державної самостійности, нація передає свої компетенції та свої політичні функції — незалежній, самостійній, національній державі.

Як бачимо, нація є основним, суверенним, діючим історичним суб'єктом, і до моменту створення своєї держави є вона єдиним, повновартним носієм усіх своїх політичних функцій. Політичний провід недержавної нації є єдиним, компетентним репрезентантом її волі та відповідальним керівником її визвольної боротьби.

Створення військово-революційної організації Січових Стрільців до світової війни та збройна боротьба УССтрільців на фронті проти Росії — це типовий приклад національно-визвольної боротьби.

Довоєнна формація Січових Стрільців, як революційна організація, заповнила в історії наших визвольних змагань приблизно цю прогалину, яка є записана в історії інших поневолених народів (фіни, поляки, і інші), як довголітня революційна і повстанська боротьба проти чужих окупантів. Довоєнні Січові Стріль-

ці перейшли відразу на вищий ступінь цієї боротьби, яка уже вимагала підготовки широкого, систематично веденого військового руху. Національно-визвольний і революційний характер доведеного стрілецького руху та його ролі, як підготовки наших визвольних змагань, ми вичерпно з'ясували і на фактах та документах показали в окремій розділі цієї книжки.

В світлі наших уваг про істоту національної спільноти та про її політично-визвольні функції, зовсім ясно виступає історична роль Українських Січових Стрільців, як першої новітньої української збройної формації, що в 1914 році розпочала визвольну боротьбу українського народу за його державну незалежність:

1. Українські Січові Стрільці були покликані в 1914 р. до збройної боротьби проти Росії найвищим політичним проводом українського народу в тодішнім „вільнім світі”, Головною Українською Радою, і її військовим органом, Українською Бовою Управою. Була це повноправна, українська політична репрезентація, в якій склад входили, покликані народом, формально легітимовані громадські діячі, а саме: парламентарні і соймові послі, вибрані всенародним голосуванням, на основі конституційного закону про демократичні вибори, — та представники усіх трьох масових, легальних, політичних партій, УНДП, УРП, і УСДП, які від довгих літ організували та репрезентували широкі народні маси і були їх політичним проводом, та були засновані при найближчій співучасті М. Драгоманова і М. Грушевського. На нашу думку, був це найсильніше та найбільш формально і правно легітимований політичний провід українського народу впродовж останніх кількадесятьох років. Він був дійсним і правдивим виявом загальної волі і змагань нації, і тому його заяви і акти, були повновартісними актами національно-державного значення. В травні 1915 р. його склад поповнюється представниками Союзу Визволення України, який був політичною репрезентацією українців в Росії, і створена тоді Загальна Українська Рада, стала незалежним, авторитетним, всеукраїнським центром визвольної боротьби проти Росії та політичним проводом УССтрільців.

2. Українські Січові Стрільці були добровольцями, необов'язаними до військової служби, які вийшли із національно найсвідоміших, та найенергічніших і найжертвенніших кол тодішньої молоді української генерації. Вони пішли добровільно, на основі свобідного рішення своєї волі боротися, як чолова колона українського війська, за визволення батьківщини.

3. Українські Січові Стрільці мали ясну ціль своєї боротьби. Вони боролися тільки за Україну, за інтереси української нації, за визволення поневоленого москалями українського народу, за незалежну українську державу. Тільки за цю ідею проливали кров і гинули УСС. Тому УСС були українським військом, і тільки українськими вояками вони себе вважали і ними хотіли бути. Їх формальний, примусовий зв'язок з чужою державою і армією, ні на момент не захитав їхнього національно-державного ідеалу, ані не зменшив їх національного характеру. Інтереси австрійської держави були для них зовсім байдужі.

4. Українські Січові Стрільці боролися проти головного історичного ворога України, що загрожував існуванню української нації — проти Росії. Вони добре розуміли, що, з одного боку, треба боронити Галичину і Буковину, як український П'ємонт, перед агресією російського імперіялізму, а з другого, що тільки через поразку і розгром Росії, постане на її руїнах Вільна Україна. Своєю активною участю в боротьбі проти царської Росії, УССтрільці причинилися до її поразки і до розвалу, та в той спосіб стали співчинником вибуху російської революції.

5. Українські Січові Стрільці були ділом власних сил українського народу, його свідомости, політичної зрілості, енергії і патріотизму. УСС не творили ніякої т. зв. легіонової концепції, бо уже до війни вони організувалися і вишколювалися власними силами, без чужої допомоги, поборюючи поважні перешкоди.

6. Українські Січові Стрільці також і своїми, національними, українськими, зовнішніми признаками були українським військом. Хоч в складі чужої армії, вони виступили до боротьби за волю України, тільки під українським національним прапором, та цілковито зберегли свій український характер та свою національну окремішність. Їх зовнішній вигляд, однострій, шапка-мазепинка, відзнаки, емблеми були українські, самобутні. Мова наказів і внутрішньої служби та назовництво були українські.

7. Українські Січові Стрільці були також предметом живого зацікавлення і оцінки ворогів. Ми подавали вже вище голоси російських військовиків з-під Маківки і Лисоні, які з ненавистю, але одночасно з повним респектом ставилися до УССтрільців, як до української військової частини, називаючи їх зразковим військом, яке мріє про створення самостійної України. Також російська тайна поліція живо інтересувалася УССтрільцями, як українською військовою частиною. У записці Департаменту Поліції в

Києві, з 1914-1916 рр. читаємо м. інш. такий уступ про УСС, в якому вважається М. Грушевського їх ідейним інспіратором:

„Росію проф. Грушевський називає „тормою народів” і своїми лекціями з історії Росії у Львові він виховав таких молодих людей, які утворили тепер галицький легіон „Січових Стрільців” (добровольців) і хваляться проливанням крові русского солдата. От такі плоди цього посіву, що його зробив в Галичині проф. Грушевський. Із статей Вісника (Союзу Визволення України) видно, що Союз Визволення України підтримує Січових Стрільців грошовими збірками, що цей легіон стрільців добровольців утворився в Галичині із рядів добровільних дружин званих по статуту „Січі” і що ці „Січі” крім спеціального завдання, мали також освітньо-виховний характер.”²⁶⁵

Як вороже ставилися московські офіцери до УССтрільців, змальовує відомий український письменник Б. Антоненко-Давидович в своїй драмі „Лицарі абсурду”. Московські офіцери лають зневажливо полоненого УССтрільця, як мазепинця і зрадника матері Росії та допитують про місце побуту легіону УСС. Полонений гордо відмовляється зрадити своїх товаришів зброї. Розлючений офіцер дає наказ розстріляти полоненого, і його розстрілюють.²⁶⁶

Ця ненависть москалів до УССтрільців не загинула по сьогоднішній день. В літі 1955 р. Київська радіовисильня устами якогось московсько-большевицького агента, українського походження, не забула пригадати при нагоді 40-ліття УСС, що УССтрільці, це „кривавої пам’яті австро-угорські Усусуси”.²⁶⁷

І білі, і червоні московські імперіялісти добре знали і знають, хто це УССтрільці, та за що вони боролися, і тому, і ті і ті зненавиділи їх, як найзавзятіших і непримиренних ворогів московського панування над українським народом. Їхні агентури ще сьогодні намагаються відібрати УССтрільцтву ті признаки, які характеризували б його як тих, що проливали кров тільки за Україну, а не за когось іншого. Вони хочуть понизити УСС, щоб не були прикладом для інших, щоб не були героями.

Свою глибоку ненависть до УССтрільцтва та його визвольної ідеї задокументували московські большевики підступним і скритим вбивством, уже після закінчення наших визвольних змагань, чотирьох, славної пам’яті командантів Українського Січового Стрільцтва:

1. *Генерала Осипа Микитки*, команданта Легіону УСС в 1918 р. Народжений в Рогатинщині в 1874 р., був професійним старшиною австрійської армії, в ранзі капітана, і в такім характері призначений командантом Легіону УСС з початком січня 1918 р. На тім становищі був до листопадового перевороту. В

польсько-українській війні і в офензиві українських армій на Київ, був командантом I-го корпусу УГА. Від грудня 1919 р. Начальним Вождом УГА. Арештований в квітні 1920 р. більшовиками, був інтернований в таборі в Кожухові і в тюрмі ЧК в Бутирках під Москвою, де дуже бідував. В Кожухові приїздили до нього представники ЧеКа і команди Червоної Армії, та пропонували йому вищі посади в армії. Він рішуче відмовився. В першій половині серпня 1920 р. його вивезли з табору в Кожухові до Москви, до ВЧК, де його розстріляно.²⁶⁸

2. *Полковника Євгена Коновальця*, команданта полку, а пізніше Корпусу Січових Стрільців. Народжений 14 червня 1891 р. в с. Зашків під Львовом. Відомий до війни як активний в політично-громадському житті студент Львівського університету. Як полонений старшина, перебуваючи після вибуху російської революції на Україні, належить до перших ініціаторів і організаторів Галицько-Буковинського Куреня Січових Стрільців. Стає командантом куреня, пізніше полку, а вкінці Корпусу Січових Стрільців. Як незмінний його командант та голова Стрільецької Ради, відіграв визначну ролю в боротьбі Української Народної Республіки проти московських імперіялістів. Після невдачі наших визвольних змагань очолював підпольно-революційні організації УВО і ОУН. Згинув в Роттердамі, в Голандії, 23 травня 1938 р., з руки провокатора, насланого московсько-більшевицькою владою.

3. *Полковника Гриця Коссака*, команданта Легіону Українських Січових Стрільців в 1915 і 1916 рр. Народжений 7 березня 1882 в Дрогобичі. До війни управитель народної школи та активний організатор і інструктор Товариств Січових Стрільців в Бориславщині. З вибухом війни став командантом куреня впродовж 1914 р. В 1915 і 1916 рр. займає пост команданта полку, або як пізніше називано, Легіону Українських Січових Стрільців. В УГ-Армії бачимо його на становищі команданта III-ого Галицького Корпусу. Перебуваючи в 1920-их роках на еміграції в ЧСР, переїжджає звіттам разом з іншими відомими українськими діячами в Україну, для національно-культурної праці, в періоді т. зв. українізації. Як нам оповідають, він здобув собі там поважний авторитет серед свідомих елементів українського громадянства. На весну 1931 року, полк. Коссак був заарештований під закидом приналежности до т. зв. Українського Національного Центру, що його мав очолювати М. Грушевський, а який за словами П. Посищева „представляв собою бльок українських і галицьких націоналістичних партій. Це була боева націонал-фашистівська органі-

зація . . .” В найближчих місяцях після арешту, під час розшало-лого тоді протиукраїнського терору в Україні полк. Коссак заги-нув в застінках ГПУ.²⁶⁹

4. *Отамана Осипа Букшованого*, команданта Бригади Українських Січових Стрільців в 1918 і 1919 рр. Народжений в 1887 р. в Коломиї. В 1914 році стає в ряди УСС, як командант сотні УСС перебуває зимову карпатську кампанію і на весну 1915 р. попадає в російський полон. Після втечі з полону, і після кампанії на ту-рецьким фронті, він знову йде в поле, як командант сотні. Безпо-середньо перед листопадним переворотом старшинський збір УСС назначив його командантом Легіону УСС, а при переорганізації УСС, був іменованій командантом Бригади Українських Січових Стрільців. Після ліквідації УГА, залишається в Україні, де був заарештований та впав жертвою московсько-більшевицького терору, очолюваного комуністами Косьором і Баліцьким, під час ос-лавленої Єжовщини в 1933 р.²⁷⁰

Характер УССтрільцтва, як національно-визвольного війсь-ка виявляє історична аналогія з боротьби різних недержавних та поневолених народів, які дуже часто боролися за свою неза-лежність і соборність по боці чужих держав, а навіть в складі чужих армій, як окремі національні частини.

Згадаймо визвольну італійську армію Гарібальді, який з од-ною тисячкою „червоних сорочок” розпочав збройну боротьбу за незалежність і соборність Італії в 1859 р. по боці Франції і, досяг-нувши свою мету, став національним героєм.²⁷¹

В першій світовій війні боролися за державну незалежність польські легіони по боці Австрії і чеські легіони в Росії, під керівництвом свого національного проводу та після перемоги стали кадрами національних армій. Їх боротьба є предметом гли-бокої пошани тих народів.

Те саме бачимо в такої культурної та свободолюбної нації як фінляндці, що ще до першої війни в збройній, революційній бо-ротьбі змагалися з московським імперіялізмом. Історик фінлянд-ських визвольних змагань Й. О. Ганнуля пише в своїй книжці про політичні настрої в Фінляндії в перших місяцях війни: „Ста-ло ясным, що Фінляндію можна врятувати тільки через цілковите розбиття Росії. Героя фінляндців, П. Свінгувфуда, вислано на Сибір. Більшість мала досить московських обіцянок. Вона сказала, що Фінляндія мусить взяти свою долю в свої руки і порозумітися з ворогом нашого гнобителя”.²⁷² Тисячі фінляндської молоді, го-ловно студентів, на зазив свого політичного проводу опустили батьківщину і переїхали до ворога Росії, до Німеччини, де ство-

рили батальйони фінляндських стрільців, які пройшли знаменитий німецький старшинський і підстаршинський вишкіл, щоб бути готовими, коли прийде момент боротьби за волю батьківщини. Від квітня до грудня 1916 боровся цей легіон фінляндських стрільців на протиросійським фронті під Ригою. Після вибуху російської революції його вислано в жовтні 1917 р. до Фінляндії кораблями і підводними човнами, з великим транспортом крісів, скорострільів, аmunіції та радіових стацій. В Фінляндії він став основними кадрами молодого національної фінляндської армії, яку тоді очолював кол. російський генерал Карл Маннергайм. Була це рішального значення підмога в критичній хвилині для Фінляндії, яка стояла в тяжкій боротьбі з московськими большевиками.

Фінляндський народ високо цінить своїх стрільців, а фінляндська історіографія ставить їх на достойне місце в історії свого народу, стверджуючи, що з вибухом першої світової війни та виступом фінляндських стрільців в грудні 1914 р., почався новий період визвольних змагань фінляндського народу.²⁷⁴

А тепер те, що найцікавіше для нас. До згаданої книжки фінляндського автора, Й. О. Ганнуля, — під заг. „Війна Фінляндії за незалежність” написав вступне слово англійський генерал, сер Волтер М. Ст. Г. Кірке, який так говорить про фінляндських стрільців: „Суворі переслідування, які росіяни розпочали в Фінляндії на переломі століття, викликали визвольний рух, внаслідок якого вислано коло 2000 молодих фінляндців до Німеччини, де вони отримали військовий вишкіл, щоб бути готовими, коли прийде слушний час, до боротьби за свободу їх батьківщини. А пізніше, під час змагань за незалежність, ці фінляндці показали дуже цінними, як інструктори-вишкільники і провідники-командири фінляндської національної армії.”²⁷⁵

Згаданий англійський генерал, який під час першої світової війни боровся по другому боці воєнного фронту проти Німеччини, не тільки не обвинувачує фінляндських стрільців в германофільстві, а навпаки, зовсім об’єктивно та згідно з честю характерної людини, не боїться ствердити їх важливу національно-визвольну роль в боротьбі фінляндського народу за незалежність.

Як далеко цей погляд чужинця-генерала про визвольні змагання іншого народу, що боровся по боці ворога його власної держави, відбігає від тих міркувань деяких українських визначніших військовиків та істориків і публіцистів, які по сьогоднішній день не хочуть об’єктивно сказати дійсну правду про роль,

значення і місце УССтрільців в історії наших визвольних змагань, та вважають, що період боротьби УССтрільців від 1914 до 1918 рр. не годиться включати до історії боротьби України за державність.

Щід знаком єдності!

Коли шукати за причинами і тими ідейно-духовими елементами, що створили моральну силу Українського Січового Стрільцтва, яка дозволила йому втриматися при життю та пройти переможно крізь воєнні бурі та грозу революції і сповнити з повним успіхом своє історичне завдання, — то треба ствердити, що була це в першій мірі велика ідея національної єдності і солідарності у цій важливій історичній добі, та глибоке відчуття між УСС потреби одної думки та одної дії, диктованої одним національним ідеалом.

Була це ідея виплекана уже далеко до війни молодою українською генерацією, яка створивши різні ідеологічні групи та організуючи політичні партії, згідно з потребами культурної нації, зуміла одночасно ініціювати та переводити в життя спільними, об'єднаними силами всіх українців велику оборонну боротьбу за наше національне існування. Слова Франкового гимну „Хай пропаде незгоди проклята мара, під України єднаймося прапор!”, або другої його пісні „Єднаймося, братаймося в товариство чесне, хай братерством, спільними трудами Вкраїна воскресне!” — не були пустою, святочною фразою, а твердим громадсько-політичним принципом тодішньої молоді.

Ідея національної солідарності і політично-партійної та ідеологічної толерантності — була проведена в життя УССтрільцтва не на основі механічного договорення згори, а як самозрозумілий, недискутований, стихійний вияв ідеології усього Стрільцтва, як наслідок довголітнього довоєнного виховання української молоді в душі здорового патріотизму та демократичних традицій. Вступаючи в ряди Стрільцької спільноти, ніхто не мусів виступати із своєї ідеологічної, чи партійної організації, ніхто не брав на час війни відпустки від своєї групи, ані не мусів відрікатися свого переконання і світогляду. Ідеологічна диференціяція не суперечила Стрільцькій ідеї, а навпаки, збагачувала та поширювала і поглиблювала її, узброїла її критичною думкою, даючи УССтрільцтву можливість орієнтуватися самостійно в складних політичних проблемах та правильно їх розв'язувати. Вона охоронила його перед однобокiстю, шкідливими наслідками

некритичної ментальности та грубими помилками в хаосі війни і революції.

Цей дух правдивого побратимства, товариської культури та демократичної толерантності серед УССтрілецтва, що був основою його моральної сили, дає нам відповідь на питання, чому Стрілецька спільнота, не удаючися до авторитету сильного, всезнайка вождя, та без застосування вождівського принципу, так достойно і успішно виконала свою історичну місію. Таким типовим прикладом вождя був Ю. Пілсудскі, який зосереджував в своїй тільки особі всю ідею, всю відповідальність і боротьбу польського легіону, що боровся проти Росії в першій світовій війні.

УССтрілецтво не мало, ані не мусіло мати у своєму проводі надто авторитетної особи з необмеженою компетенцією, яка думала б за нього, та діяла і рішила самовільно, на свою тільки відповідальність. Команданти формацій УССтрілецтва, що керували ними в різні часи, з кращим або гіршим успіхом, та визначалися більшими або меншими організаційними і фаховими здібностями, були тільки військовими командантами, в стислому розумінні того слова, без особливих вождівських прикмет.

В формації кївських Січових Стрільців проблема провідництва і командування була правильно і просто розв'язана створенням окремого органу, „Стрілецької Ради”.

Впродовж існування формації УСС, коли не раз приходилося самому Стрілецтву обговорювати всякі ідейно-політичні проблеми, та рішати про ідеологічне спрямування в моментах політичної кризи або про різні внутрішньо-організаційні справи, тоді приходили до слова визначніші представники УССтрілецтва і узгіднювали свої погляди та надавали їм відповідний напрям. Відбувалось це на ширших або вужчих сходинах, а часом на загальних стрілецьких зборах.

Коли траплялись внутрі УСССтрілецтва якісь конфлікти, то вони ніколи не належали до проблем світоглядových або політично-партійних. Не треба очевидно уявляти собі, що ті давні часи з перед 40 років, були періодом якогось примітивного стану громадської думки і політичного задофання, та не дорівнювали такому високому рівневі політичної активності, як сьогодні. Навпаки, треба ствердити, що горизонти світоглядového і політичного думання молоді були тоді ширші, ніж сьогодні. Між загалом Стрілецтва нуртували різні ідеологічні напрямки, з яких одні мали більше, а другі менше симпатиків, але вони не маніфестувалися на зовні на шкоду ідеї національної єдності. Зрештою, усі ці різ-

ниці відходили на другий плян перед головним, основним, спільним національним інтересом солідарної боротьби за існування нації і її державність. В процесі боротьби творилася і росла нова, визвольна Стрілецька ідеологія, що її передовими представниками були люди, які належали до різних світоглядів і політичних напрямків.

Для прикладу та для ілюстрації повищих тверджень, ми наводимо силуети кількох передових представників УССтрілецтва, що належали до різних ідеологічних і політичних напрямків, та були їх послідовними прихильниками, а які одночасно остали прикладом високої політичної культури, шляхетної толерантності та взаємного товариського довір'я. Вони також були найкращими репрезентантами Стрілецької ідеології, а своїми особистими духовими прикметами, особливостями характеру і вдачі так себе доповняли, що творили усі разом, своїми індивідуальностями, збірний символ Стрілецької ідеї.

Були це полковник Дмитро Вітовський, поручник д-р Володимир Старосольський, отаман Сень Горук і сотник Федь Черник.

Полковник Дмитро Вітовський — народжений в 1887 р. в селі Медуха, станиславівського повіту. Гімназію скінчив в Станиславові і тут вперше виступив на громадське поле як голова середньошкільної Драгоманівської Громади. Студіював право на університеті у Львові, де брав активну участь в боротьбі за український університет. Перебуваючи переважно в Станиславові, він розвинув там дуже енергійну діяльність в Січовій організації, та в політичній роботі Української Радикальної Партії серед селянських мас, — як знаменитий організатор і прекрасний бесідник.

З вибухом війни став членом Української Боевої Управи. Як сотник УСС zorganizував і виховав одну з найкращих сотень УСС і відійшов з нею на фронт в Карпати. Відзначився в боях і своєю товариською і культурною поведінкою та шляхетним характером здобув загальну симпатію і популярність серед УССтрілецтва. Вже в перших місяцях війни став його духовим провідником та ідеологом. Дуже дорожив існуванням УСС, та, не зважаючи на власне засадниче протиавстрійське наставлення, не допустив до самоліквідації Легіону УСС, передбачаючи своєю глибокою інтуїцією його важливе завдання в майбутньому. Вітовський підкреслював наскрізь політичний характер формації УСС.

Полк. Вітовський був творцем і знаменитим виконавцем листопадової революції у Львові. Як Державний Секретар Військових Справ ЗУНР, заслужився при організації УГАрмії. Був засадничим соборником та робив дуже енергійні заходи про негайне об'єднання українських земель та створення одної Української

Армії. Коли Національна Рада в Станиславові ухвалила 3-го січня 1919 р. об'єднання ЗУНР з Великою Україною, полк. Вітовський з цієї нагоди видав наступного дня „Універсал до Галицької Армії”, в якому на вступі писав: „Зі сльозами радості сповіщаю Вам велике слово: Вчора упав кордон між українськими землями і від вчора ми всі вже громадяни великої Народньої Республіки”. Вкінці, як член української дипломатичної місії на мировій конференції в Парижі, в травні 1919 р., він сміливо та з повною достойністю боронив українські державні інтереси та честь Української Армії перед злобними наклепами польських делегатів. В поворотній дорозі з Парижу в Україну полковник Вітовський згинув трагічно в літаковій катастрофі 8-го липня 1919 р., під Ратибором на пруському Шлезьку, як вояк-герой, при сповнюванні прийнятих обов'язків. Поет О. Олесь присвятив пам'яті полк. Д. Вітовського один з кращих своїх віршів, який подаємо при кінці цієї книжки.

Порузник д-р Володимир Старосольський народжений в 1878 році в Ярославі. Там кінчив гімназію. Про нього ми вже згадували. Після покінчення правничих студій на віденському університеті став одним з найкращих адвокатів-оборонців у Львові. Від студентських літ до кінця свого життя був передовим членом Української Соціально-Демократичної Партії, а в останніх роках також її головою.

З вибухом війни був одним з перших організаторів УССтрілецтва. Тоді ж став членом ГУРади і УБУправи. Хоч не був фронтовим старшиною, але весь час існування УССтрілецтва повнив відповідальну службу в формаціях УСС та був зв'язковим між УСС а ГУР, ЗУР, СВУ і УБУ. Орієнтуючися найкраще в цілості української проблеми та в її зв'язку з тодішню міжнародною ситуацією, д-р В. Старосольський був речником політичного світогляду УСС. Був він принциповим демократом і соборником. Разом з сот. Д. Вітовським були вони найкращими ідеологами УССтрілецтва. Д-р Старосольський, як політичний мислитель, був блискучим теоретиком та аналітиком політичної дійсності, а Вітовський, як активний і більш практичний діяч серед народних мас, умів популяризувати ті принципи визвольної політичної думки серед УССтрілецтва. Обидва тішилися безмежним довір'ям усього УССтрілецтва і завжди на нього заслуговували.

Після війни був д-р Старосольський весь час політично активний. Працював також науково в соціології і політичній теорії. Був одним з найкращих оборонців в численних політичних процесах. Восени 1939 р. був арештований московськими большеви-

ками у Львові та вивезений на заслання до Казахстану wraz з родиною, де незабаром помер.

Отаман Сень Горук народжений в 1873 р. в Снятині. Після укінчення гімназії, студював на львівському університеті, де належав до проводу „Молодої України”. Мав зв'язки з РУП, друкував таємно її брошури соціально-революційного змісту та wraz з іншими членами організації перепачковував їх на Україну. Пізніше став передовим членом новоствореної „Християнсько-Суспільної Партії” та начальним редактором її органу „Руслан”. Головну свою громадську діяльність проявив в товаристві „Сокил”, як активний член управи цієї організації. Був основником і командантом стрілецького відділу при „Соколі” у Львові, т. зв. Сокильських Стрільців.

З початком серпня 1914 р. Горук взяв активну участь при організації УБУправи і став її членом. В жовтні 1914 р. він обняв команду сотні і відійшов з нею на фронт в Карпати. Від того часу не залишав фронту до кінця вересня 1916 р., коли попав під Потуторами в полон. На фронті визначився от. С. Горук як один з найкращих старшин УСС. Вліті 1915 р. став командантом 1-го куреня, на чолі якого брав участь у всіх боях УСС на Поділлі. Особливо визначився його курінь в бою на Лисоні. Був зразковим командантом. Дбав про внутрішній порядок куреня та зовнішній його вигляд і охайність. Був некомпромісним педантом. Сам був незвичайно сумлінний, пильний і точний у виконуванню своїх обов'язків. Був зразком працьовитости і солідности.

В війні проти Польщі от. Горук став начальником булави Української Генеральної Команди, яка була першим штабом УГА. Опісля займав вищі військові посади в УГА. Під час протибольшевицької револьти УГА на Україні перебував в Києві, де його при кінці квітня 1920 р. арештували большевики, та вивезли з іншими старшинами до табору в Кожухові. Там перебував він до 16 червня 1920 р. і того дня вивезено його з багатьма іншими старшинами до Архангельська, а звідтам, мабуть, на Соловецькі острови, де і загинув.

Сотник Федь Черник народжений в 1894 р. в селі Якимчицях пов. Рудки. Належав до молодшої віком групи старшин УСС. Середньошкільні студії скінчив в українській гімназії в Перемишлі вліті 1913 р. Після того студював право на львівським університеті. Брав живу участь в студентськй житті, але головну увагу присвятив спортові і руханці. Належав до передових членів студентського спортового товариства „Україна” та до „Сокола”. Належав також до основників стрілецького відділу при „Соколі”

у Львові. Був прихильником ідеології Української Національно-Демократичної Партії.

На заклик УБУправи вступив в ряди УССтрільців і з першою сотнею відійшов 10 вересня 1914 р. на фронт в Карпати. Своєю товариською вдачею, високою культурністю, незломним характером, та особливим оптимізмом і молодечим одушевленням, він скоро завоював симпатії та популярність серед товаришів зброї. Відзначився особливо зі своїми скорострільцями в бою на Лисоні. Але його небуденна індивідуальність розвинулася повній силі щойно під час його побуту у формації київських Січових Стрільців. Як незрівняний боевик він виявив себе в київських боях в січні 1918 р. 24-літній старшина виріс в Білій Церкві на духового провідника Січового Стрільцтва та став блискучим речником його світогляду і ідеології, які закріпив своєю героїською смертю під Мотивилівкою. Був зразковим лицарем Червоної Калини та символом усіх тих людських та лицарських прикмет, які залишили в історичній спадщині Українські Січові Стрільці.

Ми навели короткі біографічні силуети чотирьох кращих представників Стрільцтва, та подали їх суспільно-громадське і політичне обличчя, щоб на їх особах показати, як здійснювалася серед УССтрільцтва його провідна ідея національної єдності і солідарності та політичної терпимости і толеранції.

Усі вони належали до різних існуючих тоді ідейно-політичних напрямків, і тому символізують своїми особами велику і сьогодні актуальну ідею внутрішньої єдності нації в моменті небезпеки і загрози її існування. Не зважаючи на свої ідеологічні різниці, якими вони дорожили та які вони високо цінили, вони вміли глибоко відчувати вищість загально-національного ідеалу та зрозуміти спільні інтереси національної спільноти.

Образ цих чотирьох репрезентантів УССтрільцтва, це заразом приклад і зразок, як їхні особисті духові прикмети та різні ідейні спрямування доповняли себе в гармонійну цілість, в об'єднану духову силу.

Було це також послідовне здійснення щирих бажань тодішнього політичного проводу УССтрільців, Загальної Української Ради, яка в першу річницю збройного виступу УСС, в своєму зверненні до них, заявила:

„Тільки в нашій внутрішній єдності — корінь і основа нашої сили!”

Традиція лицарів Червоної Калини

Усе минуле УССтрільцтва перейшло до історії нашого народу, як неповторне історичне явище.

І здавалося б, що нічого уже не залишилося із того колишнього світлого минулого УСС, з їх жертвенної праці і кривавих діл, як дорога спадщина і бажаний дарунок для сучасного і майбутніх поколінь і для вічноживої нації.

Визвольна ідея і збройний чин УССтрілецтва не пішли на марне. Вони живі й сьогодні. Вони живуть між нами, між нашим народом в іншій, новій і світлій формі. Вони трансформувалися в свідомості нації як її нова, моральна сила, як духовий ланцюг, що зв'язує її славне минуле з теперішністю, та збагачує цілу націю неоціненними скарбами, окупленими кров'ю поляглих борців за волю.

Є це — славна традиція Українського Січового Стрілецтва. Це та оспівана в піснях та жива в народі — Стрілецька слава. Це чудова легенда про лицарів Червоної Калини.

Коли говоримо про національні заслуги та політичні успіхи УССтрільців, то до цих неспірних їх успіхів і надбань, які збагатили український народ новими цінностями, — це була новітня національно-визвольна традиція.

Ніхто більш болюче не відчував до світової війни убогости нашої новітньої визвольної традиції, як УССтрільці. Ніхто не переживав з цього приводу більшого упокорення, як наша молода генерація до світової війни, коли порівнювала нашу скромну традицію з іншими народами, та зокрема, з нашими сусідами. Це були прикрі переживання свідомості нашої меншеартости та болючої заздрости, коли ми дивилися і слухали як молодь наших сусідів молилася щорічно на могилах та під пам'ятними хрестами своїх борців-революціонерів. А ми їх уже майже дві сотки літ не мали, і ждали пасивно на якесь чудо. І тому також постав серед нашої довоєнної молоді революційно-стрілецький рух, щоб розпочати і створити нашу визвольну традицію для майбутніх поколінь, без якої кожна поневолена нація є позбавлена основної моральної сили у її боротьбі за визволення.

Коли в критичних днях вересня 1914 р. рішалася доля існування Легіону УСС, то одним з рішальних мотивів збереження УСС у світовій війні, було бажання хоч би залишення традиції збройної боротьби для майбутніх поколінь. Тому Вітовський говорив тоді, що формацію УСС треба зберегти, хоч би тільки сотка УСС мала вернутися додому. Коли стрільці сотні Вітовського писали з-під Маківки в своєму листі до СВУ, в квітні 1915 р.: „Ми знаємо, що посів крові ніколи не гине”, то вони найкраще оцінили значення визвольної традиції. І пізніше, коли в листопаді 1918 р. шанси перемоги Січових Стрільців перед боєм під Мотвилівкою були дуже малі, тоді Стрілецька Рада мотивувала

своє рішення наступу на Київ, м. ін., так: „Для чого ж тоді не дозволити Січовим Стрільцям полягти під Києвом, бодай на спогад про геройську боротьбу за українську державу... Смерть Січового Стрільцтва виховуватиме майбутні покоління українського народу...”

УССстрілецтво добре розуміло політичне і національно-виховне значення визвольної традиції і тому її створення було також метою його збройної боротьби. Цю традицію воно створило, і це було його великим успіхом. І з того погляду треба також оцінювати політичну успішність боротьби УСС.

УСС ніколи не твердили, що від них почалася історія та традиція нашої визвольної боротьби. Однозгідна думка УСС була така, що їхня боротьба — пряме продовження давніх змагань українського народу за волю. УСС вважали себе носіями тієї визвольної ідеї, яку вони виводили від славної традиції Січового війська, що було символом українських змагань за незалежну державність. Вказує на це довоєнний масовий січовий рух та сама назва УСС.

Тут треба завважити, що УССстрілецтво ніде і ніколи не зв'язувало своєї традиції із „батальйонами руських стрільців” чи іншими формаціями, організованими в 1848/49 рр., та які були маніфестацією вірності галицьких русинів австрійській владі.²⁷¹

УССстрілецтво передало свою історичну, ідейну і бойову традицію, як цінну спадщину, усьому українському народові. І наш нарід щиро прийняв її, бо з душі полюбив УССстрільців, як своє новітнє, перше українське військо.

Зокрема, під час нашого перебування під польською займанщиною поширився серед широких мас нашого народу, а особливо серед молоді, глибокий культ традиції УССстрілецтва та усіх тих національно-громадських чеснот, які воно створило. Була це найкраща школа національно-державницького виховання, громадської жертвенности і ідейно-політичної характерности. УССстрілецтво було зразком для молодого покоління. Тими символічними, історичними місцями, де цей культ традиції виступав із найвищим, майже релігійним одушевленням, були могили поляглих на полі бою УССстрільців, а зокрема, два місця найбільших боїв УСС, де находилися масові могили героїв, Маківка і Лисоня.

З найдальших закутків західньо-українських земель, рік-річно плили на Маківку і Лисоню тисячі української молоді, щоб поклонитися славній пам'яті героїв та зачерпнути сили і віри до дальших змагань. Заходом філії Т-ва Охорони воєнних могил в Сколім відбувалися на Маківці величаві всенародні свята з цер-

ковними відправами, патріотичними промовами, при участі хорів, та апель поляглих героїв. Щорічне свято на Маківці ставало загальнонаціональною подією. На святі Маківки 4-го серпня 1935 року було дванадцять тисяч учасників.²⁷⁶ Був це найкращий всенародний плебісцит почувань українського народу, що сказав своє останнє, правдиве слово про славу гору Маківку та про УСС, як про визвольне рідне військо українського народу.

З особливим пієтизмом вшановувала традицію лицарів Червоної Калини, — та пам'ять упавших героїв — Пластова молодь, яка продовжувала плекати ті ж ідеали, для яких жертвенно працювали і за які гинули в боротьбі з ворогом УССтрільці. Стрільцькі могили були для Пластунів джерелом найвищого юнацького ідеалізму, були вимріяним, чудовим місцем, де вони перероджувалися та викувували свій характер і кріпили віру.

Пластун Юрко Старосольський змалював у своїм гарнім нарисі „На Маківці” глибокі враження, які пережили учасники Пластової прогульки „Лісових Чортів”, під час свого побуту на Стрільцьким цвинтарі на Маківці, в 1929 р.:

Захоплення стиснуло наші горла. Надхнений, світлий образ цвинтару... А в очах наших не було смутку, — в них горів дивний вогонь і вони ясно гляділи на понурі хрести... Яке чудове місце на цвинтар! Яке інше від усіх, усіх на цілому світі!.. Гнало нас у гору сонце... а додавало сили це дивне враження, яке на кожному робить чарівне слова: „Маківка!..” Сонце сильно похилилося над близьку гору, коли ми верталися на доли. На наших душах так радісно, так легко було, а проте йшли ми мовчки і пісня чомусь не співалася...²⁷⁷

Деякі Пластові організації носили назви зв'язані з традицією УССтрільців, як наприклад, Пластовий курінь „Червоної Калини” в Стрию і інші.

УССтрільцтво дбало про передачу в надійні руки своєї традиції. Цю традицію перебрала стихійно уся українська молодь, але коли прийшлося з певними символічними формами виконати цей важливий акт, то була це Пластова організація, якій припала та честь бути перемником традиції УСС. Головна Рада Братства УСС, як репрезентаційний орган живих ще УСС-ів, окремою грамотою з дати Регенсбург, 20-го червня 1948 р. передала 5-му Куреневі Пластунів-Юнаків ім. Федора Черника обов'язок береження і плекання традиції і легенди лицарів Червоної Калини.

Як вище сказано, крім Пластунів, уся українська молодь перейняла традиції УССтрільцтва і чесно їх береже. Масмо на думці в першій мірі ту нашу молодь, що осталася в Рідному Краю серед найтяжчих відносин та змагається з московським окупантом.

Як свідчать опубліковані різними авторами документи і факти із боротьби Української Повстанської Армії в минулому десятилітті на західньо-українських землях, традиція УСС була дуже популярною в проводі і серед вояцтва УПА. Дві найбільші Військові Округи УПА зв'язано їхніми назвами із традицією УСС, називаючи ВО в широкім районі Поділля — „Лисоня”, а другу велику ВО в Карпатах названо — „Маківка”. Один в Карпатах діючий відділ мав назву ім. Вітовського. Також в деяких підпольних публікаціях УПА видно виразні зв'язки з бойовою традицією УСССтрілецтва. В підпольнім часописі „Повстанець” ч. 5-6 з 1945 р. в статті М. Дмитренка „Нехай вічна буде слава”, автор називає період після першої світової війни, коли наша молодь виховувалася на традиції наших визвольних змагань — часом нашого духового озброєння. Він пише:

„Вислужену зброю українського партизана і січового стрільця оглядав його син і скоро додумався, що збройні виступи, як найкращий лік електризують смертельно хвору на зневіру націю... А коли прийшла велика пора, оця молодь тисячами ринула в УПА. Батьки тієї молоді робили точнісінько те саме: на Маківці й Лисоні, під Львовом й Києвом... Сучасна генерація не могла бути гіршою від своїх попередників...”²⁷⁸

Як відповідь на большевицьке видання львівського комсомолу про п'ятьох визначних героїв російської історії, як Александер Невський, Суворов і інші, в 1948 р. вийшло п'ять випусків серії „Слідами Героїв”, між якими один випуск під нагол.: „Федь Черник”, у якому змальовано героїчну постать Ф. Черника, в противагу до російської пропаганди.²⁷⁹

Велике значення сили традиціоналізму поодиноких груп нації, зокрема військових частин — стверджує Юрій Липа. Він вважає цілу націю сумою різnorodних груп з традиціями, на яких будує нація свою силу. Як окремий приклад, він наводить традиціоналізм УСС і говорить: „Ще замало розуміють сучасники, якою великою річчю були вимарш на фронт Легіону УСС в 1914 р., вступ до Києва в 1918 р. синьо- і сіро-жупанників...”²⁸⁰

Ця велика і багата спадщина, якою стала для українського народу історична традиція УСССтрілецтва, існує як реальний факт. Український народ її прийняв як свою цінність та як навід'ємну частину своєї історичної традиції.

Але усяка традиція мусить бути закріплена в пам'яті нації документами, матеріальними пам'ятками та науково-історичними літературними творами. Це важливе і відповідальне завдання відносно традиції УСССтрілецтва виконала знаменито після закінчення наших визвольних змагань — відома і заслужена видавнича кооператива „Червона Калина” у Львові.

Завдяки глибокому розумінню ваги цієї справи та творчим здібностям і організаційно-видавничому хистові кол. УССтрільців створено в 1921 р. у Львові видавничу кооперативу „Червона Калина”, якої завданням було закріплення та збереження всієї нашої визвольної традиції останніх років, а зокрема традиції УССтрільцтва.

Ініціатори і творці задуманого діла виконали вповні своє завдання. Були це члени Управи та Редакції „Червоної Калини”: д-р Степан Шухевич, Осип Навроцький, Петро Постолюк, Лев Лепкий, Роман Купчинський, Богдан Гнатевич, Петро Пасіка і Михайло Матчак, які присвятили тій справі багато праці і знання. Крім них, багато інших кол. УСС-ів та кол. членів інших формацій Української Армії вложили свою працю в це діло.

Протягом 17 років свого існування, видала „Червона Калина” 17 історичних календарів-альманахів, з цінними статтями і розвідками з періоду наших визвольних змагань, 10 річників щомісячного журналу „Літопис Червоної Калини”, з багатим історичним матеріалом, цілий ряд обширних спогадів визначних учасників наших визвольних змагань, кілька монументальних історичних творів із новітньої нашої збройної боротьби, в тому три великі твори з історії УССтрільцтва: О. Думіна, Історія Легіону УСС, Збірник про СС „Золоті Ворота” і Альбом УСС. Видає також цікаві праці із визвольних змагань періоду гетьмана І. Мазепи, джерельний твір про Берестейський мир, знамениту працю Т. Масарика „Нова Європа”, великий співанник з нотами з повним репертуаром стрілецьких пісень, та багато інших історичних, публіцистичних, літературних та популярних творів. Ці книжки в десятках тисяч примірників ішли в народні маси.

Щойно сьогодні, коли ми із кільканадцятилітньої перспективи переглядаємо і прочитуємо сотки статей і більших творів із історії нашого недавно минулого, оглядаємо копії цінних документів із нашого державного будівництва та збройної боротьби, дивимося на тисячі цінних фотографічних знімків, що збереглися для майбутніх поколінь, вивчаємо монументальні історичні твори, написані і зредаговані з найбільшою дбайливістю і дивимося на ті поживклі уже тепер дорогі сторінки видань „Червоної Калини”, то треба сказати, що громадянам, які доконали це велике, надзвичайно важливе національне діло, належиться признання за виконаний Стрільцький обов'язок.

У виданнях „Червоної Калини” збережено в основі майже всю історичну бувальщину і традицію лицарів Червоної Калини, Українського Січового Стрільцтва.

Символ живої ідеї

Українська визвольна ідея, яка зродила Стрілецький чин — живе посьогодні. Вона не загинула, вона діє ще далі своєю давньою силою, вона ще жива та жде на своє здійснення. Українське Січове Стрілецтво — це не пройдений етап. Це не тільки минулий світлий спомин про його бойові діла. Це не тільки його багата і славна традиція, але також посьогодні ще діюча ідея і жива та актуальна проблематика. Вона обіймає і сьогодні найживотніші сучасні інтереси і стремління українського народу та є яким дороговказом для його теперішніх зусиль. Основні елементи Стрілецької ідеології не втратили своєї актуальности, а навпаки, закріплені і збагачені досвідом довголітньої жертвенної праці і тяжкої боротьби, виступають сьогодні ще ясніше та виразніше, як всеобіймаюча програма дії сучасного українства.

Український народ по сьогоднішній день перебуває в тяжкій неволі, під жорстоким гнетом і терором московської тиранії. Україна — як і в 1914 році — остає частиною російської імперії. І ті самі бойові гасла: „До боротьби проти історичного ворога України, проти Росії! За розбиття московської імперії! За визволення поневоленого українського народу! За вільну самостійну українську державу!” — що їх підняв в 1914 році український народ устами свого соборного політичного проводу, та за здійснення якого розпочали Українські Січові Стрільці збройну боротьбу, — ті самі гасла і сьогодні є єдиним і всеобіймаючим програмовим кличем усього свідомого українства по обох боках залізної заслони. Той самий клич спрямовує сьогодні думки, всю працю, всі зусилля та всю боротьбу українського народу, до тої самої мети, яка присвічувала Українському Січовому Стрілецтву та усьому організованому українству в 1914 р.

Коли ми сьогодні прочитаємо усі ті документи української політичної думки, що в'яжуться з генезою УССтрілецтва та його визвольною боротьбою, а які ми в значній частині помістили в цій книжці, — то кожного з нас мусить дивувати той дуже актуальний під сьогоднішню хвилю їх самостійницький зміст, їх блискуча оцінка міжнародного значення української справи та їх принципіальне і безкомпромисове становище супроти російського імперіалізму. Зокрема треба підкреслити їх першенство відносно рішучого осуду реакційної і антикультурної політики білого імперіалізму та його агресивної ненажерливости. В 1914 році західньо-європейські держави ще не розуміли, чи не хотіли розуміти остороги Головної Української Ради, що „Росія хоче війни, бо з неї говорить та ненависть, яка червоною ниткою тягнеть-

ся через усю історію цієї імперії, що з московського князівства, загарбуючи все нові землі, поневолюючи народи, розрослася в колюс, який від ряду літ загрожує загальноєвропейському мирові і загальнолюдському поступові, культурі і життю народів". І треба було аж кількадесяти років грубих помилок і тяжких занедбань керіників світової політики, щоб вони додумалися до тої ж очевидної правди, яку в 1914 р. перший проголосив світові політичний провід УССтрілецтва. Яка близька вона своїм духом і змістом до знаменитої заяви американського секретаря закордонних справ Д. Ачісона, що її він зложив перед комісією Палати Репрезентантів в червні 1951 р.

Надзвичайно цінною є для нас та загальнолюдська мотивація збройної боротьби УССтрільців проти Московщини, яка також і сьогодні є переконливим моральним аргументом українського визвольного руху проти московсько-більшевицького панування.

Після бою на Маківці ЗУРада писала до УСС так: „Україну свободолюбну, що змагає до ідеалів демократії, правди і справедливости, Ви вивели на світову арену. Ви доказали, що українці не хочуть і ніколи не можуть бути союзниками темряви, реакції і деспотизму, що до останньої краплі крови будуть боронити дорогоцінних скарбів вселюдського поступу, свободи і рівноправности народів перед загарбуючою рукою російського царату!" А СВ-України говорив у своїй платформі: „Українська справа є рівночасно справою європейської демократії."

І сьогодні, як і перед сорока роками черпає український народ моральну силу у своїй тяжкій боротьбі проти московської тиранії із того самого джерела високих універсальних ідей вселюдської культури, гуманности, демократії і свободи людини та рівноправности народів.

Не можемо не згадати тієї науки, яку придбали ще довоєнні Січові Стрільці в дуже актуальнім сьогодні питанні нашого відношення до російських демократів-централістів. Вони писали ще в лютім 1913 р. так: „Ціла мартирологія від 1654 р. говорить, що нам від Росії, нині деспотичної, завтра революційної, післязавтра республіканської, якоїнебудь Росії, не надіятися нічого, бо до нас в рівній мірі відносяться всякі чорносотенці і поступові різних відтінків..."

Підкреслюване від 1914 року в багатьох маніфестах, заявах і статтях міжнародне значення української проблеми, а зокрема, питання самостійної української державности, як заборолы проти загрозы російського імперіялізму — є одним з провідних гасел сучасного українського визвольного руху.

Ще з початком війни проголосив Союз Визволення України таку тезу: „Війну веде культура з варварством. Війну ведеться тому, щоб остаточно зламати силу ідеї всемосковства, що принесла необчислимі шкоди цілій Європі та загрозила її добробут і культуру. Об'єктивна історична конечність вимагає, щоб між Західньою Європою і Московщиною постала самостійна українська держава. Потрібно це для осягнення і утривалення європейської рівноваги.”

Як дуже актуальні та близькі всі ці думки для сучасного українського громадянства та для усього культурного світу, що найшовся перед смертельною загрозою того ж самого московського імперіялізму!

Провідною ідеєю нашого визвольного зриву в 1914 р. та усієї дальшої боротьби УССтрілецтва — була теза, що весь успіх нашої боротьби за незалежну державність та все наше значення як міжнародного чинника, залежить у головній мірі від нашої власної сили. Це була основна ідея УССтрілецтва, що впливала з віри в наш народ. Вона жива і сьогодні. Незалежну українську державність треба здобути власними силами, власною працею і власними жертвами. „Тільки власні сили нації є тим твердим непорушним ґрунтом та тою певною, постійною та незмінливою підставою, на яких можна будувати успішні пляни нашого визволення”, — писав ВСВУ в 1915 році. Чужа поміч усе непевна, змінлива, а часто і зрадлива. Від нікого не можна напевно очікувати та сподіватися навіть обіцяної гарантії. Вперед мусимо самі проявити свою силу та доказати рацію свого життя і своєї мети, та щойно опісля шукати союзників і сподіватися помочі від них.

Цей принцип нашої визвольної стратегії та підготовки і організації нашої боротьби за державну незалежність є актуальний та обов'язуючий і сьогодні. Він не має нічого спільного із т. зв. легіоновою концепцією, яка є тільки допоміжною і евентуальною проблемою. Її доцільність залежить від багатьох моментів, і її треба в кожному конкретнім випадку окремо розглядати та в кожній історичній ситуації інакше оцінювати.

З принципом власних сил є зв'язана ідея національної єдності, переведена в життя УССтрілецтвом та його політичним проводом. Хто говорить про власні сили нації, мусить говорити про об'єднані сили. „Нарід, що хоче жити, мусить мати одну думку і одну волю...” І знову приходиться говорити про сьогоднішню актуальність національної єдності і солідарности, в історичному моменті, коли є загрожене існування нації. В окремому розділі ми говорили про те, як цю ідею здійснювали УССтрільці і як вона

вийшла на користь нашій визвольній справі. Сучасне розбиття і роздріблення українського громадянства й політичного життя, взаємне недовір'я та неузасаднені і штучні внутрішні антагонізми — висувають сьогодні цю ідею, як дуже відповідальне питання української політичної еміграції.

Коли ми подали короткий нарис визвольної ідеї УССтрілецтва, то мусимо на цьому місці підкреслити, що її єдиними носіями не треба вважати тільки тих щасливців, яким доля дозволила входити в склад того невеликого гурта української молоді, що служила і боролася в рядах УССтрілецтва. Це було б дуже несправедливо. Ми ж знаємо, що вже вліті 1914 р. багато передових членів довоснних стрілецьких товариств або їх щирих і вірних прихильників не могли вступити в ряди УСС, бо їх забрали до австрійського війська. А скільки ж з них безуспішно старалися пізніше перенестися до УСС!? На Надніпрянщині, під царським режимом, також було дуже багато гарячих симпатиків УССтрілецтва, які визнавали його ідеї, бажали бути з ним, та — на жаль — не могли здійснити своїх мрій. Це не їх вина.

Українське Січове Стрілецтво — це не тільки ті формально зареєстровані в канцеляріях стрілецьких формацій люди. УССтрілецтво, як носій революційної і визвольної ідеї — це одночасно символ і репрезентант тих багатьох тисяч інтелігентської, селянської і робітничої молоді, що в серці носили Стрілецьку ідею, визнавали її та для неї працювали і за неї боролися. Це та широка громада молоді української генерації по обох боках Збруча, що в переломовій добі нашої історії несла бойовий прапор української державности та створила новий тип українця.

Ставлячи Українське Січове Стрілецтво як кращий виховний приклад для сучасної української молоді, треба ще підкреслити ті основні моральні спонуки, що були рішальними мотивами громадсько-політичної праці і збройного чину УССтрілецтва.

Було це в першій мірі сильне почуття відповідальности, що керувало усією поведінкою УССтрільця. Тільки це почуття могло бути тою рішальною силою, що збрала тисячі української молоді в рядах УССтрілецтва. Коли треба було діяти, УССтрільці не схотіли оставати в пасивній невральности. Але знайшлися у нас люди, які ще сьогодні говорять, що УССтрільці не повинні були брати зброю в руки в 1914 р. Було це якраз почуття відповідальности, яке казало вийти кожному УССтрільцеві із атмосфери пасивізму і поставило його в бойові лави лицарів Червоної Калини. УССтрільці були свідомі своєї великої відповідальности. Своїми чинами доказали, що доросли до тих завдань, які перед ними поставила історична хвиля.

В УССтрілецтва було глибоке почуття обов'язку супроти своєї батьківщини. Був це той моральний наказ, який зв'язує одиницю з громадою, до якої вона належить, і каже їй бути діяльною, працювати і нести жертви для добра і щастя своєї спільноти. УССтрілецтво взяло на себе обов'язок праці і боротьби за визволення України і за її незалежну державність. І цей обов'язок воно добровільно з гордістю виконувало. І коли хтось говорить про гордість УССтрільців, то була це в першій мірі свідомість чесно і совісно виконаного обов'язку. І тепер, коли б хтонебудь хотів критично оцінити, зганити чи хвалити минулу працю і боротьбу УССтрільців, то він може це зробити, тільки даючи пряму відповідь на питання: чи УССтрільці виконали чесно даний їм долею у свій час національний обов'язок? І нічого більше живі ще УССтрільці від сучасного громадянства вимагати не повинні.

І вкінці, тим найсильнішим, могутнім моральним мотивом Стрільцького визвольного чину була віра УССтрільців у їх ідею та в її перемогу.

Це той незбагнаний духовий елемент, що коріниться в глибокій людській душі та є джерелом моральної сили людини, її рішальним дорадником та чудесною зброєю, що переборює усі труднощі, перешкоди і ворожі сили, та веде людину до перемоги.

Глибока віра УССтрільців в перемогу їх основної ідеї — у визволення України і її щасливе майбутнє, виросла з їх патріотизму, гарячої любові батьківщини та бажання бачити її вільною. Вони вірили в успіх їх тяжких зусиль і ця віра давала їм силу переносити всі удари долі. Вона закривала їх до жертвенної праці та до героїських подвигів. Неспожита віра в ідею була джерелом їх одушевлення та перемоги на Маківці, на Лисоні, під Вовчухами, в Києві та під Мотовилівкою. Вони вірили, що „ідея, що їй у жертву кров пролита, ніколи не вмірає і з історичною konieczністю мусить побідити.“

І та сама глибока віра УССтрільцтва в їх визвольну ідею та в її перемогу кріпить нас і тепер, в добу великого лихоліття українського народу. Ми чуємо ще сьогодні живі і бадьорі слова із стрілецької землянки в Карпатах, що їх під Великдень 1915 р. писали з-під Маківки стрільці сотні Вітовського до Президії Союзу Визволення України:

„Ми віримо, що хоч би ворог все до тла знищив, а остала лише могила Шевченка і огненне Франкове пророцтво — то ще ніщо не пропало!“

ЗГАДУВАНІ ПОЕТИЧНІ ТВОРИ

О. Олесь

ПАМ'ЯТІ Д. ВІТОВСЬКОГО

Схилимо голови... Нова труна,
Нова тяжка, безмірна втрата...
Розбитий келих без вина,
Народ без сина і без брата.

Схилимо голови... Новий удар,
Нова стріла в розбиті груди...
Упав орел, упав з-під хмар;
І вже його нема й не буде...

Упав орел... Високі небеса
Орлячих крил уже не бачуть,
Умерла гордість і краса,
Душа і очі плачуть...

О, не хиліть голов своїх в журбі,
Найдіть на рани ліки;
Хто умирає в боротьбі,
В серцях живе вівки!

Живе! Хай Чайка-Мати над Орлом
Не в'ється і не квилить;
Хай ворог сам віддасть чолом
І голову похилить!

ПІСНЯ ПРО ПЕТЛЮРУ

То ж не сонце засвітило, не зорі засяли,
То ж Петлюру із в'язниці на волю пускали.

Як він вийшов із Лукіянівки, з позалізних ґратів,
Рушив з Києва Україну знову рятувати.

То ж не орел попід небесами високо літає,
То ж Петлюра в Білу Церкву спішить, поспішає.

Як приїхав в Білу Церкву, гукнув: „Годі спати!
Час настав за зброю взяти, народ визволяти!”

„Січовики й все козацтво, ще раз кличе мати,
Або вмерти за Україну, чи слави дістати!”

То ж не море зашуміло, не земля здригнулась,
То ж на голос Отамана козацтво проснулось.

Проснулося, зашуміло, до походу стало,
Та й пішло на „добровольців”, що волю забрали.

Геть неволю, бий кайдани, що на нас надіті!
Йде Петлюра, іде батько, а з ним його діти.

Шануйтеся „добровольці”, буде лихо з вами!
Йде Петлюра з-під Хвастова з орлами Стрільцями.

Мотовилівку минають, на Боярці стали,
Та як вдарять в „добровольців”, земля застогнала.

Утікали „добровольці”, пагони губили,
Аж по Київ своїм трупом всю дорогу вкрили.

А Стрілецтво гордо, пишно у Київ вступає,
Дзвонять дзвони, гра музика, скрізь „Слава!” лунає.

То ж не вітер, то ж не буйний, шумить, ліс гойдає,
То ж Отамана Петлюру Київ зустрічає!

ДУМА ПРО ХВЕДОРА ЧЕРНИКА

Ой у неділеньку святую дуже рано,
Ще ясне сонце зо дна моря не вставало,
Ще сизії мряки по полю гуляли,
Як із города, із Білої Церкви Січовії Стрільці,
Мов ті орли-сизокрильці
Вилітали-виступали.

Сталевими шоломами поле крили,
Багнетами, шаблюками городили,
Підо святий Київ, під золоті брами поспішали.
Бо з Києва недобрії вісті наспівали,
Що вже гетьман Павло Скоропадський,
Нащадок козацький,
Чи по волі, чи по неволі
Україну москалям оддав,
Статки-маєтки панам повертав,
Добровольців у Київ запрохав.
То вражії добровольці,
Мов ті вовки-сіроманці,
На наші села набігають,
Послідну корову, останню сорочку забирають,
Народ християнський шомполами крають,
Господа зневажають.

То як теє Січовії Стрільці зачували,
У своєму серці великеє пересердя мали.
Із города, із Білої Церкви в поход виступали.
Попереду всіх та Хведір Черник,
Сотник стрілецький, січовий характерник
На воронім коні грає-виграває,
Степи, поле щире собою звеселяє.
Бо в нього зброя як сонце ясне,
Що не заходить, не гасне.
Бо в нього очі як у сокола,
Трава притихне, вітер не дихне,
Як погляне довкола.

Гей, та покрикне сотник Хведір Черник

Та на своїх хлопців-молодців:

„Січовики славні, друзі мої давні!

Та добре ви, браття любе, дбайте,

По тисяч куль гострих у ленти заряджайте,

З кулеметів мітко стріляйте,

Над ворогом лютим жодного спожаління не майте,

Як тую траву в зеленому лузі стинайте!”

То як тес Січовії Стрільці зачували,

Під Мотовилівку, село невеличке, підступали,

Густо стріляли,

Мітко вціляли,

Над ворогом лютим жодного спожаління не мали,

Як тую траву в зеленому лузі стинали.

Стали добровольці великії втрати

На собі забачати,

Стали свого командіра просити-благати:

„Ой, командіре наш, ваше благородіє!

Подивися-поглянь, скільки в нас шкоди є!

Скільки нас постреляних, побитих,

Кров'ю доброю, добровольчеською политих.

Та поклич же ти та Хведір Черника,

Січового характерника

На козацький герць молодецький.

Єсть же в нас пуля самовлучная —

В Москві-матушці свяченая,

Єсть же в нас шашка саморубная —

В Рязані благословенная.

Не зможе проти них нічого сотник Черник учинити:

Стрельнем раз, рубнем два — буде в сирій землі гнити”.

То, як тес командір зачуває,

На передпілля виступає,

Зично гукає:

„Гей, ти сотнику та Хведір Чернику,

Січовий характернику!

Не добре собі з нами починаєш,

Що із-за земляного валу на мою ровту стріляєш,

Кров християнську проливаєш.

Та виходь же ти сам, сотнику стрілецький,

На козацький герць молодецький.

Та будемо з собою воювати,

Гострі шашки до кости притупляти,

А хто з нас переможе, поборе,
Того правда, і ниви, і гори.”

Чи то сизий сокіл, шукаючи пари,
Вилітає з-за хмари?
Чи то ясен місяць із-за зеленого бору
Піднімається вгору?

Ні, то сотник Черник із-за земляного валу
На передпілля виступає,
Певно себе має.
На ньому зброя ясним дзвоном дзвонить,
Страху нагонить,
А кого досягне, тому між живими не бути.

Та не вспів же Хведір, та не вспів Черник
Шаблі з піхви добути,
Як ударили разом московські стріли,
Мов роз'ярені оси — кулі забриніли.
Та ні жодная куля козацького тіла
Зачіпити не сміла,
Тільки одним-одна
Куля зрадливая,
В Москві-матушці свячена
Гадюкою вкруг Черника звилась,
У самеє серце,
Під п'яте реберце
Жалом уп'ялилась.

Ой упав же Хведір, ой упав же Черник,
Як підтята ялиця,
Зомліли руки, зомліли ноги,
Світ ув очах тьмиться.

Ой та промовить сотник Хведір Черник
Та до своїх хлопців-молодців:
„Січовики славні, друзі мої давні,
Не час вам тепер мої рани завивати,
Кров добру, стрілецьку спиняти.
Бо вже мої очі гаснуть, як ті зорі на світанні.
Сповніть же ви, друзі, ще наказ мій останній:
Та вдарте ви разом на московські запори,
Як буря на Чорному морі.
Трощіть, рубайте,
Київ злотобанний з кайдан визволяйте,
А тоді мене чесно, по козацьки поховайте!..”

Чи то в горах Карпатах веснянії води
Кришать скелі, розбивають колоди?

Чи то буйнокрилі вітри степовії

Снігові розкидають завії?

Ні, то Січові Стрільці,

Орли-сизокрильці

Гарматами орють, кулеметами сіють, а шаблями косять,

Не дають пощади і для себе пощади не просять,

Ворожії лави

Як сухії трави

Розкидають-розносять...

А в суботу рано, рано-пораненько

Звеселили Україну-неньку:

Київ злотобанний славним боєм брали,

Народную владу світу возвіщали.

Сотник Хведір Черника,

Січового характерника

На горі високій,

Над Дніпром широким,

Чесно, по козацьки ховали.

З крісів, з кулеметів, з гармат довгошніх ясу воздавали,

Лицареві „Слава” гукали.

Буде тая слава

Стрілецька, кривава

По всім світі від краю до краю лунати,

Прибитеє серце вгору підіймати,

Поки сонця світу,

Поки трав та квіту,

Поки вод у ріках,

А у жилах крові —

Амінь.

ПРИМІТКИ І БІБЛІОГРАФІЯ

ПРИМІТКИ І БІБЛІОГРАФІЯ

- ¹ Володимир Старосольський. Теорія нації. Відень, 1922, стор. 80.
- ² М. Драгоманів. Австро-руські спомини. Частина III і IV. Львів, 1890, стор. 223.
- ³ Іван Франко. Поза межами можливого. Літ.-Наук. Вістник, 1900. Кн. 10, стор. 11.
- ⁴ Лонгин Цегельський. Молода Україна — історичний спомин. Календар „Провидіння” на 1948 р., Філадельфія, стор. 70.
- ⁵ Майже всі вище наведені основники та провідні члени „Молодої України” це — або майбутні визначні Українські Січові Стрільці в першій світовій війні (М. Галуцинський, В. Старосольський, С. Горук, Т. Мелень), або організатори й провідники довоєнного стрілецького руху (В. Старосольський, С. Горук, В. Гуркевич, Т. Мелень), або члени Української Боевої Управи (В. Темницький, В. Старосольський, В. Гуркевич), або передові члени Головної, а пізніше Загальної Української Ради (С. Баран, Л. Цегельський, В. Темницький, В. Старосольський, Т. Мелень), або співробітники Союзу Визволення України (Л. Ганкевич, Л. Цегельський, Т. Мелень).
- ⁶ Л. Цегельський. Русь-Україна і Московщина. Львів, 1901, стор. 86, 87, 90-92.
- ⁷ А. Цурковський. „Не пора, не пора”. Календар „Провидіння” на 1948 рік, стор. 101, 102.
- ⁸ „Молода Україна”, часопис української молоді. Львів, 1901, чч. 11-12, стор. 419-423.
- ⁹ Лонгин Цегельський. Молода Україна. Календар „Провидіння” на 1948 р., стор. 76.
- ¹⁰ М. іншими був тоді тяжко поранений в ногу польською кулею студент Роман Леонтович, пізніше, відомий УСС першої (Дідушкової) сотні.
- ¹¹ Д-р К. Трильовський. Про січовий рух. Календар „Запорожець” на 1921 р. Відень, 1920, стор. 30-37.
- ¹² Олена Степанів. Напередодні великих подій. Львів, 1930, стор. 8-9.
- ¹³ О. Степанів. Цит. твір, стор. 23.
- ¹⁴ „Відгуки”, орган української молоді, Львів, ч. 1, лютий 1913, стор. 6.
- ¹⁵ Микола Голубець. Рік грози і надій, 1914. Львів, 1934, стор. 14.
- ¹⁶ Д-р Кость Левицький. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914. Львів, 1926, стор. 634.
- ¹⁷ Олена Степанів. Цит. твір. Стор. 14,15.
- ¹⁸ Д-р К. Трильовський. Про січовий рух. Календар „Запорожець” на 1921 р. Відень 1920, стор. 33.
- ¹⁹ Микола Голубець. Цит. твір, стор. 18.
- ²⁰ Олена Степанів. Цит. твір, стор. 18.
- ²¹ „Діло”, Львів, 28 грудня 1912 р.
- ²² „Відгуки” ч. 2, лютий 1912 р., стор. 1-2.
- ²³ Олена Степанів. Цит. твір, стор. 30.
- ²⁴ „Шляхи”, Львів, 15 квітня 1913 р., стор. 31.

^{23а} Там таки.

²⁴ Józef Piłsudski. Pisma zbiorowe. Tom III. Warszawa, 1937.

²⁵ Олена Степанів. Цит. твір, стор. 9.

²⁶ З'їзд нотаблів у Львові дня 7 грудня 1912 р.

²⁷ Загальні збори Українського Студентського Союзу у Львові дня 15 грудня 1912 р.

²⁸ „Відгуки”, ч. 1, лютий 1913, стор. 9.

²⁹ „Відгуки”, ч. 2, лютий 1913, стор. 2-6.

³⁰ Англійський журналіст Raseur, що вліті 1914 р. відвідав Галичину, обсервуючи там українське життя, у лондонському журналі „The Varsity — The Isis” з грудня 1914 р., у статті п. з. „Галичина в р. 1914” з ентузіазмом описує Шевченкове свято у Львові в червні того ж року. В уступі VII змальовує автор Дрогобиччину та так, м. інш., пише про Борислав: „Перед домівною української читальні, прибраної в синьо-жовті прапори, привітали гостей між іншими також українські стрільці, що виглядали дуже моторно і по-англійськи, у своїх ккакі уніформах”.

³¹ Крім Пласту існувало в Самборі й добре розвивалось статутове товариство „Січові Стрільці”, якого головою був д-р Володимир Гуркевич, а членами його Управи були пізніші старшини УСС Степан Ріпецький і Петро Савдик. „Січові Стрільці” в Самборі старалися про одержання крісів до вправ від військової влади. Внаслідок негативної опінії повітового старости, поляка, відмовлено цьому проханню таким письмом: „Ц. к. Староство в Самборі, ч. 33296/9. Самбір, дня 8 липня 1914. До Честного Товариства „Січові Стрільці” в Самборі. Ц. к. Коенда оборони краєвої в Перемишшли письмом з 23/6 1914. М. А. Ч. 3352 наказала повідомити Честне Товариство на їх через адвоката краєвого пана Володимира Гуркевича, що внесену просьбу з 21/12 1913 о уділене бороні до целів муштри, просьби сеї не може тепер узгляднити. Ц. к. Стараста — підпис нечиткий”. Оригінал цього письма находиться в нашім архіві. Це знаменитий документ ворожого відношення австро-польської адміністрації до українського стрілецького руху. Після семи місяців полагоджування просьби, самбірське товариство „СС” не змогло добитись одержати три кріси! В тім часі польський „Звйонзек Стжелецкі” в Самборі диспонував більш, чим 100 крісами, які одержав через того ж повітового старосту.

³² Walter Consuelo Langsam Ph. D. The world since 1914. New York, 1933, стор. 5.

³³ H. G. Wells. The outline of history. New York, 1921. Vol. II, стор. 435.

³⁴ F. Lee Bennis. European history since 1870. New York, 1950, стор. 208, 209.

^{34а} H. G. Wells. Цит. твір, стор. 508.

³⁵ Цитов. на підставі: В. Дорошенко. Українство в Росії, Відень, 1916, стор. 79.

³⁶ В. Дорошенко. Цит. твір, стор. 84, 85.

³⁷ Д-р М. Лозинський. Галичина в життю України. Відень, 1916, стор. 33.

³⁸ Д-р Степан Баран. Ліпше пізно, як ніколи. „Проблеми”, Мюнхен, ч. 2, 1947 р.

³⁹ Цит. за Є. Чикаленком. Щоденник. Львів, 1931, стор. 248-252.

⁴⁰ Карло Крамарж, чеський політик, посол до віденського парламенту, русофіл, крайне реакційного напрямку.

⁴¹ Цит. на підставі: Dr. Eugen Lewickyj. Die Ukraine der Lebensraum Russlands. Stuttgart — Berlin, 1915, стор. 5.

⁴² Цит. на підставі: Д-р М. Лозинський: Галичина в життю України. Відень, 1916, стор. 40, 41.

⁴³ Д-р К. Трильовський. Цит. стаття, стор. 43.

⁴⁴ Сотник Клим Гутковський був пізніше командантом сотні УСС, що одинока боролася в Горґанах, в околицях просмику Вишкова в перших місяцях 1915 р. і там своїми бойовими подвигами добула широку славу для української зброї. Внаслідок важких переходів на фронті, сотник Гутковський занедужав і помер 29 травня 1915 р. в лічниці в Будапешті.

⁴⁵ Дослівний текст маніфесту подаємо на підставі праць:

1) Д-р Кость Левицький. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914. Львів, 1926, стор. 720-722.

2) Вістник Союзу визволення України, ч. 2. Відень 27 жовтня 1914, стор. 8.

⁴⁶ Альбом УСС. Львів 1936, стор. 15.

⁴⁷ „Вістник Союзу визволення України”, ч. 1. Відень 5 жовтня 1914, стор. 1.

⁴⁸ „Вістник Союзу визволення України”, ч. 1. Відень 5 жовтня 1914, стор. 2.

⁴⁹ Д. Донцов і М. Залізник ще в 1914 р. вибули із „Союзу визволення України” та до кінця війни зовсім окремо вели політичну роботу по стороні Центральних Держав.

⁵⁰ Після реферату студ. Євгена Яворівського, на тему: „Самостійність України і наші домагання в межах Австрії” піднесено в дискусії, що ми не можемо безумовно всі свої пляни будувати на тому, що буде робити Австрія. Як наші дороги зійдуться, то не будемо відкидати подаваної нам допомоги. Повну волю і економічну рівність зможемо досягнути аж тоді, коли будемо мати свою незалежну українську державу. Згідно з провідною думкою реферату і дискусії — ухвалено резолюцію, що говорить про: „конечність здобуття Самостійної України як державного організму, зложеного з усіх трьох частин української землі, що підлягають тепер Росії, Австрії і Угорщині”. („Шляхи”, Львів, 1. XI. 1913, чч. 8-9, стор. 103-104).

⁵¹ „ВСВУ”, ч. 9-10. Відень, лютий 1915 р. Стаття: „Перед новими завданнями”, стор. 6.

⁵² Д. Дорошенко. Мої спомини про недавнє-минуле. Частина 1, Львів, 1923, стор. 16.

⁵³ Maurice Paleologue. An Ambassadors Memoirs. London, 1923, том I, стор. 213, 214.

⁵⁴ О. Лотоцький. „Сторінки минулого”, частина третя. 1934, стор. 279.

⁵⁵ Євген Чикаленко. „Щоденник” (1907-1917). Львів, 1931, сторінки: 448, 453, 484.

⁵⁶ Д. Дорошенко. „Мої спомини про недавнє минуле”, частина 1. Львів, 1923, стор. 14.

⁵⁷ В. Винниченко. „Відродження нації”, частина I. Київ-Відень, 1920, стор. 37, 38.

⁵⁸ Дивись: „Нова Рада”, Київ, 16 травня 1917, ч. 29. Цит. за ВСВУ, з 25 листопада 1917, стор. 756.

⁵⁹ В. Винниченко. „В чем наша сила?”, журнал „Украинская Жизнь”. Москва, липень 1915 р.

⁶⁰ П. Стебницький. Украина й Украинци. Петроград, 1917, стор. 42-43. За В. Дорошенко. ВСВУ, з 25 листопада 1917, ч. 178.

⁶¹ Осип Гермайзе. Матеріали до історії українського руху за світової війни. „Український Археографічний Збірник”, том перший. Київ, 1926, стор. 271-354.

⁶² Діяльність „Союзу Визволення України” здобула собі поважні симпатії на Україні. В квітні 1915 р. відбулася в Києві нарада діячів українських соціалістичних організацій, яка вповні одобрила діяльність і політичну позицію СВУ та її самостійницьку платформу. Представник цієї групи діячів Євген Голицинський двічі виїздив нелегально за кордон в 1915 і 1916 рр., та нав'язав особистий контакт з президією СВУ. Справу нелегального переїзду Є. Голицинського за кордон, організував особисто д-р Лев Ганкевич, перебуваючи тоді в Софії, як представник СВУ.

⁶³ Юліян Охримович. Розвиток української національно-політичної думки. Львів, 1922, стор. IX, X.

⁶⁴ М. Галуцинський. „З Українськими Січовими Стрільцями”. Львів, стор. 123, 124.

⁶⁵ Ту саму справу австрійської присяги вирішили польські легіоністи багато легше і простіше. Боячись брати на себе політичну відповідальність за зложену присягу, вони оперлися на вождівським принципі своєї формації, перенесли рішення цієї тяжкої проблеми на свого вождя Пілсудського, зажадали від нього видання відповідного наказу. „Не буду входити” — говорить Пілсудські — „в мотиви могого поступовання, досить, що я прийняв ту відповідальність на себе й видав наказ зложити присягу” (розуміється — австрійської формули). Józef Piłsudski, Pisma zbiorowe. Tom IV. Warszawa, 1938, стор. 216.

⁶⁶ Малий чисельний стан УСС у світовій війні не дав можливості поставити більшу формацію УСС під час листопадних боїв за Львів, що спричинило втрату Львова та дальший некорисний розвиток польсько-української війни. Також київські СС коли б мали хоч би два-три рази більшу кількість старих УСС-ів — були б змогли причинитись до кращого висліді боротьби за нашу державність.

⁶⁷ Микола Голубець. Рік грози і надій — 1914. Львів, 1934, стор. 104.

⁶⁸ Микола Опока. Рік тому (Спогади УСС-Стрільця). ВСВУ. Відень, 6 січня 1916, ч. 61-62, стор. 3.

⁶⁹ Микола Опока. Цитов. твір, стор. 3, 4.

⁷⁰ Микола Опока. Вістун. ВСВУ. Відень, 19 березня 1916, ч. 83-84, стор. 191.

⁷¹ Цей лист і кілька інших листів Д. Шабали до УСС С. Ріпецького — були друковані на сторінках віденського „Діла” в першій половині 1915 р., куди пересилав до поміщення відписи цих листів, старшина цензурного уряду у Відні — чотар Гриць Микитей.

Д. Шабала ще під час війни виїздив з доручення Союзу Визволення України на Наддніпрянщину підпільним шляхом для організації і пропаганди. Згадує про це також П. Феденко в своїй книжці „Ісаак Мазепа”, Лондон, 1954, стор. 18, 19. Він каже: „З одного табору полонених прибув у Катеринослав у час війни молодий робітник Дмитро Шабала і приніс інформації про роботу Союзу Визволення України”.

⁷² Іван Кожушко. На Стрипі і Ценівці з „другого боку”. „Свобода”, Джерзі Сіті, 12 жовтня 1954, ч. 196.

^{72а} На цьому місці треба зазначити, що перша думка і плян видавництва періодичного органу української молоді, яка найшлася в рядах УСС, належить колишньому голові Союзу Середньошкільних Драгоманівських

Громад у Львові, УСС, Василеві Даниловичеві. Він сам слабого здоров'я, внаслідок тяжких воєнних трудів поважно занедужав і при кінці жовтня 1914 р. виїхав з Карпат на лікування до Відня. Там він зайнявся відновленням органу молоді „Життя”. В тій справі зв'язався з кол. членами організації, які служили при УСС, та почав уже збирати матеріяли до першого числа журналу.

В листі до УСС М. Опоки на фронт в Карпатах, з 9 листопада 1914 р., він, м. ін., писав: „Дорогий Товаришу! Видаю „Життя”... фінансова трудність цілковито відпадає. Випуск буде присвячений Українським Січовим Стрільцям. Прошу дуже, чим скорше, прислати матеріяли до видавництва. Прошу також дуже прислати мені адреси тих, які могли б придатися до співробітництва... Не загрийте ж діла... Прошу про це переказати один другому. Здорові були! Василь Данилович”. (Оригінал листа у власнім архіві).

На жаль, „Життя” не вийшло, бо Данилович помер 17 листопада, тиждень після написання листа до Опоки.

⁷³ Оригінал листа в архіві Братства УСС.

⁷⁴ Т. Демчишин. Пам'яті чотаря УСС Івана Балюка. ВСВУ. Відень, 31 жовтня 1915, ч. 43-44.

⁷⁵ ВСВУ. Відень 24 квітня 1915, ч. 15-16, стор. 16.

⁷⁶ На підставі матеріялів Б. Гнатевича про бої на Маківці, використаних в творі О. Думіна „Історія Легіону УСС”. Львів, 1936, стор. 118-121.

⁷⁷ ВСВУ, май-червень, 1915, ч. 19-20, стор. 5.

⁷⁸ Те саме, стор. 11, 12.

⁷⁹ Те саме, стор. 23.

⁸⁰ Те саме, стор. 4.

⁸¹ Олександр Доценко. Невідома сторінка з легенди про Українських Січових Стрільців. Календар Червоної Калини на 1934 р. Львів, стор. 46-47.

⁸² Літопис Червоної Калини. Річник 1930, ч. 9.

⁸³ Д-р Кость Левицький. Історія визвольних змагань галицьких Українців з часу світової війни 1914-1918. Львів, 1928, стор. 156-158.

⁸⁴ ВСВУ, май-червень, 1915, ч. 19-20, стор. 6.

⁸⁵ Микола Опока. Виступ. ВСВУ, 19 березня 1916, ч. 83-84, стор. 190.

⁸⁶ І. В. Українські стрільці під Галичем. (Лист з поля). ВСВУ, червень-липень, 1915, ч. 21-22, стор. 7, 8.

⁸⁷ Т. М. Шевченкове свято у Варпалянці. ВСВУ, 1915, ч. 19-20, сторінки 12, 13.

⁸⁸ Теофіль Мелень. Український Легіон. ВСВУ, 24 квітня 1915, ч. 15-16, стор. 8, 9.

⁸⁹ Велика більшість тих героїв, УСС, які впали в бою на Маківці — це були гуцули. Їх геройські подвиги в тому бою є документом слави цього українського племені.

⁹⁰ Польова сторожа.

⁹¹ ВСВУ. Відень, 3 жовтня 1915, ч. 35-36, стор. 5.

⁹² сина Івана Франка.

⁹³ З денника Горука, на підставі цит. твору Думіна, стор. 149.

⁹⁴ О. Думін. Цит. твір, стор. 150.

⁹⁵ ВСВУ. 14 листопада 1915, ч. 47-48, стор. 14, 15.

⁹⁶ Д-р Кость Левицький. Історія визвольних змагань. Частина 1. Львів 1928, стор. 256-257.

⁹⁷ ВСВУ з 12 вересня 1915 р. ч. 29-30, стор. 1.

- ⁹⁸ Микола Опока. Рік тому. ВСВК, 6 січня 1916 р., ч. 61-62, стор. 4.
- ⁹⁹ Свої соборницькі мрії закріпив М. Опока героїською смертю в тім же вимірянім ним залотOVERХІМ Києві.
- ¹⁰⁰ О. Думін. Цит. твір, стор. 316.
- ¹⁰¹ С. К. За Плавчою Великою. Літ. Черв. Кал. 1931, ч. 7-8, стор. 17.
- ¹⁰² Тамара Петрова. Уривки із щоденника. Рік 1919. Літ. Черв. Кал., 1930, ч. 2, стор. 14.
- ¹⁰³ Софія Тобілевич. „Рідні гості”, Нью Йорк 1954, стор. 43.
- ¹⁰⁴ М. Гайворонський. „Одна пісенька”. „Новий Шлях”, Саскатун, 6 січня 1941.
- В. Витвицький. „Михайло Гайворонський”, Нью Йорк, 1954, стор. 89.
- ¹⁰⁵ Л. Ревуцький. „Галицькі пісні”, Київ, 1928. В. Витвицький, як вище.
- ¹⁰⁶ З. Лисько. „В обороні стрілецьких пісень”. „Український Самостійник”, Мюнхен, 12 грудня 1954, ч. 50.
- ¹⁰⁷ М. Заклинський. „А ми тую стрілецькую славу збережемо”, Львів, 1936. Частина I, стор. 139.
- ¹⁰⁸ Н. Гірняк. Організація і духовий ріст УСС. Філадельфія, 1955, сторінки 56-58.
- ¹⁰⁹ М. Заклинський. Цит. твір, ч. I, стор. 142.
- ¹¹⁰ Чотар УСС Михайло Гаврилко, відомий український мистець-скульптор, це визначна постать серед УССтрілецтва. Уроджений в старокозацькій родині 1882 р. на хуторі під Полтавою, покінчив школу мистецтва в Миргороді та почав студіювати в Вищій Школі Мистецтва в Петербурзі. Став членом Революційної Української Партії. В 1905 р. з доручення організації переїхав до Львова, звідки вертався на Україну. Арештований на кордоні попав в тюрму, де сидів 6 місяців. Звідси втік та працював нелегально на Полтавщині і Київщині. Опісля знову перейшов до Львова. Студіював в Академії Мистецтв в Кракові п'ять років, при фінансовій допомозі НТШ. Брав участь у конкурсі будови пам'ятника Т. Шевченка в Києві. Працював в студентських організаціях та в стрілецьких товариствах у Львові. З вибухом війни став членом стрілецької мобілізаційної комісії у Львові та вступив до першої сотні УСС. В перших місяцях війни працював з рамени Союзу Визволення України в таборах російських полонених вояків українців. В травні 1915 р. відійшов на фронт в ранзі чотаря та брав участь в боях під Болаховом, Вікторовом, Галичем, Золотою Липою, Стрипою, Настасовом, як командант піонерського відділу. Був дуже люблений і популярний серед УССтрілецтва. Про його перебування в рядах УССтрільців було відомо київській царській поліції, яка згадує про нього в своїй, цитованій нами вище записці „об украинском движении за 1914-1916 годи”.
- ¹¹¹ ВСВУ, 6 січня 1916, ч. 61-62, стор. 2.
- ¹¹² Чим є для України Шевченко? ВСВК, 12 березня 1916, ч. 81-82, стор. 162.
- ¹¹³ Іван Кожушко. На Стрипі і Ценівці — з „другого боку”. „Свобода”, Джерзі Сіті, 12 жовтня 1954, ч. 196.
- ¹¹⁴ Василь Дзиковський. „Коло Потугор”, Відень 1917, стор. 12.
- ¹¹⁵ О. Думін. Цит. твір, стор. 182.
- ¹¹⁶ От. Горук мав на думці тяжку зневагу австрійської команди, кинену УССтрільцям після бою 14 серпня.
- ¹¹⁷ О. Думін. Цит. твір. ст. 186.
- ¹¹⁸ Іван Кожушко. Цит. спогад.

¹¹⁹ Битву на Лисоні змальовано на підставі праць В. Гнатевича і О. Думіна та власних спогадів автора.

¹²⁰ Частину фронту над Золотою Липою — між Дикими Ланами і Мечищевом, займав в тому часі турецький XV корпус, що межував із становищами полку УСС.

¹²¹ ВСВУ з 1 жовтня 1916, ст. 634-635.

¹²² ВСВУ з 12 листопада 1916, ч. 124, подає повний текст цісарського патенту.

¹²³ ВСВУ з дня 17 грудня, 1916, ст. 823.

¹²⁴ ВСВУ, 18 лютого 1917, ч. 138, стор. 113.

¹²⁵ Д. Дорошенко. Історія України 1917-1923., том I, Ужгород 1932, ст. 17.

¹²⁶ Подана О. Думіном в „Історії Легіону УСС”, д-ром В. Гнатевичем в „Іст. укр. війська”, вид. Тиктора і в Альбомі УСС дата 17 березня 1917 р., як день вимаршу Легіону УСС з Вишколу на фронт під Бережани — є помилкова. Доказ: лист з Жидачева з 8 березня, лист з Бережан з 11 березня та оригінальний ранній звіт 6-ої сотні пор. Орзи з 10 березня в місці постою в Бережанах. (Документи в приватнім архіві автора). Крім цього в Листі втрат Легіону УСС, поміщеній у повищій праці Думіна на стор. 337-365, подано правильно прізвища і дати ранення на фронті в Куропатниках в днях 11 і 16 березня: віст. Л. Українця, стр. Ф. Сенчука і стр. М. Савечка.

¹²⁷ На підставі заповідань свідка, чет. УСС П. Постолюка.

¹²⁸ Д-р Н. Гірняк. „Кіш УСС”, Календар Черв. Калини на 1935 р., ст. 53.

¹²⁹ ВСВУ з дня 5 серпня 1917 р., ч. 162, стор. 508.

¹³⁰ Осип Думін. Цит. твір, стор. 242.

Іван Німчук. „Українська військова організація в днях перевороту, Відень 1922.

¹³¹ Н. Гірняк. Організація і духовий ріст УСС. Філадельфія 1955, ст. 66.

¹³² Мирон Заклинський. Цит. твір, частина I, стор. 137, 140, 141.

¹³³ Чого прийшли Німці на Україну? Розмова з М. С. Грушевським. Київ, 1918.

¹³⁴ М. Грушевський. „Ілюстрована Історія України”. Київ 1918, стор. 563.

^{134а} Д-р Кость Левицький. Великий зрив, Львів 1931, стор. 60, 61.

¹³⁵ Мирон Заклинський. „А ми тую стрілецьку славу збережемо!”. Львів, 1936, частина II, стор. 56.

¹³⁶ Мирон Заклинський. Цит. твір, частина II, стор. 57, 58.

¹³⁷ Те саме, стор. 13, 15, 17.

¹³⁸ Мирон Заклинський. Цит. твір, частина II, стор. 20, 21.

¹³⁹ Ген. Всеволод Петрів. „Уривки зі споминів”. Кал. Черв. Калини на р. 1929, стор. 38.

¹⁴⁰ Остап Луцький. „На Великім Лузі”. Календар „Просвіти”, на р. 1926, Львів, стор. 111, 112.

¹⁴¹ М. Заклинський. Цит. твір, частина II, стор. 46.

¹⁴² Архикнязь Вільгельм не був командантом Легіону УСС, ані не йшов з ним на Україну, бо щойно за Одесою приділено УСС до його групи. Також не належав він до старшинського корпусу УСС. Тому його титуляція: „сотник УСС” або „полковник УСС” — не є правильна.

¹⁴³ Ген. В. Петрів. Цит. уривки зі споминів, стор. 35.

¹⁴⁴ Д-р С. Шухевич. „За гетьманських часів в Одесі”. Кал. Черв. Калини на 1931 рік, стор. 47.

- 145 Д-р В. Щуровський. „Українські Січові Стрільці на Запоріжжю”. Кал. Ч. К. на 1929 р., стор. 43.
- 146 М. Заклинський. Цит. твір, II част., стор. 49.
- 147 Софія Тобілевич. Цит. твір, стор. 18, 19.
- 148 С. Тобілевич. Цит. твір, стор. 19, 21.
- 149 Те саме, стор. 29.
- 150 С. Тобілевич. Цит. твір, стор. 43.
- 151 Оригінальний наказ команди 129 бригади з 11 липня 1918 р. в архіві автора.
- 152 В нашому архіві є листи тодішньої молоді, писані пізніше з Києва 1922 р. до Галичини, в яких зі щирою вдячністю згадується про працю УСС в Літині на Поділлію вліті 1918 р.
- 153 Пполк. О. Доценко. Цит. спогад, стор. 50.
- 154 Józef Piłsudski. Pisma zbiorowe. 10 tom. Warszawa 1938, стор. 178.
- 155 Robert Machray. The Poland of Piłsudski. New York 1937, стор. 71, 73.
- 156 Olgierd Górka. Outline of Polish History. London 1945, стор. 64.
- 157 Lwów — „Gród Orłąt”, „Nowy Swiat”, 22 вересня 1951, New York. (Dodatek tygodniowy).
- 158 Charles Phillips. Paderewski, the story of a modern immortal. New York 1934, стор. 375.
- 159 Велика історія України. Львів-Вінніпег, 1948, стор. 792.
- 160 Відомости про збори старшин УСС в Чернівцях 24 жовтня 1918 р. та політичну акцію УСС перед 1 листопадом подано на підставі: а) інформацій отамана УСС Т. Рожанківського, б) статті Р. Купчинського: „Зарідну землю. На Львів.” Календар УНСоюзу на 1929 р., стор. 49-50. в) Д-ра Б. Гнатевича: „Українська Галицька Армія” в книзі „Історія Українського Війська”, Львів 1936, стор. 475. Також: Никифор Гірняк. Перед листопадним зривом. „Наш Львів”, Нью Йорк 1953, стор. 142, 143.
- 161 Д-р О. Назарук. Рік на Великій Україні. Відень 1920, стор. 315.
- 162 О. Доценко. Літопис Української Революції. Том II, книга 4, 1923.
- 162 Д. Лепкий. В річницю смерти полк. Дмитра Вітовського. Літопис Черв. Калини, 1930, VII-VIII, стор 3.
- 163 Не подаємо прізвища автора, бо не знаємо де він.
- 164 Те саме.
- 165 M. Paleologue. An Ambassador's Memoirs. Vol. I., London, 1923, to. 327.
- 166 М. Грушевський. Ілюстрована історія України, Київ, 1918, стор. 540.
- 167 Роман Сушко. Січові Стрільці за Центральної Ради, Кал. Червоної Калини на рік 1928, ст. 10.
- 168 Дмитро Дорошенко. Історія України, 1917-1923 рр., том I, Ужгород, 1932, стор. 419.
- 169 Цит. за В. Кучабським. „Від первопочинів до проскурівського періоду”, Збірник „Золоті Ворота”, Львів, 1937, стор. 36.
- 170 Роман Сушко. Цит. спомин, стор. 18.
- 171 Роман Сушко. Цит. спомин, стор. 20.
- 172 Іван Оліфер. „Голос Читача”, — зауваження до споминів С. Самійленка, „Свобода”, ч. 167, 31 серпня 1955 р.
- 173 В. Кучабський. Цит. твір.
- 174 Олександр Удовиченко. „Петлюра в боях за Київ”, „Народна Воля”, Скрантон, 27 травня 1954.
- 175 Мих. Грушевський. На порозі Нової України. Київ, 1918, стор. 49.
- 176 М. Грушевський. Ілюстрована Історія України, Київ, 1918, стор. 570.

- 177 Є. Коновалець. Причинки до історії української революції, 1948, стор. 6.
- 178 Є. Коновалець. Цит. твір, стор. 8.
- 179 І. Вислоцький. 16 місяців в рядах Київських Січових Стрільців, Літопис Ч. К., Львів 1935, VII-VIII, стор. 32; В. Кучабський. Цит. твір, стор. 81.
- 180 В. Кучабський. Цит. твір, стор. 81.
- 181 Роман Сушко. Знак часу. Літоп. Черв. Кал., Львів 1929, I, стор. 18.
- 182 В. Кучабський. Цит. твір, стор. 74.
- 183 Є. Коновалець твердить, що Д. Дорошенко мав у гетьманському уряді мінімальний вплив. Цит. твір, стор. 11.
- 184 Д-р О. Назарук. Відкритий лист до гетьманського міністра внутр. справ. Кістяковського. „Діло”, Львів 28 серпня, 1918 р.
- 185 Є. Коновалець. Цит. твір, стор. 16.
- 186 Д-р В. Старосольський. Національний і соціальний момент в українській історії. Відень, 1915, стор. 8.
- 187 В. К. Січові Стрільці. Львів, 1921, стор. 15, 22.
- 188 Те саме, — стор. 23.
- 189 Д-р О. Назарук в своїй книжці „Рік на Великій Україні”, Відень, 1920, стор. 81 пише: „Українське національне повстання проти гетьмана мусіло вибухнути, бо він 1) оперся на російським елементі, 2) був надто реакційний в революційному часі”.
- 190 В два дні після цього д-р О. Назарук змінив свою думку і, виступаючи з привітом на загальному зібранні всіх стрільців Загону, яке відбулося 15 листопада в Стрільській Світлиці в Білій Церкві, заявив, м. ін., що, пізнавши ситуацію, яка витворилася в Україні, він прийшов до переконання, що Січові Стрільці більше потрібні в Києві і він є впевнений, що вони з честю виконають покладене на них завдання. (Стаття: Державник. „Мотовилівка”. Вістник Пресової Кватири УСС, Новий Ульм, січень 1954. стор. 9.
- Про цю зміну свого погляду писав пізніше д-р О. Назарук в своїх споминах: „... Тепер розумів я також ухвалу Стрільцької Ради в Білій Церкві: не йти на Львів... Я піддався вже був загальній думці, що як матимемо Київ, тоді матимемо й Львів. Була це загальна думка і наддніпрянців і галичан, що працювали на Великій Україні, в першій мірі Січових Стрільців”. (Д-р О. Назарук. Цитов. твір, стор. 80).
- 191 А. Крезуб. Вої за Львів і наддніпрянські Січові Стрільці. Львів. Календар Черв. Кал., 1930 р., стор. 32.
- 192 В. Кучабський. Цит. твір, стор. 103, 104; Є. Коновалець. Цит. твір, стор. 14.
- 193 В. Кучабський. Як вище, стор. 105. Ці слова Петлюри подають другі автори в дещо зміненій версії. Р. Давний в книжці „Про Січових Стрільців” Відень 1921, стор. 43, так переповідає цей висказ Петлюри: „Я знаю, ми йдемо на певну загибаль, але мусимо зробити це для самої історії. А знаєте, в мене дуже погідно на душі, я чогось то вірю в нашу перемогу”.
- Очевидно, що Петлюра, говорячи про загибаль, в дійсності таким песимістом не був, та вірив в успіх повстання.
- 194 Д. Дорошенко. Історія України 1917-1923 рр. Том. II. Ужгород, 1930, стор. 414, 415.
- 195 В. Винниченко. Відродження нації. Частина III. Відень, 1920, сторінки: 90, 97.
- 196 А. Крезуб. Між Білою Церквою і Мотовилівкою. Літопис Черв. Каліни, Львів, 1930, ч. 1, стор. 6.
- 197 В. Кучабський. Цитов. твір, стор. 109.

- ¹⁹⁸ Там же.
- ¹⁹⁹ Згинув пізніше під час II-го Зимового Походу в наступі на Коростень 7 листопада 1921 р.
- ²⁰⁰ В. Кучабський. Цитов. твір, стор. 116.
- ²⁰¹ Мотовилівський бій змалювано на підставі праць: В. Кучабського, У. Державника, В. К., О. Думіна, А. Крезуба, З. Стефанова і Р. Давного.
- ²⁰² В. К. Січові Стрільці, Львів 1920, стор. 26.
- ²⁰³ Пполк. О. Доценко. Невідома сторінка з легенди про Українських Січових Стрільців. Календар Черв. Калини на 1934 р., Львів, 1934, стор. 51.
- ²⁰⁴ Опис того похорону з малими доповненнями на підставі спогадів: Усуус — Державник. Мотовилівка. Вістник Пресової Кватери УСС. Новий Ульм, грудень 1953, — січень 1954, стор. 16, 17.
- ²⁰⁵ Віктор Андрієвський. З минулого. Том II, частина друга, Берлін 1923, стор. 95.
- ²⁰⁶ Тарас Вірний. Похорони Українського Січового Стрільця, ВСВУ, 16 січня 1916, ч. 65-66, стор. 40, 41.
- ²⁰⁷ Пполк. Д. Доценко. Цитов. стаття, стор. 50.
- ²⁰⁸ Осип Думін. Уривки споминів з 1917-1920 рр. Календар Черв. Калини на 1934 р., Львів 1934, стор. 52.
- ²⁰⁹ Дуже жалко, що деякі наші історики і публіцисти замовчують змалюваний вище момент наших визвольних змагань та участі в ньому Симона Петлюри. Ген. О. Удовиченко в своїй книжці „Україна в війні за державність”, Вінніпег, 1954, ні одним словом не згадує про бій під Мотовилівкою, ні про участь і роллю Січових Стрільців в боротьбі та в організації боротьби за Київ. Хоч би саму назву цієї місцевости, де впало трупом 600 московських офіцерів у війні проти України, треба було подати для історії
- Також Василь Іванис в книжці „Симон Петлюра — президент України”, Торонто, 1952, подаючи широку детальну біографію Симона Петлюри, ні словом не згадує про його побут та провідну революційну роботу із Січовими Стрільцями в Білій Церкві і Хвастові. Не згадує також ні словом про бій під Мотовилівкою, ні про Січових Стрільців, які були передовим військом Петлюри, з яким він розпочав повстання. Зате достаточо характеризує автор геьманські війська, говорить про їх стан та про їх командантів, вчисляючи докладно всяких Кірпічникових, Демідових, Святополк-Мірських, Келлерів, Долгорукових і інших московських генералів.
- ²¹⁰ Ми записали слова і мелодію цієї пісні від бандуриста, який співав її в листопаді або грудні 1919 р. в таборі інтернованої Української Бригади в Німецькім Яблоннім в ЧСР. Пісня ця викликала тоді надзвичайне одушевлення серед стрілецьтва бригади. Її текст і мелодія були поміщені в таборовім часописі „Голос Табора”, з 28 грудня 1919, ч. 9-10.
- ²¹¹ В. Кучабський. Цитов. твір, стор. 130.
- ²¹² В. Винниченко. Відродження нації. Том III, Відень 1920, стор. 151,162.
- ²¹³ Переважна частина революційної армії вважала, що вже виконала своє завдання і тому не слухала наказів влади і не хотіла йти на фронт. І. Мазепа. Україна в огні й бурі революції, I, 1950, стор. 59.
- ²¹⁴ В. Кучабський. Цитов. твір, стор. 149.
- ²¹⁵ І. Мазепа. Цитов. твір, I, стор. 76.
- ²¹⁶ Там же, стор. 74, 82.
- ²¹⁷ В. Винниченко. Цитов. твір, том. III, стор. 233.
С. Коновалець. Цитов. твір, стор. 24, 25.
О. Назарук. Цитов. твір, стор. 108, 109.

²¹⁸ І. Мазепа. Цит. твір, I, стор. 84, 109, 110.

І. Мазепа був надзвичайно огірчений на безпорадність і хитання провідних політичних і військових діячів УНР.

Про добрі наміри Січових Стрільців рятувати тяжке положення української державности довідуємося також із вище згаданої книжки П. Феденка, стор. 58: „Після наради представники Січових Стрільців підходили до Мазепи, нового секретаря УСДРП, і питалися, чому партія не дає до уряду своїх найліпших сил, які має, і не вплине на політику, щоб було ясно, куди Україна має йти”. Із цих слів видно, що Січові Стрільці не образилися, коли державна нарада не прийняла їх проєкту скріплення влади, а навпаки, вони дали були доброї волі, та бажали тільки, щоб політика уряду була ясна і простолінійна.

²¹⁹ А. Крезуб. Група полк. Рогульського. Календар Черв. Калини на 1928 р., стор. 51.

²²⁰ Р. Сушко. Брат на брата. Кал. Черв. Калини на 1928 р., стор. 58.

²²¹ І. Мазепа на основі спогадів В. Кедровського — цитов. твір, стор. 121.

²²² В. Кучабський. Цит. твір, стор. 161.

Ці вяснення В. Кучабського відносно стягнення СС з фронту в район Проскурова та підготовка Корпусу СС за пляном Штабу Дієвої Армії — до рішальних операцій в напрямі Вердичева, спростовують твердження І. Мазепи в цит. творі I, стор. 110, — немов би Січові Стрільці всупереч наказам вищої команди, залишити фронт і подалися в запілля.

²²³ „Республіка”, щоденна газета. Станиславів, второк 25 березня 1919, подас: Павло Христюк. Замітки і матеріяли до історії української революції. Том. IV. Відень 1922, стор. 117-118.

²²⁴ І. Мазепа. Цитов. твір, III, стор. 168-172.

²²⁵ Заяви Е. Коновальця і А. Мельника на політичних нарадах в місяцях лютому-травні 1919 р. Диви: І. Мазепа. Цитов. твір I, стор. 109, 154.

²²⁶ Н. Григорійв. Спогади про В. К. Винниченка. „Українські Вісті”, Ульм, з 13 травня 1951, ч. 38.

²²⁷ По скільки можна було усталити на основі опублікованих джерел В. Кучабського, Е. Коновальця і інших авторів, — особовий склад Стрільцської Ради був такий: а) Перший склад Стр. Ради з січня 1918: Е. Коновалець, А. Мельник, І. Чмола, Ф. Черник, В. Кучабський, д-р К. Восвідка, Р. Сушко. Усі (за виїмком Е. Коновальця) колишні старшини УСС. б) Восени 1918 р. в періоді протигетьманського повстання, крім повищих, належали ще до С. Ради: Р. Дашкевич, М. Матчак та деякий час д-р О. Назарук. в) В добі Директорії (1919 р.) увійшли понадто в склад С. Ради ще такі старшини: І. Андрух, І. Рогульський, Я. Чиж, В. Чорній (Л. Розенберг) і Ю. Отмарштейн. Усі ад б) і в), за виїмком Ю. Отмарштейна, — це кол. старшини УСС або активні члени передвосних організацій Січових Стрільців. Із цитованих джерел виходить, що членами С. Ради були ще деякі інші старшини, яких прізвищ однак ж не усталено. — Велика шкода, що ніхто із істориків чи мемуаристів СС, або членів С. Ради, не опублікував точніших фактів з діяльности С. Ради, ані не з'ясував її особливої ролі в історії Січового Стрільцтва.

²²⁸ Е. Коновалець, у цитованій вище праці, наводить двадцят два різні рішення, постанови, опінії та доручення, видані С. Радою.

²²⁹ Ген. Марко Безручко. „Січові Стрільці в боротьбі за державність”. Каліш 1932. Це підкреслення ген. М. Безручком існування безпосереднього

ідейного зв'язку формації Січових Стрільців — із невмірущою традицією
Маківки і інших історичних місць боротьби Українських Січових Стрільців,
є разом одним з доказів єдності формацій УСС і СС.

²³¹ А. Крезуб. Кіш Січових Стрільців. Літопис Черв. Калини, 1930, ч. 11,
стор. 19.

²³² Заарештований та зліквідований більшовиками в перших днях після
їх приходу до Львова в вересні 1939 р.

²³² Ген. О. Удовиченко. Цитов. твір, стор. 53.

І. Мазепа. Цитов. твір, I, стор. 139.

²³³ Ген. М. Безручко. Від Проскурова до Чарторії. „Золоті Ворота”.
Львів 1937, стор. 203.

²³⁴ І. Мазепа. Цитов. твір, том I, стор. 179.

²³⁵ Ген. О. Удовиченко. Цитов. твір, стор. 112-113.

²³⁶ Є. Коновалець. Цитов. твір, стор. 36.

²³⁷ О. Думін. Уривки споминів з 1917-1920 рр. Календар „Червоної Ка-
лини” на 1934 р., стор. 55.

²³⁸ В. К. Цитов. твір, стор. 39.

^{238a} П. Феденко. Цит. твір, стор. 98, 99.

^{238b} І. Мазепа. Цит. твір, II, стор. 163-166.

²³⁹ О. Думін. Стрілецький суд, Календар Черв. Калини на 1935 р.,
стор. 34.

²⁴⁰ В. К. Цит. твір, стор. 44.

²⁴¹ Василь Мудрий. Проскурівський погром, Календар Просвіти на 1926
рік. Львів, стор. 124.

²⁴² W. E. D. Allen. The Ukraine. A History. Cambridge, 1940, p. 309.

²⁴³ W. P. Coates and Zelda Coates. Armed intervention in Russia 1918-1922.
London 1935, p. 302.

²⁴⁴ М. Рафес. Два года революции на Украине, Москва, 1920, стор. 110.

²⁴⁵ В. К. Цит. твір, стор. 45.

²⁴⁶ В. Винниченко. Відродження нації, III, стор. 182.

²⁴⁷ І. Мазепа. Цит. твір, I, стор. 91.

²⁴⁸ Те саме, стор. 108.

²⁴⁹ В. К. Цит. твір, стор. 24.

В. Кучабський. Цит. твір, стор. 96.

²⁵⁰ Ген. Марко Безручко. Від Проскурова до Чарторії, стор. 185.

²⁵¹ Павло Христюк. Цит. твір, IV, стор. 118.

²⁵² Дмитро Дорошенко. Мої спомини про недавнє-минуле, том II, Львів
1923, стор. 86.

²⁵³ Передова стаття „Україна”, політичний, економічний, літературний
і науковий часопис. Київ, середа 22 (9) січня 1919 р., ч. 7

²⁵⁴ Посмертна згадка про В. Семця. „Боротьба”, щоденна газета, Київ,
19 березня 1918 р., ч. 19.

²⁵⁵ Подано на основі інформацій д-ра В. Свідерського.

²⁵⁶ Юрій Липа. Галичани над морем, Літопис Ч. К. 1936, березень,
стор. 7.

²⁵⁷ Подано на основі інформацій Миколи Чечеля, відомого діяча УПСР,
який товаришував з А. Добрянським, та оповідав нам про нього, перебу-
ваючи в Празі в 1920 р.

²⁵⁸ О. Лотоцький. Сторінки минулого, частина третя, Варшава, 1934,
стор. 332-334.

²⁵⁹ І. Р. Іван Андрух, сотник СС. „Воля України”, Відень, 1921, ч. 9/10, стор. 362.

Крезуб Антін. Партизанський загін імени отамана Зеленого, Календар Черв. Кал. на 1925 р., стор. 110-116.

Нотатка про М. Опоку, з портретом. Кал. Ч. К. на 1928 р., стор. 80а.

²⁶⁰ Р. Сушко. Базар, Кал. Черв. Кал. на 1930 р., стор. 104.

²⁶¹ Героям. Біографія П. Шеремети і С. Мельничука. „Український Скиталець”, Відень, 1 грудня 1922, ч. 21, стор. 29-31.

²⁶² Д-р В. Старосольський. Промова на святі в пам'ять розстріляних окупаційною польською владою: Мельничука Степана, Шеремети Петра й погібшого Цепка. Свято відбулось у Празі, дня 12-го грудня 1922 р. „Український Скиталець”, Відень, 1 січня 1923, ч. I, стор. 48-52.

²⁶³ Із збірника: „Сніп, український деклямадор”, другий том, частина третя, Вінніпег, 1900, стор. 46.

²⁶⁴ Володимир Старосольський. Теорія нації, Відень, 1922, стор. 99-106.

²⁶⁵ Осип Гермайзе. Цитов. твір, стор. 305.

²⁶⁶ В. Антоненко-Давидович. Лицарі „абсурду”, драма. Харків, 1924, стор. 16.

²⁶⁷ „Що їх найбільше болить”. „Свобода”, Джерзі Ситі, 11 серпня 1955, ч. 157.

²⁶⁸ Д-р Іван Максимчук. Кожухів, Львів, 1930, стор. 54, 94-97.

²⁶⁹ Г. Костюк. Останні дні життя академіка М. Грушевського. Український Збірник. Книга I, Мюнхен, 1954, стор. 84, 87.

²⁷⁰ Ген. О. Удовиченко. Цитов. твір, стор. 173.

²⁷¹ Д-р Кость Левицький. Історія політичної думки галицьких Українців. Львів, 1926, стор. 55.

Д-р Кость Левицький. Великий зрив. Львів, 1931, стор. 67.

²⁷² Luigi Salvatorelli. A concise history of Italy. New York, 1939, p. 512, 565-569.

²⁷³ Lieut. Col. J. O. Hannula. Finlands War of Independence. London, 1939, p. 19, 20.

²⁷⁴ Те саме, стор. 19-29.

²⁷⁵ Те саме, стор. 6.

²⁷⁶ Ч-кий. Маківка, Літоп. Черв. Кал., 1939, ч. 9, стор. 2.

²⁷⁷ Юрко Старосольський. На Маківці, Календар Ч. К. на 1930 р., стор. 10.

²⁷⁸ Лев Шанковський. УПА. „Історія українського війська”, вид. І. Тиктора, Вінніпег, 1951, стор. 641.

Л. Шанковський, хоч сам цитує наведений уступ „Повстанця”, в якому виразно говорить про Маківку і Лисоню, як про визвольну традицію УПА, і також у власнім коментарі стверджує те саме, — то не зважаючи на це, кілька рядків далі, він всупереч повищому означає період нашої визвольної боротьби — роками 1917-1920 і в той спосіб, може не-свідомо, виключає Маківку і Лисоню із історичного комплексу наших визвольних змагань.

²⁷⁹ Те саме, стор. 801.

²⁸⁰ Юрій Липа. Призначення України, Нью Йорк, 1953, стор. 185, 260.

²⁸¹ „Дума про Хведора Черника” Р. Купчинського, написана в 1921 р., призначена до берлінського видання збірника „Золоті Ворота”, друкована в Календарі „Просвіти” на 1928 р., Львів, стор. 134-137.

ЗМІСТ

Передмова	ст. V
I. Генеза і ріст української визвольної ідеї	ст. 1
Під московською кормигою. — Австрійська займанщина. — Самостійна Україна — всеукраїнська визвольна ідея. — „Молода Україна”. — Січковий і сокільський рух. — Тасмні середньошкільні кружки.	
II. Січове Стрілецтво до світової війни	ст. 17
Перший військовий гурток. — Ідея збройної боротьби і українське громадянство. — Ідейні змагання за мету і методи визвольного руху. — Українське жіноцтво напередодні війни. — Організаційна й ідеологічна підготовка Стрілецького руху. — Товариства „Січові Стрільці” — їх організаційна і військово-вишкільна праця. — Шевченківське свято у Львові — маніфестація української сили. — Національна проблема — одна з головних причин першої світової війни. — Пляни московського імперіялізму на знищення української нації. — Січові Стрільці готові до участі в війні проти Росії. — Передвоєнні Січові Стрільці — перша українська військова формація новітньої доби.	
III. Українські Січові Стрільці	ст. 54
„До боротьби за волю України”. — Українська орієнтація, власні сили, національна єдність. — Похід російського царату на ліквідацію „мазепинського гнізда”. — Українське громадянство в Росії і війна. — Велика збірка Українських Січових Стрільців у Львові. — Протест УСС проти присяги займаницькій державі. — На Закарпатській Україні. — Вимарш на фронт, бойове хрещення і перші жертви. — Блискучий іспит. — Карпатська зима — проба фізичної і духової витривалости. — Національне військо без держави і державної влади. — Невідхильна трагедія розшматованої нації. — Боротьба за існування. — Настрої і думки УСС напередодні бою на Маківці. — Маківка. — УССстрілецтво за всеукраїнський політичний провід. — Радісний похід до визволеної батьківщини. — Ідея, збройний чин і жертва. — Геройська смерть чот. Івана Валюка. — Походи і бої на Поділлі. — Після першого року трудів і боротьби. — Духова творчість Українських Січових Стрільців: а) Національно-політична думка УСС — б) Сатира і гумор — в) Стрілецька пісня — г) Інші форми духово-мистецької праці і творчости УСС — д) Оформлення національного характеру УССстрілецтва — е) Праця УСС між народом. — Ідейно-політичний зв'язок між УСС і СВУ. — На позиції „Весела”. — Лисоня. — Українська політична думка після двох років війни. — Новітній військовий вишкіль	

УСС. — УССстрілецьтво в обличчі ідейної кризи. — Марні надії і заходи. — Революція в Україні і Українське Січове Стрілецьтво. — Похід на Україну. — На Запоріжжі. — В обороні українського селянства. — Громадсько-суспільна праця УСС на Херсонщині і Поділлі. — Виїзд УСС з України. — Українські Січові Стрільці в боротьбі проти Польщі: а) Даремні надії на УСС — б) Підготовка до перевороту — в) Листопадовий зрив і львівські бої — г) Облога Львова, Вовчухи і Чортківська офензива. — Епілог епопеї Українських Січових Стрільців на Великій Україні.

IV. Київські Січові Стрільці . . . . . ст. 217

Полонені УССстрільці і революція в Україні. — Утворення в Києві Куреня Січових Стрільців. — Організаційна, вишкільна і виховна праця. — Ідеологічні та організаційні принципи Січових Стрільців. — Перша зустріч з дійсністю. — Бої Січових Стрільців на вулицях Києва. — Відворот з Києва і поновне здобуття столиці. — На вершинах організації і бойові сили. — Січові Стрільці вірні Українській Народній Республіці. — В надії на нову Стрілецьку збірку. — Національна політика гетьманської влади. — Соціально-політичний світогляд Січового Стрілецьтва. — Відновлення формації Січових Стрільців. — Підготовка до боротьби проти московської загрози. — Січові Стрільці на чолі всенародньої революції. — Мотовилівка: а) Ворожі сили — б) Бій — в) Похорон героїв — г) Січові Стрільці і С. Петлюра. — Облога столиці й організація її здобуття. — Січові Стрільці співгосподарі визволеної столиці. — Важке становище України. — Оборона Києва. — Проскурівська Деклярація. — Стрілецька Рада — провідний орган Січового Стрілецьтва. — Обнова Корпусу Січових Стрільців. — Бої за Бердичів і оборона Шепетівки. — Тяжкі змагання на Волині і Поділлі. — Не довелося врятувати Київ. — Останні місяці боротьби Січових Стрільців. — Роля Січового Стрілецьтва в Українській Революції. — Січові Стрільці в опінії їх сучасників.

V. Люди і проблеми . . . . . ст. 303

Праця і боротьба поза формаціями. — До питання: 1914, чи 1917 рік? — Під знаком єдності! — Традиція лицарів Червоної Калини. — Символ живої ідеї.

Згадувані поетичні твори . . . . . ст. 335

О. Олесь: Пам'яті Д. Вітовського. — Пісня про Петлюру. — Р. Купчинський: Дума про Хведора Черника.

Примітки і бібліографія . . . . . ст. 343

